

HAJNAL ISTVÁN KÖR – TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Rendi társadalom – polgári társadalom 27.



A TEST A TÁRSADALOMBAN

A TEST A TÁRSADALOMBAN



ISBN 978-963-89463-3-1



9 789638 946331

A test a társadalomban

A test a társadalomban

Rendi társadalom – polgári társadalom 27.

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2013. évi, sümegi konferenciájának
kötete

Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
Budapest, 2015

Szerkesztette:

Gyimesi Emese – Lénárt András – Takács Erzsébet

Sorozatszerkesztő:

Valuch Tibor



A kötet megjelenését segítette a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatása és az egyesület támogatóinak 1%-os adófelajánlásai

Címlapon:

Szelek tánca (?), ugrás (középen: Arató Éva), 1936–38 körül.

Kiss Ferenc tulajdona. A fotográfus: Szöllősy Kálmán.

© Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a szerzők

Kiadja:

a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

Nyomdai előkészítés:

Kalonda Bt.

Készült:

Kapitális Nyomda Kft.

Vezető:

Ifj. Kapusi József

ügyvezető igazgató

ISSN 2060-2332

ISBN 978-963-89463-3-1

Tartalomjegyzék

TEST-SZÖVEGEK – TEST-KÉPEK

<i>Klaniczay Gábor</i> : Az emberi test mint kép a szenvedő Krisztusról – a stigmatizáltak	11
<i>Imregh Monika</i> : Marsilio Ficino: orvosságos ember vagy a szellem gyógyítója? A De vita libri tres asztrológiai és mágikus vonatkozásai	35
<i>Dede Franciska</i> : Kifinomultság és túlfinomultság. A test szerepe és megjelenítése Justh Zsigmond életében és életművében	52
<i>Mester Béla</i> : „Férfias elalélás”. A testi funkciók metaforikus használata a 19. századi magyar közbeszédben	68
<i>Takács Judit – Csiszár Gábor</i> : Fiúlányok és nőimitátorok. Nemváltás-reprezentációk Az Estben 1910 és 1930 között.....	79
<i>Takács Tibor</i> : Egy holttest élete (1956–)	93

EGÉSZSÉGES TEST – BETEG TEST

<i>Zeidler Miklós</i> : Szépség – egészség – sport. A testgyakorlás szerepe az egészségtudat és a szépségesszmény alakulásában Magyarországon a 18–20. században	107
<i>Hudi József</i> : Az arc megszépítése: a himlőoltás elterjedése Magyarországon	131
<i>Pakot Levente</i> : Anyai egészség és csecsemőkori életkilátások székelyföldi falvakban, 1850–1939.....	142
<i>Tar Ferenc</i> : „...ahol meghal a bánat.” Az egészségügy fejlődése Hévízen	160
<i>Czingel Szilvia</i> : „Promenáda a gyönyörbe” Higiénia és tisztálkodás Budapesten a századelőn.....	169
<i>Detre Katalin</i> : Mozdulatművészet – a gyógyító mozgás tudománya és művészete. A gyógytorna kialakulása és intézményesülése Magyarországon	181
<i>Nagy Péter</i> : A gyári munkás és az egészség. Betegségek és balesetek a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt. őzdi munkásai körében.....	193

SZEXUALITÁS A HÁZASSÁGBAN ÉS AZON KÍVÜL

<i>Völgyesi Orsolya</i> : Egy kapcsolat vége. Házasságtörés és emberölés az 1820-as évek Zemplén megyéjében – ahogyan Kazinczy Ferenc látta.....	207
<i>Örsi Julianna</i> : Testi tulajdonságok szerepe a párválasztásban és a párelhagyásban	217
<i>Gyimesi Emese</i> : „... egy nő, több mint csak asszony...” Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága	228
<i>Szegedi Gábor</i> : A jó egészség a legjobb hozomány? A házassági tanácsadás Magyarországon a 20. század első felében	242
<i>Vörös Boldizsár</i> : „Néhányan kifogásolták fürdőruhám fazonját”. Vélemények a meztelenség felhasználásáról a magyarországi reklámokban az 1970–1980-as évek fordulóján	254

TESTPOLITIKÁK: HATÓSÁGI TESTKONTROLL

<i>Koloh Gábor</i> : Magzat a méhből. Magzatelhajtás a két világháború közötti Magyarországon	267
<i>Trádler Henrietta</i> : Angyalcsinálás és ideológia. Magzatelhajtás a Tanácsköztársaság idején	282
<i>Turbucz Dávid</i> : A vezér két teste. A test szerepe Horthy Miklós vezérkultuszában	295
<i>Müller Rolf</i> : Az államvédelem testközelségben. Az erőszak helye és módszerei a politikai rendőrségen, 1945–1956	307

TESTPOLITIKÁK: A KATONA ÉS A FOGOLY TESTE

<i>Novák Veronika</i> : Az elítélt teste és a város szövete. Kivégzés, hatalom és térhasználat a 15–16. századi Franciaországban	321
<i>Illik Péter</i> : Az erőszak mindennapi gyakorlata, avagy ami megtörténhet a paraszti testtel oszmán rajtaütések során. Láttelek a 17. századi Magyar Királyság falvairól	336
<i>Héjja Julianna Erika</i> : „A katonáskodás egy érzékeny teher...” Újoncok által elkövetett öncsonkítási esetek a 19. század első harmadában, különös tekintettel Békés vármegyére	342
<i>Dobszay Tamás</i> : A fogoly teste Kazinczy fogságnaplójában.....	355

**SZOKÁSOK – NORMÁK – HIEDELMEK AZ ELŐ
ÉS A HALOTT TEST KÖRÜL**

<i>Farkas Noémi Tünde: Betegség, halál, test a halotti beszédek, szomorújelentések és korai gyászjelentések tükrében</i>	<i>371</i>
<i>Horváth József: „... és nékem is, a minden Testnek Uttyán el kellett mennem”. Végrendeleti adalékok a 17–18. századi temetkezési szokásaink történetéhez</i>	<i>383</i>
<i>Bezsenyi Tamás: Nem a ruha teszi a nőt? – Hogyan modernizálhatóak a törökök a 19–20. századi oszmán világban egy amerikai ügyvéd szerint?</i>	<i>401</i>
 Abstracts	 415
Szerzőink.....	433

TEST-SZÖVEGEK – TEST-KÉPEK

Az emberi test mint kép a szenvedő Krisztusról – a stigmatizáltak

A test története és a vallás

Ez a tanulmány a Hajnal István Kör 2013-as, *A test a társadalomban* című konferenciájára készült.¹ A Norbert Elias, Pierre Bourdieu, Jean Baudrillard és Michel Foucault gondolataiból kiinduló igényes konferenciaprogram sokféle rész-témája között – meglepetésemre – nem szerepelt olyan, amely a test története és a vallás összefüggésével foglalkozott volna. Ezért bevezetesképp egy rövid áttekin-tésben próbáltam érzékeltetni, mennyire jelentős dimenziója ez a konferencia címé-ben jelzett témakörnek.

A test története iránti újabb keletű historiográfiai érdeklődést ugyanis jelentős részben épp a test és a vallás viszonyával kapcsolatos tanulmányok keltették fel. Talán Mihail Bahtyinnal lehetne kezdeni a sort, akinek a hatvanas évek végén vált ismertté két évtizeddel korábban írt műve François Rabelais művészetéről és a középkor „népi nevetéskultúrájáról”, amelyben épp a középkori hivatalos kereszténységgel szembeni ellenállásból vezeti le a szent tilalomszegésre épülő karneváli világszem-lelet felszabadult vízióját a termékeny „anyagi-testi lent”-ről, a „groteszk testről”.² Vagy nézzük Michel Foucault-t, aki a *Felügyelet és büntetés*ben (1974), a kínhalálra ítélt merénylő testére, illetve a börtönben felügyelt rabok életkörülményeire nehe-zedő hatalmi kényszerek tanulmányozása alapján fogalmazta meg a „hatalom mik-rofizikája” és a „test története” összefüggését feltárni próbáló kutatási programját.³ A programot azután *A szexualitás története* négy kötetében (1975–1983) gondolta újra.⁴ Az e téren megfigyelhető 18. századi „nagy átalakulás” tézise helyett a testet kordában tartó „tudás-hatalom” technikáinak magyarázatát egyre inkább a szerze-tesi napirend, a vallomás, az aszkézis, a testtel való törődés középkori vagy késő antik keresztény praxisában, illetve a korábbi római és görög vallási és filozófiai gon-dolkodásban találta meg. Foucault közvetlen ösztönzésére vezethetők vissza olyan

¹ Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013 évi konferenciája: *A test a társadalomban*. Sümeg, augusztus 22–24.

² Bahtyin 1982.

³ Foucault 1990.

⁴ Foucault 1996, 1999, 2001.

alapvető történeti munkák, mint Aline Rousselle *Porneia* című könyve a szexualitás késő antik felfogásáról,⁵ vagy Peter Brown *The Body and Society* című monográfiája arról, hogyan alakult ki a kereszténység testiséget elítélő felfogása az esszénusok fellépésétől a Szent Ágostonig tartó időszakban,⁶ vagy az első enciklopédikus igényű tanulmányválogatás a test történetéről *Fragments for the History of the Human Body*⁷ címmel. Ez utóbbiban a cikkek többsége a vallás és a test viszonyával foglalkozik – Jacques Le Goff a középkori keresztény politikai test-metaforákat vizsgálja,⁸ Caroline Walker Bynum arról ír, hogyan lett vallási médium a nők teste a középkori kereszténységben⁹ (ugyanezt tárgyalta néhány évvel korábban megjelent könyvében a böjtölő keresztény misztikusokkal kapcsolatban¹⁰).

A testi megnyilvánulások iránti új érdeklődést fontos dimenzióval egészítették ki Marie-Christine Pouchelle,¹¹ Danielle Jacquart és Claude Thomasset¹² orvostörténeti kutatásai, amelyekben jelentős szerepet kapott az antikvitástól örökölt (hipokratészi, galenusi) tudományos magyarázatok és a vallási (asztrológiai, mágiikus) képzetek viszonya. A test iránti orvostörténeti és vallástörténeti érdeklődést Jean-Claude Schmitt az antropológia testfelfogásával kapcsolta össze: a csodatevő középkori ereklyékről szóló feljegyzések alapján elemezte a „beteg test és a megszállott test” megnyilvánulásait,¹³ továbbá Marcel Mauss híres, *Les techniques du corps*¹⁴ című esszéjéből kiindulva másfél évtizedes kutatást folytatott a középkori gesztusokról.¹⁵ Mindehhez a kilencvenes években csatlakozott egy újabb reprezentatív válogatás Sarah Kay és Miri Rubin szerkesztésében,¹⁶ itt a neves művészettörténész, Michael Camille írt a test középkori vallási szimbolikájáról.¹⁷

A testiség megnyilvánulásainak és megítélésének történeti és pszichológiai vizsgálatához a hetvenes évektől kezdve jelentősen hozzájárultak azok a kutatások, amelyek az „Igét megtestesítő” (*verbum caro factum est*) Krisztus testéhez fűződő vallási jelenségeket – némiképp szentségtörő módon – a test történetével foglalkozó „új történetírás” eszközeivel elemezték. Valóságos botrányt váltott ki Leo Steinberg amerikai művészettörténész *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern*

⁵ Rousselle 1983.

⁶ Brown 1988.

⁷ Feher – Nadaff – Tazi 1991.

⁸ Le Goff 1991.

⁹ Bynum 1991a.

¹⁰ Bynum 1991c.

¹¹ Pouchelle 1983.

¹² Jacquart – Thomasset 1985.

¹³ Schmitt 1986: 135–150.; vö. Rousselle 1990.

¹⁴ Mauss 2000.

¹⁵ Schmitt 1990.

¹⁶ Kay – Rubin 1994.

¹⁷ Camille 1994.

Oblivion című könyve 1983-ban.¹⁸ A víziókban csodásan „életre kelő”, a kereszten megmozduló, szenvedő és a hozzá imádkozó misztikusokat megáldó, átölelő megfeszített Krisztus egyik modern spanyol példáját, a limpiasi mozgó feszület történetét dolgozta fel William A. Christian antropológus.¹⁹ Hasonló esetek sorát elemzi David Freedberg *The Power of Images* (1989) című könyvében,²⁰ összekapcsolódva Caroline Walker Bynum megfigyeléseivel a késő középkori női misztika „testiségéről” (*physicality*).²¹ Ezek a megfigyelések izgalmas új kutatási területeket jelöltek ki a középkori testtörténet számára a nyolcvanas évektől kezdve. Ezen belül az egyik központi téma az Oltáriszentség (vagyis Krisztus teste) 1264 után kibontakozó népszerű kultusza, amelyről Miri Rubin 1991-ben jelentette meg *Corpus Christi* című könyvét.²² A középkor egyik központi teológiai vitája volt, hogy az áldozáshoz felszentelt ostya és misebor valóban átlényegül-e Krisztus testévé – egyebek között ezt igyekeztek igazolni azok a csodák, amelyekben a felszentelt ostya vérezni kezdett, ezzel igazolva, hogy valóban Krisztus teste lett belőle. Egy ilyen híres csodát, a wilsnacki vérző ostya kultuszát elemezte Caroline Walker Bynum *Wonderful Blood* című könyvében.²³

Assisi Szent Ferenc stigmatizációja: híradás, előzmények, leírás

Amit a továbbiakban elemezni szeretnék, az e szűkebb, Krisztus testével kapcsolatos témakör másik fele, a megfeszített Krisztussal történő fizikai-testi azonosulás csodája, a stigmatizáció.²⁴

Lássuk mindenekelőtt a leghíresebb csodát. 1226. október 3-án, nem sokkal a rendet megalapító Assisi Ferenc halála után Cortonai Illés, a ferencesek vikáriusa körlevélben adta hírül a hír fájdalmát enyhítő „nagy örömet, új csodát”.

„Soha eddig nem történt hasonló csoda, kivéve Isten Fiában, Krisztus Urunkban. Nem sokkal halála előtt a mi testvérünk és atyánk keresztre feszítettnek tűnt föl, testén viselve az öt sebet, amelyek valósággal Krisztusnak stigmái. Kezeit és lábait, úgy láttuk, szögek ütötték át, mindkét oldalon, és a sebeken a hegek feketék voltak, mint a szögek. Az oldalát pedig, úgy láttuk, lándzsa szúrta át, és időről időre vér szivárgott belőle.”²⁵

Nem meglepő, hogy Ferencben lelkes hívei Krisztus testi másolatát vélték felfedezni: saját korában ő tudta a leglátványosabban megtestesíteni Krisztus követésének

¹⁸ Steinberg [1983], 1997.

¹⁹ Christian 1988.

²⁰ Freedberg 1989.

²¹ Bynum 1991b.

²² Rubin 1991.

²³ Bynum 2007.

²⁴ Thurston 1952.; Boufflet: 1996.

²⁵ *Fontes Franciscani* 1995: 254.

a 12. században népszerűvé lett eszményét.²⁶ Ezt hirdette önkéntes szegénysége, ezt célozta a környezetének teljes megtérítésére törő apostoli munkája, ezt fejezte ki az az együttérző devóció, amellyel Krisztus szenvedéseire emlékezett. Halála után egyre inkább úgy tekintettek rá, mint egy újabb Krisztusra (*alter Christus*). Ezt fejezték ki minden egyébnél hangsúlyosabban a testén megjelenő szent sebhelyek, a stigmák, amelyekről legendái és a róla szóló prédikációk újra és újra beszámoltak. A stigmatizációt minden más csodánál gyakrabban festették meg a festők és a kódexilluminátorok. Évszázadokon át vitatkoztak róla a hívők és a kételkedők – ez lett a 13. századi kereszténység központi szimbóluma.

E kérdésről könyvtárnyi szakirodalom született. Úttörő szerepet játszott André Vauchez, aki 1968-ban elsőként tekintette át a Ferenc stigmái körül a középkorban kibontakozó izgalmas vitát²⁷ (amely a 20. század elején újra fellángolt²⁸), és aki három éve jelentette meg a legutolsó (és talán a legjobb) monográfiát Ferenc életéről és kultuszáról.²⁹ Vauchez felvetését azután cikkek és könyvek sora követte.³⁰ Ennek a hatalmas témának egyetlen aspektusára térek most ki, a stigma „képjellegére”, „ikonyszerűségére”, pontosabban arra, hogyan lett Ferenc teste a szenvedő Krisztus képi mása, mint ezt 1993-ban Chiara Frugoni bemutatta *Ferenc és a stigmák invenciója* című, nagy vihart kavaráó monográfiájában.³¹ Ezt a kérdést tárgyalta Hans Belting is a Szent Ferenc stigmatizációjának szentelt remek tanulmányában.³²

Belting nyomán idézem Bonaventura *Legenda maior*jából a lényegét összefoglaló mondatot: „Krisztus igaz szeretete hozzá hasonlónvá tette őt [...] magán hordozta Krisztus képét, mégpedig nem művészi kéz formázta kő- vagy fatáblán, hanem az élő Isten ujjával testének tagjaiba írva.”³³

Bonaventura „ikonikus” megfogalmazása 1262-ben, a Szent Ferenc stigmatizációja nyomán fellángoló több évtizedes, heves viták után született. Mielőtt ezekbe az értelmezésekbe belepillantanánk, néhány szót szólni kell e stigmatizáció előzményeiről is.

A stigmák legrégebbi említését Pál apostol Galatákhöz írt levelében (6,17) találjuk, ahol azt mondja: „Jézus jegyeit viselem testemen” – *Ego enim stigmata Domini Iesu in corpore meo porto*. Sűrűn idézik ezt az enigmatikus mondatot a középkori és újkori stigmatizáltak vallomásai és a róluk szóló írások. Szent Pál idején a *stigma*

²⁶ Klaniczay 1990: 133–163.

²⁷ Vauchez 1968.

²⁸ Bortolussi 2013.; magyarul az utolsó erről szóló áttekintés: P. Molnár 1929.

²⁹ Vauchez 2009.; angolul: 2012.

³⁰ Schmucki 1991.; Yárom 1992.; Frugoni 1993.; Brooke 2006.; Köpf 2012.

³¹ Frugoni 1993.

³² Belting 2010.

³³ „verus Christi amor in eadem imaginem transformavit amantem... secum ferens Crucifixi effigiem, non in tabulis lapideis vel ligneis manu figuratam artificis, sed in carnis membris descriptam digito Dei vivi.” Bonaventura de Bagnoregio: *Legenda maior*, XIII, 5. In: *Fontes Franciscani* 1995: 863.; vö. Belting 2010: 3–4.

kifejezés még nem Krisztus öt sebhelyére utalt, hanem általában valamiféle testi bélyegre, amelyet az elítéltek vagy a rabszolgák testébe égettek (innen a szó modern szociálpszichológiai jelentése)³⁴ – a 4. században Paulus Orosius alkalmazza először Krisztusra, majd – ahogy ezt Carolyn Muessig kimutatta – Szent Jeromos, Ágoston és később, a 11. században Damiáni Péter írásai teszik közkeletűvé, hogy a stigmák Krisztus sebeit jelentik, és egyúttal azok testi jegyeit, akik szenvedéseiben követni, utánózni próbálják őt.³⁵

Giles Constable elemezte, hogyan került központi helyre Krisztus emberi alakja a 12. századi kereszténységben (*Miért lett Isten emberré?* – ahogy Canterburyi Anzelm kérdezte³⁶), hogyan váltották fel a jelképes feszületeket Itáliában olyan embernagyságú festett feszületek, amelyek már hangsúlyozták Krisztus szenvedését és vérző sebeit, hogyan lett az *imitatio Christi* egyre inkább Krisztus testi utánzása is.³⁷ Szent Ferenc stigmái, bármennyire nagyszabású újdonságként hirdette is őket Cortonai Illés, valójában nem voltak annyira újak: Richard Trexler egy élesen polemikus cikkben bemutatta, hogy a 11–12. század vallási mozgalmaiban, a remeték, vándorprédikátorok, szerzetesek körében „stigmata Christi” kifejezéssel illették az önkínzó aszkéták testi sebeit, különösen azokat, amelyeket a rendszeres önostorozással okoztak maguknak – két ilyen példa a 9. századi, vas vezeklőövéről elhíresült itáliai remete, San Domenico Loricato (†1060) és a 12. századi francia apát, Étienne d’Obazine (†1159).³⁸ A laikus vallásosság gyakran eretnekként megbélyegzett női képviselői még ezen is túlmentek: Marie d’Oignies, a begina mozgalom vezéralakja (1177–1213), ahogy ezt Jacques de Vitry életírásából megtudjuk, „miután keserves könnyeket sírt, Krisztus kínszenvedésére emlékezve, mintha megrészegült volna, fogott egy kést, és kivágott egy-egy darabot a húsából a két tenyerén, a lábán és az oldalán.”³⁹ A késő középkori misztikus nők a legnagyobb szélsőségekig mentek el abban, hogy gyötörjék „eredendően bűnösnek” tartott testüket: szinte az éhhalálig böjtöltek, rendszeresen korbácsolták vagy korbácsoltatták magukat.⁴⁰

1222-ben történt Oxfordban (vagyis négy évvel az előtt, hogy Cortonai Illés hírül adta Szent Ferenc stigmatizációját), hogy nagypénteken egy laikus férfi megszemélyesítette Jézust, és a közönség előtt keresztre feszíttette magát, amiben a Mária nevet viselő társa segédkezett, majd később levették a keresztről, és prédikálva napokon át mutogatta sebhelyeit. Az „ál-Krisztust” azután elfogták, és bírósági tárgyaláson elítélték.⁴¹

³⁴ Goffman 1963.

³⁵ Muessig 2013.

³⁶ Canterbury Szent Anzelm 1993.

³⁷ Constable 1995: 143–247.

³⁸ Trexler 2002.

³⁹ Jacques de Vitry: *The Life of Marie d’Oignies* 1993: 22.

⁴⁰ Constable 1980.

⁴¹ Powicke 1964: 104–105.; vö., Trexler 2002: 481.

Mindezek a példák mutatják, hogy Assisi Ferenc egy olyan metaforát testesített meg, igaz, minden elődjénél, sőt követőjénél is meggyőzőbben, amely a 12. századtól kezdve a levegőben volt: érzelemmel teli átéléssel és testi utánzással megérteni Krisztus kereszthalálát, megváltó szenvedéseit.

Szent Ferenc esetében az alapvető újdonság nem az volt, hogy testén halála után felfedezték a szent sebhelyeket, hanem az az állítás, hogy ezek a stigmák nem aszketikus vagy eksztatikus öncsonkításból keletkeztek, hanem, mint Cortonai Illés írta: „soha-nem-hallott csodát” kell tisztelni bennük. Hogy pontosan hogyan keletkeztek, azt persze nem lehetett tudni, mert Ferenc sohasem beszélt róla, ez volt az ő „nagy titka”, és a stigmatizációnak nem voltak szemtanúi.⁴² Ferenc első legendaírója, Celanói Tamás adott először konkrét leírást róla, két évvel Ferenc halála után. Ő volt az, aki a stigmatizációt Ferenc Alverna hegyén, remetemagányban eltöltött időszakához és 1224. szeptember 14-én ott megtapasztalt természetfölötti látomásához kapcsolta.⁴³

„Amikor – halála előtt két évvel – az Alvernának nevezett remeteségben időzött, egy isteni látomásban úgy tűnt szentünknek, mintha egy férfiú lebegett volna fölötte, akinek Szeráf módjára hat szárnya volt, s aki kiterjesztett karjaival és összekötött lábaival egy keresztre volt szegezve. Két szárnya magasan feje fölé nyúlt, kettő repülésre, míg másik kettő egész testének befödésére szolgált. A Magasságbeli boldogságos szolgálja, mikor megpillantotta a látomást, nagy csodálkozással telt el, de semmiképpen sem tudta kihámozni értelmét. Egyrészt módfelett örült a kegyes és szeretetteljes tekintetnek, melyet a kimondhatatlan szépségű Szeráf rávetett, másrészt viszont a kereszt látása, melyre rá volt szegezve, valamint kínszenvedésének keserősége mély megrendüléssel töltötte el [...] örült is, meg szomorkodott is, szívében az öröm és bánat csatáztak egymással, és közben azon törte a fejét, mit jelenthet e látomás, de hiába feszítette meg minden szellemi erejét, az értelmét nem tudta világosan felfogni. Eközben kezén és lábán kezdtek kiütközni a szegek nyomai úgy, amint azt az előbb a keresztre feszített férfiún látta. Kezei és lábai középen szegekkel átverteknek látszottak; a szegek feje a tenyereken és a lábfejek felső részén domborodott, hegyük pedig az átellenes oldalon nyúlt ki, és egy húsdarabocska a szegek erősen visszagörbített hegyére emlékeztetően szemmel láthatólag kiemelkedett környezetéből. Ugyanígy látszottak és szintén jól kivehetők voltak a szegek nyomai a lábakon is. Testének jobb oldalán pedig, mintha lándzsával szúrták volna át, egy behegedt seb látszott, amelyből időről időre vér szivárgott, úgyhogy alsó ruháján kívül sokszor tunikáját is átnedvesítette.”⁴⁴

Álljunk meg egy pillanatra ennél a nagyon fontos leírásnál. Celanói Tamás legjelentősebb újítása, hogy a stigmatizációt egyszerre testi és spirituális folyamatként mutatja be, melynek okozója a természetfeletti látomás, majd annak nyomán a „mély

⁴² Dalarun 2002.

⁴³ Michetti 2004.

⁴⁴ *Celanói Tamás életrajzai Szent Ferencről* 1993: 99–100.

megrendülés”, a Ferenc „szívében csatázó öröm és bánat” volt, amit a keresztre feszített szeráf-férfiú látomása belőle kiváltott. „Értelmével nem tudta világosan felfogni” – testének átalakulása, a sebek kiütkezése adta meg a választ azzal, hogy csodásan átalakult annak másává, amit látott. Ez az elbeszélés a stigmatizáció történetének alapnarratívája, amely kétségkívül Celanói Tamás „invenciója”.

Vita Szent Ferenc stigmatizációjáról

Chiara Frugoni és a könyve nyomán kibontakozó, máig tartó polémia⁴⁵ bemutatta, hogy a Ferenc halála utáni öt-hat évtizedben a ferences renden belül és még inkább azon kívül intenzív vita zajlott arról, hogyan is történt Ferenc stigmatizációja, és milyen tanúvallomásokkal lehet többet megtudni róla. A szinte évente születő újabb és újabb legendák mellett a másik legfontosabb információforrást a képi ábrázolások adják: Frugoni a 13. századból mintegy 180 festményt, illetve miniaturát gyűjtött össze és elemzett könyvében.

A legkorábbi ábrázolás (1235) Bonaventura Berlinghieri pesciai oltárképének egy részlete. A „Krisztus az Olajfák hegyén” ikonográfiai konvencióját követve mutatja be a jelenetet – ez jól illik az *alter Christus*-elképzeléshez. Azt is megfigyelhetjük, hogy szinte áthatolhatatlan távolság választja el a térdelő Ferencet a felette lebegő szeráf-feszülettől (1. kép). Az angol Mathew Paris *Chronica majora* című műve 1236-ban egy



1. kép. Bonaventura Berlinghieri: Szent Ferenc csodái (részlet).
Pescia, San Francesco, 1235.

⁴⁵ Frugoni 1993; Miccoli [1997], 1999.; Davidson 1998.; Benfatti 2011.; Rusconi: 2012.; Dalarun 2013.



2. kép. Szent Ferenc stigmái, Livre d'Heures, Carpentras, Bibliothèque Inguimbertaine, ms 77, f. 180v, XIII. sz. közepe.

másik konvencióhoz fordult: az álomlátomáshoz (ott szemlátomást csak halomásból ismerték Celanói Tamás legendáját)⁴⁶. A 13. század közepi carpentراسi óraskönyv a vad természet és a hegy helyett egy kápolnába helyezi a színteret, ahol a szeráf egy oltáron áll (2. kép). A firenzei Bardi-kápolna mestere a ferences renden belüli radikális ellenzék, a Spirituálisok értelmezését közvetíti, ahol a szeráftól Ferenchez áramló három fénysugár Ferenc megvilágosodását és a látomás fontosságát hangsúlyozza, mely azután belülről átalakítja Ferenc testét.⁴⁷

Az 1230-as években kibontakozó viták, az újabb és újabb legendavariánsok (az ún. *Assisi kompiláció*, amely a 20. század első felében *Perugiai legenda* néven lett ismert,⁴⁸ a *Három társ legendája*,⁴⁹ és az ezek felhasználásával Celanói Tamás által 1246–47-ben összeállított *Vita secunda*⁵⁰) a stigmatizáció történetéhez egy figyelmet érdemlő új elemet kapcsolnak, a San Damiano romos templomában megszólaló *croce dipinta* csodáját.

„...a keresztre feszített Krisztus képe, amire még nem volt példa, festett ajkaival beszélni kezdett, és nevén szólítva magához intette őt: »Ferenc – mondotta –, menj és állítsd helyre hajlékomat, mert mint látod, romokban hever!« [...] a Megfeszített iránti részvét mélyen bevésődött lelkébe, és mint joggal hihetjük, a kinszenvedés szent sebhelyei, ha egyelőre nem is a testébe, szívébe már ekkor kitörölhetetlenül belenyomódtak.”⁵¹

Tehát a stigmatizáció előbb a szívében történt meg, tulajdonképp ez indította el vallási pályafutását. Ehhez az 1251–53-as *Tractatus de miraculis* hozzáteszi:

⁴⁶ Matthaei Parisiensis: *Chronica majora* 1876.; Lewis 1987: 317. fig. 201.

⁴⁷ Frugoni 1993: 104–135, 357–398.

⁴⁸ *Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* 1990.

⁴⁹ *A három társ legendája* 1993.

⁵⁰ Szent Ferenc második életrajza. In: *Celanói Tamás életrajzai* 1993: 145–326.

⁵¹ Uo. 157.

„miként lelke befelé a keresztre feszített Úrba öltözött, azonképpen teste kifelé minden porcikájában Krisztus keresztségének vértetét viselte.”⁵²

A Ferenc stigmatizációja körüli belső vitákat a ferences rendben az 1260-as években minister generalisnak megválasztott párizsi teológus, Szent Bonaventúra új Nagylegendája zárta le (melynek elfogadása után a generális káptalan 1265-ben elrendelte, hogy minden korábbi Ferenc-legendát kötelező megsemmisíteni, ezért több korábbi legenda szövege csak a 19–20. században bukkant újra elő). Idézzük Bonaventúra leírását a stigmatizációról:

„Örült a kegyes tekinteten, amellyel Krisztus szeráf képében nézett reá, de a keresztre feszítés az együttérző fájdalom törével döfte át lelkét. Igen álmélkodott a kifürkészhetetlen látomáson, tudva azt, hogy a szeráfi lélekben a szenvedés és halhatatlanság nem fér össze. Végül is megértette belőle az Úr kinyilatkoztatását. Az isteni Gondviselés ezzel a látomással mutatta meg Krisztus barátjának, hogy vegye tudomásul, miszerint nem a test-vértanúságával, hanem lelkének lángolásával kell a keresztre feszített Krisztushoz hasonlítani. [...] A látomás megszünte szívében csodás tüzet, testén pedig nem kevésbé csodás jeleket hagyott. Kezén és lábán legott feltűntek a szegek ligatásai, amint azokat kevéssel előbb a keresztre feszített férfiúnak képén látta. [...] Jobb oldalán is, mintha lándzsával átdöfött lenne, piros behegedt sebhely vöröslött, amely gyakran volt nedves a Szent véréből és megfestette alsó és felső ruháját.”⁵³

A Bonaventúra-legenda stigmatizációértelmezése sok újdonságot tartalmaz – ezek közül itt kettőt emelek ki. A szeráf és a megfeszített férfiú – a korábbi legendákban felkavaróan ambivalens – kettős figurája Bonaventúránál egyértelműen Krisztussal azonosul, a stigmatizációt nem Ferenc belső vívódása okozza, hanem a látomásban megjelenő Krisztus nyomja testébe ezt a bélyeget. Továbbra sem hiányzik azonban a „belső” elem: a látomás Ferenc „szívében csodás tüzet” gyújt, „Krisztus igaz szeretete hozzá hasonlóná tette őt”, teste, mint már idéztem, „magán hordozta Krisztus képét [...] az élő Isten ujjával testének tagjaiba írva”.

Hans Belting kiemeli, hogy Bonaventúra itt átlépte a határt, amely a Krisztusról alkotott képet elválasztja az eredetitől. A test nélküli Atya testi képeként születő Fiú (a testté lett Ige) Assisi Ferenc stigmatizációjával új formában testesül meg, egy kortárs férfiú testében – önmaga képeként, annak „tagjaiba írva”.⁵⁴ Georges Didi-Huberman elemzése, *A nyitott kép* ezt egyféle reinkarnációként értelmezi.⁵⁵ A *képek teste* című könyvében pedig Jean-Claude Schmitt arról ír, hogyan ölt fizikai valóságot

⁵² Szent Ferenc csodái (*Tractatus de miraculis*), In: Celanói Tamás életrajzai 1993: 331.

⁵³ Bonaventura de Bagnoregio: *Legenda maior*, XIII, 2–3., 891–892.; a magyar fordítás: <http://www.fvr.hu/forras/LegMaj.html>

⁵⁴ Belting 2010: 4.

⁵⁵ Didi-Huberman 2007: 164–174.



3. kép. Giotto: Szent Ferenc stigmatizációja, Párizs, Louvre, 1300 k.

mintegy tükörképe lesz Krisztusénak, ahol a sugarak Krisztus bal kezéről és lábáról Ferenc jobb kezére és lábára mennek, a jobbról pedig a balra. A legutolsó változat, a Bardi-kápolna freskója azonban már a jobbról a jobbra és a balról a balra vezeti a sugarakat, azt hirdetve, hogy Ferenc teste nem képmása, tükörképe Krisztusénak, hanem valójában azonossá vált vele.⁵⁹

a testen egy belső, „mentális kép”, másrészt hogyan lesz az emberi test egy természetfeletti kép médiuma.⁵⁶

Bonaventúra legendája új szintézist alkotott, sikerrel tett pontot azokra a vitákra, amelyek a ferences renden belül folytak az „igazi Szent Ferencről” és legnagyobb csodájáról, a stigmatizációról.⁵⁷ Mindez hamarosan egy újabb szintézissel párosult a festészetben, amelynek megalkotója Giotto volt. Három alkalommal festette meg Szent Ferenc stigmatizációját. Mindhárom műben Bonaventúra felfogása érvényesült: egy természetfeletti, stilizált szeráf-feszület helyett e képeken embernagyságú Krisztus jelenik meg Ferencnek, akivel ő majd-hogynem egyenrangú partnerként néz szembe. Az Assisi Szent Ferenc-bazilikában, a Chiesa Superioreban található freskó (1390 körül), a Louvre-ban őrzött pisai oltárkép (1300) (3. kép)⁵⁸ és a firenzei Santa Croce Bardi-kápolnájában festett freskó (1320 k.) további újítása, hogy egyidejűvé teszi a látomást és a szent sebek megjelenését. A stigmatizációt a Krisztus sebeiből Ferenc testére irányuló sugarak okozzák. Még-hozzá kétféle módon, miként ezt Chiara Frugoni megfigyelte: az Assisi-freskón és a Louvre táblaképén Ferenc teste

⁵⁶ Schmitt 2002: 297–362.

⁵⁷ Le Goff 2002. 31–96.

⁵⁸ Gardner 2011.

⁵⁹ Frugoni 1993: 210–216.

Újabb diskurzusok a stigmatizációról

Hogyan fogadta az utókor ezt az elképesztő csodát, amelyet a ferences rend évszázadokon át úgy értelmezett, mint „nagy és egyedülálló csodát”? (*Grande ac singulare miraculum* – mondta IV. Sándor pápa 1254-ben). Ferenc és Krisztus hasonlósága a renden belül egyre nagyobb hangsúlyt kapott, ennek legrészletesebb kifejtése Bartolomeo da Pisa *De Conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu* című, 1385 és 1390 között írt, sok száz oldalas műve.⁶⁰

Ez az értelmezés azonban nem kis ellenállásba ütközött, mindenekelőtt a ferencesek két fő riválisa, a 12. század vezető szerzetesrendje, a ciszterciek, és a ferencesekkel egy időben induló másik nagy kolduló rend, a domonkosok körében. 1237-ben Robertus de Anglia, Olomouc ciszterci püspöke kijelentette: „Minthogy egyedül az örök Atya Fia feszített meg az emberiség megváltására, a keresztény vallás csak az ő sebeit imádhhatja odaadó tisztelettel, ezért sem Boldog Ferencet, sem bármilyen más szentet nem szabad stigmákkal ábrázolni az Isten Házában, és bünt követ el, aki az ellenkezőjét állítja.” Hasonlóan negatív véleményt nyilvánított a morvaországi Opavában prédikáló domonkos Evechardus, aki kétségbe vonta a stigmák valódiságát – IX. Gergely pápa mindkettőjüket szigorúan elítélte bullájában.⁶¹ Szent Ferenc különböző legendái is beszámolnak hasonló kétkedőkről, és hosszan sorolják az őket meggyőző csodákat: Celanói Tamás 1253-ban írta a *Tractatus de miraculis*, amelyben egy külön fejezet szól erről.⁶² Jellemző módon egy domonkoshoz kapcsolja a legszínesebb ilyen történetet a 14. század elején összeállított *Actus Beati Francisci et sociorum eius*⁶³ egyik epizódja. A ferences rendházban vendégeskedő domonkos barátot annyira felbosszantja egy Szent Ferenc stigmáit ábrázoló falkép, hogy megpróbálja késsel levakarni a képről a sebhelyeket, de azok mindig újra visszavarázsolódnak, és amikor a feldühödött barát mélyebben a falba vájva akarja eltávolítani őket, hirtelen vér kezd patakzani a sebek helyéről.⁶⁴

A domonkosok persze megszívlelték a pápai tilalmakat, és távolságtartásuknak inkább más formában adtak hangot. A 13. század második felének népszerű prédikátora és legendaírója, az *Arany legenda* szerzője,⁶⁵ Jacobus de Voragine (1230–1298) a Szent Ferencnek szentelt négy prédikációja egyikében a következő módon magyarázta Szent Ferenc stigmáit: „Heves képzelőereje (*vehemens imaginatio*) volt az, ami stigmákkal pecsételte meg a testét [...] elképzelte egy látomásban a keresztre feszített

⁶⁰ *De Conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu* auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa. *Analecta Franciscana*, IV–V (1906–1912).

⁶¹ Vauchez 1968: 601.

⁶² Szent Ferenc csodái (*Tractatus de miraculis*), cap. 2. In: Celanói Tamás *életrajzai* 1993: 331–339.

⁶³ *Actus Beati Francisci et sociorum eius*. In: *Fontes Franciscani*, 2085–2219.

⁶⁴ *Actus Beati Francisci*, cap. LXV, 2214–2215.

⁶⁵ Jacobus de Voragine 1990.

szeráfot, és ez a képzet oly nagy hatással volt rá, hogy a kereszthalál sebeit bele nyomta a testébe.”⁶⁶

Ez a racionális értelmezés tulajdonképp a sebek „pszichoszomatikus” eredetét vetette fel (egyúttal megkérdőjelezve természetfeletti eredetüket) – nem csoda, hogy a ferencesek ingerülten tiltakoztak ellene. 1320-ban egy Pierre Thomas nevű ferences magiszter a Párizsi Egyetemen egy külön „quodlibet-vitát” rendezett annak bizonyítására, hogy Szent Ferenc stigmái nem lehettek „természetes” eredetűek („non potuit habere stigmata per naturam”).⁶⁷

Alternatív stigmatizáltak

Miközben folytatódott és máig tart a polémia a *Poverello* stigmatizációjának magyarázatáról, egy újabb dimenziót nyitott ebben a történetben, hogy a stigmatizált Szent Ferencnek követői lettek, méghozzá nem is kevesen. A 20. század végéig több mint 350 stigmatizált dokumentációját gyűjtötték össze e jelenségkör kutatói.⁶⁸ Még érdekesebb, hogy a stigmatizáltak túlnyomó többsége nő (az egyetlen jelentős stigmatizált férfi Ferenc óta a 20. század népszerű olasz szentje, a 2002-ben szentté avatott Padre Pio volt⁶⁹). Hogyan testesülhetett meg a szenvedő Krisztus női testben? Lásunk néhány középkori példát.

Több elszórt, alig dokumentált híradás nyomán 1267-ben hallunk először részletes beszámolót egy új stigmatizáltról: Philippe de Clairvaux ciszterci apát leírja, hogy Liège környékén, egy Spalbeek nevű faluban egy Elisabeth nevű begina „teljesen nyíltan hordozza a mi Urunk Jézus Krisztus stigmáit, vagyis kezén, lábán és oldalán, s ebben nincs semmi kétes színlelés vagy fondorlatos csalás. A láthatóan nyílt, friss sebek gyakran véreznek, kiváltképp péntekenként.”⁷⁰ Philippe de Clairvaux elbeszéli, hogyan szemlélhette meg közvetlen közelről „ő maga és társai, apátok és szerzetesek” a szűz szeméből, sebeiből kicsorduló és ruháján nyomokat hagyó vércseppeket. A csodás testi jegyek részletes leírása és teológiai értelmezése mellett Philippe felteszi a kérdést: miképp eshetett a választás „az esendő női nem” képviselőjére, hogy „ezt a dicsőséges győzelmet, ezt a csodálatos erényt” bemutassa? Idézem választát, mely a középkori „testtörténet” nézőpontjából is figyelemre méltó:

„A férfinemben, vagyis Szent Ferenc személyében Isten már megnyilvánulást adott magáról. Hogy pedig mindkét nem érzékelje Krisztus keresztségében, ami megbecsülésre, tiszteletre, áhítra, utánzásra és szeretetre méltó, és ne pusztán az Írá-

⁶⁶ Jacobus de Voragine 1926: 113–114.

⁶⁷ Mohan 1948: 284–294.; vö. Boureau 1995.

⁶⁸ Imbert-Gourbeyre 1996.; Boufflet 1996.

⁶⁹ Luzzato 2007.

⁷⁰ *Vita Elisabeth sanctimonialis in Erkenrode* 1886: 362–378.; Simons–Ziegler 1990.

sok tanúsága által, hanem az emberi lét (*conditio*) élő példái segítségével, és hogy bármily írástudatlan és együgyű legyen is, [...] a mi lányunknak, mint valamiféle élő és kitárulkozó Veronikának a tagjaiban és testében, úgy olvashatja az írástudatlan is az üdvözülés és a megváltás élő képét, mint az írástudók.”⁷¹

Hiába tiltakoztak a ferencesek Szent Ferenc egyedülálló csodájának efféle eltulajdonítása ellen, mint a neves párizsi magiszter Guibert de Tournai a *Collectio de scandalis Ecclesiae* című művében,⁷² a 13. század utolsó negyedében sorra követték egymást a hasonló esetek. Ugyancsak 1267-ben Kölnben akadt össze a domonkos Petrus de Dacia egy Christina von Stommeln nevű stigmatizált beginával (1242–1312), akihez azután évekre elszegődött lelki vezetőként és szenvedései megörökítőjeként.⁷³ Egy ciszterci apácáról, Ida de Louvainról († 1300 k.) azt írja legendája, hogy „Krisztus régi stigmái a mi időnkben egy szűzi testben újultak ki”.⁷⁴ Egy német ciszterci apáca, Lukardis von Oberweimar (1262–1309), miután több látomás nyomán 1281-ben megjelentek a szent sebek a testén, több évtizeden át élt stigmatizáltan a kolostorában. Lukardis stigmatizációja tovább „fejlődött”, mint Szent Ferencé: rajta kiütözköznek a korbácsolás és a tövisszorosító véres sebei is. És e sebek, mint Elisabeth de Spalbeek esetében, Krisztus kereszthalálának az emlékére minden pénteken vérezni kezdtek, különösen nagy-pénteken.⁷⁵

A 14. század elején a kor látomásos női spiritualitásának egyik népszerű képviselője, Montefalcói Klára (1268–1308) ágostonos apáca egy további új elemmel gazdagította a testi azonosulás módjait a szenvedő Krisztussal. Egy látomásában (amelyet a róla készült freskó is ábrázolt: 4. kép) a következő élménye volt:

„Egy gyönyörű fiatalember, Jézus Krisztus Urunk, hófehér ruhában, vállán formájában és méretében a valódihoz hasonló kereszttel, megjelent Klárának,



4. kép. Montefalcói Klára látomása, Montefalco, Chiesa di S. Chiara, XIV. sz.

⁷¹ *Vita Elizabeth sanctimonialis in Erkenrode* 1886: 373.

⁷² *Archivum Franciscanum Historicum* 1931: 62.

⁷³ Ruhberg 1995.

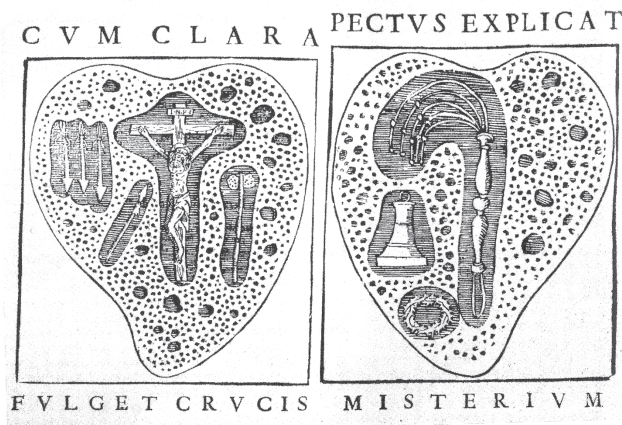
⁷⁴ *Vita Idae Lovaniensis. Acta Sanctorum*, Aprilis II. Caput II/13–17. 162. col.

⁷⁵ Kleinberg 1992 : 101–111.; Nagy 2009: 323–353.

miközben ő imádkozott. És azt mondta neki: »Szilárd helyet keresek, ahová felállíthatom a keresztet, és itt találok a kereszt felállításához megfelelő helyet.« [...] E látomás és reveláció után Klára [...] testi szívében hordta a keresztet és Krisztus kínszenvedésének minden jelét, mégpedig nemcsak képzeletében, szemlélődően, hanem testileg és érzékelhetően is.⁷⁶

A kor emberei az ilyen mindent felülmúlón csodás állításról természetesen saját szemükkel kívántak bizonyosságot szerezni, ezért Klára 1308-ban bekövetkezett halála után a kolostor apácái azonnal felboncolták, kiemelték szívét, és azt kettéhasítva meg is találták benne – a szív belső izomzatából, idegeiből megmintázva – Krisztus kínszenvedésének eszközeit: a keresztet, a szögeket, a lándzsát, a szivacsot, a töviskoszorút, a korbácsot, az oszlopot. (Ezeket a késő középkorban *arma Christi* néven emlegették, és külön devóció alakult ki körülöttük.⁷⁷ 5. kép) Ez a csoda lett azután Klára szentté avatási perében (1318–19) az egyik legfőbb vizsgálati kérdés.⁷⁸

A 14. században mindenekelőtt a domonkos rend törekedett arra, hogy legyen Szent Ferenczel párhuzamba állítható stigmatizált szentje. Első jelöltje erre Árpád-házi Margit volt, aki a Nyulak szigeti zárdában eltöltött élete után 1270-ben a szentség hírében halt meg, és 1273 és 1276 között már megindult szentté avatási pere is (amely azonban csak 1943-ban érte el a célját).⁷⁹ Margitról Itáliában a 14. század derekán elterjedt, hogy ő is stigmatizált volt – és erről számos freskó és táblakép



5. kép. Kortárs rajz a Montefalcói Klára szívében talált arma Christi-ről, XIV. sz.

⁷⁶ Pozzi – Leonardi 1988: 194.

⁷⁷ Suckale 1977: 177–208.

⁷⁸ Warr 2007: 217–249.; *Santa Chiara di Montefalco monaca agostiniana (1268–1308) nel contesto socio-religioso femminile nei secoli XIII–XIV* 2009.

⁷⁹ Deák 2005.; Klaniczay 2006: 443–454.



6. kép. Pier Francesco Fiorentino, Árpád-házi Szent Margit stigmatizációja, részlet egy táblakép predellájáról, San Gimignano, San Agostino, 1496.

készült; született egy ezt leíró legenda is. A 15. század elején a magyar domonkosok cáfolták ugyan e híradást – minthogy a nálunk őrzött szentté avatási aktákban és a legelső életírásában ennek nyoma sem volt, de Margit stigmatizáltságának híre Itáliában a középkor végéig tartotta magát, és számos további képi ábrázolást inspirált⁸⁰ (6. kép).

Margit stigmahíréhez egy másik magyarországi stigmatizált is kapcsolódott, Boldog Ilona, aki állítólag a 13. század derekán ugyanabban a domonkosok által felügyelt veszprémi Szent Katalin-zárdában élt, ahova később a kisgyermek Margitot adták. Ilona legendáját a 15. század elején küldték el a magyar domonkosok itáliai testvéreiknek. Boldog Ilona stigmatizációjának legeredetibb motívuma, hogy az ő sebeiből „arany szőrszál” és „aranyzálú liliom” bújott elő, melynek letépett szirmait azután a vele élő nővérek ereiként őrizték.⁸¹

A Domonkos-rend első elismert stigmatizált szentje mindezek után az egyik legnagyobb hatású 14. századi női misztikus, Sienai Katalin lett (1347–1380), aki Capuai Rajmund által készített legendája szerint 1375-ben, Pisában, egy feszület

⁸⁰ Minderről részletesebben lásd Klaniczay–Klaniczay 1994.; Klaniczay 2000.

⁸¹ Boldog Ilona legendája. In: Érszegi 1983: 103–109.; Deák 2005: 245–253.; Érszegi 2013.

előtt imádkozva, elragadtatás közben „kapta meg” a szent sebeket. E sebeket, mint Katalin elbeszélte, a Krisztus sebeiből testéhez érkező sugarak okozták (hasonlóan ahhoz, ahogy Ferenc stigmatizációját ábrázolták), de saját kérésére e stigmák láthatatlanok maradtak, a kezdetben vérvörös sugarak aranyszínűvé változtak, mire elértek testét, és csak a sebek helyén érzett szörnyű fájdalom lett a következményük.⁸² Sienai Katalin – ahogy a szentté avatásáért évtizedeken át munkálkodó honfitársa, Tommaso d’Antonio da Siena (Caffarini), a velencei San Giovanni e Paolo domonkos rendház priorja legendagyűjteményében bemutatta⁸³ – valóban mintaképe lehetett annak, hogy miként lesz egy női misztikus teste a szenvedő Krisztus földi mása. Kegyetlen önkorbácsolásai, egészségét veszélyeztető betegápolása, szélsőséges böjtölése (mely végül 33 éves korában a halálát okozta) környezetét ámulatra készítette, és hozzájárult ahhoz a tekintélyhez, melyet látnoki, prófétai működésével, az egyházi és világi hatalmasokkal folytatott küzdelmével szerzett.

Mindennek ellenére, miután 1461-ben az ugyancsak sienai II. Piusz pápa szentté avatta, még további másfél évszázadot kellett küzdeniük a domonkosoknak, hogy Assisi Szent Ferencéhez hasonlóan az ő stigmáit is az egész egyház elismerje.⁸⁴ Érdekes szerepcsere következett be: ezúttal a korábban racionális magyarázataikkal kitűnő domonkosok helyezkedtek egyre misztikusabb pozícióba, míg Katalin „állítólagos” stigmáival kapcsolatban a ferencesek vették elő a racionális érveket. A kor népszerű prédikátora, Roberto Caracciolo da Lecce ezt egyenesen a Katalin szentté avatását ünneplő hivatalos szentbeszédben fogalmazta meg. Miután felolvasta Katalin Capuai Rajmund által írt legendájának stigmatizációról szóló részletét, a következő maliciózus megjegyzést tette:

„E látomás alapján sok helyen elkezdtek Szent Katalint úgy ábrázolni, mint aki megkapta Krisztustól a szent sebeket. Ezt nyilván azzal a szándékkal tették, hogy a láthatatlan dolgokat a láthatókkal mutassák be, és így érzékeltesék az általa érzett valódi, végtelen fájdalmat. Mindez talán még elfogadható lehet, annak ellenére, hogy azt a tévhitet terjeszti, mintha valóban látható stigmákat kapott volna. Több olyan írást is láttam és olvastam, amelyek e szentet dicsérik, de nem tudtam mást találni bennük, mint arról szóló beszámolót, hogy eksztatikus elragadtatása során fájdalmat érzett, anélkül hogy ezt bármi további jel kísérte volna. És ha ezt a fájdalmat bárki stigmának kívánja nevezni, abból még mindig nem következik, hogy ez hasonló csodás körülmények során következett volna be, mint Szent Ferenc stigmatizációja. [...] Ez persze a legkevésbé sem csökkenti Katalin szentségét.”⁸⁵

⁸² Capuai Boldog Rajmund OP 1983: 113.

⁸³ Thomas Antonii de Senis „Caffarini”: *Libellus de supplemento, Legende prolixie virginis beate Catharine de Senis* 1974.

⁸⁴ Muessig – Ferzoco – Kienzle 2012.; Hamburger–Signori 2013.

⁸⁵ Giunta 2012: 262.

Egy évtizeddel később a ferences rendből kikerülő IV. Sixtus pápa még szigorúbb ítéletet mondott: *Spectat ad Romani* kezdetű bullájában (1472) kiközösítés terhe mellett betiltotta Katalin „Krisztus stigmáival, Szent Ferenchez hasonló módon” történő ábrázolását, sőt még e stigmák említését is a prédikációban. Noha ennek ellenére továbbra is több stigmás ábrázolás készült Katalinról, a domonkosoknak másfél évszázadon át kellett küzdeniük azért, hogy VIII. Orbán pápa 1630-ban végre hatályon kívül helyezze ezt a tilalmat.

A küzdelem figyelemre méltó eszközökkel folytatódott. A 15. század végén fel lépett egy „új Sienai Szent Katalin”, aki arra vállalkozott, hogy saját jól látható, vérző sebeivel tanúskodjon Sienai Szent Katalin láthatatlan stigmáiról: Lucia Brocadelli (da Narni) (1476–1544), a radikális domonkos próféta, Girolamo Savonarola lelkes követője. A domonkos harmadrendi (*mantellata*) testén Viterbóban, 1496. február 25-én, nagypénteken jelentek meg a stigmák, miközben Krisztus kereszthalálán medítált. E vérző sebegeknek nemcsak egész Viterbo, hanem több itáliai főúr, sőt maga a pápa (a Borgia család tagja, VI. Sándor) is csodálója lett. Ercole d’Este, Ferrara hercege saját palotájába szállíttatta Lucia Brocadellit, és ott külön domonkos harmadrendi kolostort alapított a számára. Vendégei megcsodálhatták „az élő szentet”, sőt kaphattak a stigmáiból származó vérral megpecsételt ereklyekeszkent. Lucia sebeinek valódiságát és csodás gyógyulatlanságát – a kétkedők és a csalással vádaskodók meggyőzésére – orvosokból és inkvizítorokból álló bizottságok vizsgálták éveken keresztül. Amikor azonban patrónusa, Ercole d’Este herceg 1505-ben meghalt, Lucia csillaga leáldozott: a Savonarola-követő radikálisokkal szembeforduló Domonkos-rend új vezetése leállította a Lucia körül kibontakozó kultuszt, leváltotta a ferrarai kolostor vezetéséről, teljes elzártásra ítélte, és ekkor stigmái is „csodás módon” eltűntek.⁸⁶ Lucia nem az egyedüli „új Sienai Szent Katalin” volt: a 15. század végén egy egész sor stigmatizált „élő szent” (*santa viva*) jelent meg az itáliai városokban és fejedelmi udvarokban, valamennyien a domonkosok női harmadrendjéhez tartoztak. A Gonzagák Mantovájában élő Osanna Andreasi (†1505) rendszeresen átélte a töviskoszorú, az oldalseb és a lábfejstigmák fájdalmait. A később ugyanitt fellépő Stefana Quinzani da Soncino (1457–1530) szintén rendszeresen végigszenvedte a keresztre feszítés kínjait, és ilyenkor vérző sebek is megjelentek a testén. A Gianfrancesco Pico della Mirandola udvarában élő domonkos misztikus, Caterina Racconigi (1486–1547) testén ugyancsak megjelentek Krisztus stigmái.⁸⁷

Ezeket az újabb stigmatizáltakat azonban egyre fokozódó kétkedés fogadta, különösen Lucia Brocadelli stigmáinak eltűnése után. Egy ferences prédikátor, Samuele Cassini 1508-ban külön traktátust szentelt a kérdésnek, miért elképzelhetetlen, hogy „akár a legszentebb” nő is Szent Ferenchez hasonlóan stigmatizált lehessen. Böjtölő, látomásokkal és csodás testi jegekkel – köztük stigmákkal – fellépő női misztikusok

⁸⁶ Zarri 2001.; Herzig 2008, 2013.

⁸⁷ Zarri 1990.

a 16–17. században egyre gyakrabban kerültek inkvizíciós vizsgálat elé, mely a „színlelt szentség” büntettét a reformáció és a vallásháborúk időszakában igen szigorúan üldözte.⁸⁸

Mindez mégsem csökkentette e különleges testi csoda népszerűségét és vonzerejét. A ferences–domonkos rivalizálás folytatódása mellett (amelyből az újkorban a ferences rend női ágát alkotó klarisszák is kivették a részüket) új szereplők jelentek meg a színen: az ekkorra jelentőssé váló karmeliták, és a kora újkor új rendjei – a kapucinusok, a theatinusok, az Orsolya-rend, a vizitációs rend – valamennyien törekedtek arra, hogy stigmatizált szentjük legyen. És – mint említettem – a sor napjainkig folytatódik.

Epilógus

A modern stigmatizáltak körüli vita nem kevésbé szenvedélyes, mint a középkori. Itt már a hívők, a gyóntatók, a teológusok, a rivális rendek képviselői és az inkvizítorok mellett egyre jelentősebb szerepet kaptak az orvosok és a pszichiáterek, és a stigmatizáltak körüli vita – akárcsak a lourdes-i, fatimai, medjugorjei látomások értékelése – a buzgó hívők szemében Isten létének újabb és újabb bizonyosságát adta, míg a „csalás”, „szemfényvesztés” tettenérése az ateizmus érvkészletét szaporította. A tudomány bevonása azonban korántsem tudta eldönteni a vitát.

A Krisztus stigmáit reprodukáló sebeket, s a misztikus elragadtatással járó különleges fiziológiai megnyilvánulásokat tanulmányozó orvosok és pszichiáterek véleménye ugyancsak e két pólus köré rendeződött, a hívő orvosok tudományos érvekkel próbálták cáfolni az ateista orvosok – olykor valóban ingatag – diagnózisait a különleges testi tünetekről, a megmagyarázhatatlanul fennmaradó, vérző és mégsem elfertőződő sebekről; a „pszichoszomatikus” magyarázat pedig egyféle közvetítő szerepet töltött be, mivel lehetőséget adott a természetfeletti és a fiziológiai magyarázat összekapcsolására. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a legtöbb esetben a stigmatizáltakat körülvevő hívőközösség független, szkeptikus orvosokat nemigen engedett élő szentjeik közelébe, így azok csak a nyilvánosságra hozott információk alapján ítélezhettek.

A leghíresebb 19–20. századi stigmatizáltak – a német Anne-Katherine Emmerich és Maria von Mörl, a belga Louise Lateau, az olasz Gemma Galgani és Padre Pio, a francia Madeleine Lebouc és Marthe Robin, a német Therese Neumann – története és terjedelmes orvosi dokumentációja még feldolgozásra vár.⁸⁹

⁸⁸ Zarri 1991.; Brown 2001.

⁸⁹ Boufflet 1996: *Les stigmatisés*; Menke – Vinken 2004.; E témakörrel tanulmányom: Klaniczay 2013b.

FORRÁSOK

- A három társ legendája* 1993: Ford. Balanyi György, Hidász Ferenc. Ferences Források 4. Agapé, Újvidék–Szeged–Csíksomlyó.
- Actus Beati Francisci et sociorum eius.* In: *Fontes Franciscani*, 2085–2219.
- Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* 1990: Helikon, Budapest
- Boldog Ilona legendája 1983. In: Érszegi Géza (szerk.) 1983: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Szépirodalmi, Budapest, 103–109.
- Bonaventura de Balnoregio: *Legenda maior*, *Fontes Franciscani*, XIII, 2–3., a magyar fordítás: <http://www.fvr.hu/forras/LegMaj.html>
- Canterbury Szent Anzelm 1993: *Miért lett Isten emberré?* MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Celanói Tamás életrajzai Szent Ferencről* 1993: Ford. Balanyi György, Hidász Ferenc, Várnai Jakab, Ferences Források 2. Agapé, Újvidék–Szeged–Csíksomlyó.
- De Conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu* auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa. *Analecta Franciscana*, IV–V (1906–1912).
- Capuai Boldog Rajmund OP 1983: *Sziénai Szent Katalin élete.* Szent István Társulat, Budapest.
- Fontes Franciscani* 1995 eds.: Menestò, Enrico – Brufani, Stefano. Edizioni Porziuncola, Assisi.
- Jacobus de Voragine 1990: *Arany legenda. Szentek csodái és szenvedései.* Helikon, Budapest.
- Jacobus de Voragine 1926: *Sermo III de stigmatibus S. Francisci.* In: Lemmens, Leonhard (ed.): *Testimonia minora saeculi XIII de S. Francisco Assisiensi.* Ad Claras Aquas, 113–114.
- Matthaei Parisiensis [1876] 1964: *Chronica majora.* Ed.: Luard, Henry Richards. In: *Rolls Series.* London, Kraus Reprint, III. köt., years 1216–39.
- Santa Chiara di Montefalco monaca agostiniana (1268–1308) nel contesto socio-religioso femminile nei secoli XIII–XIV* 2009.: ed: Menestò, Enrico. CISAM, Spoleto.
- Szent Ferenc csodái (*Tractatus de miraculis*) 1993: In: *Celanói Tamás életrajzai* 1993: 331–339.
- Szent Ferenc második életrajza. In: *Celanói Tamás életrajzai* 1993: 145–326.
- Thomas Antonii de Senis „Caffarini” 1974: *Libellus de supplemento, Legende prolixae virginis beate Catherine de Senis.* Eds: Cavallini, Iuliana – Foralosso, Imelda. Edizioni Cateriniane, Roma.
- Vita Elizabeth sanctimonialis in Erkenrode* 1886: *Catalogus codicum hagiographicum bibliothecae Regie Bruxellensis*, I. Bruxelles, 362–378.
- Vita Idae Lovaniensis. Acta Sanctorum*, Aprilis II. Caput II/13–17. 162. col.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bahtyin, Mihail 1982: *François Rabelais művészete és a középkor népi kultúrája*. Európa, Budapest.
- Belting, Hans 2010: Saint Francis and the Body as Image: An Anthropological Approach. In: Hourihane, Colum (ed.): *Looking Beyond: Visions, Dreams, and Insights in Medieval Art et History*. Princeton University Press, Princeton, 3–14.
- Benfatti, Solanus M. C.F.M 2011: *The Five Wounds of Saint Francis*. TAN Books, Charlotte, NC.
- Bortolussi, Liviana 2013: *Le stigmate di san Francesco nei dibattiti del '900*. Dehoniane, Bologna.
- Boufflet, Joachim 1996: *Les stigmatisés*. Cerf, Paris.
- Boureau, Alain 1995: Miracle, volonté et imagination: La mutation scolastique (1270–1320). In: *Miracles, prodiges et merveilles au Moyen Age*. XXV^e Congrès de la S.H.M.E.S. (Orléans, juin 1994). Éditions de la Sorbonne, Paris, 159–173.
- Brooke, Rosalind 2006: *The Image of St. Francis. Responses to Sainthood in the Thirteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, Judith C. 2001: *Szemérmetlen cselekedetek. Egy lesbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában*. Osiris, Budapest.
- Brown, Peter 1988: *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*. Columbia University Press, New York.
- Bynum, Caroline Walker 1991a: The Female Body and Religious Practice in the Middle Ages. In: Feher, Michel – Nadaff, Ramona – Tazi, Nadia (eds.): *Fragments*, vol. 3., 161–220.
- Bynum, Caroline Walker 1991b: *Fragmentation and Redemption. Essays on gender and the human body in medieval religion*. Zone Books, New York, 1991.
- Bynum, Caroline Walker 1991c: *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women*. The University of California, Berkeley, 1991.
- Bynum, Caroline Walker 2007: *Wonderful Blood. Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Camille, Michael: The image and the self: unwriting medieval bodies. In Kay–Rubin 1994: 62–99.
- Christian, William A. 1988: *Moving Crucifixes in Modern Spain*. Princeton University Press, Princeton.
- Constable, Giles 1980: *Attitudes toward Self-inflicted Suffering in the Middle Ages*. Hellenic College Press, Brookline, MA.
- Constable, Giles 1995: The Imitation of the Body of Christ. In: uő: *Three Studies in Medieval Life and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 143–247.

- Dalarun, Jacques 2002: The Great Secret of Francis. In: Dalarun, Jacques – Cusato, Michael – Salvati. Carla: *The Stigmata of Francis of Assisi: New Studies New Perspectives*. The Franciscan Institute, St Bonaventure, New York, 9–26.
- Dalarun, Jacques 2013: «À cette époque, le bienheureux François avait des cicatrices aux mains et aux pieds et au côté». In: Klaniczay 2013a: 43–93.
- Davidson, Arnold 1998: Miracles of Bodily Transformation, or, How St. Francis Received the Stigmata. In: Jones, Caroline A. – Gallison Peter (eds.): *Picturing Science, Producing Art*. Routledge, London, 101–124.
- Deák Viktória 2005: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Kairosz, Budapest.
- Didi-Huberman, Georges: *L'image ouverte. Motif de l'incarnation dans les arts visuels*. Gallimard, Paris, 2007.
- Érszegi Géza 2013: Boldog Ilona miniatúrája. (Egy sienai kódex tanúsága). In: *Liber decorum. Wehli Tünde köszöntése*. Szerk. Boreczky Anna, Szakács Béla Zsolt. *Ars Hungarica*, 39, 35–44.
- Feher, Michel – Nadaff, Ramona – Tazi, Nadia (eds.) 1991: *Fragments for the History of the Human Body*. Zone Books, New York, 3 vols.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel 1996: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- Foucault, Michel 1999: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel 2001: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. Atlantisz, Budapest.
- Freedberg, David 1989: *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*. University of Chicago Press, Chicago.
- Frugoni, Chiara 1993: *Francesco e l'invenzione delle stimmate. Una storia per parole e immagini fino a Bonaventura e Giotto*. Einaudi, Torino.
- Gardner, Julian 2011: Giotto at Pisa: The Stigmatization for San Francesco. In: uő: *Giotto and His Publics. Three Paradigms of Patronage*. Harvard University Press, Cambridge, 17–46.
- Giunta, Diega 2012: The Iconography of Catherine of Siena's Stigmata. In: Muessig – Ferzoco – Kienzle: *A Companion to Catherine of Siena*.
- Goffman, Erving 1963: *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Penguin, London.
- Hamburger, Jeffrey F. – Signori, Gabriela 2013: *Catherine of Siena. The Creation of a Cult*. Brepols, Turnhout.
- Herzig, Tamar 2008: *Savonarola's Women. Visions and Reform in Renaissance Italy*. The University of Chicago Press, Chicago.

- Herzig, Tamar 2013: *Christ Transformed into a Virgin Woman. Lucia Brocadelli, Heinrich Institoris, and the Defense of the Faith*. Edizioni di Storia e Letteratura, Roma.
- Imbert-Gourbeyre, Antoine 1996: *La Stigmatisation*. Édition établie par Joaquin Bouflet. Jérôme Millon, Grenoble.
- Jacquart, Danielle – Thomasset, Claude 1985: *Sexualité et savoir médical au Moyen Âge*. PUF, Paris.
- Jacques de Vitry 1993: *The Life of Marie d'Oignies*. (Tr. by Margot H. King), Peregina, Toronto.
- Kay, Sarah – Rubin, Miri (eds.) 1994: *Framing Medieval Bodies*. Manchester UP, Manchester.
- Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor 1994: *Szent Margit legendái és stigmái*. Irodalomtörténeti Füzetek, 135. Argumentum, Budapest.
- Klaniczay Gábor (ed.) 2013a: *Discorsi sulle stimmate dal Medioevo all'età contemporanea – Discours sur les stigmates du Moyen Âge à l'époque contemporaine*. *Archivio italiano per la storia della pietà*, 26.
- Klaniczay Gábor 1990: A vallási mozgalmak és a rendszer. In: uő: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető, Budapest, 133–163.
- Klaniczay Gábor 2000: Képek és legendák Árpád-házi Szent Margit stigmatizációjáról. In: *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi*. Kiállítás a Keresztény Múzeumban, 2000. június 1. Katalógus. (Szerk. Cséfalvay Pál és Kontsek Ildikó), Esztergom, 36–54.
- Klaniczay Gábor 2006: Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban. *Századok*, 140, 443–454.
- Klaniczay Gábor 2013b: Louise Lateau et les stigmatisées du XIXème siècle entre directeurs spirituels, dévots, psychologues et médecins. In: *Discorsi sulle stimmate dal Medioevo all'età contemporanea*, 279–320.
- Kleinberg, Aviad M. 1992: *Prophets in Their Own Country. Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Köpf, Ulrich 2012: Die Stigmata des Franziskus von Assisi. In: Waltraud Pulz (Hg.): *Zwischen Himmel und Erde. Körperliche Zeichen der Heiligkeit*. Steiner, Stuttgart, 35–60.
- Le Goff, Jacques 1991: Head or Heart? The Political Use of Body Metaphors in the Middle Ages. In: Feher – Nadaff – Tazi (eds.): *Fragments*, vol. 3. 12–26.
- Le Goff, Jacques 2002: Az igazi Szent Ferenc nyomában. In: uő: *Assisi Szent Ferenc*. Európa, Budapest, 31–96.
- Lewis, Suzanne 1987: *The Art of Matthew Paris in the Chronica majora*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Luzzato, Sergio 2007: *Padre Pio. Miracoli e politica nell'Italia del Novecento*. Einaudi, Torino.

- Mauss, Marcel 2000: A test technikái. In: uő: *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest, 2000. 425–446.
- Menke, Bettina – Vinken, Barbara (Hrsg.) 2004: *Stigmata. Poetiken der Körperinschrift*. Wilhelm Fink, München.
- Miccoli, Giovanni [1997] 1999: Considerazioni sulle stimmate. In: *Atti della tavola rotonda*. Assisi, 1997, 13–39.; újrakiadva: *Franciscana*, 1 (1999), 101–121.
- Michetti, Raimondo 2004: *Francesco d'Assisi e il paradosso della Minoritas. La Vita beati Francisci di Tommaso da Celano*. Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma.
- Mohan, Gaudens E. (ed.) 1948: Petrus Thomae on the Stigmata of St. Francis. *Franciscan Studies*, 8, 284–294.
- Muessig, Carolyn – Ferzoco, George – Kienzle, Beverly Mayne (eds.) 2012: *A companion to Catherine of Siena*. Brill, Leiden.
- Muessig, Carolyn 2013: Signs of Salvation: The Evolution of Stigmatic Spirituality before Francis of Assisi. *Church History*, 82, 40–68.
- Nagy, Piroska 2009: Sensations et émotions d'une femme de passion: Lukarde d'Oberweimar († 1309). In: Boquet, Damien – Nagy, Piroska (eds.) 2009: *Le sujet de l'émotion au Moyen Âge*. Beauchesne, Paris. 323–353.
- P. Molnár Arkangyal 1929: *Assisi Szent Ferenc stigmái. Történelmi, teológiai és orvostani szempontból. „Ferences közlöny” kiadása*, Budapest.
- Pouchelle, Marie-Christine 1983: *Corps et chirurgie à l'apogée du Moyen Âge*. Flammarion, Paris.
- Powicke, Frederick Maurice (ed.) 1964: *Councils and Synods, with Other Documents Relating to the English Church*. Oxford.
- Pozzi Giovanni – Leonardi Claudio (szerk.) 1998: *Olasz misztikus írónők*. Európa, Budapest.
- Rousselle, Aline 1983: *Porneia*. PUF, Paris.
- Rousselle, Aline 1990: *Croire et guérir. La foi en Gaule dans l'Antiquité tardive*. Fayard, Paris.
- Rubin, Miri 1991: *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ruhberg, Christine 1995: *Der literarische Körper der Heiligen. Leben und Viten der Christina von Stommeln (1242–1312)*. Mohr, Tübingen–Basel.
- Rusconi, Roberto 2012: La verità dei segni ovvero i segni della verità. In: Podestà, Gian Luca (Hg.): *Autorität und Wahrheit. Kirchliche Vorstellungen. Normen und Verfahren (13–15 Jahrhundert)*. Oldenbourg, München, 45–63.
- Schmitt, Jean-Claude 1986: Corps malade, corps possédé. In: *Historiens et sociologues aujourd'hui*. Éditions du CNRS, Paris, 135–150.
- Schmitt, Jean-Claude 1990: *La Raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Gallimard, Paris.

- Schmitt, Jean-Claude 2002: *Le corps des images. Essais sur la culture visuelle au au Moyen Âge*. Gallimard, Paris.
- Schmucki, Octavian 1991: *The Stigmata of St. Francis of Assisi: A Critical Investigation in the Light of Thirteenth-Century Sources*. The Franciscan Institute, St. Bonaventure University, New York.
- Simons, Walter – Ziegler, Joanna, E. 1990: Phenomenal religion in the thirteenth century and its image: Elisabeth Spalbeek and the Passion cult. In: Sheils, W. J. – Wood Diana (eds.) 1990: *Women in the Church*. Basil Blackwell, Oxford, 117–126.
- Steinberg, Leo [1983] 1997: *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern Oblivion*. In: *October*, 25 (Summer, 1983), iv + 1–198 + 204–222.; repr. uő 1997: University of Chicago Press, Chicago.
- Suckale, Robert 1977: Arma Christi. Überlegungen zur Zeichenhaftigkeit mittelalterlicher Andachtsbilder. *Städel-Jahrbuch*, N. F., 6, 177–208.
- Thurston Herbert S. 1952: *The Physical Phenomena of Mysticism*. Barnes Oates, London.
- Trexler, Richard 2001: The Stigmatized Body of Francis of Assisi: Conceived, Processed, Disappeared. In: *Frömmigkeit im Mittelalter. Politisch-soziale Kontexte, visuelle Praxis, körperliche Ausdrucksformen*. Hg. von Klaus Schreiner und Marc Müntz. München, 463–497.
- Vauchez, André 1968: Les stigmates de Saint François et leurs détracteurs dans les derniers siècles du Moyen Âge. *Mélanges de l'École Française de Rome*, 80, 595–625.
- Vauchez, André 2009: *François d'Assise. Entre histoire et mémoire*. Fayard, Paris (angolul: *Francis of Assisi: The life and afterlife of a medieval saint*. Yale University Press, New Haven, 2012).
- Warr, Cordelia 2007: Re-reading the relationship between devotional images, visions, and the body: Claire of Montefalco and Margaret of Città di Castello. *Viator*, 38, 217–249.
- Yarom, Nitza 1992: *Body, blood, and sexuality. A psychoanalytic study of St. Francis' stigmata and their historical context*. Peter Lang, New York.
- Zarri, Gabriella (ed.) 1991: *Finzione e santità tra medioevo ed età moderna*. Rosenberg & Sellier, Torino.
- Zarri, Gabriella 1990: *Le sante vive. Profezie di corte e devozione femminile tra, 400 e, 500*. Rosenberg and Sellier, Torino.
- Zarri, Gabriella 2001: Lucia da Narni e il movimento femminile savonaroliano. In: Fragnito, Gigliola – Miegge Mario (eds): *Girolamo Savonarola da Ferrara all'Europa*. SISMEI, Firenze, 101–116.

Marsilio Ficino: orvosságos ember vagy a szellem gyógyítója?

*A De vita libri tres asztrológiai és mágikus vonatkozásai**

A *De vita libri tres* teljes fordítását 2009 és 2013 között készítettem el. A kritikai kiadás előtt adom közre a mű talán legérdekesebb szempontjait vizsgáló rövid ismertetésemet. Ficino e munkáját csakúgy, mint az 1474-ben befejezett *Theologia Platonica*-t Lorenzo de' Medicinek ajánlja, melynek teljes címe: *De vita libri tres*, (*Három könyv az életről*). A cím nem csupán a mű felosztására utal, hanem arra, hogy eredetileg három teljesen különálló művet kapcsol össze benne. Ezeket egymás után írta, ahogy „a szükség”, azaz tudós barátainak kérései sürgették, saját bevallása szerint az imént említett *Theologia Platonica* befejezése, azaz 1474 után. Kristeller kimutatja a *Supplementum Ficinianum*-ban, hogy az első könyv 1480-ban már kész volt, a harmadik 1489 táján készülhetett mint Ficino Plótinus-kommentárjának egy részlete, s valójában csak ennek befejezése után, 1489. augusztusában írja a második könyvet.¹

Nyomtatásban 1489. december 3-án adja ki *Az életről* szóló három könyvének egybeillesztett variánsát, amihez Filippo Valori nyújt anyagi támogatást,² s mint említettem, a híres és immár nagy hatalmú firenzei államférfi oltalmába ajánlja azt a három kötet elé együttesen szánt bevezetőjében.

Hogy a könyvnek védelemre volt szüksége, azt az is igazolja, hogy bár Platón-fordítása mellett ez a műve volt a legnépszerűbb³ Európában (Lengyelországban 9,

* A jelen tanulmány elkészítését az NKA az 3802/04552 számon nyilvántartott Szépirodalom és Ismeretterjesztés témakörű alkotói ösztöndíjjal támogatta.

¹ Ficino, 1995, 16–17.; Kristeller 1973: LXXXIII–LXXXVI. Vö. a 103. táblázatot itt: Gentile, S. – Niccoli, S. – Viti, P. (a cura di) 1984: 133–136.

² Ficino többször is lerója háláját Filippo Valorinak művében: a második könyvet (melyet tehát utoljára állított össze) neki ajánlja, s ajánlásában hangsúlyozza Valorinak a Mediciekhez fűződő barátságát és az platóni tanítások terjesztésében vállalt elkötelezett szerepvállalását – hiszen éppen ő adott pénzt Ficino Platón-fordításainak kinyomtatására is 1484-ben. Valori lesz Ficino „követé” Mátyás udvarában: a III. könyv elé írt ajánlásban az ő nevével játszva (valore = erő, érték) ajánlja kötetét a királynak, melyet a levél szerint Valori fog átadni neki.

³ Az első, 1489. december 3-i kiadást követően (Antonio Miscomino nyomdaja által) a 17. század végéig még jó negyven kiadást illetve újranyomást ért meg Európa és Olaszország legjobb nyomdászai révén. Ld. Kristeller 1973: LXIV–LXVI.; Tarabochia Canavero 1977: 697–717; P. O. Kristeller, 1987: 130–131.; Clark 1989: 5–35.

nálunk 2 ősnymtatványt⁴ őriznek belőle a közkönyvtárak), emiatt érte a legtöbb támadás szerzőjét, főként az egyházi vezetés részéről.⁵ A támadások oka az asztrológiai és mágikus szempontok érvényesítése a II. könyv végén (*De vita longa – A hosszú életről*), és végig a III. könyv során (*De vita coelitus comparanda – Hogyan nyerhetünk életet az égtől*). A három könyv egyébként orvosi és életvezetési tanácsokat, recepteket tartalmaz a tudósok számára, filozófiai háttere azonban jóval mélyebb, mint a mai orvostudományé.

Az első könyv megírására tehát barátai biztatják: Ficino ugyanis apja, Diotifeci szorgalmazására az orvosi szakmát is kitanulja 1459 és 1462 között Bolognában, némi pisai előtanulmányok után. Az orvosi mesterséget gyakorolja is, bár erről első sorban saját műveiből, illetve leveleiből találunk adatokat. Egyébiránt a pisai stúdió-mok után (1448–52) a firenzei egyetemen attól a Niccolò Tignositól tanul logikát, retorikát és peripatetikus filozófiát, aki Arezzóban orvostudományt is oktatott. Arra pedig Alessandra Tarabochia Canavero, a *De vita* legutóbbi (1995) olasz fordításának készítője hívja fel a figyelmet, hogy a bolognai egyetemen (a többi észak-itáliai egyetemhez hasonlóan) a medicina és az asztrológia között szoros összefonódás alakult ki, tehát e kettőt egymással való összefüggéseiben tanították.⁶

Az első könyv címe tehát: *De vita sana (Az egészséges élet)*, hosszabb variációjában: *De cura valetudinis eorum, qui incumbunt studio litterarum*, azaz: *A tudósok egészségének védelme*. Tehát nem akárkinek, hanem kifejezetten azoknak ad tanácsokat és recepteket, akik hozzá hasonlóan a tudományokkal foglalkoznak, és életmódszerűen görnyednek könyveik, illetve irományaik fölött. Szerzőnk 1462-ben kapta Careggiben fekvő villáját Cosimo de Medicitől, aki ekkor bízta meg a platóni életmű latinra fordításával, és egyfajta filozófiai műhely, a platonista akadémia kialakításával és irányításával. Ettől az időponttól fogva nyílik tehát lehetőség kifejezetten ilyen irányú stúdiumok rendszeres és közös folytatására (bár Firenzében már korábban is folytak filozófiai viták és összejövetelek, felolvasások a kamalduliak rendházában, és az 1438–39-es egyetemes zsinat óta máshol is), s a barátok, akik Ficinótól az orvosi tanácsokat kérik, nyilvánvalóan a Villa Careggi látogatói, tehát ha úgy tetszik, a platonista akadémia tagjai. E barátok közül kettőt név szerint is kiemel Ficino az első könyvhöz írt bevezetőjében: Giorgio Antonio Vespuccit (1434–1514) és Giovanni Battista Boninsegnit

⁴ Budapestén a következők találhatók: az MTA Ant – 550.141 raktárjelzetű, 1556-os incunábuluma: *Ficini Marsilii Florentini medici atque philosophi celeberrimi de vita libri tres*, Lugduni, apud Guil. Rouil; és az OSZK Kézirattárában az Inc. 859 jelzetű (Régi Nyomtatványok Tára) ősnymtatvány: Marsilius Ficinus, *De triplici vita. Apologia*, Venezia, 1498, Bartholomaeus Justinopolitanus et socii.

⁵ Ficino 1995, 15.; Kristeller 1973: LXXXV. Ficinót 1490. májusában a Római Kúriánál mágiával és eretnekséggel vádolták be. Vö. Zanier 1977: 94.

⁶ Ficino 1995: 59.; vö. Malagola 1887: 274–277. Feltételezésem szerint a XIII. századi Nicolò da Paganica *Compendium medicinalis astrologiae* című művét használhatták tankönyvként az egyetemek, lásd ennek modern kiadását Giuseppe Dell’Anna gondozásában, ed. Congedo, Galatina, 1990.

(1453–1512k). Nekik ajánlja művét, és a jóváhagyásukat kéri, mielőtt Lorenzo de' Medicinek adná, miként azt korábban Platón-fordításaival is tette.⁷

Az első könyv sikerét, mely egyelőre csak kéziratokban terjedt, az mutatja, hogy barátai a mű folytatására kérik: „nemcsak arra vágytak, hogy mindig jó egészségnek örvendjenek, hanem sokáig is szerettek volna élni” – írja róluk az egységbe foglalt három írás közös bevezetőjében. Tehát a következő (mint megjegyeztem, egyébként sorrendileg utolsóként írt) könyvet *De vita longa* azaz *A hosszú életről* írja, vagyis, hogy odafigyeléssel és gondoskodással miként őrizhetik meg késő öregkorukig a tudósok egészségüket, illetve miként nyújthatják meg élettartamukat még a gyengébb fizikumúak is közöttük.⁸ Ezt a művét Lorenzo il Magnifico mellett Filippo Valorinak ajánlja, akiről azt hangsúlyozza, hogy a platonista tanításokra és azok terjesztésére vágyakozik, sőt, a platonista filozófia ügyét szolgálja, ami nyilvánvalóan a Valori által adott anyagi támogatásokra is vonatkozik – mint mondtam, ő szponzorálja ugyanis többek között e mű kinyomtatását is, 1489. decemberében.

A harmadik könyvet, mely már címében is jelzi a műben megjelenő asztrológiai szempontokat (melyek már a második könyv utolsó két fejezetében is megjelentek) *De vita coelitus comparanda* címmel adja közre (*Miként nyerhetünk életet az égtől*), s a mi Mátyás királyunknak ajánlotta,⁹ akit örökké legyőzhetetlennek nevez. Nyilván tudomása volt arról, hogy az uralkodó udvari asztrológusa az a Regiomontanus volt, aki a korabeli asztrológiában egy új házrendszert dolgoz ki, melyet később róla neveznek el, így e tudomány élvonalába tartozott.¹⁰

⁷ Vö. della Torre 1960: 772–774.

⁸ 1489. augusztus 8-án kelt levelében Ficino azt írja Giovanni Pico della Mirandolának, hogy a 13. századi spanyol orvos, Arnaldo da Villanova *De retardanda senectute* című könyvét olvassa (aki egyébként a népi hagyományokat is belefoglalta receptjeibe, étrendi és életvezetési tanácsaiba egy másik, *Regimen Sanitatis Salernitanum* című könyvében). Mindkét műből sokat meríthetett e második könyvhöz, jóllehet az előbbiről J. R. Clark kimutatta, hogy az valójában Roger Bacon munkája, illetve neki tulajdonítják, s az ő művei között jelent meg. Arnaldo da Villanova a következő hasonló témájú írás szerzője: *De conservatione iuventutis*; ld. Clark 1986: 230–232.

⁹ Ficino nemcsak ezt a munkáját ajánlotta Mátyás királynak, hanem levelei harmadik és negyedik könyvét is.

¹⁰ Mátyás udvari asztrológusa Regiomontanus (Johannes Müller von Königsberg, 1436–1476) volt, aki saját kidolgozású házrendszerével tette magát híressé *Tabulae directionum projectionumque in nativitatibus multum utiles* (*Az irányok és eredetek táblái, melyek a születéseknél nagyon hasznosak*) című művében (1469, Esztergom). E munkáját Mátyásnak ajánlotta. Ptolemaios *Almagestjének* fordítója, római útját követően, ahová Bessarion meghívására utazott mesterével, Peurbachhal együtt, 1467-ben Pozsonyba kapott meghívást Mátyástól, ahol matematikát és csillagászatot tanított. Később Esztergomban Vitéz János érseki palotájában egyedülálló csillagvizsgálót rendezett be, dolgozószobája mennyezetén a konstellációkkal (égbé-
kép-horoszkóp). Ezekből csak az állatöv (Zodiákus) csillagképei maradtak fenn, amelyek az Esztergomban végzett ásatások alkalmával kerültek napvilágra. Kopernikuszt megelőzve a Föld mozgását tanította, több munkáját és Ptolemaios-fordítását Kopernikusz és Galilei tankönyvként használták.

Ficino az orvosi és filozófiai stúdiumok után a teológiát is elvégezte, felszentelt és gyakorló pap volt,¹¹ tehát nem a hit hiányából fakad a modern kor számára szokatlan felvetése. Mint említettük, a korabeli itáliai egyetemeken az orvostudományt az asztrológiával összefüggésben tanították, aminek előzménye egyrészt az, hogy a középkori egyetemeken a hét szabad művészet közül a quadriviumhoz tartozó csillagászat sem korlátozódott pusztán a csillagászati földrajzra, hanem asztrológiai tanításokat is tartalmazott – lásd Albertus Magnus *Speculum astronomiae* (1260) című munkáját –, másrészt Hispániában tömegével fordítják az ókori forrásokból merítő 9–13. századi arab nyelvű asztrológiai, sőt, orvosi asztrológiai munkákat latin nyelvre, például Mesue, Rhazes, Haly Abenrudian, Avicenna, Serapius és Alcabitus¹² műveit. Sőt, utóbbi később olyan népszerűnek bizonyult, hogy *Liber isagogicus ad scientiam iudicalem astronomiae* című munkáját 1473-ban nyomtatásban is kiadják Velencében, melyet 1521-ig további tizenegy kiadás követ. E munka latinra fordítását egyébként Bölcs Alfonz, Kasztília királya (1221–1284) rendelte el Johannes Hispalensis által, Ptolemaios *Tetrabyblos*-ával és *Centiloquium*-ával egyetemben (Haly Abenrudian kommentárjaival), hogy az asztronómia és az asztrológia oktatását elősegítse.¹³

Cosimo de Medici védőszárnyai alá kerülve pedig Ficino egy olyan társadalmi közegben nyert otthonra, ahol az asztrológia nem számított üldözendőnek, sőt. A firenzei San Lorenzo székesegyház régi sekrestyéjének felújításakor, amelyre éppen Cosimo ad pénzt, Brunelleschi kupoláját belül Pesello¹⁴ a csillagos égbolt csillagképeket megelevenítő ábrájával díszíti, a Zodiákust az Oroszlántól a Kos jegyéig mutatva, a sarki csillagképek közül a Nagymedve, a Kocsihajtó, Perseus és más csillagképek alakjaival. A Nap a Rák és az Ikrek határán áll, inkább még a Rákban, a Hold pedig egyértelműen a Bikában, tehát valószínűleg egy adott csillagállást jelentett meg a művész 1442-ben, tehát jó negyven évvel a *De vita* elkészülte előtt.

¹¹ 1969-ben kezdi meg papi tanulmányait, 1473. szeptember 18-án diakónus, december 18-án felszentelt pap. Ld. Marcel 1958: 284. Függelékében közli mindhárom fennmaradt korabeli életrajzát: Johannes Cursius *Vita Marsili Ficini* c. művét, egy anonim *Vita secunda*-t, melyet a Firenzei Könyvtár (Biblioteca di Firenze) *Palatinus 488* jelzetű kódexe tartalmaz, és a Piero Caponsacchi által összeállított *Sommario della vita di Marsilio Ficino* című írást.

¹² Itt a latinos nevükön említem őket, a szír Alcabitus kivételével mindegyikük szerepel alább a 17. jegyzetben, az előbbi teljes neve Abu al-Saqr Abd al-Aziz Ibn Uthman Ibn Ali al-Qabisi l-Mawsili (? – 967). Műve 25 arab és több mint kétszáz latin kéziratban maradt fenn, melyek természetesen az említett nyomtatott kiadások előtt keletkeztek.

¹³ Al-Qabisi (Alcabitus) 2004: 7.

¹⁴ Giuliano d'Arrigo, 1367–1446, Firenze.



1. kép. A Zodiákus részlete a Nappal és a Holddal a San Lorenzo régi sekrestyéjének kupolafreskóján. Pesello (Giuliano d'Arrigo, 1367–1446) műve, Firenze, 1442.

Az asztrológiának csupán a jóslásra való felhasználása ellen tiltakozott minden komoly tudós és filozófus, pontosan az ember szabad akarata védelmében: Plótinostól kezdve Ficinón át egészen Picóig,¹⁵ hogy másokat ne említsünk. A keresztény egyházaknak az asztrológia elleni harca egészen keletkezésükig megy vissza: minthogy a bolygóprincípiumok egyben antik isteneket is jelölnek, nem is tudtak másként tekinteni rá, mint pogány istenek kultuszára, tehát kénytelenek a létüket fenyegető eszmerendszerként kezelni. Mindazáltal az asztrológiának a középkor folyamán is voltak művelői, azonban helyzetük az egyház rosszallása vagy éppen tiltása miatt meglehetősen fenyegetett volt. Innen ered, hogy Ficino a mű befejezésével két apológiát is ír két egymást követő napon: az egyiket (1489. szeptember 15.) a Háromkirályokra emlékezve három Pietro nevű barátjához címezve: Nerihez, Guicciardinihez és Soderinihez, melyben arra kéri őket, hogy védjék meg az esetleges támadásokkal szemben,

¹⁵ Plótinus, *Enneades*, II, 4 (*Hatnak-e a csillagok*); Ficino 1477-ben írja *Disputatio contra iudicium astrologorum* c. művét, amely nem jelenik meg, azonban ebből részleteket átvész, és újra feldolgoz az 1482-ben megjelent *De stella magorum* c. írásában, és az 1486-ban elkezdett Plótinus-kommentárjában. Giovanni Pico della Mirandola monumentális terjedelmű művét a jósló asztrológia ellen nem sokkal halála előtt írja: *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* címmel 1493-ban, melyet Girolamo Savonarola is felhasznált *Trattato contra li astrologi* című értekezéséhez.

ha őt azzal vádolják, hogy pap létére orvostudományról és asztrológiáról, keresztény létére mágiáról és horoszkópokról ír, vagy azt állítják, hogy az égnek nincs élete. Az első vádra a válasz az lehet, hogy Isten is azt akarja, hogy az emberek törődjenek egészségükkel, a másodikat illetően a természeti és a démoni mágia közötti különbségre hívja fel a figyelmet, valamint a mágia és a földművelés közötti párhuzamra, a harmadikra Pál apostol szavait idézve,¹⁶ miszerint Isten adott mindennek életet és éltető lehetetet (*inspirationem*). Itt az égitestek éltető és megtermékenyítő erejére emlékeztet.

A második apológiát (1489. szeptember 16.), mely a következő címet kapta: *Miért szükséges az élethez az aggodalmaktól való mentesség és a lelki béke*, Bernardo Canigianinhoz, Giovanni Canaccihoz és Amerigo Corsinihoz címezte. E levelet azonban cseppet sem mondanám védőbeszédnek, hiszen semmiféle mentegetőzést vagy védekezést nem tartalmaz, inkább a tapasztalt és bölcs barát tanácsait a helyes élet-felfogásra vonatkozóan. Fő témája a jelenben való élés, a *carpe diem* fontossága, amely mentesít mindenféle aggodalmaskodástól, hiszen Ficino szerint ez pusztítja és sorvasztja el bennünk a legnagyobb mértékben az életet vagyis az életerőt.

A III. könyv mágikus megközelítései főként hermetista és neoplatonikus forrásokból adódnak, de nem utolsó sorban a 9–13. századi arab bölcselek által továbbhagyományozott anyagból.¹⁷ Hogy miként került e mágikus vonatkozású szövegek, például a *Corpus Hermeticum* közelébe szerzőnk, arra nagyon egyszerű a magyarázat. Cosimo de' Medici rendelte meg tőle fordításukat 1463-ban, amikor Ficino alig húsz esztendő volt, s annyira fontosnak tekintette a Hermés Trismegistosnak tulajdonított írásokat, hogy az ifjú fordítónak még a frissen megkezdett Platón-fordításait is félbe kellett szakasztania, hogy előbb ezekkel végezzen. 1486 és 1488 között pedig, tehát közvetlenül a *De vita* III. könyvének írása előtt, miután nyilvános előadásokat tartott Plótinus *Enneászairól* (melyek fordítását 1486. január 16-án fejezte be), Ficino szükségesnek tartotta, hogy azokat a szerzőket is hozzáférhetővé tegye latinul, akiknek szövegei révén kimutathatóak az ókori teológia és a keresztény gondolkodás közötti kapcsolódási pontok. Így Plótinus-kommentárjainak írását felfüggesztve a következő műveket ültette át latinra e három év alatt: Simplicios *Kommentárjait* Theophrastos *De sensu* és *De phantasia et intellectu* című műveihez, Iamblichos *De mysteriis*,¹⁸ Proklos *De sacrificio et magia*

¹⁶ Ap. Csel., 17, 22–31.

¹⁷ A Ficino által legtöbbször emlegetett arab szerzők és műveik a következők: a szír Mesue (Masawaih Al-Mardini, 925k – 1015), *De medicinis laxativis; Antidotarium sive Grabadin medicamentorum*; a perzsa Rasis vagy Rhazes (Muhammad ibn Zakariya al Razi, 865–925), *Liber continens; Liber ad Almansorem; Liber divisionum*; a perzsa Avicenna (Pur-e Sina, ismertebb nevén Ibn Sina, 980k – 1037), *Liber canonis; De viribus cordis; De animalibus*; az egyiptomi muszlim Haly Abenrudian (Abu'l Hasan Ali ibn Ridwan Al-Misri 998 – 1061 vagy 1069), *In parvam Galeni artem commentatio; Commentarium in Centiloquium* (ez utóbbi valójában Ahmad ibn Yusuf ibn al-Dayá műve); az ifjabb Serapius vagy Serapión (Ibn Sarabi, XII–XIII. sz.), *De simplicibus medicina; Practica dicta Breviarium*; a bagdadi Thebit (Thabit ibn Qurra 836 – ?) *De imaginibus*; a tunéziai Haly Albohazen (Abū l-Hasan, Ali ibn Abi l-Rijāl, ? – 1037k), *De iudiciis astrorum*.

¹⁸ E kettőből nekünk is van egy ősnymtatványunk (egy kötetben!) az OSZK-ban: Inc. 417: Priscianus Lydus

című művét és *Kommentárját* Platón *Első Alkibiadéséhez*, Porphyrios *De abstinencia* és *De occasionibus sive causis ad intelligibilia nos ducentibus* c. írásait, Psellos *De daemonibus*-ából részleteket, és végül, de nem utolsósorban Synésios *De somniis* c. értekezését.

Mint e felsorolásból láthatjuk, a legtöbb átültetett műnek a témája erősen kapcsolódik a tárgyalt mágikus témakörhöz, tehát (aki rendszeresen fordít, az tudja, hogy a legalaposabb olvasatot maga a fordítás adja) a mágikus-asztrológiai témájú III. könyvhöz Ficino innen is ihletett meríthetett.

Mágia és asztrológia Ficinónál: a világegyetem egységes létének és szoros összefüggéseinek szemlélete

„Miként fent, úgy lent.” Ez a hermetikus bölcsesség a *Corpus Hermeticum*-ban¹⁹ a magasabb mágia működési elvének az alapja. A *Tabula Smaragdina* idevonatkozó mondatai a következők:

1. Való igaz, nem kétséges és bizonyos: ami lenn van, megfelel annak, ami fenn van, és ami fenn van, megfelel annak, ami lenn van, hogy az egyetlen csodái megvalósuljanak.
2. Ahogy minden dolog az Egyből származik, az Egy meditációja által, úgy születik minden ettől az egyetlen dologtól alkalmazás révén.
9. Így van a kicsiny világ a nagyobb képére teremtvé.²⁰

A kiindulási elv tehát a szellemi és a fizikai világ közötti analógia, azaz, hogy a mennyi világban működő erők a földi világban is leképeződnek. Ha ezek mozgását figyelemmel kísérjük, és igazodunk hozzájuk, akkor a gyógyítás is (és minden egyéb cselekedetünk) sokkal sikeresebb lehet. A következőkben e két szempont: az asztrológiai és a mágikus aspektus filozófiai megalapozását kívánom vizsgálni Ficino e művében.

Fontos kiemelnünk, hogy az ókor és a reneszánsz tudósai és filozófusai szemében az asztrológia nem azt az áltudományt jelentette, ahogyan a mai kor tudósai és filozófusai tekintenek rá, hanem az idő minőségének tudományát, melynek segítségével a világegyetemben működő erők feltérképezhetőek.²¹ Hogy ezt bizonyítani tudjuk, számos olyan hatalmas művet kellene még lefordítanunk, mint Ptolemaios *Tetrabyblos*-a és Albertus Magnus *Speculum astronomiae* c. munkája (aki mellesleg középkori szerző), az arab művek jövőbeni fordításait pedig csak remélhetjük.

et Marsilius Ficinus, In Theophrastum de sensu, in Iamblichos, *De mysteriis Aegyptiorum. Cum aliis aliorum Neoplatonicorum tractatibus*; ; Lat. trad. Marsilius Ficinus, Venetiis, 1497, Aldus Manutius.

¹⁹ Vö. *Corpus Hermeticum*, fordítás, jegyzetek, bevezetés: Hamvas Endre, Szeged, 2010, Lectum Kiadó, 254.

²⁰ Ld. Burckhardt 2000: 167. ; Vö. J. F. Ruska, *Tabula Smaragdina*, Heidelberg 1926; MTAK Ant. – 542/100: Ars chemica: quod sit licita recte exercentibus, probationes doctissimorum iurisconsultorum. Septem tractatus seu capitula Hermetis Trismegisti, aurei. [a címodalról:] Eiusdem *Tabula smaragdina*, in ipsius sepulchro inventa. Cum commento Hortulani philosophi. Studium consilii coniugii de massa Solis et Lunae, opuscula ... antehac typis non excusa.

²¹ Ld. Boll – Bezold – Gundel 1931; Dubravszky – Eörsy 1992: 7–17.; Baktay 1989: 5–32. és 295–319.

Utaltunk már korábban egyes itáliai egyetemek praxisára, melyben az asztrológiát gyakorlatilag az orvostudományhoz kapcsolva tanították. Ficino is egy ilyen egyetemen, Bolognában tanulta az orvostudományt. E szemlélet szerint a világegyetemben végbemenő mozgások tanulmányozásával információk nyerhetők nem csak minden egyes ember jellemére, de azok testi adottságaira, egészségére vonatkozóan is, tehát ezen erők figyelembe vételével sikeresebben orvosolhatóak a betegek panaszai is.

Asztrológiai megfontolások már az első két könyvben előfordulnak, főként arra vonatkozóan, hogy az idő minőségéhez kell igazítanunk nemcsak mindennapos életmódunkat, de a gyógyszerek elkészítésének időpontját is. Az idő minősége folyamatosan változik, és nem csupán a Nap és a Hold ciklusai befolyásolják, tehát a napszakok, holdfázisok, évszakok, napfordulók, napéjegyenlőségek, még hozzá a születés, növekedés, kiteljesedés és fogyatkozás négyessége révén (bár ez az aspektus meghatározó jelentőségű), hanem a bolygók mozgása, egymáshoz képest elfoglalt helyzete (ezek az ún. fényszögek), és a bolygóknak az Állatövi jegyekben elfoglalt pozíciója és ún. méltósága is. Sőt, a Napnak az Ekliptikán megtett útjának és a horizontnak a metszéspontjaiból adódó felkelő és lenyugvó pontok is nagy jelentőséggel bírnak, aszerint, hogy milyen jegyben és milyen fényszögekkel állnak, csakúgy, mint az, hogy milyen helyzetű az ég közepe, azaz a Nap pályájának legmagasabb pontja (*medium coeli*) és mélypontja, e pontnak a Föld középpontján átszúrt egyenesen levő ellenpontja (*imum coeli*). E nagyon rövid ízelítőtől is érzékelhető, hogy az asztrológia, mely valaha az asztronómia szerves részét képezte, igen összetett és kifinomult tudomány, melynek ismerete nélkülözhetetlen az ilyen témákat érintő reneszánsz művek megértéséhez.

„*Sidera inclinant, sed non necessitant.*” – „A csillagok hajlamossá tesznek, de nem kényszerítenek.” – mondta Paracelsus. Aquinói Szent Tamás a *Summa theologiae* című művében két helyen is foglalkozik az asztrológia igazságérvényével és a szabad akarat kérdésével. Ő is állítja, hogy az égitestek közvetlenül hatnak a földi testekre, a lelkekre viszont közvetve és esetlegesen hatnak meglátása szerint: az égi erők ugyanis a szenvedélyekre hatnak, és az a lélek, amely szenvedélyei rabja, nem képes függetleníteni magát ezektől. Aquinói közmondásként idézi a neki tulajdonított mondást: „A bölcs uralkodik csillagzata felett.”²² Tehát a hajdani asztrológusok nem egyfajta determinizmus alapján tekintettek a kozmoszban működő erőkre, mint amelyek a legkisebb részletekig pontosan meghatározzák a Földön folyó történéseket, hiszen az ember szabad akarata

²² „Az égitestek nem lehetnek az emberi cselekvésnek közvetlen okai. [...] Az égitestek közvetlenül hatnak a testekre, de a lélek erőire közvetlenül ugyan, de csak esetlegesen. [...] Tudni kell, hogy az égitestek behatásai közvetve és esetlegesen érvényesülhetnek az értelemben és az akaratban. – Az emberek többsége szolgálja a szenvedélyeknek, amelyeket az érzéki vágy mozgatja, és amelyekkel az égitestek együttműködhetnek. Kevés ugyanis a bölcs, aki az ilyen szenvedélyeknek ellen tudna állni, ezért van az, hogy az asztrológusok többnyire előre meg tudják mondani az igazat, főként általánosságban. De nem egyes esetekre speciálisan, mert semmi sem akadályozza meg az egyes embert abban, hogy szabad akaratával ellenálljon a szenvedélyeknek. Ezért maguk az asztrológusok is azt mondják, hogy »a bölcs uralkodik a csillagokon«, annyiban, amennyiben uralkodni képes a szenvedélyein.” Aquinói Szent Tamás: I, 115. quaestio, 4. art. (Ford.: I. M.)

annak döntései révén természetesen legalább olyan nagy mértékben meghatározzák azokat. A csillaghit alapja mégis az, hogy a megnyilvánulatlan isteni erő fokozatosan bomlik ki és nyilvánul meg a világegyetem hierarchikus felépítésének megfelelően. Ezt, nemsokára látni fogjuk, szerzőnk is hangsúlyozza. A mi Mátyás királyunkhoz írt ajánlásában arra hivatkozik, hogy Pythagoras, Démokritos és Tyanai Apollónios nem csak úgy vaktában vizsgálták az égitestek mozgását és hatásaikat, hanem ismereteik segítettek életüket és a boldogság elérését,²³ hiszen „*az egész világegyetem csodálatos rendjén keresztül megismerhették annak irányítóját, s miután megismerték, mindennél inkább szerették.*”²⁴ A csillaghit tehát nemcsak hogy nem zárja ki Ficino számára az istenhitet, de éppen ezen erők mozgásának megismerése vezet el ahhoz.

Mint fentebb említettem, Ficino Plótinosnak a lélekről szóló írásaihoz fűzött kommentárjaként adja elő a *De vita* harmadik könyvét, a világegyetem rétegezetségének leírása tehát itt Plótinos *hypostasis*-ait követi. Ficino nem pontosítja, hogy melyik plótinosi értekezést kommentálja, tartalma alapján azonban a legtöbb kutató a IV. *Enneas* 3. értekezése 11. fejezetében (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről I.*) és a IV. *Enn.* 4. ért. 30–42. fejezeteiben (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről II.*) foglaltakra gondol, ám nem zárható ki a II. *Enn.* 4. sem (*Hatnak-e a csillagok?*). Ficino annyit jegyez csak meg, hogy kommentárja Plótinosnak azt az értekezését tárgyalja, „*amely az égtől nyerhető támogatást taglalja.*”²⁵ Az olvasóhoz írt bevezetőjében az asztrológiát illetően némileg visszakozni látszik, ám gyakorlata cáfolja ezt az apologetikus álláspontot: „*ha nem fogadod el az asztrológiai jegyeket, amelyeket éppen az ember egészségének védelmére találtak fel, s amelyeket én sem tartok annyira igaznak, inkább csak leírom őket, akkor engedélyemmel vagy tanácsomra ne foglalkozz velük. Ne hanyagold el viszont az égi segítséggel megtámogatott gyógy módokat, különben az életet hanyagolnád el.*”²⁶

²³ Diogenés Laertios *Vitae philosophorum* c. művében beszél arról hogy Pythagoras (VIII, 44) és Démokritos (IX, 39) hosszú életet éltek; Tyanai Apollóniosról később is szót ejt Ficino, de nem ismerjük a forrását.

²⁴ „*Siquidem ex mirabili mundi totius ordine eius tandem cognovere rectorem, et ante omnia cognitum amaverunt.*” Ficino 1991: III. könyv, Bevezetés (Ajánlás Corvin Mátyáshoz), 196. A tanulmányban szereplő fordításokat magam készítettem. I. M.

²⁵ „*Cum igitur inter Plotini libros magno Laurentio Medici destinatos, in librum Plotini de favore coelitus hauriendo tractantem nuper commentarium composuissem.*” Ficino, 1991: 198. A kutatók többféle hipotézist is felállítottak arra vonatkozóan, hogy melyik plótinosi értekezést kommentálja a *De vita* III. könyve. P. O. Kristeller szerint 1973: I. k. LXXXIV, Ficino az *Enneades* IV, 3, 11-ben foglaltakat fejti ki (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről I.*), ezzel E. Garin is egyetért 1969: 423–447. D. P. Walker 1958: 3. (2. jegyz.) és 41. felveti még az *Enneades* IV, 4, (*A lélekkel kapcsolatos kérdésekről II.*) 30–42-ben foglaltakat mint lehetséges forrást. E véleményt osztja Klibansky – Panofsky – Saxl 1964: 248., de felvetik az *Enn.* II, 4 (*Hatnak-e a csillagok*) lehetséges forrásként való megjelölését is.

²⁶ „*Denique si non probas imagines astronomicas, alioquin pro valetudine mortalium adinventas, quas ego non tam probo, quam narro, has utique me concedente, ac etiam si vis consulente, dimittito. Medicinas saltem coelesti quodam adminiculo confirmatas, nisi forte vitam neglexeris, ne negligito.*” Ficino 1991: III. könyv, Az Olvasóhoz, 200.

1. táblázat: Léthierarchiák

Plótinósnál:	Ficinónál:
Az Egy = a Jó = a Kezdet	Isten
Az Értelem = a Szép = az ideák lakhelye	Az anyagi értelem = az ideák lakhelye
Az egyetemes Lélek	A világlélek, benne a csíraszerű okok
A Világlélek	(rationes seminales)
Daimónok	Minőségek, fajták
Anyagi világ	Anyagi világ

Mint már említettem, a világegyetemben működő erők feltérképezésében Ficino a plótinosi négyes illetve ötös beosztású léthierarchiából indul ki, de több ponton eltér attól: a megnyilvánulatlan kezdet-eredet, azaz az Egy, más néven a Jó, Ficinónál Isten. Az Egyből kiáradó értelem, mely az Egy szeretet indította szemlélése révén foganja meg magában az ideákat, minden dolog ősképeit, Ficinónál az anyagi értelem, kimutathatóan Dionysios Areopagítésre támaszkodva a szeráfok, kerubok és a trónus anyagi karaival azonosítván ezt. Az értelemnek a szeretet bőségétől vezérelt „túlcsordulásából” keletkezik Plótinósnál az egyetemes lélek, mely még mentes minden anyagi vonatkozástól, ám a világlélek belőle jön létre, mely majd a látható világot teremti. Az emberi lelkek voltaképpen a világlélek részei, belőle „születnek”, és születésük után is egységet képeznek azzal. Ficinónál a lélek egy, tehát az említett árnyalást itt nem tárgyalja. A fenti három *hypostasis* tartozik Plótinósnál az isteni, azaz romolhatatlan létrendhez, melyek a látható, testi világnak mintát adnak, s a fény (a törődő szeretet) segítségével azt folyamatosan táplálják. A teremtés e folyamatában Plótinost követve Ficinónál a világlélek az (angyali) értelmet szemlélve az ideák megfelelőiként a dolgok csíraszerű okait (*rationes seminales*) foganja, amelyek az anyagi világban létrejövő testek minőségeit adják. A gyógyítás alapja tehát Ficinónál az, hogy „minden fajta a saját csíraszerű okán keresztül összeköttetésben van a saját ideájával, s ezen idea révén könnyen befogadhat valamit onnan, lévén, hogy általa és tőle fakad az eredete.”²⁷ A gyógyulás maga tehát nem más, mint *regenerálódás*, visszatérés a tökéletes állapothoz, mely az értelemben adott ideákban van jelen: „Ezért ha valamikor elkezd eltérni a saját formájától, akkor ennek a hozzá legközelebbi közvetítőnek (ti. a csíraszerű oknak) a segítségével visszanyerheti eredeti formáját, s általa az ideából könnyen újjáalakulhat.”²⁸ A mágikus aspektus abban a mozzanatban ragadható

²⁷ „Unde unaquaeque species per propriam rationem seminalem propriae respondet ideae, facileque potest per hanc saepe aliquid illinc accipere, quandoquidem per hanc illinc est effecta.” Ficino 1991: III. könyv, I. fej., 204.

²⁸ „Ideoque si quando a propria forma degeneret, potest hoc medio sibi proximo formari rursum, perque id medium inde facile reformari.” Ficino 1991: 204.

meg, hogy a gyógyító hozzásegítheti például az egyes szerveket vagy az egyén egészét a regenerálódáshoz azáltal, hogy az illető ideához hasonló minőségű dolgokat alkalmaz a gyógyításban, akár gyógyszerek, akár egyéb gyógymódok révén. Zoroasterre hivatkozik, aki az anyagi világ formáinak a lélek okaival való megfelelését „isteni kötéseknek” (*divinae illices*) nevezte, valamint Synésiosra, aki szerint ezek „mágikus csálétek” (*magicae illecebrae*).²⁹ Az ember azonban csak alkalmas időpontban merítheti ki a lélekben található csírák adományait, és csak olyan dolgok, pl. növények révén, amelyek az adott bolygóminőséghez tartoznak. A bolygók minőségei nagy mértékben kapcsolódnak az antik istenalakok tulajdonságaihoz. Két példa, hogy ezt könnyebben el tudjuk képzelni: a Merkúr (Mercurius, Hermés) az utak, a kereskedés, a közlekedés, a beszédek, a találékonyosság, a közvetítés istene, az emberek és istenek követe, tolmácsa mint a Naphoz legközelebb eső s így leggyorsabban keringő bolygó a mozgékonytságot, közlékenységet, jó beszélőkészséget, éles értelmet, jó értelmezőképességet, de egyben a nyughatatlan természetet is adja, két jegyben is uralkodó: az Ikrekben és a Szűzben, az előbbiben a kettősség, az utóbbiban a kínos precizitás járul hozzá.³⁰ A Nap minőségeit Ficino a III. könyv XIV. fejezetében írja le részletesen, melynek címe: „Az égitestektől függő rendek, mint a szoláris jellegűek és hasonlóak. Miként lesz a szellem szoláris”.³¹ Tehát ennek alapján a Napra vonatkozó második példában a különböző aspektusokat, melyekről Ficino beszél, itt felsorolásszerűen foglalom össze:

A napszerű (szoláris) minőséghez tartozó dolgok:

Égitest: Nap (Phoebus Apollo-Dionysus).

Csillagjegyek: Oroszlán, Kos, Nyilas.

Elem: tűz (meleg+száraz);

Testrész: szív.

Testnedv: epe.

Vérmérséklet: kolerikus.

Ásvány: arany, krizolit, rubin, borostyánkő;

Állat: oroszlán, kakas, ölyv, kos, hattyú.

Növény: napraforgó, mirrha, tömjén, sáfrány.

Nedvek: méz, balzsamfa nedve, bor.

Ember: uralkodók, nagylelkű emberek.

Napszak: dél.

Hét napjai: vasárnap.

²⁹ Fentebb már említettem, hogy nem sokkal e könyv írása előtt fordította Ficino Synésios *De somniis* című munkáját.

³⁰ V.ö.: Dubravszky – Eörssy 1992: 36.

³¹ „*Ordines rerum a stellis pendentium, ut Solarium atque similium, et quomodo spiritus fiat Solaris.*” Ficino 1991: 298–304.

A bolygók hatásait Ficino szerint a dolgok nem csupán a Nap rajtuk visszaverődő fényén keresztül veszik fel, hanem a mindenütt jelenlevő világlélek segítségével is, méghozzá a világlélek szellemén keresztül. A következőkben tehát a szellem fogalmát vizsgáljuk meg kicsit közelebbről a *De vita*-ban.

2. táblázat: Az emberi szellem fogalma Galénos nyomán Ficinónál

<i>A májban:</i>	<i>A szívben:</i>	<i>Az agyban:</i>
Természeti szellem	Életszellem	Lélekszellem
<i>Pneuma physikon</i>	<i>Pneuma zótikon</i>	<i>Pneuma psychikon</i>
<i>Spiritus naturalis</i>	<i>Spiritus vitalis</i>	<i>Spiritus animalis</i>
A nemzőerőben nyilvánul meg	Az életerőben nyilvánul meg	A gondolkodás „üzemanyaga”
Az anyagcsere szabályozója	A véráramlást és a hőtermelést szabályozza	A mozgást és az érzékelést irányítja

Ficino már a Lorenzóhoz címzett ajánlásában, azaz a három könyv elé együttesen szánt bevezetőjében hangsúlyozza, hogy apja az orvostudományban elsősorban Galénos tanításain nevelte, akinél a hippokratési négy ősnedv (vér, nyál, epe, fekete epe), illetve a négy vérmérséklet (szangvinikus, flegmatikus, kolerikus, melankolikus) mellett a háromféle szellemről szóló doktrína áll a leginkább a középpontban az emberi test gyógyítását illetően. A májban található a természeti szellem (*pneuma physikon*, *spiritus naturalis*), ez a nemzőerőben nyilvánul meg, és az anyagcsere szabályozója. A szívben az életszellem (*pneuma zótikon*, *spiritus vitalis*), mely az életerőben nyilvánul meg, s a vér szétáramlását és a hőtermelést szabályozza. Az agyban pedig a lélekszellem (*pneuma psychikon*, *spiritus animalis*), mely a mozgást és az érzékelést irányítja. Ficino „az orvosokra” hivatkozva úgy határozza meg a szellemet, hogy az „a vér tiszta, finom, meleg és világos párája”, mely „a szív hője által a vér legfinomabb részéből keletkezik, s onnan siet az agyba, s ott a lélek ennek segítségével viszi végbe mind a belső, mind a külső érzékelést.”³² Tehát a szellem egyfajta eszköz, kapocs a test és a lélek között. A gondolkodáshoz is elengedhetetlen, hiszen „a vér kell a szellemhez, a szellem az érzékeléshez/észleléshez, az érzékelés a gondolkodáshoz.”³³ Mivel pedig a vér abból a természeti szellemből vagy erőből keletkezik, amely a májban és a gyomorban székel, a tudósoknak vigyázniuk kell e szerveikre, miként

³² „Instrumentum eiusmodi spiritus ipse est, qui apud medicos vapor quidam sanguinis purus, subtilis, calidus et lucidus definitur. Atque ab ipso cordis calore ex subtiliori sanguine procreatus volat ad cerebrum ibique animus ipso, ad sensus tam interiores quam exteriores exercendos assidue utitur.” Ficino 1991: I. k., II. fej., 14.

³³ „Quamobrem sanguis spiritui servit, spiritus sensibus, sensus denique rationi.” Ficino 1991: 14.

szívükre és agyukra is, hiszen „*a vér legfinomabb része a szív forrásába folyik, ahol az életerő székel. Innen a belőle képződő szellemek az agy, vagy úgymond Pallas fellegváraiba emelkednek fel*”.³⁴ Magyarán amilyen világos és tartós szellemek keletkeznek itt, olyan világos és kitartó lesz az észlelés és a gondolkozás. Azaz a tudósok számára igencsak fontos, hogy e szellemek rendben legyenek.

A szellem a négy testnedv legfinomabb részeiből tevődik össze, és egy ötödik formát alkot (azaz egyfajta kvinteszencia), ellentétben a testtel, amely a testnedvek leg súlyosabb részeiből áll (és így képez egy ötödik formát). Ezért a szellem kiegyensúlyozott, fényteli, tehát égi, s így is kell megőriznünk, hogy finom, mindazáltal tartós legyen. Hogy miként őrizhetjük meg ilyennek, erről szólnak szerzőnk receptjei és életmódtanácsai. A szellem minősége döntő jelentőségű az életben maradáshoz, hiszen Ficino szerint: „*A lélek addig tart bennünket életben, ameddig a szellem megőrzi a lélekkel való összhangját. Elsőként és legfőképpen a szellem él bennünk, szinte önállóan él*.”³⁵ Ezt szerinte az is bizonyítja, hogy olykor egy hirtelen baleset hatására az élet szinte azonnal hagyja el a testet, amikor is a szellem egy szempillantás alatt húzódik vissza a szívtájékra, s ugyanilyen gyorsan vissza is térhet a testrészekbe, dörzsölés vagy illatok hatására. Ficino többek között a következő intelmet adja az idős tudósok számára a szellemek megújítására vonatkozóan: „*A szellemet rendszeresen frissítsék illatokkal, különösen a bor illatával. Kerüljék a nem alvást, az éhezést és a szomjazást, a testi és lelki gyötrelmet, a magányt és a szomorúságot. Ha netalántán felhagytak a zenéléssel, kezdjék el újra, ezt sosem szabad abbahagyni. Térjenek vissza azokhoz a játékokhoz és tevékenységekhez, amelyeket nagyon régen, gyermekkorukban űztek, amennyire ezt koruk megengedi. Ugyanis nagyon nehéz megifjítani a testet, ha előtte nem fiatalítjuk meg a lelket. Ezért minden életkorban sokat lendít az életerőn, ha gyermeki voltunkból megőrziünk valamennyit, és különféle kedvtelésekkel szórakoztatjuk magunkat*.”³⁶

Összefoglalva: a szellem közvetítő a test és az emberi lélek között, a lélek ennek révén tartja életben a testet, tehát az élet princípiuma.

Ficino a régi platonistákra hivatkozik (itt Plótinus mellett Jamblichosra, Synésiosra és Proklosra kell gondolnunk elsősorban), akik szerint a világlélek a fentebb említett „*okokkal vagy csírákkal teremtette meg a bolygókon túl az égbolton a csillagjegyeket*

³⁴ „*Tenuissima sanguinis pars fluit in cordis fontem, ubi vitalis viget virtus. Inde creati spiritus cerebri et, ut ita dixerim, Palladis arces ascendunt*.” Ficino 1991: 14.

³⁵ „*Eatenus vero nos anima per vitam vegetat, quatenus spiritus harmoniam servat cum anima concinentem. Spiritus quidem in nobis primus vivit, et maxime, et quasi vivit solus*.” II. k. XVIII. fej. (*De nutrimento spiritus et conservatione vitae per odores*) Ficino 1991: 176.

³⁶ „*Spiritum odoribus praesertim vini assidue recreent. Vigiliam et inedia sitimque devitent, laborem rursus corporis atque animi et solitudinem et maerorem. Musicam repetant, si forte intermiserint, nunquam intermittendam. Ludos quosdam et mores, quoad decet, olim ante actae pueritiae revocent. Difficillimum namque est, ut ita dixerim, reiuvescere corpore, nisi ingenio prius repuerascas. Itaque in omni etiam aetate magnopere conducit ad vitam nonnihil pueritiae retinere, et oblectamenta varia semper aucurari*.” II. k., VIII. fej. (*Diaeta, victus, medicina senum*) Ficino 1991: 124.

és e jegyek szerepköreit úgy, hogy azok maguk is egy alakká váljanak, és mindegyikbe beléoltotta tulajdonságait. A bolygóknak pedig, és a csillagjegyekben, szerepeikben és sajátosságaikban benne van minden lenti dolognak a fajtája és azok sajátosságai.”³⁷ A teremtés hierarchiája szerint ezektől a tökéletesen rendezett égi formáktól függenek a lenti formák, amelyek ezek révén rendezettek. Az égi formák is azonban olyan megnyilvánulatlan princípiumokra mennek vissza, amelyek „a lélek értelmében vagy egy magasabb értelemben találhatók, melyek [...] a legeslegegyszerűbb egyre és jóra vezethetők vissza, miként az égi alakok a pólusra.”³⁸

A fizikai világ és az emberi lények létrejöttében a lélek a benne levő csírákat jeleníti meg, és e processzusban az eszközei éppen az égitestek. Ezek mozgása, illetve a földről nézve egymáshoz elfoglalt helyzete segítik elő az adott minőségek megtestesülését a földön: „Amikor tehát a lélek megszüli a lenti dolgok formáit és képességeit, azokat saját okai révén hozza létre a csillagok és az égi formák segítségével. Az egyének adottságait, melyek gyakran egyesekben olyan csodálatosan megvannak, ahogyan a fajtákban szoktak lenni, hasonlóképpen adja át a csíraszerű okok révén, nem annyira az égi alakzatok, azaz a csillagképek, mint a bolygók helyzete, a mozgások jellege és a bolygók fényezői segítségével.”³⁹

A Nap és a Nap fénye kitüntetett helyzetet foglal el az égitestek között, mint legfőbb életadó; a világlélek rajta keresztül adja át éltető erejét, így az emberi testben párhuzama a szív lesz, mely a testet a vér és a szellem folyamatos keringetésével életben tartja: „A mi lelkünk pedig, a szerveinkre és testrészeinkre jellemző egyedi képességeken túl az élet közös képességét adja egész testünkben, a leginkább a szíven keresztül, mely a lélekhez legközelebbi tűz forrása. Hasonlóképpen a világlélek, mely mindenütt jelen van és él, a leginkább a Napon keresztül bontja ki mindenben az élet mindenre vonatkozó közös képességét.”⁴⁰

³⁷ „Haec enim secundum Platonicos antiquiores rationibus suis aedificavit ultra stellas in coelo figuras partesque ipsarum tales, ut ipsae quoque figurae quaedam sint impressitque his omnibus proprietates. In stellis autem, figuris, partibus, proprietatibus, omnes rerum inferiorum species continentur et proprietates earum.” III. k. I. fejelet. (In quo consistat secundum Plotinum virtus favorem coelitus attrahens, scilicet in eo quod anima mundi et stellarum daemonumque animae facile alliciuntur corporum formis accommodatis.) Ficino 1991: 206. o.

³⁸ „Sed hae quatenus se ipsas non comprehendunt, referuntur ad formas in mente vel animali vel eminentiore sese comprehendentes, quae tamquam multiplices rediguntur ad simplicissimum unum atque bonum, sicut figurae coelestes ad polum.” Ficino 1991: 208.

³⁹ „Quando igitur anima gignit speciales inferiorum formas viresque, eas per rationes efficit proprias, sub stellarum formarumque coelestium adminiculo. Singulares vero individuum dotes, quae saepe nonnullis insunt tam mirabiles, quam in speciebus esse solent, exhibet per seminales similiter rationes, non tam sub adminiculo formarum figurarumque coelestium, quam situ stellarum et habitu motionum aspectuumque planetarum.” Ficino 1991: 208.

⁴⁰ „Anima quidem nostra, ultra vires membrorum proprias communem ubique promit in nobis vitae virtutem, maxime vero per cor, tanquam ignis animae proximi fontem. Similiter anima mundi ubique vigens per Solem praecipue suam passim explicat communis vitae virtutem.” Ficino 1991: 208.

Ahogy az emberi lélek életereje a szellemen keresztül jut el a test különböző részeibe, úgy a világlélek szelleme, a négy elem tulajdonságait magasabb szinten hordozó kvinteszencia is a megnyilvánult világ testében mindenütt jelen van és életet ad – mondja Ficino, s „azokat a dolgokat tölti el ez az erő a leginkább, amelyek ezt a fajta szellemet a legnagyobb mértékben befogadták”⁴¹. Ezek a növények és egyebek lehetnek tehát a gyógyítás további eszközei. A világszellem olyan a világ testében, mint az emberi szellem az emberi testben, csak hogy míg az emberé a testnedvekből (a vérből) jön létre, a világszellem közvetlenül a világlélek teremtményéből keletkezik, annak „túlcsordulásával” – Ficino meg is jegyzi, hogy ez plótinosi terminus. A világlélek ezzel együtt (egy időben) teremti meg a csillagokat, és csak ezután, ennek révén hozza létre a négy elemet, minden összetett minőség kiindulását. A négy elem egyébként két ellentétpár révén határozódik meg, és ezeknek a testnedvekben fennálló egyensúlya, valamint a testnedveknek a szervezetben meglevő harmóniája adja a galénosi orvostudományban a testi egészséget. Egy-egy testnedvnek a testben fennálló dominanciája adja az illető vérmérsékletét, ami további információkat ad az orvos számára, hogy alkata szerint a személy milyen gyógy módokat igényel.

3. táblázat: A négy elem és a négy alapminőség a testnedvekkel és a vérmérsékletekkel

<i>Elem</i>	<i>Hozzá tartozó minőség</i>	<i>Kapcsolódó testnedv</i>	<i>Vérmérséklet</i>
tűz	meleg és száraz	epe	kolerikus
levegő	meleg és nedves	vér	szangvinikus
víz	hideg és nedves	nyál (nyálka)	flegmatikus
föld	hideg és száraz	fekete epe	melankolikus

A világszellem, mely egyfajta nagyon finom test, olyan „ragyogó, meleg, nedves és életadó”, hogy „már-már lélek”; nemcsak, hogy mindenben jelen van, de minden teremtésben is részt vesz annak közvetlen szerzőjeként és mozgásként, így táplál folyamatosan mindent. Ficino szerint reá vonatkozik Vergilius *Aeneise* VI. énekének e sora (726): „a szellem belülről táplál” – „*spiritus intus alit*”. Ezért e szellem befogadása, miként az emberi szellem karbantartása is döntő jelentőségű Ficino szemléletében, s ennek elősegítésére törekszik gyógyító kézikönyvének asztrológiai és mágikus megközelítései révén.

⁴¹ „Semper vero memento, sicut animae nostrae virtus per spiritum adhibetur membris, sic virtutem animae mundi per quintam essentiam, quae ubique viget tanquam spiritus intra corpus mundanum, sub anima mundi dilatari per omnia, maxime vero illis virtutem hanc infundi, quae eiusmodi spiritus plurimum hauserunt.” Ficino 1991: 210.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Al-Qabisi (Alcabitius) 2004: *The introduction to astrology*, editions of the Arabic and Latin texts and an English translation, ed. Charles Burnett, Keiji Yamamoto, Michio Yano, Warburg Institute, London.
- Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*, I, 115. quaestio, 4. art.
https://la.wikisource.org/wiki/Summa_Theologiae_prima_pars_quaestio_CXV
- Boll, F. – Bezold, C. – Gundel W. 1931: *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, 4. jav. kiad. Leipzig (olasz kiadása ikonográfiai apparátussal: *Storia dell'astrologia*, Bari, 1985).
- Baktay Ervin 1989: *A csillagfejtés könyve*, Budapest, 1942, az író saját kiadása, nyomda: Bányai és Várkonyi, reprintje: Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Burckhardt, Titus 2000: *Alkímia, világkép és szellemiség*, Arcticus Kiadó, Budapest.
- Clark, J. R. 1986: Roger Bacon and the Composition of Marsilio Ficino's *De vita longa* (De vita, Book II). *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XLIX.
- Clark, J. R. 1989: „Editorial Introduction” in *Three Books on Life*, critical Edition and Translation with Introduction and Notes by C. V. Kaske and J. R. Clark, Binghamton, MRTS Publisher, New York,
- Dubravszy László Dr. – Eörssy János Dr. 1992: *A tradicionális asztrológia tankönyve*, Orient Press, Budapest.
- Ficino, Marsilio 1991: *De vita*, a cura di Albano Biondi e Giuliano Pisani, Edizioni Biblioteca dell' Immagine, Pordenone.
- Ficino, Marsilio 1995: *Sulla vita*, trad., a cura di Alessandra Tarabochia Canavero, Rusconi, Milano.
- Garin, Eugenio 1969: Le elezioni e il problema dell' astrologia. In *L' età nuova. Ricerche di storia della cultura dal XII al XVI secolo*, Napoli.
- Gentile, S. – Niccoli, S. – Viti, P. (a cura di) 1984: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone. Mostra di Manoscritti, Stampe, Documenti*, Catalogo. Olschki, Firenze.
- Klibansky, R. – Panofsky, E. – Saxl, F. 1964: *Saturn and Melancholy. Studies in the History of natural Philosophy, Religion and Art*, The Warburg Institute, London.
- Kristeller, Paul Oskar (ed.) 1973: *Supplementum Ficinianum*, Olschki, Firenze.
- Kristeller, Paul Oskar 1987: Ficino and His Work after Five Hundred Years. In: *Marsilio Ficino e il ritorno di Platone, Studi e testi*, (a cura di G. C. Garfagnini), Olschki, Firenze.
- Malagola, C., (pubblicati da) 1887: Statuti dell'Università degli scolari arte e medicina (1405). In *Statuti delle Università e dei collegi dello Studio Bolognese*, Bologna.
- Marcel, Raymond 1958: *Marsile Ficin*, Les Belles Lettres, Paris.
- Tarabochia Canavero, Alessandra 1977: Il *De triplici vita* di Marsilio Ficino, una strana vicenda ermeneutica. *Rivista di filosofia neoscolastica*, 69.
- della Torre, A. 1960: *Storia dell'Accademia platonica di Firenze*, Erasmo, Firenze.

Marsilio Ficino: orvoságos ember vagy a szellem gyógyítója?

Walker, D. P. 1958: *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*, The Warburg Institute London.

Zanier, Giancarlo 1977: *La medicina astrologica e la sua teoria: Marsilio Ficino e i suoi critici contemporanei*, Ateneo e Bizzarri, Roma.

Kifinomultság és túlfinomultság

*A test szerepe és megjelenítése Justh Zsigmond életében
és életművében*

Furcsa élet, hallgassa meg, Justh Zsiga élete: reggel hatkor az izzadásból „felébredek. Akkor egy slejmhányás. Utána igen fázom, öltözés, de olyan fülzúgással összekötve, hogy azt hiszem, a boszorkányok főzik nekem fejemben a kosztot. ½ 9-kor elkészülök, reggeli (ez jólesik, s ez meg is marad), reggeli alatt Goethét vagy Balzacot olvasom, csak ezt a két objektívet bírom ki most. 10-kor ki – olyan fülzúgás megint, hogy azt hiszem, rám szakad a nagy égbolt. Leülök egy fa alá, s nézem a tavat, mert járni itt nem lehet, olyan hepehupás. 12-kor reggeli (kevés étvággal elköltve, s nem sok sikerrel konzerválva), du. 1-2 alszom egy székben, ez a legnyugodtabb alvásom. Ekkor nem köhögök, és nem is hányok. 2-4 a fa alatt. 4-kor fel, akkor olvasom Balzacot vagy Goethét. István szógám meg kerekre nyílt szemmel lesi, élek-e még. 6-kor ebéd – mint reggeli. Aztán 7-9 bámulok a gyertya fényébe, s eszembe jut sok-sok minden [...]. 9-kor lefekszem. S itt jó Dante pokla, 9-10 alszom, 10 felébredek egy iszonyú görcsköhögéssel, amely folytonos slejmköpés és hányással jár, ez tart 1-ig. Ekkor már 39° a láz, ekkor köhögés szűnik, de láz nő 2 óráig, amikor 39,6 lesz, ekkor izzadás töri meg a lázt, s ezzel elalszom – 6-ig.”¹ Alig két héttel a halála előtt vetette papírra ezeket a sorokat Pallanzában a 19. század végi, fiatalon elhunyt író: Justh Zsigmond, akinek egész rövid életét meghatározta a tüdőbaj.² De vajon mit jelentett számára ez a betegség? Hogyan befolyásolta a mindennapjait? Hogyan küzdött ellene? Hogyan tekintett saját magára és a testére? A beteg embert látta és láttatta, vagy más életszerepekben mutatkozott meg?

¹ Justh Zsigmond levele Feszty Árpádnénak, Pallanza 1894. szept. 23. közli Kozocsa 1977: 723–724. Másutt: „Egész tavasszal beteg voltam, most is még este 38.1–38.4, tavaly 60.5 kiló, az idén 54. Köhögök, mint egy konflisló, reggel izzadás.” Justh Zsigmond Feszty Árpádnénak, Szenttornya 1894. jún. 13. közli Kozocsa 1977: 708. „Egy év alatt 12 kilót fogytam, az utóbbi 6 hét alatt 4-et.” Justh Zsigmond Aggházy Károlynak [1894] közli Kozocsa 1977: 718–719. A szövegeket eredeti írásmód szerint közlöm.

² Alig harmincegy évet élt: 1863. február 16.–1894. október 9.

Néhány szó a tüdőbajról³

A tüdőbaj, azaz a tuberkulózis tüdőt megtámadó változata a történelem egyik legpusztítóbb fertőző betegsége, amelynek a múlt századig nem volt hatásos ellenszere.⁴ Gyors terjedéséhez nagymértékben hozzájárultak a rossz életkörülmények (szegénység, alultápláltság, rossz lakáviszonyok), de a betegség nem csak az alsóbb néprétegekből szedte áldozatait. Részben ez is magyarázhatja, hogy a romantika korában esztétikai dimenziót kapott: sokszor a fiatalok (előkelők és művészek) közül szedte áldozatait a társaság nyilvánossága előtti reménytelen küzdelemre, hosszú haldoklásra és korai halálra ítélve.⁵ Első fázisában a beteg sápadttá, törékennyé, a bőre fénylővé vált, fáradtsággal, rossz közérzettel, szorongással, nyugtalansággal küzdött, amely tüneteket sokszor nem a betegség következményének, hanem okának tartották, és kapcsolatot kerestek az érzékenység, a lélek bajai és a testi betegség között.⁶ A betegségről való gondolkodás az orvosi felfedezések, társadalmi és szociális változások következményeként a 19. század végére átalakult: elitbetegségből a nyomor betegsége, tüdőbajból tuberkulózis lett.⁷ Bár fertőző voltáról már a megelőző évszázadokban is írtak, ennek hivatalos elfogadása országonként változott, és csak Robert Koch, későbbi Nobel-díjas német orvos 1882-es felfedezése (a tuberkulózis kórokozója) után vált tagadhatatlanná.⁸ Mivel a betegek sokszor saját környezetükben maradtak,

³ Ehhez a fejezethez mindenekelőtt az alábbi munkákat használtam: Bourgeois 1987, Corbin 1987, Grellet – Kruse 1983, Guillaume 1986 és Guillaume 1991.

⁴ A betegségnek három fázisa van; tünetei: mell- és hátfájás, vér felköhögése, köhögési rohamok, láz, izzadás, étvágytalanság, fogyás, sápadtság, fáradtság. Számos elnevezése ismert: mellbaj, mellbetegség, (tüdő)sorvadás, hektika, szárazbetegség, aszkór, tüdőbaj, tüdővész, phthisis, gümőkór, tuberkulózis, „Morbus hungaricus”, (pulmonáris) tbc., tuberkulózis.

⁵ A fennmaradt személyes írások sokszor vallanak a beteg életét és lelkiállapotát jellemző kettősségről: a külvilág előtti látványos „szép” szenvedés szerepének betöltése mellett a magányos pillanatok rettegéséről.

⁶ A tüdőbaj mítosza a 18. század végén született meg Angliában: a spleen, a nosztalgikus elvagyodás, a melankólia mellett a tüdőbaj is a „mal de vivre” egyik változata volt. A 19. század végén pedig a dekadensek – a tudományos megállapítások ellenében – azt igyekeztek igazolni, hogy a lélek képes felemészteni, lerombolni a testet.

⁷ A tuberkulózis a 19. század második felében a halálokok 13–14%-a volt. 100 000 főre 1884-ben Párizsban 519, Berlinben 362, tíz évvel később a francia fővárosban 510, Berlinben 251 tuberkulózisban elhunyt esett, Nagy-Britanniában pedig 238 (1891–1895-es évek adata). Lásd: Guillaume 1986: 151. A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai szerint (Horvátország-Szlavónia nélkül tekintve) Magyarországon és Fiumében a tüdőgümőkór, tüdővész, aszkór 1881–1887-ben a halálokok 12.35%, 1892-ben: 9.09%, 1893-ban 10.34%-a volt. Érdemes kiemelni, hogy míg 1893-ban az összes halálokok között a fent említett betegségek aránya a többi országészben 8–12% között ingadozott, Fiumében 18,39% volt.

⁸ Míg például Itáliában és Spanyolországban fertőző betegségnek tartották és szigorú szabályozások voltak érvényben a fertőzés terjedésének megakadályozására, Franciaországban (bár Jean-Antoine Villemin már 1865-ben kimondta) az 1880-as évek elejéig nem kezelték fertőző betegséggént. Az elzárkózás (vagy hezitálás) több okra vezethető vissza. Egyrészt néhány tüdőbajnak diagnosztizált betegség nem volt fertőző, másrészt a fertőzés kimondása könnyen a betegek kirekesztettségét, eltasztását vonhatta maga után, nem beszélve a széles tömegekben esetleg kitörő pánikról. A nagyszámú rászoruló ellátására

közvetlenül veszélyeztették a család, a társaság és a környezetük többi tagját. A beteg lelkiállapotát külön megterhelte a betegség hosszú és hullámzó volta: a kritikus időszakokat tünetmentes periódusok váltották, amikor fizikailag és szellemileg is jól érezte magát, (hamis) remény ébredt benne, amely a következő rosszullétnél ismét kihunytt vagy lanyhult, még tragikusabbá téve a visszaesést. A testi fájdalom és leépülés mellett a reménytelenséggel, szomorúsággal, elkeseredéssel is meg kellett küzdenie. Mivel biztos gyógymód nem létezett, a kezelések is sokszor tünetiek maradtak és nemegyszer önmagukban is félelmetesnek tündek (érvágás, piócázás, hánytatás), sőt, ugyanaz a beteg más-más orvostól olykor egymásnak ellentmondó kezeléseket is kaphatott. Megoszlott az orvosok véleménye például az étrendi előírások (a hol kímélő, hol erősítő ételek mellett nem egyszer szokatlan javaslatokat írtak elő: állati vért, nyers húst, meztelen csigát, anyatejet, csukamájolajat) vagy a fizikai megterhelés tekintetében (a klimatikus kezelés: az erdei sétákkal, pihenőkkel, napfénnel való gyógyítás ellentétben állott a korábbi elképzelésekkel, amikor a szélről is óvták a betegeket). Jelentős változást hozott a 19. század közepén az első szanatóriumok megnyitása. Ezek az időleges vagy később esetenként végleges gyógyulást kínáló, a külvilágtól elzárt luxusintézmények lassan átvették a tehetős betegek számára korábban kínált lehetőségeket: a feledtető utazások és a különböző szórakozásokat kínáló divatos fürdőlatogatások helyét.⁹ Azok, akik nem engedhették meg maguknak a gyógyítást, vagy túlsúlyosult közokórházakba kerültek, vagy ellátatlanul maradtak. Bár mindkét esetben előfordulhattak jobbulások és gyógyulások, mivel nem volt biztos gyógyszer és kezelés, ezek inkább a véletlennek voltak köszönhetőek. 1890-ben ugyan Robert Koch azt hitte, hogy sikerült felfedeznie az ellenszert és felfedezését a berlini orvoskongresszus előtt is bemutatta, az öröm sajnos korainak bizonyult, és az elhamarkodott kezelés sokak állapotát súlyosbította, halálukat siettetette. A tuberkulózist csak

nem volt megfelelő intézményi struktúra, létrehozására nem állt rendelkezésre megfelelő pénzösszeg, az orvosok nem tudtak mindenkit gyógyítani. Ehhez járult hozzá, hogy polgári körökben az egyik testvér betegsége nagymértékben ronthatta a többiek házassági lehetőségeit, ezért a családi érdek is a titkolózást kívánta. A különböző – a betegség fertőző vagy örökletes voltára vonatkozó – elméletek, ideológiák is hozzájárulhattak az óvatoskodáshoz. Mert ha a betegség örökletes, akkor az adott család kerül pellengetre, és döntenie kell, hogy nyíltan vállalja vagy pedig inkább eltitkolja a betegséget, annak minden következményével, ha viszont fertőző kórról van szó, akkor az másra is veszélyt jelent, ami szükségessé teszi az állam beavatkozását: ez azonban a liberalizmus szerint ellentétben áll az egyéni szabadsággal. És ha a fertőzés terjedése a rossz munka- és életkörülményekre vezethető vissza, akkor az könnyen lázadáshoz, forradalomhoz vezethet. Végül a Darwin kiválasztódás-elméletére hivatkoznak a tüdővészben is a gyengék és erők közötti kiválasztódás eszközét láthatták.

⁹ Az első szanatóriumot 1854-ben Sziléziában, Göbersdorfban hozta létre Hermann Brehmer, egyetemes mintává azonban tanítványa, Peter Dettweiler 1876-os Falkensteinben nyitott intézménye vált. Elveik 1880 és 1890 között minden fejlett országban elterjedtek, a Monarchiában is hamar létrejöttek a tehetősebbek gyógyulását segítő hasonló létesítmények. A szanatóriumok – az utazásokkal és a fürdőkkel ellentétben, ahol a betegek mellett sokszor az egészséges társaságot is odavonzotta a nagyvilágiasság – már nem elsősorban a betegek szórakozását szolgálták, hanem a gyógyítás elzárt, elkülönített helyszínei voltak. Népszerűségükhöz nagyban hozzájárult a szépirodalomban megjelenített idealizált ábrázolásuk.

a 20. századi antibiotikumok, a védőoltások, valamint a tehéntej pasztörizálása után sikerült visszaszorítani és hatékonyan gyógyítani.

A tüdőbaj bárkit elérhetett: a sokszor ellátatlanul maradt „névtelen” tömegek mellett írók, művészek, az előkelő társág tagjai estek áldozatul. A hosszú 19. századból az irodalomban például Novalis, Shelley, Heine, Prosper Mérimée, Edgar Allan Poe, a Brontë-család tagjai, Maupassant, Reviczky Gyula, Csehov, Gorkij, Edmond Rostand, Franz Kafka, Katherine Mansfield, a művészek közül Chopin, a színésznő Rachel és Sarah Bernhardt, a képzőművész Baskircsev Mária, Gauguin és Modigliani nevét lehet említeni.¹⁰ A betegségben szenvedő írók és művészek nemegyszer saját feljegyzéseikben vagy családi és baráti levelezésekben vallottak mindennapjaikról, testi és lelkiállapotukról, a betegség tudatos megéléséről, de a tüdőbaj általános érvényű fenyegetéséről számos szépirodalmi mű és képzőművészeti és zenei alkotás is tanúskodik, legyen szó előkelőkről (mint Balzac *A völgy lilioma* című regényében), a félvilág ünnepelt alakjáról (mint ifj. Dumas kaméliás hölgye és az általa ihletett Verdi-opera Violetta),¹¹ a legsóbb rétegekről (mint Victor Hugo *Nyomorultak*-nak Fantine-ja, a Goncourt-testvérek *Germinie Lacerteux*-je, Zola szereplői), vagy éppen a szanatóriumi világról (Thomas Mann *Varázshegy*).

A betegség kegyetlen jellegzetessége, hogy a beteg végig tudatában volt a sorsának. Nem élhetett teljes életet, de sokszor saját környezetében maradt: egyszerre volt „kint és bent” a társadalomban és a betegek közösségében is. Justh is tudatában volt a betegségének, leveleiben, naplóbejegyzéseiben végigkövethető fizikai és lelkiállapota, a betegségéhez való viszonya. Az írásaiból, a fennmaradt ábrázolásokból és a visszaemlékezésekből azonban nem csak a fiatal beteg férfi képe rajzolódik ki.

Önreflexió, önmegjelenítés

Justhot a kortársai elegáns, szőke, kékszemű, törékeny fiatalemberként írták le, akinek lényét egyszerre hatja át a (betegségéből fakadó) melankólia és a hihetetlen akaratérő.¹² Fiatalabb korában sportolt is: lovagolt (amíg el nem tiltották), táncolt, gyalogolt. Iskolai éve alatt svábhegyi táborozásokat, kirándulásokat szervezett, barátaival

¹⁰ Néhányuk esetében egyes források a tüdőbaj mellett más lehetséges halálokokat is említenek.

¹¹ *A kaméliás hölgy* és a *La Traviata* modellje Marie Duplessis volt.

¹² „Justh Zsiga feje a legfinomabban megrajzolt fők egyike volt, melyet valaha a teremő alkotott. Kék szeme csupa lélek, és ez a lélek olyan földi köntösben, amely számára a legméltóbb. A lélekteli szem csupa szemlélődés, megfigyelés és kékségének valami zománcot ad a melankólia. Egész lénye, mint a mimóza, rendkívüli tiszta érzékenység. Ami jellegzetessége volt az embernek, az volt a jellegzetessége az írónak is.” Sidney Carton 1963: 321.; „Ily finom rajzú főt keveset láttam az életben. [...] Gyengéd arcán mélység van, a szemeiben örökös éber figyelem, és az egészet leheletszerűen, láthatatlanul, de érezhetőleg futja át valami kedves és borús melancholia. [...] Csupa érzékenység, olyan mint egy gyógyszerész-mérleg: megérez egy hajszálnyit súlyt és számot tud róla adni. Ez a rendkívüli tulajdonság jellemzi mint író, jellemzi mint embert [...]” Bródy 1892.; „Törékeny, bágyadt, hirtelenszőke ifjú, kinek ábrándos szemeiben mély tűz ég. [...] A fiatal Justhban törhetetlen akarat lakott [...]” Mikszáth 1953: 154–155.

Futó Clubot alakított, amelynek keretében tavasszal és ősszel sportversenyeket rendeztek. A később pappá lett gyermekkori barát, gróf Vay Péter visszaemlékezése szerint Justh „egyéniségére nézve jellemző, hogy alig lépett be e zárt és első sorban testgyakorló körbe, már is elhatározta, hogy a mérkőzéseken győzni fog. Azonnal szigorú edzésnek vetette magát alá. Naponként órákig gyalogolt, súlyokkal terhelt bőrvet viselt, semmiféle szeszecskét sem nyúlt. Mindez még jobban aláaknázza idegrendszerét, de ezzel alig törődött, hanem amit akart, azt ezen esetben is elérte és a kitűzött díjat nagy fölénnyel nyerte meg.”¹³ A visszaemlékezés, még ha részleteiben valószínűleg nagyít is, Justh akaraterejének jellemzésében minden bizonnyal nem téved. Az író maga is írt a környezetét sokszor jellemző akaratgyengeségről, illetve saját döntéséről: „Én is akarat nélküli voltam, míg meg nem neveltem magamat, ma akaratom egyike a legerősebbeknek (ezt bevallhatom azt hiszem) Magyarországon. Aztán meg én teszek is, de csak azért, hogy észre ne vegyem, hogy nem élek.”¹⁴

Külsőjét tekintve elegáns, jólöltözött férfi volt, esetleges hiányosságait olykor kedves humorral – és öniróniával – jegyezte meg: „[...] vissza Sarah[Bernhardt]hoz, kinél villásreggelizek. [...] Igen sokat nevetünk, nevetve kiszid, hogy mért nem illesztetek egy hamis fogat oda, ahol hiányzik. Én kétségbeesve konstátálom, hogy mindig csak hiányaimat veszi észre (multkor meglátta, hogy egy gomb hiányzik egyik cipőmről). Jóízűet nevet, s egy borba mártott piskótát dug a számba.”¹⁵ A külső rendezettségéről tanúskodnak a fennmaradt fényképek is. Justh rendszeresen küldött magáról felvételt a barátainak, de Szabolcska Mihálynak például még személyes találkozásuk előtt mellékelte leveléhez arcképét, hogy „így legalább ne tökéletes egy absztrakció” legyen.¹⁶ A fénykép ábrázol, megörökít, kifejez, megismertet, tanúskodik; kapcsolatot teremt, ápol, táplál és őriz meg, miközben egyfajta jelenlétet, sajátosan kézzelfogható jelenvalóságot biztosít. Küldője hírt ad magáról és figyelm(esség)éről biztosítja a címzettet, a fénykép birtokosa pedig azzal nyilvánítja ki a távollévőhöz fűződő viszonyát, (a)hogy megőrzi a fényképet, kiteszi, megmutatja, beszél róla, reflektál rá. „2 kor vissza Coppée-hez. [...] Az én Mephistós fényképem nagyon tetszik neki, meg van győződve (s hiába állítottam az ellenkezőjét), hogy ültem Antocolskinak. [...] Tőle *Barbey d'Aurevilly*-hez, a híres dandy-hez, az utolsó dandy s romantikus-hoz. [...] Ott ült az öreg ur a kandalló előtt, még kifestetlenül egy majdnem földig érő hálógíngben, fején az a háromszögbe futó sapka, amellyel le is vettette magát. A tükörben sok sok szép asszony között [...] az én arcképem is, magyar ruhában.”¹⁷

¹³ Anonymus 1936: 12.

¹⁴ Justh 1941/2: 353.

¹⁵ Justh 1941/1: 91–92.

¹⁶ Justh Zsigmond Szabolcska Mihálynak, Szenttornya 1891. jún. közepe, közli Kozocsa 1977: 566.

¹⁷ Justh 1941/1: 34–35. A „Mephistós” fénykép utalás arra a fotográfiára, amelynek egy példánya az OSzK Kézirattárának gyűjteményében található, és amelyen Justh az orosz szobrász alkotásával szemben, ugyanabban a pózban vettette le magát.

A fénykép a személyes viszonyok mellett arról is árulkodik, hogy milyen képet kíván magáról mutatni a lencse elé álló. Justh megjelenése egyik fotográfián sem emlékeztet a tüdőbetegre:¹⁸ akár egyedül, műtermi környezetben, akár társaságban: barátaival karonfogva vagy mellettük törökülésben, kedves cigányprímása játékát hallgatva vagy parasztszínész-inasai előtt, a szabadszenttornyai kert virágágyása szélén ülve, esetleg a birtokán vendégeskedő művészbárát és modellje mellett, Indiában a brit (és más külföldi) előkelő társaság tagjaitól körülvéve vagy katonabarátjával, Lionel Dunsterville-lel és annak kutyájával a garnizon kertjében vettette le magát.¹⁹ A küldött és a kapott fénykép egyaránt fontos, értékes volt: sokszor dedikálták, albumba ragasztották, magukkal vitték utazáskor (fürdőre),²⁰ beszéltek és írtak róla (Cantacuzène herceg levélben számolt be Justhnak, milyen örömmel fedezte fel fényképét a könyvesboltok és újságosok kirakatában *A Hét* címlapján),²¹ kértek képet a maguk és – mivel a sajátjuktól nem akartak megválni – mások számára is.²² De olykor nemcsak fényképet, hanem róla készített rajzot is kértek.²³ Justh külseje több képzőművészt is megihletett. Feszty Árpád a Törvénykezési Palota egyik freskójának történelmi jelenetéhez kölcsönözte barátja arcképét, amelyet az író Feszty Árpádnak címzett egyik levelében a következőképpen kommentált: „Árpádnak Jerikóból írok – addig is üdvözlje az »én megteremtőmet«, ki oly mesterileg sütötte ki vásznán, hogy tulajdonképp az a Justh Zsiga egy kegyetlen, vérszomjas, fanatikus szibarita – s ezzel átadott az örökkévalóságnak.”²⁴ Művészbáratai sokszor megörökítették. Vélhetően Stróbl Alajos mellszobráról csatolt fényképet Justh a költőnő Czóbel Minkának írt egyik leveléhez, kiemelve hogy „Csakis egy barátom, ki amellet

¹⁸ Természetesen a felvétel olyasmit is elárulhat, amelyet a rajta szereplő egyáltalán nem, vagy nem így kíván megörökíteni, és a fényképpel, épp ellenkezőleg, olyasmit is el lehet mondani, amit másképp nem szeretnének. Az ismerősök tehát a képek alapján jól láthatták Justh egészségi állapotát.

¹⁹ Lásd többek között: OSzK Ktár, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnok, Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményeit, *Magyar Bazár*, 1893. május 16., 10. sz. 75.

²⁰ „A fényképeket előre köszönöm. Arra számítva, magát nemhoztam, pedig nélkülözöm” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, Pakracz-Lipitz [Pakrác-Lipik] július 22. 3. sz. levél.

²¹ Nynó Cantacuzène Justh Zsigmondnak, 1892. aug. 7. 2. sz. levél. Marcelle Cantacuzène herceg a budapesti román konzul. Lásd Konrádyné 1985: 67.

²² „Nagyon nem szép magától édes Mephistó, hogy Heyden Helénnek nem küldött képet – holott mint irántam való barátságának jelét kértem hogy tegye – Megmondtam, hogy a Stuczi [a húga] könyve érdekében akarom őt felhasználni és tudom hogy a képpel nagyon lekötöztük volna” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, Lipik július 11. 55. sz. levél. „[Rippl-Rónai] meg akar téged fösteni Krisztusnak. Belebolondult a fejedbe. Én, a nálam levő képedet (őt ez inspirálja) nem adom ki a kezem közül, legkevésbé piktornak. Ismerem már a tempóikat s képzelem, hogy kerülne vissza hozzám. Kérlek tehát, küldj neki egy ilyet, ha van.” Malonyay Dezső Justh Zsigmondnak, Párizs, é.n. [1893] dec. 21.

²³ Wohl Janka többször is kérte, hogy csináltasson magáról és barátairól skiccet „valamely megszokott, naponta előforduló pose-ban - 's küldje el nekem – de eltalálva arcz, jellemző mozdulat, stb...” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, Lipik július 11. 55. sz. levél és ugyanő Pakracz-Lipitz [Pakrác-Lipik] július 22. 3. sz. levél.

²⁴ Justh Zsigmond Feszty Árpádnak, Tanger, 1891. márc. 17. közli Kozocsa 1977: 555.

oly meleg művész, adhatott vissza így: minden hibám és esetleges – – vétkeimmel együtt! Többi fényképeimnél is jobb – ez a buste.”²⁵ A festők közül Mednyánszky László egyszer kék kabátban piros kravátlival, magas, hófehér ingnyakkal, szépen fésült szakállal, profilból festette meg az író mellképét, másszor őszi kertben egy padon ülve, jobb karját féloldalt hanyagul a kerti pad támláján nyugtatva, lábait keresztbe vetve festette meg (a képen látható, amint a művész többször próbálta eltalálni a jobb lábon keresztbevetett bal lábfej megfelelő helyzetét). Az egész alak tartása, az író kissé lehajtott feje, a maga mellé helyezett, nyitott könyv mind csendes melankóliát sugall, amelyet csak tovább hangsúlyoz a kép szürke-fekete tónusa. Talán ez az egyetlen róla készült festmény, amely hangulatában utal az elmúlásra. Feszty Árpád másik festménye cigányzene hallgatása közben, Margitay Tihamér műve pedig egy átvirrasztott éjszaka után ábrázolja az író, amint egyik lábát és karját átvetve a karfán kimerülten egy karosszékbe roskad. Ausztrál származású festő-barátja, Rupert Bunny íróasztal mellett, párizsi jegyzeteit írva festette meg (maga az író is úgy tervezte, hogy ez a kép szerepel majd naplója megjelenésekor).²⁶

Justh a különböző fényképeken, képzőművészeti alkotásokon több különböző szerepben jelenik meg, de nem a betegében. Bár a tüdőbaj alapvetően befolyásolta az életét és sokszor meghatározta a mindennapjait: sajátos ritmust adott a tevékenységeinek, az író ennek ellenére megpróbált a lehetőségekhez mérten teljes életet élni.

Másokhoz való viszony: az intimitás

A társaságban számon tartották az ismerősök bajait, és olykor orvosokat is ajánlottak egymásnak. Justh állapotáról is tudtak, sőt, a nagyközönség is értesülhetett róla, mert a különböző lapok apróhírei vagy a társasági rovatok tudósításai tájékoztattak hollétéről és hogylétéről. A barátok, a család a levelekből követhette figyelemmel az egészsége változását: érdeklődtek felőle, beszámoltak róla egymásnak, sőt, olykor Justh maga kérte a barátait, hogy adjanak róla hírt a többi ismerősnek is. Amikor rosszul volt, nemegyszer a barátai ápolták, utazásain pedig sokszor az inasai kísérték. Egészségi állapotának „nyilvánossága” és legelesettebb, legelkeseredettebb pillanatainak másokkal való megélése az intimitás megosztását (olykor elvesztését is) jelentette.

Betegsége egyik közvetlen következménye volt, hogy szinte az év felét otthonától távol töltötte: hol Európa déli vidékeire, hol Észak-Afrika országaiba, hol Indiába utazott. Bár a távolból küldött leveleiben is többször van szó betegségről, lázról, elhalasztott utazásokról vagy épp teljesen megghiúsult útitervekről, a barátoknak szánt beszámolókból, a különböző lapokban megjelentetett útirajzok leírásaiból (közvetetten)

²⁵ Justh Zsigmond Czóbel Minkának 1891. jún. 14. közli Kozocsa 1977: 565

²⁶ Halász Gábor 1941-ben jelentette meg a két naplót, és ezt a képet tette az elejére. A festmény jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében található. A két Mednyánszky-kép a Szlovák Nemzeti Múzeum, a Feszty- és Margitay-mű a Magyar Nemzeti Galéria állományában szerepel.

fárasztó fizikai megerőltetésekről, kényelmetlenségekről és higiéniai hiányosságokról is értesülhetett az olvasó. Justh a hosszú hajózások és vonatozások, kocsizások mellett vitorlázásról, számár-, teve- és elefántháton tett utakról is beszámolt, miközben nemegyszer arról is örömmel írt, hogy dolgozni is tudott (egy-egy betegség vagy rosszullét idején hol az orvos tiltotta el a munkától, hol ő maga nem bírta tolat ragadni).²⁷

Noha a kényszerűségből tett utazásokat (nemegyszer a tüdőbetegek által kedvelt úti célokat választotta) legtöbbször élvezte is és érdeklődéssel fedezett fel ismeretlen tájakat, embereket, kultúrákat és életformákat, sokszor szenvedett a honvágytól. Bár utazásai során is folyamatosan társasági életet élt: új ismerősöket szerzett (unalmasnak és közhelyesnek tartott átlagutazókat és érdekesnek ítélte utitársakat egyaránt) és régieket lelt fel (dél-európai, észak-afrikai és indiai újtjai során egyaránt), több levelében panaszkodott magányra és arra, hogy beteg embernek milyen nehéz utitársat találni. Ezért is számolt be nagy örömmel leveleiben, amikor felmerült a lehetőség, hogy valakivel közösen folytassa az útját. Néhány utazásán sajátos társaként kísérték inasai, akik részben egyedüllétét enyhítették, részben kényelmét biztosították. A szenttornyai birtokról magával vitt parasztagdák az elhagyott otthont is felidéztek számára, miközben gondoskodtak róla, ápolták. Ők voltak azok, akik a beteg test (és lélek) szenvedéseit is közvetlenül látták: olyan módon ismerték Justhot, ahogyan más nem.²⁸

Az ápolás különös személyes kapcsolatot jelentett a barátokkal, ismerősökkel is. Amikor távol volt, a családtagok, barátok intézték az otthoni ügyeit, zsörtölődtek vele, hogy vigyázzon magára, és amikor rosszul volt, nemegyszer felajánlották, hogy utána utaznak ápolni (édesanyja, Nemeskéri Kiss Margit és Wohl Janka is szívesen megtette volna). *Hazai naplójában* beszámolt róla, hogyan ápolta barátja, Révay Simon báró és édesanyja, amikor náluk tett látogatásakor beteg lett, de Franciaországban élő barátai is többször gondoskodtak róla: a Malonyay-házaspár Párizsban, Melchior de Polignac Nizzában, Ruth Mercier Cannes-ban volt mellette.²⁹ Olykor Justh maga is betegápolóvá vált: Széchenyi Lajos betegágyához barátokkal együtt utazott, Révay Simi betegsége miatt lemondott egy látogatást, hogy inkább mellette lehessen, egyiptomi utazása alatt pedig az ott megismert osztrák utitársát ápolta: „Különben »beteg ember« létemre, betegápoló vagyok pár napja, egy osztrák barátom [...] nagybetegen fekszik influenzában, azt ápolom. Tüdőbajos létére e nyavalya

²⁷ Nem panaszkodott sem fáradtságra, sem megerőltetésre: a fizikai megterhelést és az olykor igen mostoha körülményeket sokkal inkább az élménybeszámolókból (a kirándulások, a hajón töltött minden napok, a vonatutak, szállodaszobák leírásaiból) következtethették ki olvasói. A baráti levelezésekben fellelhető kérdések és tanácsok is több mindent felfednek a korabeli utazási körülményekről és higiéniai viszonyokról.

²⁸ Amikor Benedek inasa, akit a szülei küldtek vele az egyik utazás alatt betegségben meghalt, a falu népe arra kérte, hogy közülük vigyen magával valakit, és Szentiványi Istvánt választották neki. Amikor nem tudta ő kísérni, akkor a népköltő és parasztszínész Kulcsár Pál ment vele. Az író Benedek inasának emlékét *Élet-okmányok*, Szentiványi Istvánét *A falu ajándoka* című elbeszélésében örökölte meg.

²⁹ Konrádyné 1933: 67. 16. jegyzet.

nagy vehemenciával jelentkezett nála, aztán tüdejéből májára szállt, a nagy hurut-hoz még sárgaság is jött hozzá, úgyhogy pár napig nagy veszedelemben volt. Énnekem azonban az utóbbi napok »lelkiállapota« jót tett. Ha vigasztalhatatlannak érzem magamat – vigasztalásban keresek, találok enyhülést.³⁰

Justh nagyon intenzíven élte meg a barátságokat, amit könnyen magyarázhat, hogy családjával való kapcsolata nem volt igazán elmélyült,³¹ és betegsége miatt házasságra sem igen gondolhatott (több írásában foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy vajon van-e joga beteg embernek magához láncolni egy másik életet).³² A *Hazai napló* fájdalmas vallomása (mennyire vágyott volna ő is a családi boldogságra)³³ mellett azonban mintha olykor nem tudta volna eldönteni, hogy milyen is ő és mire is vágyik valójában: miközben egyszer „szerelemképtelenségről”³⁴ panaszkodott, más-kor épp szerelmi csalódást sejtet a levele,³⁵ hol arról vallott, hogy szánalomból tudna megszeretni egy nőt,³⁶ másszor az ideált kereste és társra vágyott.

A társaságban, szalonokban központi kérdés volt a szerelem és annak szinte minden formája. A Naplókából, levelekből és szépirodalmi műveiből is kiderül, hogy mennyire érdekelte Justhot is ez a téma (feljegyzett pletykákat, megörökített beszélgetéseket, különböző találkozásokat): beleértve a frigiditást, a házasságtörést, a homoszexualitást, a „lesbosi szerelem”, a „mindkét nem iránti hajlandóság” és a pénzért vett örömek kérdését is. De nemcsak ő kísérete figyelemmel a társaság tagjainak (és olykor más társadalmi rétegekhez tartozók) magánéletét, hanem az övé is foglalkoztatta környezetét (és az utókort is). Bár nem adatott meg neki a házaselet, a levelezésben vissza-visszatérő téma volt érzelmi élete: biztatták és óvták őt szerettei,³⁷ komment-

³⁰ Justh Zsigmond Feszty Árpádnénak, 1890. febr. 20. közli Kozocsa 1977: 534.

³¹ Vay Péter visszaemlékezése szerint Justh édesanyja azt a nevelési elvet vallotta, amely nem mutatja ki a szeretetet. N. n. 1898: 502. Lásd még: Anonymus 1936: 4. és Coudekerque-Lambrecht 1941: 265. Az édesanyja levelei elárulják, hogy mennyire bántotta őt, hogy a fiai (a politikus és az író) távol állnak egymástól. Justh Istvánné Justh Zsigmondnak, 1893. dec. 30., 47. sz. levél.

³² Például *Gibraltár, Élet-okmányok, Beata Beatrix, Miserere*. Lásd Bertha 1941: 51. és Justh 2013: 244.

³³ „Élhettem is volna, mint mások. Szerelemre születtem, megvan lelkemben mindaz, ami lelket lélekhez köt. Megvan az az érzés, amely jobbra tehetett volna sok másnál. Láttam álmaimban azt a lényt, aki előtt leborulva fejem a porral eggyé válik. És álmodtam olyanról, kire felnézek, s amellet oltalmaztam őt. Ki jó legyen s azért érezze, amit én a »rossz« percekben érzek. Ki odahajolva reám, homlokomról letörölje a boldogtalanság véres verejtékét, s azt mondja nyugodtan ezekben a percekben: »férjem, megértelek, bocsáss meg – de még így is szeretlek«. Illúziók tűnjetek el, álmok merüljete alá. Érdemtelen vagyok álmaimra.” Justh 1941/2: 403–404.

³⁴ „Sok filozofia, a priori idealismus, mely a posteriori pessimismusra visz s ez teszi őt is [Simit], mint engem szerelemképtelenné.” Justh 1941/2: 353.

³⁵ „A szerelem utáltatta meg velem az életet, a szeretet teszi nehezzé a válást tőle.” Justh Zsigmond Aggházy Károlynak, 1889. okt. 15. közli Kozocsa 1977: 512.

³⁶ Justh 1941/2: 375.

³⁷ Például Justh Zsigmondnak Sándor, Nádaskán, 1886. jún. 29., 1. sz. levél; Justh Zsigmondnak Cebrián Róza é.n., 4. sz. levél vagy Justh Zsigmondnak Mártha, Erdély, Szkulya 1892. dec. 2., 1. sz. levél.

táltkák választott ideáljait,³⁸ találgatták, hogy ki hódította meg a szívét. Magányossága és folytonos utazásai (a számtalan új ismerkedési lehetőség) izgatták a környezetét, s találgatásokra, pletykákra adtak okot. Az „anyai barátnő”, Wohl Janka folyamatosan kíváncskodott, találgatott, javasolt, tanácsokat adott, óva intette a nem megfelelő és veszélyes nők hálójától.³⁹ A vélhetően kölcsönös, beteljesületlen vonzalom mellett (Némethy Emmi)⁴⁰ találgatásokról (Czóbel Minka)⁴¹ is árulkodnak a levelek.⁴² Törékeny alkata és olykor egyenesen femininnek ítélt megjelenése, végtelen érzékenysége és magányossága, a megértő barát és társ utáni vágya magyarázhatja, hogy olykor felmerül esetleges homoszexualitásának a kérdése is. Bár a századvégi (előkelő, író- és művész-) társaságban nem egy példát lehet találni hasonló kapcsolatra, Justh bensősége, sokszor szinte szerelmi vallomáshoz hasonlító baráti levelei⁴³ a korszak

³⁸ „Édes anyja volt oly szíves nekem a fényképeket elküldeni [...] De aképen [a képen] nem látszik ideálja nagyon szépek. Jóllehet sok a báj [...] a személyiségében...” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1890. febr. 23., 30. sz. levél.

³⁹ Az íróő egy levele arról árulkodik, hogy valószínűleg ő maga is szívesen táplált volna gyengédebb érzelmeket a fiatal író iránt: „Egy dologra nézve tegnap reggel nem jöttünk egészen tisztába. Remélem, ma már tudja és érzi, hogy saját édes anyja nem szereti őszintébben mint én – Azt mondom édes anyja – car je ne voudrais pas que vous vous mépréniez [mépreniez] sur mes sentiments, très sincères [très sincères] et même profonds [mert nem szeretném, ha félreértené nagyon őszinte és mély érzéseimet]” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, 1889. febr. 3., 10. sz. levél. Leveleiben többször is óvja az író a szomorúságtól, csalódástól. Wohl Janka Justh Zsigmondhoz, é.n. febr. 16., 126. sz. levél.

⁴⁰ „Remélem N. Emy is itt lesz még [...] Nagyon örülök magára – Vegye el N-Emy – megengedem – bár, a női-szépség hullámvonala, nem a force-ja [erőssége] – de kedves nő!” Wohl Janka Justh Zsigmondnak, [1890?], szept. 25., 57. sz. levél. A Némethy Emmi és Justh közötti vonzalmat Konrádyné Gálos Magda egyik tanulmányában kölcsönös (plátói) szerelemnek tartja. Konrádyné 1990.

⁴¹ „A Czóbel Minka-féle kritika miatt is veszekedni fogunk – Édesem, hol maradt eddigi izlése? – Ha szerelmes belé, hagyján – még így is, mindenki bámúl – de ha nem szerelmes – akkor valóságos vétket követett el. Reviczky – Bartók 10sorában több az igaz [az igaz] költészet, mint az egész C.M. kötetben.” 1890. ápr. 24., 33. sz. levél; „Mint biztosat írták nekem, hogy maga veszi Czóbel Minkát – gratulálhatok?” Herkulesfürdő, é.n. júl. 6., 105. sz. levél; „Hubay is kérdezte, igaz-e hogy Czóbel Minkát veszi.” Brixen-Tirol é.n. aug. 20., 49. sz. levél; „Nem tudom elhíttetni az emberekkel, hogy maga nem völegénye Czóbel Minkának” Vámosgyörk [1893] júl. 27., 121. sz. levél. Wohl Janka levelei Justh Zsigmondhoz.

⁴² Felmerült még Jászai Mari és a parasztmenyecske Molnár Jánosné neve is Justhtal kapcsolatban

⁴³ Mindenekelőtt Aggházy Károlyhoz: „Aztán felmelegedtem szívednél. Te szerettel szubtilisan, intelligensen, igen művész módjára, úgy ahogy én mindig szeretve lenni kívántam –, látod én mondom el ezt *neked*, minden hamis szégyenérzet félrevezetésével, nehogy a magam érzésvilágát kelljen boncolnom. Ehhez nem nyúlok – – ebben a percben nagyon fájna. [...] Kedves nődek, sógornődek add át üdvözlétemet, a »familiát« csókoldd sorra,...” Justh Zsigmond Aggházy Károlynak, 1889. márc. 4. közli Kozocsa 1977: 489. lásd még: Justh Zsigmond Aggházy Károlynak, 1889. jún. 24. közli Kozocsa 1977: 502–503. „S így néha azokat sértem, bántom meg, kiket legkevésbé akarnám. Így vagyok most néha Simivel is, ki már-már attól félek, többet szenved ezáltal, mint amennyit én ezek után a percek után kimagyarázhatnék. Kérlek, ha eljössz, mondd meg neki, ha nem jöhetsz, írd meg neki, hogy mit érzek iránta. Félek, hogy tán félremagyaráztam magamat, s fájdalmat okoztam neki. Te vagy az egyetlen, ki ezt megetheti 1. azért, mert a barátságot csakúgyis, mint én, az első, a legtisztább, a legjogosultabb érzésnek tartod, 2. mert enyémet erről a lehetetlen oldalamról ismered, 3. mert te tudod legjobban,

– és a művészlét – felfokozott érzelmi kifejezésvilágának és a testvér,⁴⁴ megértő barát, szellemi-lelki társ utáni vágyakozás megnyilatkozásaként is értelmezhetők.

A személyes kapcsolatokat olykor egészen közvetlen módon is befolyásolhatta egy-egy betegség (nemcsak baráti érdeklődések, elhalasztott találkozók, kényszerű távollétek révén). Az Indiában szolgáló brit katonatiszttel, Lionel Dunster-ville-lel Justh Párizsban ismerkedett meg, amikor az Louis Pasteur-höz utazott, mert veszett kutya harapta meg. A találkozásból az író haláláig tartó mély barátság született. A betegség azonban nem csak barátságok születését, hanem a végét is előmozdíthatta. Megrázó példa erre Herczeg Ferenczel való hamar kihunyó barátsága, aki évekkel később, talán kicsit bocsánatot kérve és íróársát megkövetve emlékezett vissza a betegsége miatt rendkívül érzékeny Justh megbántottságára. „Egy este, mikor nagyobb férfitársaság volt a lakásán, leültetett engem egy karosszékbe, és felolvasta egy cinikusan szentimentális kis elbeszélésemet, amelyet egy tüdőbeteg asszonyról írtam. Justh egyik barátja, Aggházy mester, melodramatikus kíséretül Chopint zongorázott. Igen rosszul éreztem magamat a karosszékemben. [...] Mikor véget ért a felolvasás, Justh, aki őszintén meg volt indulva, megölelt engem, én pedig, hogy rehabilitáljam magamat önmagam és a társaság előtt, azt találtam mondani: Nagy pozőr vagy te, Zsiga! Ezt nem lett volna szabad mondanom. [...] Nem is volt igazam, mikor pozórnek neveztem, mert szegény Zsigát őszintén megragadta az én novellám, amelynek tüdőbeteg hősnőjével valami lelki rokonságot érezhetett. Justh nagy szeretete hirtelen keserűséggé változott. Ettől a naptól fogva ellenségem lett. [...] írt egy kulcsnovellát...] Én visszavágtam, elég kíméletlenül. Közvetlenül halála előtt üzenetet küldött nekem a betegágyáról: »Mondjátok meg neki, hogy már nem pózlok többet, igazán meghalok!« Ennyiben van a szegény Justh Zsiga dolga.”⁴⁵

Harc a betegséggel: az elkerülhetetlen vég

Az író tudatában volt a betegségének, amely nemcsak általánosságban befolyásolta az életét és határozta meg a jövőjét, hanem mindennapjait is beosztotta, ritmizálta (állapotától függően tudott dolgozni, írni, társaságba járni, és a tüdőbaj miatt kellett útra kelnie minden évben, hatással volt személyes kapcsolataira is). Egyszerre küzdött ellene és próbált meg élni vele: a betegsége élete részévé vált és egész életművére hatással volt.

hogy mi nekem Simi, ugye megteszed? megígéred? Csak pár szóval, három sor elmondhatja azt, amit én, úgy látszik, már ezer szóban nem fejezhetek ki.” Justh Zsigmond Aggházy Károlynak, 1889. okt. 28. közli Kozocsa 1977: 517.

⁴⁴ „Ugy beszél hozzám [Batthyány István], mintha testvére lennék, elmondva olyan dolgokat, amelyeket ő csak is egy testvérnek mondhatna el.” Justh 1941/2: 312.

⁴⁵ Herczeg 1985: 285–286.

Néhány elbeszélése közvetlenül a betegségről, következményeiről és megéléséről szól (*Orchidea*, *Beata Beatrix*, *Miserere*, *Élet-okmányok*), más írásaiban inkább a dekadencia problematikájának középpontba állításában fedezhető fel (*Anima Italiae*), de máskor is utalt kultúrák hanyatlására, egyes társadalmi osztályok túlfinomodására. A *fin de race* félelme a francia kultúrával és az arisztokráciával kapcsolatban egyaránt kísértette (ezt az elmúlás-aggodalmat erősíthette, hogy sok barátja halt meg fiatalon és a családjában is sok volt a rokonházasság), és a megoldás keresése az egész életműben megtalálható: posztumusz megjelent regénye, a *Fuimus* éppúgy erre kínál megoldási lehetőséget, mint a különböző társaságsszervező munkássága.⁴⁶

A leveleiben rendszeresen foglalkozott egészségi állapotával, különböző bajokról (lumbágóról, isiászról, bélbajokról, vérkeringési zavarokról és epebántalmakról) számolt be a közeli barátoknak, akik olykor maguk is adtak neki tanácsokat, ajánlottak orvosokat (ami miatt adott esetben egymásnak ellentmondó – és önmagukban is embert próbáló – kezeléseket kellett elviselnie).⁴⁷ A naplókban és a levelezésben több orvos neve is szerepel, akik közül személyes barátság is fűzte Apáthy Istvánhoz. Az író tisztában volt a bajával, és őszinte diagnózist kért: „Ha Pestre jövök meg is foglak kérni hogy auskultálj meg és mond meg véleményedet mint barátom, s mint férfi férfinék: hogy állunk. *Ezt tudnom kell*. Orvosaimtól meg soha sem fogom tisztán megtudni. Sok mindent kell még bevégeznem, s jó tudnom *meddig és mikép*.”⁴⁸ Apáthyhoz nemcsak mint orvoshoz, hanem mint hasonló korú baráthoz (és alkotóhoz) is bizalommal volt. Könyvét vitte magával utazására, hogy bátorítást kapjon, s hozzá fordult elkeseredett pillanataiban.⁴⁹ Amikor felröppent a hír, hogy Robert Koch felfedezte a tüdőbaj ellenszerét, több barátja sürgette, hogy azonnal utazzon Berlinbe. „No te igazán peches ember vagy. Nagy örömdre szert tettél egy olyan

⁴⁶ Lásd pl. Justh 1941/2: 354., Dede 2005 és Dede 2008.

⁴⁷ „Másnap jó Hammersberg meglátja a homeopata orvosságokat, meglehetősen brutálisan rátámad mamára (én olyan gyenge voltam, hogy biz még akkor is csak alig eszméltem), s aztán veszi kalapját, s elmegy. Engem meg otthagy a priznicekkel, otthagy a testemen, anélkül, hogy legalább tanácsot adna, miként kell lassan abbahagyni a dolgot. Kérem, csak mondja meg Puffinak és Misinek [Mirenek], másban mindenben tisztelem, bámulom intézetét, de ez iránt a kiparfümmirozott gigerli vízidoktorért sem mint beteg, sem mint egészséges ember nem tudok rajongani. Aztán a traitement, amit előír. Minden félórában fürdő, félfürdő, ülőfürdő, légfürdő stb. Hisz engem, az én idegeim egy hónap alatt tönkretenné. Ilyet elvisel az ember egy hétig egy nagy betegség alatt, de folyton! [...] S az a furcsa benne, hogy Csákyné, ki ideküldte, az titokba szintén homeopata a vízkúra mellett. Hisz ugyanaz a háziorkosa van, mint nekünk, Kulkovszky! Nos, ez az experimentum megvolt. Tanulság: sohasem kell asszonyt, se lovat, se doktort ajánlani senkinek, nehogy – balul üssön ki. Csákynének meg fogom szépen köszönni, de én nem fogok neki sem gyógymódot, sem orvost ajánlani, pedig Isten a megmondhatója, hogy ismerek egynéhányt.” Justh Zsigmond Czóbel Minkának, Bp., 1894. ápr. 28. közli Kozocsa 1977: 705–706. Lásd még: Justh Zsigmond Czóbel Minkának, Párizs, 1894. szept. 13. közli Kozocsa 1977: 722.

⁴⁸ Justh Zsigmond Apáthy Istvánhoz, Tajna, 1889. okt. 22. közli Gálos 1933: 82. Auskultál: itt: tüdőt meghallgat, megvizsgál. Apáthy István (1863–1922) orvos, zoológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Szépirodalommal is foglalkozott.

⁴⁹ Justh Zsigmond Apáthy Istvánnak, é.n. közli Gálos 1933: 84.

betegségre a minek modernsége téged – teljes alakká tett örültél neki hogy érdekes beteg vagy – mindenki sajnál – hát uramfia kapja magát egy bolond német és a te bajodat leszállítja a közönséges gyógyítható betegségek sorába – kitallál egy szert s azzal lerontja az egész gyógyíthatatlan érdekességet. [...] De hát komolyan kedves Zsigám – olvasd el a mellékelt lapokat – Hát nem hatalmas fönséges találmány a Koché? Hiszen alig van család a ki valamely tagjáért, alig ember a ki valamely jó barátjáért ne remegne – a gyógyíthatatlannak hitt tüdőbajok miatt – és most vége a remegésnek – menyit öröm mennyi élet menyit boldogság tér vissza erre az eddig nyomorú földre.”⁵⁰ Justh járt Párizsban a magyar származású David Gruby-nál,⁵¹ és készült Bécsbe Carl Wilhelm Hermann Nothnagelhez is (akihez végül mégsem jutott el, mert olyan rosszul lett, hogy visszafordult).

A betegség tudata természetesen a lelkiállapotára is hatással volt. A magányosság- és reménytelenség-érzés megfogalmazása mellett egyik komoly betegsége után úgy érezte, hogy az elmúlt, megélt, megküzdött napok megváltoztatják.⁵² Máskor humorral közelített bajaihoz: „Hát bizony én is influenzás voltam. [...] Most már all right – leszámítva, hogy a két tüdőmben erős tompulat maradt hátra, hogy köhögök, mint egy kehes ló, s hogy gyenge vagyok, mint egy légy. A szegény Baskircsev naplónak bizonyos lapjai sokszor jutnak eszembe! De hát végre is (s ez az »adaptio« terméke) az ember nem lehet »okos« is, »szép« – és »egészséges« egyszerre. Ugye, Gyula, így van! Dolgaidat köszönöm. Igen üdvös homöopathikus szernek bizonyultak – a halál ellen. Különben tréfán kívül nagyon szép dolgok.”⁵³ Bár Pekár Gyulának írt levelében kedves humorral viszonyult az elmúláshoz, a gyógyíthatatlan betegség miatt természetesen állandóan szembesülnie kellett a korai halál lehetőségével. Nemcsak saját halála, hanem szerettei, a számára fontos barátok és körülötte élők elvesztése is végigkísérte rövidre szabott életét. Nem egy jó barátja távozott fiatalon (betegségben, alig huszonnégy évesen halt meg Széchenyi Lajos, Batthyány Géza harminc-, Csáky István pedig huszonöt évesen önkézével vetett véget az életének), de mélyen megrázta inasa elvesztése is. Kedves cigányprímása, Rácz Pali iránti ragaszkodását mutatta, hogy amikor egyik párizsi tartózkodása alatt halálhírért hallotta, azonnal keserves tudakolódó levelet írt hogylétéről.⁵⁴

⁵⁰ Feszty Árpád Justh Zsigmondnak, 3. sz. levél. Ír neki édesapja és Wohl Janka is (akinek egyik lapjában, a *Magyar Bazárban* is többször írnak a német orvosról).

⁵¹ „Én a lehető legrosszabbul vagyok, mióta Párizsba értem, alig tudok már járni. Grubynál voltam, adott egy egész csomó receptet [...] Csak bouillonból, melybe tojás van verve és hachéból élek. Nem is szabad máshoz nyúlnom. Azt mondja, tüdőm súlyosan meg van támadva, de még sokkal nagyobb a baj a gyomorban. Én egész egyszerűen arról vagyok meggyőződve, hogy ez phthisis a harmadik stádiumban, hiszen minden jel erre mutat.” Justh Zsigmond Czóbel Imrénének, Páris 1894. szept. 10. közli Kozocsa 1977: 720

⁵² Justh Zsigmond Feszty Árpádnak, Kairó 1889. dec. 14. közli Kozocsa 1977: 524.

⁵³ Justh Zsigmond Pekár Gyulának, Cannes 1892. jan. 27. Közli Kozocsa 1977: 602.

⁵⁴ „Lássa, én úgy álmodtam el a dolgot, hogy el fog jönni a nap, midőn mindaz a kín, ami lelkemen rágódik, végre elpusztítja, aláássa, akkor aztán szépen befektetnek a nagy cinkoporsóba, meggyújtják körültem a viaszgyertyákat – elhívják éltet egyetlent gyóntatóját, Palit, ki odaáll nyirettyűjével

A saját halálához hol fájdalommal és a szeretteitől való búcsúzás keserűségével viszonyult, máskor az bántotta, hogy még sok tennivalója lenne, és van, amit még szeretne elvégezni. Legvégül már csak egy kívánsága maradt: hogy otthon halhasson meg. „Tíz nap óta megint nagyon rosszul vagyok. Azt hiszem, bajom rohamosabb jelleget öltött. De egy cseppet se bánom. Láttam sokat, újat alig fogok már láthatni, fáradt vagyok, s pihenni nem lesz rossz... Lássa, ez az én tragikumom, ott nem lehetek, ahol szeretek lenni, ahol talán még a halál sem lenne nehéz, mert oly természetesnek teszi a táj, mely körülvesz... Pedig jó lenne itt élni az életet!... Csak legalább annyi irgalommal lenne irántam az isteni Gondviselés, hogy idehaza végezhetném be pályafutásomat...”⁵⁵

Ez a kívánsága nem teljesült: 1894. október 9-én reggel 11 órakor Cannes-ban halt meg. Utolsó pillanataiban kedves szenttornyai inasa, Szentiványi István volt mellette, aki később levélben számolt be Czóbel Minkának: „a rol is tudositom/ a nagyságát hogy/ mielőtt meg halt/ őt é szakaférebbe/szél és mélanoba/ könyő rögtöm neki/ hogyerük fijüme/ba [...] má/ ot is roszulvolt/ és mikor pallancá/bol elmentünk/ a kormar aző/lenbevitem ki a/ hajobol/ és a mikor kánba/ érkeztünk otmeg/ még kiki vákozot/ a város/ba éski/húsztam a város/ba de a sevot/ joneki és utolso/ napkér desztem/ a nagysagos/ urtol/ hogynem hijánzik/ deaszmta hogyse/miseminden kész/ van csak asznem/ tudom/ hogyén/felölem hogy/ mit hagyot aszt/ nem tudom [...]”⁵⁶ Testét a bátyja szállíttatta haza tölgyfa koporsóba helyezett ólomkoporsóban. A holttest október 17-én ért Budapestre és két nappal később Szenttornyára. Az író – kívánsága szerint – a parasztszínházi páholya helyére temették október 21-én.⁵⁷

a ravatalomhoz, s elsírja nótáit felettem – – s elsírja akkor, midőn négy fekete ló kivon a temető felé – – és sírni fog hegedűjén a nóta még akkor is, midőn beeresztik a nyirkos földbe a koporsót – –, elnyomja majd bűgő akkordjaival a göröngyök tompa kongását, s midőn ott fekszem egyedül, hidegen a fagyos földben, át fog törni az én nótám a hat lábnyi földrétegen, s ezt fogja lesírni nékem az örök éjszakába: »Mit keseregsz, hogy vége – – hisz csak jajgattál életedben!« És most Pali haldoklik, én meg itt távol, távol vagyok tőle.” Justh Zsigmond Feszty Árpádnénak, Párizs (1892) [1888] közli Kozocsa 1977: 609–610. Feszty Árpád válaszol Justhnak: „Majd én muzsikállok a temetéseden, hanem furkóval a hátadon! Csak írd még egy ilyen bolond levelet. Gyere haza, okosabb lesz! Mit szomorkodsz te ott Párizsban? Hát nem jobb itthon? Rácz Palinak kutya baja sincsen. [...] Gyere haza mennél elébb olyan nótát tud a Pali, a milyenen tudom sirva fakad még a lelked is, én ha hallom úgy elolvadok mint a vaj, kanállal szedhetnének össze.” Feszty Árpád Justh Zsigmondnak, 15. sz. levél.

⁵⁵ Justh Zsigmond Rózsa Miklósnak, Cannes 1894. okt. közli Kozocsa 1977: 727.

⁵⁶ Szentiványi István Czóbel Minkának, OSzK Ktár, Fond 62/72 [Arról is tudósítom a nagyságát, hogy mielőtt meghalt, őt éjszaka félrebeszélte és Milánóban könyörögttem neki, hogy gyerünk Fiuméba [...] már ott is rosszul volt, és mikor Pallanzából elmentünk, akkor már az ölemben vittem ki a hajóból, és amikor Cannes-ba érkeztünk, ott meg kikíváncozott a városba, és kihúztam a városba, de az se volt jó neki és utolsó nap kérdeztem a nagyságos úrtól, hogy nem hiányzik, de azt mondta, hogy semmi se, minden kész van, csak azt nem tudom, hogy énfelölem hogy mit hagyott azt nem tudom]

⁵⁷ A tudósítások kiemelik, hogy a temetésen több mint kétezren vettek részt. A temetésről beszámolt többek között: *Budapesti Hírlap*, 1894. okt. 22., 292. sz., 4–5.; *Fővárosi Lapok*, 1894. okt. 22., 292. sz., 2512.; *Hazánk*, 1894. okt. 22., 299. sz., 5–6.; *Magyarország*, 1894. okt. 22.; *Orosházi Közlöny*,

Sírját az a kőkereszt jelezte, amelyet édesanyja állított az év tavaszán, hálából fia gyógyulásáért.⁵⁸

HIVATKOZOTT IRODALOM

A szövegben és a lábjegyzetekben hivatkozott kéziratok levelek lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a Fond-jelzés nélkül hivatkozottak a Levelestárban találhatóak. A levelek egy része megjelent nyomtatásban is, az alábbi kötetekben: Konrádyné 1933 és Kozocsa 1977.

Anonymus [gróf Vay Péter] 1936: Emlékezés Justh Zsigmondra halálának 40. évfordulója alkalmából. Budapesti Szemle. Különlenyomat.

A *Pallas Nagy Lexikona*. Budapest. 1893–1897. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/>

Bertha Zoltán 1941: *Justh Zsigmond*. Budapest.

Bourgeois, Pierre [1987]: *La phtisie romantique*. <http://www.biusante.parisdescartes.fr/sfhm/hsm/HSMx1987x021x003/HSMx1987x021x003x0235.pdf>

Bródy Sándor 1892: Justh Zsigmond. *A Hét*. 32. sz. aug. 7. 509.

Corbin, Alain 1987: Coulisses. In: Ariès, Ph. – Duby, G. (dir.): *Histoire de la vie privée IV*. Seuil, Paris (A kötet szerk. Perrot, Michelle), 413–611.

Coudekerque-Lambrecht, Mme de 1941: Un ami de ma jeunesse. *Nouvelle Revue de Hongrie*. 265–273.

Dede Franciska 2005: *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy XIX. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége*. (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

1894. okt. 21., 42. sz.; *Pesti Napló*, 1894. okt. 22., 292. sz., 4. Később mellé temették a szüleit (édesanyját bal felől, édesapját jobb felől) és egy korán elhalt testvérét is. A második világháború után a park elpusztult, a kriptá a szántóföld közepére került és lerombolták. Az író és családtagjai koporsója 1963 februárjában a gádorosi temetőbe került. Ma is ott nyugszanak.

⁵⁸ Népköltő parasztszínésze versben búcsúzott Justhtól:

„Szomorú fű árnyékába sírhalom
Aszt kívánom legyen neki nyugalom
Hald meg madár fent az ágon
te tőled is aszt kívánom
tese szálja sírhalomra köny nélkül.

Szomoruan nézek ki a pusztára
Hogy miért van sírhalom a színházba
még a csilag is halványab
az erdő se ojt vigan zúg
fülemüle is búsán szol az ágon [...]” Kulcsár Pál Czóbel Minkának 1894 [1895!] ápr. 14., OSZK Ktár, Fond 62/68, 7. sz. levél.

- Dede Franciska 2008: Kiválás és odatartozás. A pesti Debating Society. In: Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.). *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2007-es konferenciájának kötete*, Nyíregyháza. 435–443.
- Herczeg Ferenc 1985: A gótikus ház. In: *Herczeg Ferenc emlékezései*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Grellet, Isabelle – Kruse, Caroline 1983: *Histoire de la tuberculose. Les fièvres de l'âme 1800–1940*. Ramsay, Paris.
- Guillaume, Pierre 1986: *Du désespoir au salut. Les tuberculeux aux 19^e et 20^e siècles*. Aubier, Paris.
- Guillaume, Pierre 1991: Tuberculose et montagne. Naissance d'un mythe. In: *Vingt-ième Siècle. Revue d'histoire*. No 30 avril-juin. 32–39. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/xxs_0294-1759_1991_num_30_1_2373
- Justh Zsigmond [1941/2]: Hazai Napló. In: Halász Gábor (s.a.r.): *Justh Zsigmond naplója*. Athenaeum. 285–425.
- Justh Zsigmond [1941/1]: Párisi Napló. In: Halász Gábor (s.a.r.): *Justh Zsigmond naplója*. Athenaeum. 25–284.
- Justh Zsigmond 1977: *Justh Zsigmond naplója és levelei*. s.a.r. Kozocsa Sándor. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Justh Zsigmond 2013: *Az utazás filozófiája. Útirajzok, novellák*. s.a.r. Dede Franciska. Kortárs Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Kiss László: *A tudóvész szanatóriumi kezelésének kezdetei a XIX–XX. század fordulóján a Magas-Tátrában*. http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/3.7.6/kiss_tudovesz_szanatoriumi_kezelesenek_kezdetei.pdf (Letöltés – 2013. december 1.)
- Konrádyné Gálos Magda 1990: Jean de Néthy Justh Zsigmond életében. *Békési Élet*. 1. sz. 44–52.
- Konrádyné Gálos Magda 1985: Justh Zsigmond albuma. *Színháztudományi Szemle*. 16. sz. 63–114.
- Konrádyné Gálos Magda 1933: *Sigismund Justh et Paris. Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIX^e siècle*. Sárkány, Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv Új folyam II. 1894*. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest. Athenaeum R-Társulat Könyvnyomdája, 1895. 76–81.
- Mikszáth Kálmán 1953: Justh Zsigmond. In: Mikszáth Kálmán. *Írói arcképek*. Művelt Nép, Budapest. 154–156.
- N.n. [Vay Péter] 1898: Justh Zsigmond édesanyjáról. *Új Idők*. 1898. 49. sz. dec. 4. 502–503.
- Sidney Carton [Rozsnyai Kálmán] 1933: Justh Zsigmond In memoriam 1863. február 16. *Napkelet*. 318–327.
- Sontag, Susan 2007: Platón barlangjában. In: Sontag, Susan. *A fényképezésről*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 7–40.

„Férfias elalélás”

*A testi funkciók metaforikus használata a 19. századi magyar közbeszédben**

A 19. század embere bensőséges viszonyt alakított ki saját testéhez, melynek jellegzetes dokumentumai a korabeli naplóirodalomnak az egyes anyagcsere-folyamatokat aggodó figyelemmel részletező leírásai, a dietétikai művek népszerűsége, a hipochondria elterjedése klinikai tünet-együttesként és szépirodalmi témaként. A következőkben e testiségnak a politikai közbeszédben való metaforikus felhasználását elemzem a bírált politikai szereplők testi működésének pejoratív célzatú nőiesnek minősítésére összpontosítva.

Írásom első részében néhány, a testi tapasztalat leírása szempontjából fontos műfajba (napló és önéletírás) tartozó szöveg alapján fölvezetem, hogy a saját test működéséhez való reflexív viszonyból hogyan bontakozik ki a kulturális és történelmi folyamatok értelmezésének igényével föllépő metaforarendszer. Főként Szontagh Gusztáv 1849 őszétől 1851 tavaszáig papírra vetett önéletírására támaszkodom, amely egész reformkori szellemi életünk átfogó értelmezésének igényével íródott, és a korabeli test- és betegségmetaforák gazdag tárházául szolgál. Szontagh visszaemlékezése önreflexió is: az üzemszerű kultúratermelés modern körülményei közé került értelmiségi testi metaforákkal megragadott önértelmezése, közvetlen utalásokkal saját korábbi, még a reformkorban publikált írásaira, és azok testi metaforáira.

A második részben a század első felében kidolgozott testi metaforák későbbi politikai felhasználását taglalom, főként Asbóth János politikai írásai alapján. A szövegeket szerzőjüknek a reformkorra folytonosan visszatekintő politikai önértelmezése, a nők helyzetére, megjelenésére, gesztusaira mindig nagy súlyt fektető szemléletmódja és politikai pálfordulása teszik különösen érdekessé. Asbóth fölhasználja az előző nemzedéktől megörökölt testi metaforákat mind szabadelvű, mind konzervatív korszakában, funkciójuk azonban íásaiban megváltozik. Soha nem vonatkoztatja ezeket saját magára – talán csak szépirodalmi szövegeiben –; minduntalan férfiasként, illetve nőiesként írja le (az ebben a korban természetesen kizárólag férfi) közéleti szereplők testi

* Írásom *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című OTKA-kutatás keretében készült (K 104643).

viselkedését; és utólag átírja az előző nemzedék társadalmi nemről szóló jelképrendszerét. Amit a reformkori romantika férfias gesztusnak tartott, számára már nőies gyöngeség. A testi metaforákat eredetileg, a reformkorban gyakran egyfajta közös, éppen akkor gyorsan átalakuló értelmiségi életvilág leírására használták; ekkor még az urbanizáció és a sajtóipar teremtette értelmiségi munkakörülményekből adódó, nagyon is valóságos testi folyamatok metaforává emeléséről volt szó. E metaforika elszakadása eredeti funkciójától, és a politika kiüresedett retorikai eszközévé válása Asbóth szövegeinek ájulási jeleneteiben érhető tetten a legtisztábban. Pillanatnyi elvarázsolás bátran és férfiasan, míg ezzel szemben ellenfelei gyáván és nőiesen válnak holtápadttá, és alélnak el a 19. századi politika látványos színpadán, lehetőleg politikai szónoklatuk közepén, mintegy a beszéd retorikai eszközeként.

Hipochondria és aranyér¹

Ebben a részben az lesz érdekes, hogy a felvilágosodás testtudatos programjának írásaival már az előző nemzedékekben megszólított magyar célközönség, amelyet leginkább a műveltebb rétegekkel azonosíthatunk, mit kezd a testről való beszéd örökölt formáival a 19. század megváltozott körülményei között. Először a testről való beszéd egyre fontosabbá válása tűnik föl a mindinkább gyarapodó naplószövegekben.² A naplóirok beszámolnak étkezési rendjükről, emésztésükről, alvási szokásaikról, öltözködésükről és közérzetük apró testi tüneteiről, sőt, fiatalabb korukban nem ritkán *önkielégítési* naplót is vezetnek.³ A bensőségesség, a személyesség és az emotionalitás jól ismert 19. századi kibontakozásáról van itt szó a saját testre reflektáltan, gyakran testi tüneteken keresztül megjelenítve. A test fölötti kontrollt túlhaladó magatartás túlzásainak alapján már korán összeköti a közgondolkodás az értelmiségi alakját a *hipochondriával*.⁴ A saját test tüneteivel való bensőséges viszony szinte azonnal megjelenik a naplóíró ismerősök egymás közötti viszonyaiban is. A baráti körök tagjai végigolvassák egymás naplóit, részeket másolnak ki a legitimebb

¹ E kérdéseket filozófiatörténeti és tudománytörténeti szempontból bővebben kifejtettem az *Egymásba tiüköröző emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában* című, Szarvason, a Szent István Egyetem Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógiai Karán szervezett konferencián 2013. április 26-án tartott, *Ideggyengeség és hipochondria: betegségmetaforák a 19. század első felének magyar filozófiai vitáiban* című előadásomban. (Tanulmánnyá bővített szövegét lásd Mester 2014.)

² A testiség kezelésével a század naplóirodalmában bővebben foglalkoztam Tóth Péter naplója (Tóth 1984) kapcsán néhány régebbi írásomban (Mester 2006, 2008).

³ Tóth Péter naplójában például 1837. január 28-án vezeti be a dátum mellé jegyzett 'ae' – néhol: 'ae–ae', 'ae + ae' jelzést az *autoerectio* rövidítéséként, amelyet következetesen bejegyezz mindvégig, amíg naplót ír. A jelzésszerű bejegyzéseket néha szöveges reflexió egészíti ki, a legjellemzőbbeket lásd: Tóth 1984: 159, 172, 282. (Megjegyzendő, hogy a napló szövege néhol megkülönbözteti egymástól az önkielégítést és az éjszakai magömlést, többnyire azonban megkülönböztetés nélkül utal mindkettőre.)

⁴ Erről lásd még Mester 2006a, 2012.

helyekről, majd meg is beszélük egymással e szövegek tanulságait.⁵ A felvilágosító orvosi tanácsokon alapuló, később azonban személyiségjeggé interiorizált testi tudatosság intézményesen is megjelenik az interperszonális térben, a kommunikációt szabályozó tényezővé válik.

A testiségről való személyes beszéd hangsúlyossá válása a nyilvánosság 19. századi új tereiben összefügg a korszak értelmiségtörténetének egyik legfontosabb, az urbanizáció és az időszaki sajtó elterjedése okozta életmódbeli fordulattal, amely egyre erősödő spirálba kergeti a testiség diskurzusát. Az alkotó értelmiségiek döntő többsége ekkoriban válik egyszerre professzionális értelmiségivé és nagyvárosi lakossá. Számukra a folyóiratok megkövetelte szigorú határidők, terjedelmi és formai követelmények életviláguk, időkezelésük egészen új szerkezetét alakítják ki; a testiség diskurzusában egyszerre beszélnek saját maguk és társaik leghűsbavágóbb napi tapasztalatairól, és találnak egymás elleni kritikáik és kultúrakritikájuk számára plauzibilisnek tűnő nyelvezetet. A modern nyilvánosságnak termelő intellektuális iparos a modernitás előretörését saját életvilágának szerkezetén, saját testi tapasztalatának a nagyváros, a kiadói és nyomdaipar környezetében való átalakulásán keresztül regisztrálja, és a saját nézőpontjára való reflexiónak is ez a kiindulópontja.⁶ Innen érthető meg az „életből vett” nézőpontok keresésének a kedveltsége ebben az időben. A nép *vélt* élet-szemléletére való hivatkozás, vagy a *női tekintet*nek az irodalomban való jogosultságáról lefolytatott hírlapi polémia olvasható úgy is, mint a saját, „sajtóipari” pozíció kívüli, megalapozottabb helyzetűnek gondolt megismerő alany keresése.⁷ Ugyanakkor a női szemszög *hiányjelenségként* tűnik föl: a hiteltelennek minősített nőábrázolás a kritizált *férfiszerző valóságidegenségének, életidegenségének* biztos jele, annak bizonyítéka, hogy *nem lát ki* a sajtóipar művi papírvilágából. E háttér alapján érthető meg a vitapartner testi sajátságainak bevonása a teoretikus vitákba is: ha a testtel való helyes

⁵ Szegedy Maszák Mihály így írja le a jelenséget: „az egyedül készített folyóirat a diákok közötti érintkezés szokásos formája volt a pataki református kollégiumban. Bizonyos mértékig ugyanez áll a naplóírással. Tóth Péter akkor kezdi ezt a tevékenységet, amidőn Gondol Gedeonban, Dobrosy Istvánban s Kazinczy Gáborban olyan barátot talál, akivel szellemi közösséget érez. A lelki rokonság mértékét jelzi, hogy melyiküknek milyen gyakran mutatja meg följegyzéseit. Mivel általában a többiek is vezetnek »gondtárat«, a baráti kör tagjai az érintkezés és az önvizsgálat kettős céljára használják föl a naplóírást: alkatak különbözőségét, fejlődésük ütemét mérik le azon, hogyan értelmezik ugyanazt az eseményt.” (Szegedy-Maszák 1984: 518–519.) Tóth Péter naplójában az egymás naplóinak olvasására vonatkozó fontosabb utalásokat lásd Tóth 1984: 51, 70, 104, 116, 311, 314–315., és *passim*.

⁶ Erről részletesebben lásd Mester 2011.

⁷ Takáts Éva 1822-ben megjelent színikritikája (Takáts 1985) kapcsán a *Tudományos gyűjtemény* oldalain évekig folyó vita indult, amely színházi polémiaiból rövidesen a nőknek a nyilvános térben való megszólalási jogáról szóló általános vitává vált. A vitában azt az álláspontot, hogy a női nézőpont megjelenése a nyilvánosságban fontos érték, Szontagh Gusztáv hozzászólása képviselte. (Az írást Kiss Károly barátjával, tisztjárival együtt jegyezte, aki azonban valószínűleg csak fordítja az eredetileg nemetül megfogalmazott szövegnek. A vita adatait lásd Takáts 1985 jegyzeteiben.) Szontagh Gusztáv életművéről szóló korábbi összefoglaló tanulmányomat lásd: Mester 2006b.

bánásmód, valamint a helyes étkezési rend követése a magánéletben és társaságban elősegíti a helyes gondolatok megszületését; akkor a helytelen gondolatok mögött bizonyára a testtel való helytelen bánásmód áll, aminek a háttere a gondolattermelés újonnan megtapasztalt mesterséges rendjének a torzító hatása. A megismerés rossz módszere testi tüneteket okoz, ugyanakkor a testhez való helytelen viszonyról éppen a nem helytálló gondolatok keletkezése tanúskodik.

A testies beszéd közvetlenül áthatja a korabeli szellemi termékek, magatartásmódok megítélését, a műbírálókat gyakori háttereként. A bírálat gyakran a *közös* életvilág kritikájaként jelenik meg, melynek káros hatásait az alkotó értelmiséginek korrigálnia kell; ezzel nem csupán egészségének, de alkotóképességének is tartozik. A reformkor befolyásos kritikusa, Szontagh Gusztáv érzékletesen lefesti, hogy kemény téli időben, rossz foga miatt feldagadt arccal való gyors Pestre utazása, majd beköltözése egy újonnan épült ház még nyers falai közé, párosulva a sajtóipar üzemszerű munkafeltételeivel – pontos és szoros határidők, korrektúra – hogyan kergették az ideggyengeségbe.⁸ Az új civilizációs kórból a szülőföldjén vett hidegvíz kúra tudta csak gyógyítani. Ennek az önvallomásnak a fényében kell értékelnünk azokat a megjegyzéseit reformkori kritikáiban és önéletírásában, amelyek a korabeli magyar szépirodalom és az elsősorban történeti jellegű, vagyis szintén narratívákat termelő humántudományok életidegen, világfájdalmas hangvételének okát a magyar irodalom művelőinek, köztük *saját magának* fizikai környezetében, testi állapotában látja. Korának tudósairól így nyilatkozik emlékirataiban:

„Pillants végig az irodák emberein, sáppadt hosszúkás pofáin ráismersz mindenütt; nézd ezt a túdóst, kinek minden tudománya mellett nem volt annyi esze testét épségben fenntartani, minő alak ez? Sem élet sem vidorság benne, az aranyér testét szinte eltörpítette 's elrongált idegei mellett a hypochondria sötét szemüvegén tekinti a világot; szitya hősvérből származván, megretten minden zörrenésre.”⁹

Jellemző, hogy a fejtegetés a modern európai ember életmódjának általános érvényű, modernitáskritikai szemléletű leírásából indul ugyan ki, azonban a végén mégis határozottan magyar környezetére utal a „szittyá hősvér” ironikus fölemlegetésével. (A toposszal általánosan utal a származására büszke, törzsökös nemesi származású

⁸ Szontagh Gusztáv megnyilatkozásaira mindig kéziratban lévő emlékiratai alapján utalok (Szontagh 1849–1851. MTAK K Történl. 2-r. 11). Dolgozatomban Szontagh korábbi, reformkori írásait mindig abban a kontextusban említem, ahogyan azokra emlékirataiban később reflektál, ezért a továbbiakban nem mindig tartom szükségesnek az eredeti publikációk megjelenési adataira való hivatkozást. (Az emlékiratot oldalszám nélkül idézem, mivel Szontagh autográf kéziratának és a szöveg két, még a 19. században idegen kéztől származó átiratának csupán harmadik kéztől származó, esetenként következtetlen oldal-, illetve ívszámozása kevésbé segít a szöveghelyek azonosításában. Az emlékirat szövegének sajtó alá rendezése vezetéssel előrehaladott állapotban van.)

⁹ Szontagh 1849–1851.

írókra, másutt, hasonló tartalmú megjegyzéseiben azonban Huba vezér mint ős megemlékezésével egyértelműen Szemere Pálra utal, mint a romantika nemzedékének emblematisztikus figurájára.) Kölcsey írásainak kritikája kapcsán, de az egész alkotó értelmiségre vonatkoztatva fogalmazza meg a következőket, immár világos ok-okozati kapcsolatot tételezve az életmód okozta testi bajok, betegségek és az írásművek tartalma között:

„Cselkövi [Kölcsey írói neve] okoskodásainak veleje azon oly sokszor elcsépett szalmán pontosult össze, az ész érzékfeletti tárgyakban nem képes az igazságot biztosan felfogni 's azért az ember vallási dolgokban kéntelen a kijelentéshez folyamodni. Ebben én szórul szóra a vakhit proclamatioját láttam, mit legkevésbé Kölcseytől, kálvinyistától 's szabad-elvű szónokaink egyikétől várhattam. Később, midőn a magyar írókkal közelebbről ismerkedtem meg, rea akadtam a rejtély magyarázatára. Kölcsey is, mint barátja Szemere Pál, Fay András és többek, tanulmányban mértéket nem tartott, egészen elhanyagolta testét 's az örökös gondolkodás, ülés és szoba levegő elrongálták idegeit, minek következtében nála itt ott philosophiában és költészetben hypochondricus nézetek mutatkoznak.”¹⁰

A külső világtól függetlenedni hajlamos valóságkonstrukció táptalaja voltaképpen a sajtóipar, a szerkesztőségek, nyomdák és szalonok világa. Ez a művi világ teszi lehetővé, hogy az új médiafelületen, vagyis a modern periodikumok hasábjain megjelenő fiktív valóságot éppen annak alkotója tévessze össze az egyre kevésbé érzékelt külső valósággal; az ilyen állapotba került, félresiklott megismerő szubjektum pedig testi tüneteiről, a külső valóság kóros nem érzékeléséből eredő betegségeiről ismerszik meg. A valóságidegenség okát adó művi környezetet, illetve annak következményeit Szontagh különböző alkalmakból írott kritikáiban és egyéb hírlapi cikkeiben még éppen csak fölillantja, a saját életében nyilvánosság elé semmiképpen nem szánt emlékiratokban azonban már részletesen, változatos jelképek felvillantásával érzékelteti. Schillerről szólván még csak azt jegyzi meg, hogy a kadétiskola hálótermében ábrándozva (ez a külső valóságtól elidegenítő művi környezet) lehetetlen spekulatív módon, tapasztalatok nélkül megkonstruálni, hogy a kérdéses drámai szituációban hogyan viselkedne egy szerelmes nő, így lesz a bírált színmű, a *Haramiák* női főszereplője a szemében papirosfigura. Ugyanannak a valóságkonstrukciónak valamivel későbbi leírása általánosabb, de még mindig szimbólumokkal dolgozik. A szerzőt kalandos utazásán, amelyről csak az írás végén derül ki egyértelműen, hogy álmának leírása, három, általa jellemzőnek tartott magyar típus kíséri el, és keveri bajba: a romantikus költő, a dagályos politikai szónok és a „szemlélődő” filozófus. A történet végén a szerző felébredve kiszabadul veszélyes álmából, míg kéretlen útítársai a fantázia álomvilágában rekednek, nem lévén már képesek létezni az ébrenlét *való világában*.¹¹ Az „alvajáró spekulatív gondolkodó” szimbólumát fordítja le azután a tudományos vita nyelvére a magyar őstörténet érzé-

¹⁰ Szontagh 1849–1851.

¹¹ Szontagh 1845.

keny problémájával indító, ám a tudományos és filozófiai megismerés, valóságkonstrukció mibenlétének általános kérdéséig emelkedő, Világos utáni szenvedélyes vitában. A metafora megváltozott alakban még visszaköszön: a bírált, kóros valóságérzékelésben szenvedő tudósok ugyan nem álomvilágba, de „azon regényes tündértájékokra juthatnak, hol Horvát István annyi magyart s Kollár annyi tótot fedeztek fel”.¹² A hamis valóságkonstrukció első megközelítésben a historiográfia helytelen módszerével, az írott, azon belül is az elbeszélő források indokolatlan túlbecsülésével azonos; leírása azonban egyszerre tükrözi e módszert, a bíralt, főként a tágabb értelemben vett történeti diszciplínákban működő tudósok *művi* életvilágát, és előre sejteti az ebből következő testi tüneteket: „a szobatudós tulajdona, a könyvekből és eszmevilágból ki nem vergődhetés” a fő baj.¹³ Itt derül csak ki világosan, hogy a külső valóság helyes megismerését akadályozó, *mert* betegségeket okozó, és ezzel a megismerés műszerét, az emberi elmét romboló fiktív valóság, amely további virtuális valóságok kreálására, és ezek igazi valósággként való kezelésére csábítja a beteget, azonos a sajtótermékek szimbolikus tartalmainak a világával. Az újmódi virtualitásban tájékozódási képességüket elvesztítő tudósok mániás magyar őstörténeti koncepciói, amelyeket egyedül a türelmes fehér papír támaszt alá, Szontagh számára a hegeli filozófia szintén csupán *önkéntes* terminusok *önmozgásán* alapuló rendszeréhez hasonlóak. Mindkét valóság fiktív, igazából csupán papírra írott különös szavak formájában létezik; ugyanazon modern sajtóipari életvilágnak a kreatív dolgozóiban kellemetlen testi tüneteket okozó termékei.

Férfias és nőies elalélás

A főttebb gyakran említett jellegzetes, *hipochondriára* és *ideggyengeségre* utaló *testi tüneteket* szinte változtatás nélkül, bár az *ájulások*, *sápadások*, *szédülések* gyakoribbá váló emlegetésével veszi át a század második felének közbeszéde, a *nőiesség* pejoratívnak szánt bélyegét ütve a (férfi) közszereplők testi működésének ábrázolására. Különösen a konzervatív politikai szótár elemei lesznek ezek a nem kedvelt kortárs és reformkori személyiségek bemutatásának eszközeként. Ezek egyik legkorábbi példái, az *Asbóth János* által leírt történelmi *ájulási* jelenetek azonban a pusztán politikai *jellemrajz* testi metaforákat alkalmazó eszközei, nincsen már mögöttük *ismeretelméleti* vagy *szociokulturális* meggondolás, még kevésbé utalnak valamely, a jellemzett, a jellemző és a közönség számára *közös* életvilágra.¹⁴ Egyre inkább egyértelmű és egysíkú

¹² Szontagh 1851: 667. Szontagh szerepét a vitában bővebben elemeztem *Vita a magyarok őstörténetéről Világos után* című előadásomban, melyet a *Magyar őstörténet: Tudomány és hagyományörzés* című, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja által 2013. április 17–18-én az MTA székházában szervezett konferencián tartottam (Mester 2014a).

¹³ Szontagh 1851: 667.

¹⁴ Asbóth János munkáival John Stuart Mill magyar recepciótörténetének feldolgozása kapcsán foglalkoztam részletesebben, lásd Mester 2004: 376–389. Asbóth szövegeiben a testi metaforák erős kapcsolata a nemi sztereotípiákkal először a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási

használatuk már a 20. század testi metaforáktól telített politikai közbeszédének előzményeként érdekes a magyar eszmétörténet szempontjából. Asbóth életművének az ilyen szempontú, a szerzőt 20. századi újdonságok megelőlegezőjeként tárgyaló, pozitív vagy negatív hangvételű elemzés a legelterjedtebb megközelítési mód a szakirodalomban. A szépprózában az *Álmok álmodója* műfaji és lélektani ábrázolási sajátságait a 20. századi irodalom hasonló sajátságainak előzményeként szokás tárgyalni; a politikai írások közül a *Három nemzedék* is leginkább Szekfű Gyula hasonló című, nagy hatású könyvének elődjeként tart számot érdeklődésre. A megszokott interpretációs stratégia szerint Asbóthot visszafelé, a 20. század nézőpontjából olvassuk, sok tekintetben joggal. Ugyanakkor annak a vizsgálata sem érdektelen, hogy ő maga hogyan viszonyul elődeihez, miként értelmezi át az előző nemzedékektől örökölt, testről szóló beszédmód elemeit. Ennek áttekintésére teszek kísérletet a rendelkezésemre álló korlátozott terjedelemben, dolgozatom második részében.

Asbóth teoretikus és politikai munkáiban, szubjektív útinaplóiban, Bosznia és Hercegovina tudományos igényű leírásában, valamint szépirodalmi műveiben a nők mindenkorai társadalmi, jogi helyzetének leírása – mint az adott társadalmi állapotok értékelésének legfontosabb indikátora – mindig fontos szerepet töltött be. Ezek a fontos szöveghelyek azonban szinte soha sem kapcsolódnak össze, legföljebb csak felszínesen érintkeznek mind a test ábrázolásával, mind a testi metaforákkal. A 19. század uralkodó eszméi kiegészítésének igényével írott, az egyéni szabadság kultúrtörténetét megrajzolni kívánó, *A szabadság* címmel megjelentetett legkomolyabb elméleti munkájának elgondolása szerint¹⁵ a szabadság aktuális, az adott kultúrára jellemző eszméjét mindig a nők jogi helyzetének és a női szerepek korabeli közkeletű megítélésének tükrében pillanthatjuk meg a legtisztábban. A nők értékelése a lényegében mindig *férfitársadalomban* a történelem folyamán fokozatosan halad az *eszközként* való értékeléstől a *személy méltóságának* a nőben való elismeréséig. Asbóth szerint, míg a görög kultúra pusztán érzéki, szexuális tárgyként tekint a nőre, addig a rómaiak az *anyát* becsülik benne, amivel még mindig eszköznek tekintik ugyan, de már nem *hedonista*, hanem *utilitarista* elvek szerint. Ezt követő gondolatmenetében Asbóth mindenekelőtt a szabadságesszme specifikusan germán sajátoságként való definiálása ellen érvel. Ennek során vallástörténeti fejleményekhez köti a szabadságesszmét és folyamatosan hangsúlyozza annak univerzalizitását. Az Őszö-vetség világát úgy állítja elénk, mint ahol a nőknek – ellentétben római társnőikkel – megadatik az aktív társadalmi cselekvés lehetősége, azonban cselekvésük nemi szempontból semleges, „tisztán emberi” jellege alapján csak a férfiak meghatározta társadalmi világban bontakozhat ki:

Egyetem által 2003. október 27–29-én szervezett *Erőszak és nemek* című konferencia hívta föl a figyelmemet. *A nő és a nőiség Asbóth János szövegeiben* címmel megtartott előadást követő vita tanulságai nagymértékben befolyásolták Asbóth-olvasatomat.

¹⁵ Asbóth 1872.

„Judith, Eszther megmentik az egész népet, új fordulatot adnak sorsának. [...] e nőknél a sexuális csak támpont, működésük becse egészen másban, tisztán emberiekben, hazafiasakban fekszik, és ők passiv sexuális befolyásukon kívül egészen pozitív tevékenységgel is belekapnak az események kerekébe, nem úgy mint Lucretia, az áldozat. *Lucretia maga magát öli meg, Judith a zsarnokot.*”¹⁶

A következő kultúrtörténeti állomáson a kereszténység már úgy ismeri fel az egyén méltóságát a nőben, hogy nem kényszeríti a férfivilág szabályai szerint cselekedni, sőt, a férfiak elé is olyan erényeket állít eszményként, amelyek a pogány antikvitásban még nőiesnek számítottak volna:

„A kereszténység *felemelte a nőt* [...], s azon felfogásnak állotta útját, mely pusztá tárgygyá sülyeszt – embert.

[A keresztények] még férfi eszményüknek, Jézusnak is női szépséget kölcsönöztek.

[...] a kereszténység előtérbe helyezte a szelidség, türelem, megadás, hit, szeretet erényeit s a nőnek meg volt adva az alkalom erényben tündökölni.”¹⁷

Asbóth nagyigényű vállalkozása sajátos torzóként jelenik meg, összefüggésben a kiadás évében bekövetkezett, személyes anyagi boldogulásától nem független konzervatív fordulatával. Az újabb korokról szóló fejezetek már vázlatosak maradnak, és semmilyen módon nem jelenik meg bennük a nők helyzetének értékelése. A modern európai állapotokról alkotott véleményét jóval későbbi, más kontextusban elhelyezkedő megnyilvánulásai, például a bosnyák nők helyzetéről szóló megállapítása alapján rekonstruálhatjuk:

„A hű feleség, a kitűnő anya egyúttal a leglelkiismeretesebb, legtakarékosabb, legigénytelenebb háziasszony, és amiért lenézi az idegen, méltán dicséri férje. Családjánál, házánál egyebet nem ismer: oly dicséret, melyre bizonyára sok európai férfi felsóhajt a ragyogó nőre gondolva, aki vagyonát és nyugalját tönkreteszi civilizált igényeivel. Az európai társadalom »briliáns hölgye« mellett jár a demi monde, a prostitúció, a női proletariátus, a vén szüzek sokasága: a Keleten csaknem ismeretlen dolgok, kivált, ameddig az európai invázió nem hatol be. A mi iskolai nevelésünkkel persze nem bír a bosnyák nő. [...] Nagy óvatosságra lesz szükség, ha a bosnyák nő szellemi színvonalát emelni akarjuk anélkül, hogy elveszítse megbecsülhetetlen erényeit.”¹⁸

Legalább annyira szólnak ezek a szavak az európai modernitás kritikájáról, mint a bosnyák szokások dicséretéről, és éles ellentétben állnak korábbi megnyilatkozásaival

¹⁶ Asbóth 1872: 240–241.

¹⁷ Asbóth 1872: 411, 413, 413–414.

¹⁸ Asbóth 2000: 80.

a kenyérkereső foglalkozások megnyitásáról a nők számára, illetve a nők iskoláztatásának előmozdításáról. Szempontunkból az a lényeges, hogy a konzervatív fordulat után alapjában megváltozott, de teoretikus igénnyel sohasem kifejtett, definiált nőképet feltételezhetünk. A definiálatlanság összefügg azzal, hogy Asbóth konzervatív fordulata egybeesik politikusi pályája kezdetével. Innentől kezdve teoretikus igényű munkába már nem kezd, minden újabb munkája a korabeli politika terében értelmezhető, beleértve főntebb idézett nagy vállalkozását is Bosznia és Hercegovina leírására. Szövegeinek a testről való beszéde később is ehhez a megváltozott nőképhez kapcsolódik majd.

A *szabadság* megjelenése utáni évben lát napvilágot *Három nemzedék* című rövid, ám annál nagyobb hatású írása.¹⁹ A politikusokat szépírókkal párosító nemzedéki portrékettősök hangvétele, retorikája ugyanabban a regiszterben mozog, mint Szontagh főntebb kifejtett vélekedései nagyrészt ugyanezekről az emberekről, beleértve a testies metaforákat. Nagy különbség viszont, hogy Asbóth *kívülről*, és *későbbi korból* szemléli azt, ami Szontagh számára még a megbírált szerzőkkel közös életvilág volt. Amiről Szontagh még tudta, hogy a korstílus jellemzője, és ilyenként is bírálta, az Asbóth számára már kortól független politikusi jellemrajzként jelenik meg. Kossuth alább részletezett leírásában például semmi olyan elem nem szerepel, ami ne következne nemzedéke minden tagjának retorikai képzéséből, amelyet persze mindenki a maga tehetsége szerint használt föl a közéletben. Asbóth leírásában viszont kizárólag Kossuth és elvbarátai jellemvonásaként jelenik meg:

„Kossúthnál a cothurnus, melyen örökké jár, az affectatió, melyet páthoszában és szónoki fogásaiban találhatni, maga az a fogás, hogy szinte görnyedezve, megtört hangon, mintegy halálra sebezve kezdi szónoklatát”²⁰

Asbóth konzervatív fordulatának igénye szerint teoretikus, a végeredményt tekintve tisztán ideológiai jellegű *Magyar Conservatív Politika* című szövegében ugyanez a leírás már az aktuális (szabadelvű) politikai ellenfél szellemi ősenek pejoratív értelmű és *feminin* jellemzését szolgálja:

„inkább vonzódott az ábrándozó incompetencia a sziv-politikusokhoz, mint a »szivtelen« Széchenyihez, akinek nemes szíve utóbb megszakadt a honért, míg Kossuth jó egészségnek örvend mind a mai napig. Pedig a mint a lélek titkaiba mélyen beható egyik írónk mondta, tulajdonkép nem a szívet, hanem azon sajátságos *impresszionálást* támadja meg Széchenyi Kossúthban, melyért rendszerint a nőt a kormányzásra alkalmatlannak mondják, s a mely magában még *sem erős képzelet, sem nemes sziv*, hanem a külbenyomásoknak az imagination és szíven átszűrése a végett, hogy a gondolatra és cselekedetre gerjedelmek és csalképek által adassanak lendületek. – Idealismus, hiszékenység, hiúság és idegesség,

¹⁹ Asbóth 1873.

²⁰ Asbóth 1873: 47–48.

ez asszony-tulajdonok alkották amaz úgynevezett érzés-politikusokat, a kiket a 40-es évek szabadelvűi Európaszerte követtek.”²¹

Az államférfiak testi tüneteinek ábrázolása ugyanennek a munkának a további lapjain végérvényesen összekapcsolódik pártállásukkal és a nekik tulajdonított maszkulin vagy feminin jellegzetességekkel. Különösen a nagyformátumú történelmi személyiségek különleges helyzetben megfigyelt, emocionálisan túlfűtött viselkedésének ábrázolásából tűnik ez ki. Mind a kortárs szabadelvűek, mind reformkori elődeik nőiesen, erélytelenül sápadoznak, kényes kisasszonyok módjára ájuldoznak, szembeesülve meggondolatlan tetteik történelmi következményeivel. Különösen érzékletes a négy–öt évvel korábban még szellemi atyjaként tisztelt, a konzervatív fordulat után azonban érzelmileg is megtagadott Eötvös József ájulási jelenetének ábrázolása a forradalom idején. Ezzel szemben az általa kedvelt figurák, Széchenyi, vagy a konzervatív tábor aktív figurái, illetve reformkori és a neoabszolutizmus idején tevékenykedő elődeik, jelesül Sennyei báró sápadozása és elájulása már a felelősség átérzésének férfias erényéről tanúskodik. (Akkor is, ha Asbóth leírása szerint Sennyei éppenséggel *politikai ellenfelei felelősségét* érzi át mélyen.) Ez az a pont, ahol a testiség ábrázolása végképpen elveszíti kapcsolatát a beszélő, a közönség és az ábrázolt személy közös életvilágával, és a politikai beszéd egyre üresebb retorikai fordulatává válik. Ezt a kiüresedett eszköztárat kapja készen a 20. század politikai tömegpropagandája, és nem habozik azt messzemenően kiaknázni.

FORRÁSOK

MTA Könyvtára, Kézirattár (MTAK K) Történl. 2-r. 11. Szontagh Gusztáv 1849–1851: *Emlékezések életemből*. [A szöveg 19. századi, idegen kéztől származó két átíratra ugyanott, Történl. 4-r. 10/b, valamint Történl. 2-r. 255 jelzet alatt található.]

HIVATKOZOTT IRODALOM

Asbóth János 1872: *A szabadság*. Ráth Mór, Pest.
 Asbóth János 1873: *Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty. Kossuth és Petőfi. Deák és Arany*. Légrády testvérek, Budapest.
 Asbóth János 1875: *Magyar Conservativ Politika*. Légrády testvérek, Budapest, 1875.
 Asbóth János 2000: *Bosznia és Hercegovina. Úti rajzok és tanulmányok*. Tertia Kiadó, Budapest. [Az 1887-ben Budapesten, a Pallas kiadónál megjelent első kiadás reprintje.]

²¹ Asbóth 1875: 40.

- Mester Béla 2004: Mill magyarországi recepciója és a 19. század magyar politikai gondolkodása. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Áron Kiadó, Budapest, 351–391.
- Mester Béla 2006: Egy magyar protestáns gondolkodó a modernitásról. Litkei Tóth Péter. In: Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 144–163.
- Mester Béla 2006a: „Ideggyengeség, hypochondria és aranyér”. Metaforikus beszéd a magyar reformkor szerzőiről. *Világosság* (47.) 8–10. 211–219.
- Mester Béla 2006b: Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In: Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 71–143.
- Mester Béla 2008: A „költőiség” mint vád a XIX. század magyar filozófiai vitáiban. In: Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): *Filozófia és irodalom*. József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 190–199.
- Mester Béla 2011: Philosophers in the Public Sphere of the Cities. The Birth of National Philosophies from the Spirit of the Editorial Offices and Saloons in the 19th Century. *Limes* [Vilnius] (4.) 1. 7–10.
- Mester Béla 2012: Affectivity, Hypochondria, and Piles. Biological Reasoning and Metaphors of Illness in the Hungarian History of Ideas. *Archive of the History of Philosophy and Social Thought* [Varsó] (57.) Supplement. 97–113.
- Mester Béla 2014: Ideggyengeség és hypochondria. Betegségmetaforák a 19. század első felének magyar filozófiai vitáiban. In: Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 87–95.
- Mester Béla 2014a: Vita a magyarok őstörténetéről Világos után. In: Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 349–359.
- Szegedy-Maszák Mihály 1984. Hit és kétely összeütközése a XIX. század közepének magyar közgondolkodásában: A naplóíró Tóth Péter. In: Tóth Péter 1984: *Napló (1836–1842)*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Szegedy-Maszák Mihály. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 515–572.
- Szontagh Gusztáv 1845: A szenvedelmes dinnye- és dohánytermesztő kalandjai I–II. *Életképek* (3.) 7. 205–213; 8. 231–237.
- Szontagh Gusztáv 1851: Eszmecsere Toldy Ferencz és Wenzel Gusztáv társaimmal. *Új Magyar Museum* (1.) 12. 663–695.
- Takáts Éva 1985: Sebestyén Károly eredeti víg és érzékeny játéka. In: Juhász István (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841)* Magvető Kiadó, Budapest, 2. kötet, 42–45.
- Tóth Péter 1984: *Napló (1836–1842)*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Szegedy-Maszák Mihály. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Fiulányok és nőimitátorok

*Nemváltás-reprezentációk Az Estben 1910 és 1930 között**

Tanulmányunkban *Az Est* című napilapban 1910 és 1930 között megjelent nemváltás-reprezentációkat tekintjük át. Célunk, hogy a vizsgált médiareprezentációk segítségével (legalább részleges) képet alkothassunk azokról a nemiszerp-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedésekről, melyek az adott időszakot jellemezték. Kutatásunk folyamán *Az Est* 1910 és 1930 közötti huszonegy évfolyamának 6247 lapszámát tekintettük át. A munkát elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárban folytattuk, a sérült példányokat az ELTE Egyetemi Könyvtárában és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tanulmányoztuk.

„Az utca újságja akarunk lenni, mert az utca mindenkié” – *Az Est* története

Az Est 1910. április 16-tól 1939. november 17-ig jelent meg. Az első számban a következő programot fogalmazták meg a lapkészítők: „Az utca újságja akarunk lenni, mert az utca mindenkié [...]. Új színekkel, új formákkal vágunk utat az események áradatában, s mindenütt ott leszünk, ahol szükség van a gyöngesség vagy el nem ismert érdem védelmére, s az álarcos bűnök leleplezésére. Mi mindent odaadunk, amit független, tiszta kezű és a nagy emberi ideálokért küzdő újságírók odaadhatnak: szívünket, eszünket, munkánkat – érte cserébe csak a közönség szeretetét kérjük”¹

A magyar politikai sajtó gazdag és sokszínű palettájára fölkerülő különleges új színként, illetve a magyar sajtóüzlet csúcsaként is emlegetett lap kirobbanó sikert aratott:² az 1910-es lapindító év végére elérte a napi nyolcvanezres átlagpéldányszámot;³ a tízes évek elején napi háromszázezer, a világháború alatt pedig közel félmillió példányban fogyott.⁴ A lap terjedelme békeidőben tizenhat, néha tíz-tizenkettő oldal, a vasárnapi számoké jellemzően húsz oldal volt. A háború végén a papírhány

* E tanulmány *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105414 számú OTKA kutatás részeként készült.

¹ *Az Est* 1910. április 16. 3.

² Buzinkay 2008: 124.

³ Buzinkay 2008: 127.

⁴ Lengyel 1963: 74., Magyar 1979: 23.

négy oldalra szorította össze a lapot, ekkor azonban egy nap három különböző, folyamatosan frissített változat is megjelent.

Az első évtizedben a lap sikeresen terjeszkedett: a világháborús inflációt, majd a forradalmi és ellenforradalmi eseményeket kihasználva az alapító főszerkesztő Miklós Andor megszerezte a legnagyobb és legkorszerűbb nyomdát, az Athenaeumot, valamint a reggeli *Pesti Napló* és a késő délutáni *Magyarország* lapokat. Az alapító 1933-ban bekövetkezett halála után özvegye, Gombaszögi Frida vette át a lap vezetését, de a harmincas évek második felére már véget ért a lap aranykora. A szerkesztőséget megrostálta a zsidótörvények megkövetelte árszítás, majd bekebelezte a Pénzügyminisztérium. 1939. szeptember 13-án, az év eleji adóellenőrzésekre hivatkozva lefoglalták a konszern minden ingó vagyonát.⁵ Hogy a lapengedélyt mentse, Miklós özvegye két hét után kénytelen volt a kormánynak átadni részvényeit.⁶ A Teleki Pál miniszterelnök szócsövévé váló újság november 18-ától Pest néven jelent meg – egészen 1944. december 15-ig, a nem nyilas újságok betiltásáig.

Az *Est* sikerének összetevői közé tartozott többek között, hogy mai szemmel is profi marketinget folytattak. Az első szám megjelenése előtt például a különböző visszaemlékezések szerint közel ötven–százezer koronát költöttek csak a tervezésre és reklámra:⁷ plakátok, szendvicsemberek, bélyegzővel összepecsételt felületek, többmillió példányszámban terített rölapok szították az előzetes várakozást.⁸ Később, Pesten elsőként, hatalmas fényűságot állítottak föl az Oktogonon, majd folyamatos nyereményjátékokat indítottak. A sikerhez hozzájárult az alacsony ár is: a lap másfél skatulya gyufa vagy egy tojás árába került.⁹ Az első világháború alatt pedig vagonszám küldtek ingyenes példányokat a fronton harcolóknak.¹⁰ A lap terjesztését is jól kidolgozták: körülbelül délután kettőtől a korábbi bulvárlapokéhoz képest jobban fizetett, így jobban is öltözött rikkancsok árusították az utakon, bizományos rendszerrel pedig a legkisebb falvakig biztosították a lap eljutását.¹¹ Mikor Lukács László miniszterelnöksége végén megvonta az *Est*től az utcai árusítás jogát, néhány napon belül megszervezték az eladó boltok olyan hálózatát, hogy a lap minden érdeklődőhöz eljutott, s a kormány is meghátrált.

Az *Est* újtásai közé tartozott a hazai újságírás által korábban elhanyagolt témák bemutatása: elsőként nyitottak például sportrovatot labdarúgó-beszámolókkal.¹²

⁵ Magyar 1979: 23.

⁶ Magyar 1979: 23.

⁷ Pásztor 1935: I-7., Lengyel 1963: 65.

⁸ Riport... 1935: I-1., Molnár 1935: I-5.

⁹ Lásd pl. *Az Est* 1923. január 27. 1. és 7., 1923. május 5. 1. és 4., 1923. június 20. 1. és 5. – Az 1. oldalakon föltüntetve az ár. A másik oldalakon szereplő cikkekből az derül ki, aznap mennyibe került a gyufa, illetve a tojás.

¹⁰ Riport... 1935: I-3.

¹¹ Riport... 1935: I-2.

¹² Riport... 1935: I-1.

Emellett az üzleti élet ügyeiről is részletesen tájékoztattak a színvonalas közgazdasági rovatban, ami részben magyarázható Miklós Andor korábbi pályájával.¹³ A sokszínű lap ügyesen fonta össze a bulvártémákat az igényességgel: kül- és belpolitikai válságok, kisemberek élete, kéjgyilkosság, nyugatos írók alkotásai egyként megtöltötték a hasábokat. A rámenős riporterek és tudósítók jóformán mindenhová eljutottak, mindenkivel riportot készítettek: az ostromlott Przemyślből *Az Est* kapta az első hosszabb tudósítást, a Pestre bevonuló Horthy Miklóssal *Az Est* közölte az első interjút.¹⁴ A híranyag beszerzéséhez éltek a legmodernebb technológiával: már induláskor telefonvonalak, gépirókisasszonyok segítették a gyors megjelenést.

Az Est népszerűségéhez szintén nagyban hozzájárult a kiváló alkotógárda. A sikerből – és tegyük hozzá, a revolver-újságírásból, az üzleti körök rendszeres megzsarolásából¹⁵ – fakadó nyereséget az alapító tulajdonos visszaforgatta a lapba: jó pénzért alkalmazta a kor legjobb újságíróit és íróit.¹⁶ Kéri Pál, Fényes László, Pásztor Árpád, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Kiss József fémjelezték e korszakot. A húszas években a politikai okból bebörtönözötteket Móricz vagy épp Szabó Lőrinc pótolta. A szépirodalmat mellettük Babits, Karinthy, Tóth Árpád, Zilahy Lajos, Herczeg Ferenc képviselte. Bár a visszaemlékezések szerint a főszerkesztő nem értékelte az irodalmat, szemmel láthatólag fölismerte a tehetségeket.¹⁷ Emellett a lap külső megjelenése is változatos és igényes volt: már az indulás évében riportrajzokat, később fényképeket közöltek. *Az Est* jellegzetes betűfejlécét Falus Erikkal, az egyik legfelkapottabb tipográfussal készítették el¹⁸ – betűtípusaik sikerét mutatja, hogy még évtizedekig közhasználatban maradtak.

A kortársak által „bulvárdlapnak”¹⁹ nevezett újságot később Kosáry Domokos és Vásárhelyi Miklós „liberális bulvárnak” minősítette.²⁰ Ugyanakkor Buzinkay Géza szerint „[s]zellemiségét tekintve joggal amerikaiásnak nevezhető napilap volt, amelyet talán ezért legtöbbször bulvárlapnak neveztek, holott igényesen szerkesztették, s a világháború idején politikai ambíciói is kialakultak.”²¹ Politikailag ingadozó,

¹³ Miklós Andor félbehagyott kereskedelmi iskola után helyezkedett el a *Pesti Naplónál*, ahol hirdetés-szervező, majd a közgazdasági rovat vezetője volt, lásd pl. Lengyel 1963: 63., 75–81.

¹⁴ Beszélgetés Horthy Miklós fővezérrel. *Az Est*, 1919. nov. 8., 1–2.; Riport... 1935: I-3–I-4.

¹⁵ Móricz 1929. szept. 13-i naplóbejegyzése: Móricz 2012: 555–556.; Lengyel 1963: 84.

¹⁶ Lengyel 1963: 84.

¹⁷ Lásd például Móricz Zsigmond még kiadatlan naplóföljegyzését (valószínűleg 1933-ból): „Különös ellentmondás volt ebben az emberben: a felszínen közönséges szatócs, petróleumhordó szagú s képes volt az ország egyik legnagyobb vagyonát megteremteni s ami még nehezebb, megtartani” – idézi Móricz Virág 1953: 401–402; csonkán idézi Lengyel 1963: 93.

¹⁸ Lengyel 1963: 68.

¹⁹ „Az Est című boulevard lap”: Surányi József 1911. május 19-én megjelenő nyilatkozatát idézi Lengyel 1963: 76.; „bulvárdlap”: 1910-es véleményét idézi Móricz Zsigmond 1935: 4.; Magyar 1979: 23.

²⁰ Az OSZK kéziratos katalógusában Kosáry jellemezte a háború előtti lapokat, Lakatos Éva szóbeli közlése szerint. Vásárhelyi kevésbé frappánsan külön használta bulvár és liberális jelzőket (pl. Vásárhelyi 1982: V.)

²¹ Buzinkay 2008: 124.

a mindenkori vezetést követő lapról beszélhetünk. A tízes években Fényes László képviselőjelölti kampányát támogatták, Lukács László, Tisza István stiklijei ellen írtak filippikákat. A háború kitörésekor lelkesedtek, tömeges önkéntes jelentkezést szerveztek, míg 1918 szeptemberének végétől hirtelen fordulattal a békét kezdték követelni. A Tanácsköztársaság kikiáltása után egy nappal kommunista érzelműek lettek egészen a májusi betiltásig, hogy aztán a szeptember végi újrainduláskor elhátárolódjanak államosított maguktól, amelyet a lapszámozás újakezdésével is igyekeztek demonstrálni. A húszas években az irredentizmust és Tiszát éltették, Károlyit kárhoztatták. Sosem kérdőjelezték meg az uralkodó kormányzati rendszert, de mindig csipkedték a kormányt. Végig töretlen maradt viszont liberalizmusuk a jogegyenlőség hirdetésében és az antiszemita pogromok elítélésében. A jobboldal viszont nem felejtette el soha a tízes évek harciasabb hangvételét: a nyomda és a szerkesztőség szétverése, a szerkesztő megverése, állandó sajtótámadások, végül a lap 1939-es megszüntetése mutatja ezt.

Nemiszerep-áthágások kategóriái *Az Est* számokban

Az Est huszonegy évfolyama 6247 lapszámának áttekintése során 276 cikket találunk, melyben női és férfiszerepek olyan megnyilvánulási formáiról esett szó, melyek az adott időszakban és társadalmi környezetben szokatlanként, szembetűnőként, esetleg normabontóként jelentek meg.²² A nemiszerep-áthágások kategóriáján belül most azzal a negyven cikkel foglalkozunk, melyek témái a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásához, illetve megváltoztatásához kötődtek. E cikkeket tematikus vizsgálatuk alapján négy fő csoportba soroltuk be: az első csoportba kerültek azok a cikkek, melyek olyan esetekről számoltak be, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve jellemző elfoglaltságával járt az elmaszkírozás – amolyan foglalkozási ártalomként. A második csoportot a tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások alkották. A harmadik csoportba soroltuk az átváltókról, a negyedikbe pedig a nemváltoztatókról szóló cikkeket.

Kiindulópontként fontos megjegyezni, hogy *Az Est* általunk vizsgált médiareprezentációi egy alapvetően kétnemű világot tükröztek, ahol a nemek közötti átmenetek, a harmadik vagy többedik nem(ek) létezésének kérdései csak igen korlátozott mértékben merülhettek föl – s talán éppen ezért tarthattak fokozott érdeklődésre számot a nemiszerep-áthágások különböző formáiról szóló beszámolók. Ebben az – alapállapotként átmenetek nélkülinek és jól megkülönböztethető módon két-

²² *Az Est* – 1910 és 1939 között megjelent – 30 évfolyamának 8861 lapszámát áttekintve több mint ötszáz olyan cikket találtunk, melyek valamilyen nemiszerep-áthágáshoz voltak köthetők; a nemiszerep-áthágások kategóriáján belül pedig összesen 92 cikk foglalkozott a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásával, illetve megváltoztatásával (Takács – Csiszár 2014).

neműnek tételezett – világban sokáig a normabontó állapotok és szerepek leírására szolgáló terminológiai eszköztár sem állt rendelkezésre. A – saját nem orvosi beavatkozások általi megváltoztatására vonatkozó – transzszexualizmus fogalma például csak a 20. század második felében kezdett valamelyest ismertté válni, míg magát a szót a német Magnus Hirschfeld már az 1920-as években megalkotta az eredetileg lelki transzszexualizmusként [*seelischen Transsexualismus*] feltűnő kifejezés részeként.²³ Hirschfeld 1910-ben megjelent „Transzvesztiták” [*Transvestiten*]²⁴ című munkájában a hermafroditákat, a homoszexuálisokat és a transzvesztitákat az általa közbülső szexuális viselkedésnek nevezett magatartásformák altípusai megtestesítőjeként mutatta be. A transzvesztiták csoportja itt magában foglalta a fetisizmus különleges fajtájának hódoló, saját nemüktől eltérő külső jellegzetességeket – ruhát, hajviseletet – átmenetileg felöltő átöltözőket éppúgy, mint a magukat tartósan a születéskori nemüktől eltérő módon azonosítókat. Vagyis Hirschfeldnél eredetileg a transzvesztita gyűjtőfogalom keretein belül jelentek meg azok, akiket ma transzneműeknek és/vagy transzszexuálisoknak nevezhetnénk.

A „transzszexuális jelenség”²⁵ fogalmi elkülönítése – többek között a transzvesztizmustól – csak az 1950-es és 1960-es években ment végbe: ebben nagy szerepet játszott a német származású, New Yorkban praktizáló endokrinológus, Harry Benjamin munkássága, melynek révén a transzszexuálisok sajátos problémái orvosi és tudományos közüggé válhattak.²⁶

Az általunk vizsgált cikkek terminológiai eszköztárából hiányoztak az 1910-es és 20-as évek Magyarországon vélhetően még csak nagyon szűk körben vagy egyáltalán nem ismert transzvesztita és transzszexuális szavak. Ugyanakkor többek között a hermafrodita, a fiúlány, a férfiaszony, a leányférfi, a leány-vőlegény, a nőimitátor kifejezésekkel találkoztunk különböző szövegkörnyezetekben, melyek közül néhányat részletesen is bemutatunk.

„Foglalkozási ártalom”

Az általunk vizsgált írásoknak, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve valamilyen jellemző elfoglaltságával járt a másik nemhez tartozóként való megmutatkozás, közös jellemzője volt, hogy kizárólag nővé maszkírozott férfiak szerepeltek bennük. Négy esetben az elmaszkírozás a tudatos megtévesztés eszközeként jelent meg: 1929-ben például két „híres csikágói bandita” fényképét közölték, akik közül az egyik „nőnek öltözött álcázáshoz” – így öreg házaspár benyomását keltve nyilván

²³ Hirschfeld 1923.

²⁴ Hirschfeld 1910.

²⁵ Benjamin 1966.

²⁶ Benjamin 1953; 1954.

hatékonyabban tudták becserkészni gyanútlan áldozataikat.²⁷ Ugyanebben az évben számoltak be egy másik bűnözőről, a „düsseldorfi tömeggyilkosról”, aki állítólag szintén hasonló módon próbált potenciális áldozataihoz közelebb férkőzni.²⁸

Egy 1923-as chicagói esetről szólt az „Amikor a gyilkos nő férfité válik” című cikk, melyben egy gyilkosság vádlottja feltárta, hogy eleinte csak munkahely-találási kényszerűségből öltözött nőnek: „Chicagóban történt a következő furcsa eset: Egy jómódú és igen tekintélyes chicagói kereskedő este 10 óra felé feleségével egy vendéglőből hazament és éppen abban a pillanatban, amikor a lakásuk kapuja elé értek, ijedten megtorpant. A kapu mélyedéséből ugyanis egy elegánsan öltözött nő bukkan ki, aki először gúnyosan rámosolygott az ijedten levegő után kapkodó férfinak, azután revolvert rántott elő és kétszer a férfinak lőtt. A kereskedő felesége sikoltani kezdett s erre a járókelők a rendőrök segítségével sietve elfogták a merényletű nőt, aki nem is nagyon védekezett. A rendőrségi vizsgálat során azután a rendőrtisztviselők legnagyobb meglepetésére kiderült, hogy a merényletű nő – tulajdonképpen férfi, aki évek óta női ruhában jár. A tettes kihallgatása során beismerte, hogy bár testileg minden kétséget kizáróan férfi, lelkileg teljesen effeminált, elpuhult és a női tulajdonságokkal rendelkező egyén, aki bosszúból ölte meg a kereskedőt, mert az őt megsejtette. A tettes, akiről kiderült, hogy Frederic Thomsonnak hívják, élete történetét röviden a következőkben foglalta össze: Tizenöt éves voltam, amikor Chicagóba kerültem. Munka nélkül ténferegtem az uccákon, reményem sem volt rá, hogy az akkori nagy munkahiányban keresethez jussak. Egyetlen foglalkozási ág volt, amelyben nagyobb-arányú kereslet nyilvánult és ez a pincéznő, illetve a bárleány mestersége. Így kénytelenségből öltöztem fel nőnek és kerestem nőruhában a kenyeremet. Pár hónap múlva a vendéglő egyik állandó látogatója, Francis Garrick megkérte a kezemet. Nem tudom, milyen ördögi ösztön dolgozott bennem, de a körülállók füle hallatára igent mondtam és attól a perctől fogva nem volt visszatérés.”²⁹

Magyarországon sem voltak ismeretlenek a másik nemhez tartozóként való megmutatkozás foglalkozási ártalomszerű gyakorlatai. Erre jó példa a „Nőnek adta ki magát, mert a férfijások nincsenek divatban” című írás, melyben arról értesülhetünk, hogy a „szombathelyi vasúti állomáson a rendőr igazolásra szólított fel egy gyanús kinézetű nőt. Az illető, aki Gyöngyi Arankának mondotta magát, az igazolás során bevallotta, hogy voltaképpen férfi; Mócsi Istvánnak hívják. Mócsi jóslásból tartotta fenn magát és azért öltözött női ruhába, mert a férfijások nincsenek divatban. Igazolása után szabadon bocsátották, miután semmiféle terhelő dolog nem bizonyult rája.”³⁰

²⁷ Két híres csikágói bandita. *Az Est* 1929. február 21. 5. *Az Est*-ből vett idézeteket mindenhol az eredeti írásmód szerint közöljük.

²⁸ A düsseldorfi tömeggyilkos női ruhában garázdálkodik. Öreg asszonynak öltözve szólítja meg áldozatait. *Az Est* 1929. november 20. 6.

²⁹ *Az Est* 1923. december 14. 7.

³⁰ *Az Est* 1927. május 29. 10.

E kategória speciális aleteiként említhetők a hadifogoly-színházakról szóló beszámolók. Az irodalmi művekben – többek között Markovits Rodion és Kuncz Aladár regényeiben is megörökített³¹ – csak férfiakkal előadott színdarabok híre *Az Est* is elérte. 1918-ban például „A »Vengerkák« hadifogoly előadása Krasznajarszkban” című rövidhír a következőkről tájékoztatott:

„Április 17-iki dátummal dr. Nógrádi Albert főhadnagy, a ki hadifogoly Krasznajarszkban, arról értesít bennünket, hogy a fogolytishti színházban nagy sikerrel előadták a Vengerkák-at. A szereplők egytől-egyig kitűnőek, különösen a nők – a kiket szintén férfiak személyesítették.”³² 1921-ben pedig „A hadifoglyok Csárdás-királynője” című szintén rövidhírben a hadifoglyok színházának a budapesti Városi Színházban tartott főpróbájáról számoltak be: „A hangulat egészen olyan, mint a forró estéket megelőző főpróbákon. Sok kedvesség, sok tehetség feledtetni velünk a furcsa dekoltázsokat és szinte elfelejtjük, hogy az összes női szerepeket férfiak játsszák.”³³

Ezekben az esetekben a nemiszerep-áthágásokat a társadalom is tolerálta. Erről tanúskodik a *Színházi Élet* című magazin, melyben már 1918-tól kezdve feltűnnek a témával foglalkozó cikkek:³⁴ s az 1920-as évek végi, 1930-as évek eleji hírekből arra lehet következtetni, hogy a hadifogoly-színházakban női szerepeket alakítók közül többen a hadifogoly-táborokból hazatérve is akár sikeresen folytathatták nőimitátor-karrierjüket.³⁵

Tudományos ismeretterjesztés

A tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások között berlini, lipcsei, bérgádi, párizsi és New York-i hírekkel találkozhattunk, magyar vonatkozású írások viszont nem szerepeltek. Berlinből például 1912-ben a következőket jelentették: „A berlini orvos-egyesületben csütörtökön este dr. Leppmann különös esetről számolt be. Egy 21 éves fiatalemberről esett szó, a kinek egyébként teljesen férfias növése mellett erősen kifejezett mellei vannak s azokkal gyermekeket tud szoptatni. [...] Az előadó szerint az illető fiatal ember ama kevesek közé tartozik, a kiknek életfejlődéséről meg lehet állapítani a férfi és a nő közti átmenetet.”³⁶ Szintén berlini hír számolt be egy orvorról, aki tévesen állapította meg egy újszülött nemét, s akit e tévedése miatt az újszülött apja beperelt. A cikkben megszólaltatott orvosszakértők azonban megvédték

³¹ Vö. Markovits 1927; Kuncz 1931.

³² *Az Est* 1918. július 17. 6.

³³ *Az Est* 1921. május 21. 6.

³⁴ Elek 1918: 35. 28–29.

³⁵ Vö: Kálmán 1929; Lengyel 1929; *Színházi Élet* 1932. 13. 54. fényképe – Köszönettel tartozunk Halász Tamásnak, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Táncarchívuma igazgatójának, amiért a *Színházi Élet* e cikkeire felhívta a figyelmünket.

³⁶ Férfi vagy nő? *Az Est* 1912. december 8. 4.

kollégájukat – és egyúttal a mundér becsületét is: „A nagyközönség [...] alkalmasint hahotával fogja fogadni ezt az orvosi tévedést. Nos, igaz, hogy a legtöbb esetben azonnal meg is lehet állapítani az újszülött nemét, de vannak esetek, amikor ez teljesen lehetetlenség. »Pseudohermaphroditismus«-nak nevezik azt az állapotot, amikor az újszülötthez (ha csak a legalaposabb vizsgálat alá nem veszik) rá lehet fogni, hogy akár az egyik, akár a másik nemhez tartozik. Dr. Brenner [a beperelt orvos] tehát egyáltalán nem követett el olyan orvosi hibát, amelyért megróni lehetne.”³⁷

A nemek meghatározásának kérdéseivel foglalkozott az a könyv is, melynek 1913-as lipcsei megjelenését *Az Est*ben is beharangozták: „Lipcseben Kammerer Pál bécsi biológus tollából könyv jelent meg, mely a növények, állatok, emberek nemének meghatározásáról és átörökléséről szól. [...] Kammerer megfigyelései alapján megállapítható, hogy kétségtelenül vannak hatások, melyek képesek a normális nemi viszonylatok eltolására, és biztosra vehető az is, hogy a csira fejlődési körülményei valamiféle összefüggésben vannak a nem későbbi meghatározásában.”³⁸ Ide kapcsolható az a nemi hovatartozás megváltoztatásának orvosi lehetőségeivel foglalkozó cikk, mely egy 1929-es New York-i esetet ismertetett. A cikk főszereplője „Dr. Oscar Riddle, a Carnegie Institution fejlődéskísérleti állomásának vezetője”, aki azt hangsúlyozta, hogy „patkányokat és salamandereket tetszés szerint tud hímből nősténnyé változtatni, de még nagyon messze van az az idő, amikor ezeket a kísérleteket az emberi szervezetre is ki lehet terjeszteni.”³⁹

Az előbbiekhöz képest némileg könnyedebb hangvételű az „Aki pubifrizurát hord, bajuszt kap és megkopaszodik. Így ijesztgeti a nőket egy francia orvos” című 1925-ös párizsi jelentés, melyben egy dermatológus hívta föl a hölgyek figyelmét a rövid hajviselet állítólagos veszélyeire.⁴⁰ Míg kifejezetten szenzációhajhász módon, a következő címmel tálták egy 1923-as belgrádi orvosi hírt: „Ikreket operáltak ki egy férfiből. Világcsoda Belgrádban. A »szülő apa« meghalt, az ikreket spirituszba tették.”⁴¹ A cikkben idézett orvosi magyarázatból persze világosan kiderült, hogy valójában nem gyermeket szülő férfiről volt itt szó, hanem valami egészen másról: „Ebben az esetben magzat a magzatban jelenségével állunk szemben. Rankovics [a szóban forgó férfi] mint méhmagzat két más magzatot hordozott magában, amelyek különös anatómiai helyzetek folytán nem bírtak normálisan kifejlődni. Huszonkét évvel ezelőtt, Rankovics megszületése után a két csökevény magzat a hasüregben maradt és ott bizonyos fokig fejlődött.”⁴²

³⁷ Egy berlini orvos nem tudta az újszülöttről megállapítani – fiú-e vagy leány? *Az Est* 1926. február 12. 12.

³⁸ Fiú-e vagy lány. *Az Est* 1913. augusztus 2. 3.

³⁹ A nőből férfi lett. Operáció után visszakapta eredeti nemét. *Az Est* 1929. június 5. 13.

⁴⁰ *Az Est* 1925. október 29. 10.

⁴¹ *Az Est* 1923. november 3. 2.

⁴² *Az Est* 1923. november 3. 2.

Átöltözők

Átöltözőknek neveztük az általunk vizsgált írások azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik átmeneti megváltoztatása – legtöbbször a másik nem ruházatának felöltése – révén váltak hírértékűvé. E cikkekben esetenként feltűntek például olyan férfiak, akik számára különös fontossággal bírt, hogy női öltözéket viseljenek lehetőleg minél nagyobb nyilvánosság előtt. Ide tartozott például a budapesti Tatár József, akire egy moziban figyeltek fel, mert a „magas, sovány, sötétkék kosztümben lévő fekete tolldiszes kalapu, dusan felékszerezett hölgy [...] mély férfihangon beszélt”.⁴³ Tatárról kiderült a cikkben, hogy cukorkaárusként olyan jól keresett, hogy megengedhette magának, hogy hetente csak két-három napot dolgozzon, így a hét többi napján szabadon hódolhatott annak a szenvedélyének, hogy nőnek beöltözve sétálgasson nyilvános tereken: „Ilyenkor felveszi sötétkék ruháját, fekete parókáját, a boát, felhelyezi kifurt fülében a fülbevalókat és sétára indul. Kérvénnyel fordult már a belügyminiszterhez, hogy engedjék meg neki a női ruha viselését, mert egy híres ideggyógyász bizonyítványa is igazolja, hogy neki mániája ez”.⁴⁴ Hasonló szenvedély keríthette hatalmába azt az idősebb férfit is, akiről *Az Est* bécsi tudósítója 1923-ban a következőket közölte: „Késő este történt a Ring egy forgalmas kávéházában, hogy belépett egy furcsa külsejű éltes hölgy két fiatal nővel s az egész közönség figyelmét magára vonta, mert vastag szivar füstölgött a szájában és nagyon férfiasan viselkedett. A rendőrök igazolásra szólították föl az éltes úrnőt, aki csakugyan férfi volt. Okmányokkal bizonyította, hogy nyugalmazott tábornok-intendáns, az egykori monarchia közös hadseregében a legfőbb katonai törvényszék tanácselnöke volt s azt mondta, hogy nagykedve telik abban, ha női ruhában jár”.⁴⁵

Az átöltözők között 1925-ben „nőimitátorként” megjelent a walesi herceg is.⁴⁶ Itt azonban nem az előző két esethez hasonlatos személyes szenvedély adott okot a női öltözékben való megjelenésre, hanem egy hajón megrendezett jelmezes mulatság, amelyen – a rövid fénykép-aláírás szerint – „a jókedvű angol trónörökös ezzel a vidám, de kevésbé előnyös külsővel jelent meg”.⁴⁷

A másik nemre jellemző ruházat felöltése azonban nem csupán szokatlan, de akár büntetendő cselekmény is lehetett ebben az időszakban. Legalábbis egy 1912-es angliai hírből arról értesülhettünk, hogy egy „rendőrbíró egy fiatal leányt tíz shilling pénzbüntetésre ítél, mert [...] katonaruhában bejárta a várost”⁴⁸ – hiába védekezett

⁴³ Tatár József – női ruhában. *Az Est* 1915. november 1. 6.

⁴⁴ Tatár József – női ruhában. *Az Est* 1915. november 1. 6.

⁴⁵ Női ruhában járó tábornok-intendáns. *Az Est* 1923. október 6. 6.

⁴⁶ A walesi herceg mint nőimitátor. *Az Est* 1925. október 28. 7.

⁴⁷ *Az Est* 1925. október 28. 7.

⁴⁸ Leány katonaruhában. *Az Est* 1912. augusztus 29. 2.

azzal, hogy csak fogadásból öltözött katonaruhába, mert „biztosra vette, hogy nem fogják leánynak nézni”.⁴⁹

Vele szemben megúsza a büntetést az 1921-ben szintén katonaruhában, ám Budapesten sétálgató 48 éves Halász Ignácné: „Kihallgatása után elbocsájtották, mivel semmiféle bűncselekmény nem terheli”.⁵⁰ Ahogy a korábban már említett szombathelyi férfi számára szintén hasonló – büntetlen – véget ért a jósnőnek való beöltözése: „Igazolása után szabadon bocsátották, miután semmiféle terhelő dolog nem bizonyult rája”.⁵¹

A „Nőknek nem tilos Ausztriában a férfiviselet” című 1927-es bécsi tudósításból az is kiderült, hogy „[g]yakori eset volt Ausztriában, de különösen a fővárosban, hogy nők férfiruhában jártak és emiatt meggyült a bajuk az uccai rendőrörszemekkel”.⁵² Ezért „[a]zok a nők, akik ellen emiatt kihágási eljárás indult, kérvényt intéztek a rendőrigazgatósághoz és a városi tanácshoz, hogy hivatalos engedélyt kapjanak a férfiruha nyilvános viselésére”. A rendőrfőnökség azonban megtagadta e kérés teljesítését arra hivatkozva, hogy „semmiféle törvény nem tiltja és rendelet sincs Ausztriában, amely megtiltaná a nőknek, hogy férfiruhát viseljenek”.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy sem Magyarországon, sem Ausztriában nem számított büntetendő cselekménynek, ha férfiak vagy nők a másik nemre jellemző öltözeteket öltötték magukra s így közlekedtek nyilvános tereken. Ugyanakkor a rendes társadalmi működésben átmeneti fennakadást okozhatott az ilyen irreguláris elemek feltűnése, melyeket azonban legalábbis az újságírók – megíráható témaként – minden bizonnyal örömmel fogadtak.

Nemváltoztatók

Nemváltoztatóknak neveztük az általunk vizsgált cikkek azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik tartós – mondhatni életvitelszerű – megváltoztatása, illetve megváltozása révén kerültek a (média)figyelem középpontjába. Az *Est* nemváltoztatókról szóló beszámolóit 1910-ben kezdődtek a bécsi „Leopoldina úr vagy Lipót kisasszony” sztorijával, akiről csak tizenöt évesen derült ki, hogy valójában nem lány, hanem fiú: „Nem tehetett róla: mindig lánynak nevelték, és se neki, se társnőinek nem szurt szemet az a vaskos különbség, a mely pedig Leopoldinát lényegesen mássá tette, mint a társnőit. Az egyik professzornak azonban feltűnt a lány mély basszus hangja, Leopoldinát megvizsgálták, és a vizsgálatnak az volt a következménye, hogy a lány-

⁴⁹ Az *Est* 1912. augusztus 29. 2.

⁵⁰ Egy férfiruhás nő tréfája Az *Est* 1921. február 12. 6.

⁵¹ Nőnek adta ki magát, mert férfinézők nincsenek. Az *Est* 1927. május 29. 10.

⁵² Az *Est* 1927. július 9.

gimnáziumból a fugimnáziumba küldték. Az érettségét Leopoldina már mint fiu tette le, és mint fiu is iratkozott be utóbb bölcsész hallgatónak.⁵³

1913-ban három lapszámban is részletesen foglalkoztak a szintén bécsi Hedviggel azaz Ferencz Károllyal, akit huszonnégy évi leányélet után hivatalosan is férfinak minősítettek.⁵⁴ Szintén 1913-ban két cikkben mutatták be a vajdasági Militicsben élő Kun Terézt, illetve Rudolfot, akit azonban – legalábbis az újságírói magyarázat szerint – mintha elrettentett volna a férfitel hivatalos gyakorlásától a hadkötelezettség: „[v]alószínű, hogy leányvoltát kívánatosabbnak találta s el akarja kerülni az anyakönyvi kiigazítást, legalábbis, míg sorozási kötelezettsége el nem mulik”.⁵⁵

1929-ben „Fiú vagy leány? Tizenhét évig volt az újpesti Ilonka, most István lett belőle és nősülni akar”⁵⁶ címmel jelent meg egy rövidebb leírás egy budapesti esetről. 1930-ban pedig „Lelepleztek egy leány-vőlegényt”⁵⁷ címmel érkezett jelentés egy dél-francia ügyről. Itt szintén fontos szerepet játszott a katonai behívó: a 18 éves vőlegényről a sorozáson a „hatósági orvosi vizsgálat állapította meg, hogy leány”.⁵⁸

A legkacifántosabb – vagy ha tetszik, legregényesebb – történet azonban kétségtelenül az árva megyei Brtos Máriaé: „az anyakönyv szerint 32 éves, háztartásbeli asszony, voltaképpen azonban férfivá alakult nő, a kinek esete azért is szokatlannak érdekes, mert 12 teljes esztendeig mint hites feleség szerepelt. [...] A kis Brtos Máriát lánynak keresztelték, lánynak nevelték. Mindig is lánynak érezte magát, egészen 14 éves koráig, mikor is csodálatos változáson ment keresztül. A hangja megvastagodott, megférriasodott, gégeje ádámcsutka formájában előredomborodott, melkasa megszélesbült és szervei is elváltoztak. Mindennek dacára vonzódott a férfiakhoz, arca nem pihésedett, csinos maradt és mikor 1901-ben, 21 éves korában férjhez ment Maczák Péter falujabeli gazdálkodóhoz, boldognak is érezte magát. Maczák ugyan hallott felesége fogyatékoságáról, beszéltek is róla a faluban, de [...] Maczák nem hitt benne, Brtos Mária csinos is volt, pénze is, hát feleségül vette. Maczák – mint azt most tudositónknak elmondta – a házasesetben nem nyert teljes kielégülést. Mindazonáltal természetes vonzalmat érzett felesége iránt, boldog volt, mert úgy észlelte, hogy neje is ragaszkodik hozzája, szereti. Azonban alig néhány havi házaseset után a férj Amerikába vándorolt és most kezdett csak szerencsétlen Brtos Mária tragédiája teljes valójában kibontakozni. Ugy érezte, hogy a nők is felkeltik a vágyait. Ez az érzés aztán teljesen feldulta a lelki életét. Buslakodva, kedélybetegesen járkált a faluban és mikor már szinte közel volt az örüléshez elment a falu papjához, hogy kikérje a tanácsát. A falu plébánosa, Matyasák

⁵³ Fiú vagy leány? Lipót kisasszony emlékirata. *Az Est* 1910. május 1. 7.

⁵⁴ Látogatás a fiulánynál. *Az Est* 1913. március 7. 7; A fiu-lány arcképei. *Az Est* 1913. március 8. 3; Beszélgetés a lányból lett fiuval. *Az Est* 1913. március 14. 10.

⁵⁵ Nem akar férfi lenni. *Az Est* 1913. július 20. 4; Nőből férfi. *Az Est* 1913. május 4. 4.

⁵⁶ *Az Est* 1929. július 7. 2.

⁵⁷ *Az Est* 1930. április 18. 6.

⁵⁸ *Az Est* 1930. április 18. 6.

József azt a lesújtó választ adta, hogy el kell válnia az urától, mert különben elkárhozik. Brtos Mária lelki gyötrelmeit még fokozta az a tudat. Az imádságban keresett vigasztalást. [...] 1911-ben végre hazaérkezett a férj. Jókedélyű, joviális paraszt Maczák Péter, elment a plébánoshoz, hogy hát ne válaszzák el őket, hiszen szeretik egymást és nagyon boldogok. A falu papja nem hagyhatta annyiban a tudott rendellenes viszonyt. Előzőleg egyházi részről megvizsgáltatták dr. Srobár rózsahegyri orvos által, majd a püspöki szentszék részéről megindult a *cannonicus processus*. Megállapodtak a házastársak, hogy Hlinka András rózsahegyri plébánoshoz fordulnak tanácsért. Hlinka, miután az orvosi véleményt is megtudta, rábeszélte a férjet, hogy váljon el és felvilágosította, hogy ennek meg kell történnie, mert házassága természetellenes. Hlinka tanácsa hatott; a férj megindította a válópört. Nem rég ítélkezett benne a rózsahegyri kir. törvényszék és érvénytelennek mondta ki a házasságot. A püspöki szentszék szintén érvénytelennek mondta ki a házasságot. A volt házasság könnyes búcsút vettek egymástól, többször összeölelkeztek. Az asszonyt másnap már nem látták a faluban. Brtos Mária, ki az orvosok szerint inkább férfi, mint nő: apácza lett s most Brünnben kórházi ápolónő. A férj pedig néhány napja ismét házas, egy szösze menyecske boldog ura”⁵⁹

A történet főszereplője, Brtos Mária minden bizonnyal nyugodtan élhetett volna tovább jó kedélyű, joviális parasztemberként bemutatott férjével, akivel, úgy tűnik, elégedetten éltek, ha nem avatkoznak be külső, ez esetben elsősorban egyházi erők az életükbe. Ugyanakkor talán éppen az egyház toleranciáját mutathatja, hogy az „inkább férfi, mint nő” Mária – akit az egyházi szakemberek nyomására férjétől mindenképpen el kellett választani – mégis apácaként, illetve kórházi ápolónőként folytathatta földi pályafutását. Emellett figyelmet érdemel, hogy a szóban forgó házasság rendellenes viszonyként való átértelmezésében, majd a „természetellenes” házasság felbontásában aktív szerepet játszott Andrej Hlinka, később a szlovák szélsőjobboldal emblematisztikus figurájaként – többek között a „Hlinka Gárda” névadójaként – híresült el.⁶⁰

Az *Est* általunk kiválasztott cikkeinek áttekintése alapján a vizsgált időszakra jellemző nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedésekről természetesen csak jelzésszerű kép alkotható, mely igen sok mozzanatában kiegészíthető és kiegészítendő. Ami azonban mindenképpen szembetűnő az a téma sokszínű és széles spektrumú megjelenítése, mely kifejezésre jutott a szenzációgyanús és ismeretterjesztő tartalmak kiegyensúlyozásának igényében, valamint a megjelenítés többé-kevésbé értékmentes módjában. Az általunk áttekintett írások ugyanis szinte soha nem moralizáltak: nem üzenték meg, hogy szerintük mi a jó vagy a rossz, és jellemzően nem is gúnyolódtak a bemutatott emberek – esetenként közel sem tipikus – tulajdonságain, tettein vagy sorsán. Mindezek alapján arra következtethetünk,

⁵⁹ Egy férfi-asszony regénye. 1913. szeptember 5. 9.

⁶⁰ Vö. Davies – Lynch 2002: 215–216.

hogyan az általunk vizsgált jelenségek a mindennapi élet meg nem értett, szokatlan, néha talán ijesztő, ám társadalmilag többnyire veszélytelen és egyénileg is gyakran tolerálható részeként jelentek meg.

FORRÁSOK

Az Est, 1910–1930

Elek Vidor 1918: Szibériai Magyar színészet. *Színházi Élet* (7.) 35. 28–29.

Molnár Ferenc 1935: Mi lesz a lap címe? *Az Est* 1935. ápr. 14. I-5.

Móricz Zsigmond 1935: Huszonöt év előtt[.] Huszonöt év után. *Az Est* 1935. ápr. 25. 4.

Pásztor Árpád 1935: Budapesttől Az Est körül Budapestig. *Az Est* 1935. április 14., I-7–I-9.

Riport... 1935: Riport Az Est huszonöt esztendejéről. *Az Est* 1935. ápr. 14. I-1–I-3.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Benjamin, Harry 1953: Transvestism and Transsexualism. *International Journal of Sexology* (7.) 12–14.

Benjamin, Harry 1954: Transvestism and Transsexualism as Psycho-Somatic and Somato-Psychic Syndromes. *American Journal of Psychotherapy* (8.) 219–230.

Benjamin, Harry 1966: *The Transsexual Phenomenon*. Julian, New York.

Buzinkay Géza 2008: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Corvina, Budapest.

Davies, Peter J. – Lynch, Derek 2002: *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*. Routledge, London.

Hirschfeld, Magnus 1923: *Die Intersexuelle Konstitution*. *Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen* (23.) 3–27.

Hirschfeld, Magnus [1910] 1991: *Transvestites: The Erotic Drive to Cross Dress*. Prometheus, Buffalo.

Kálmán Jenő 1929: Én is játszottam „A nagy börtön”-ben. *Színházi Élet* (19.) 45. 14–17.

Kuncz Aladár 1931: *A fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár.

Lengyel Géza 1963: *Magyar újságmágnások*. MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.

Lengyel József 1929: Én játszottam el az életben Radó Sándor és Ihász Lajos szerepét. *Színházi Élet* (19.) 46. 10–11.

Magyar Pál 1979: Az Est-lapok születése és halála. *Új Tükör* (16.) 47. 23.

Markovits Rodion [1927] 1929: *Szibériai garnizon: kollektív riportregény*. Genius, Budapest.

- Meyerowitz, Joanne 2002: *How Sex Changed. A History of Transsexuality in the United States*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Móricz Virág 1953: *Apám regénye*. Szépirodalmi, Budapest.
- Móricz Zsigmond 2012: (Cséve Anna szerk.) *Naplók. 1926–29*. Noran, Budapest.
- Takács Judit – Csiszár Gábor 2014: Nemváltások és nemszerep-áthágások reprezentációi Az Estben 1910 és 1939 között. *Replika* (85–86). 209–225.
- Vásárhelyi Miklós 1982: Az Est-lapok. In: *Az Est-lapok. Repertórium* (1920–24). Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, I–XIII.

Egy holttest élete (1956–)

A felvétel egy holttestet ábrázol, a földön kiterítve; kabátja szétnyitva, inge felcsúszva. A fotó maga az erőszak. Először is a készítője tett erőszakot a halott személyen, hiszen az a hozzájárulása nélkül is kedvére lefényképezhette őt. A holtak kiszolgáltatottsága az élőknek minden hasonló felvételnek a sajátja, ám ezt a kiszolgáltatottságot jelen esetben tovább fokozza a ruházat állapota: a férfi zakója szétnyílván, inge felcsúszva, ami láttatni engedi a test bizonyos részeit, amelyet az illető élőként – vélhetően – nem tett volna közzemlére. (A holttest persze nemcsak a fotósnak, hanem a történésznek is ki van szolgáltatva, aki a hozzájárulása nélkül is közzéteheti a képet.) A fénykép másként is brutális: bár a felvétel életlen, homályos, mégis – vagy éppen ezért? – azt az érzést kelti a szemlélőben, hogy a rajta szereplő személy erőszakos halált halt. Különösen a fej elmosódottsága hat úgy, mintha az illető arcát péppé zúzták volna, de legalábbis beborította a vér és a sár.

A fénykép egy nyomozati dossziében található, amely az illető bántalmazásával, illetve megölésével vádolt személyek elleni eljárás iratait tartalmazza.¹ Az eredeti helye azonban, ez a tartalomjegyzékek alapján megállapítható, nem itt volt, hanem



A fénykép

¹ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–5691/1958. 3.

egy másik dossziéból került ide.² A képet körülvevő szövegekből több minden megtudható. Először is az, hogy a fotó Biksa Miklóst, a Magyar Dolgozók Pártja dabasi járási első titkárát, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt dabasi járási ideiglenes intézőbizottságának az elnökét ábrázolja. A kontextusból kikövetkeztethető az is, hogy a felvétel a Dabas melletti Gyón községben, az ún. Jenő-telepen, egy üres telken készült, 1956. december 10-én, Biksa elhunytá után, amikor hivatalos szervek képviselői, rendőrök, magyar karhatalmisták és szovjet katonák érkeztek a helyszínre. (Bár nem zárható ki teljesen, de kicsi a valószínűsége, hogy a holttestet az elszállítása után, és a boncolást megelőzően Dabason fényképezték volna le.)

Az iratokból megtudható, hogy a holttest eredetileg nem ebben a helyzetben feküdt. A szemtanúk egybehangzó vallomásai szerint az ülő-térdeplő helyzetben lévő férfit a tarkóján érte a gyilkos lövés, amitől arccal a földre zuhant. Az, hogy mikor és kik fordították a hátára, már nem ilyen egyértelmű. A helyszínre érkező (egyébként nem a párttitkárhoz, hanem az általa korábban megsebesített helybeli fiatalemberhez, Harmincz Istvánhoz kihívott) körzeti orvos, Mikó Miklós a látletbe azt írta: „Nevezett hanyatt fekvő helyzetben feküdt holtan a földön”.³ Ezt megerősítette Domián Ferenc (a dabasi járási nemzeti bizottság volt elnöke, aki Bikszával együtt ment Gyónra a községi nemzeti bizottság feloszlását és a forradalom alatt elmozdított tanácsi funkcionáriusok visszahelyezését elrendelő központi intézkedés végrehajtására): ő úgy emlékezett, hogy amikor az orvossal egy időben a gyóni tanácsházáról a helyszínre ért, Biksa „széttárt karokkal hanyatt feküdt a földön”.⁴ Mikó doktor azonban kihallgatásai során, ha említést tett annak pozíciójáról, azt mondta, hogy a holttest a hasán feküdt. A továbbiakról két verzióval szolgált: egyszer azt vallotta, hogy az ott állókat kérte meg arra, hogy a tetemet fordítsák a hasáról a hátára;⁵ máskor viszont azt, hogy ő maga fordította hanyatt fekvő helyzetbe, hogy meg tudja vizsgálni.⁶ Zsíros István rendőr szerint viszont ő fordította meg Bikszát, hogy megnézzé, él-e még. Ezt a kollégája, Farkas András is megerősítette; az orvosról egyikük sem beszélt.⁷ (A teljesség kedvéért megjegyzem, hogy egy szemtanú úgy látta, a halott „Biksa kissé féloldalt feküdt a földön”).⁸

² PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184/1957. 8.

³ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184/1957. 201. Orvosi látlet, 1956. december 10.

⁴ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184. 213–217. Domián Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. január 11.

⁵ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–5586/1957. 104–105. Mikó Miklós tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. május 3.

⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 279–284. Mikó Miklós gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1958. augusztus 7.

⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 139–141. Zsíros István tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. február 20. Uo. 185–186. Farkas András tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. március 5.

⁸ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 1957 Bül 60. Duhaj Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. december 12.

Mi volt a fénykép funkciója? Habár a felvétel párhuzamba állítható a forradalom során megglincselte emberekről, főleg ávosokról készített képekkel, amelyek a kádári propaganda jóvoltából széles körben ismertté váltak, a dabasi párttitkár hullájáról készült fotó nem került nyilvánosságra, tehát propaganda-szerepe nem lehetett. A fényképet kizárólag a gyilkosság utáni bünvádi eljárásokban használták, és hogy tényleg használták is, jelzi, hogy az egyik iratcsomóból egy másikba helyezték át. Az viszont nem igazán világos, konkrétan milyen funkciója is volt a megtorlás folyamatában. Nyilván bizonyíték lehetett, amely igazolta, hogy van áldozat, van holttest, de a fotóra, mint bizonyítékra az eljárások során keletkezett iratokban egyáltalán nem hivatkoztak, tehát konkrétan nem használták fel bizonyítékként.

Írásom azonban nem a fényképpel, hanem az 1956 decemberében meggyilkolt járási pártvezető holttestével foglalkozik. Azt kívánom megvizsgálni, hogy a vele kapcsolatba hozható szövegek miként jelenítik meg, milyen jelentéssel ruházzák fel, attól függően, hogy mikor és milyen nézőpontból vetnek rá pillantást.

A tárgy

A Biksa Miklós halálával kapcsolatos szövegek túlnyomó része az eset után indított bünvádi eljárások közegében keletkezett. (Több nyomozás is indult, melyek végén összesen négy jogerős bírósági ítélet született.)⁹ Ezek iratai alapján megállapítható, hogy a hatóságokat elsősorban a dabasi párttitkár meggyilkolása érdekelte, így a holttest a különböző narratívákban (vizsgálati jelentésekben, vádiratokban, ítéletekben) jóformán meg sem jelenik. A kevés kivétel egyike a Harmincz István és társai ügyében 1957. augusztus 8-án meghozott elsőfokú ítélet. Az ennek indoklásában szereplő történet úgy fejeződik be, hogy a helyszínre érkező körzeti orvos, miután elsősegélyben részesítette Harmincz Istvánt, megnézte a holttestet is, és különösebb vizsgálat nélkül azt írta a látletbe, hogy Biksa Miklós öngyilkos lett.¹⁰ A bíróság ezzel lényegében a bűnüldöző hatóságok félrevezetésével gyanúsította meg Mikó Miklóst. Az orvos ellen azonban 1958 nyaráig nem indult eljárás, bár tanúként is magyarázkodni kényszerült a fentiek miatt. Elmondása szerint a körülmények nem tették lehetővé a holttest alapos megvizsgálását, így egyedül az ott állók közlése alapján – miszerint Biksa Miklós öngyilkos lett –, állapította meg, hogy a halált okozó golyó a szájon keresztül hatolt be. Csak a másnapi boncolás után tudta meg, hogy a párttitkárt valójában tarkón lötték.¹¹ (Megjegyzem, egy, a rendőrökkel és

⁹ Takács 2011a.

¹⁰ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 917/1957. Nb. 917/1957/17. Ítélet, 1957. augusztus 8.

¹¹ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–5586/1957. 104–105. Mikó Miklós tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. május 3. PML XXV. 2. b. 1308/1958. 917/1957. Nb. 917/1957/13. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1957. július 30. PML XXV. 2. b. 1308/1958. 236/1958. Nb. 236/1958/12. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1958. június 10. Vö. PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184/1957. 201. Orvosi látlet, 1956. december 10.

karhatalmistákkal egy időben a helyszínrre érkező szemtanú szerint már ott helyben megállapították, hogy a golyó a holttest tarkóján hatolt be.)¹²

Amikor 1958. július 25-én, szabadlábbon hagyás mellett, nyomozást rendeltek el Mikó Miklós ellen, a nyomozati utasítás szerint arra vonatkozóan is ki kellett kérdezni, hogy „miért adott a valóságnak meg nem felelő véleményt” Biksa haláláról.¹³ Mikó a kihallgatása során a korábbi vallomásainak megfelelően elmondta, hogy megállapította a halál beálltát, míg kérdésére az ott állók azt mondták, a párttitkár öngyilkos lett. Ám „az eset gyanús voltára való tekintettel” (látta, hogy a tarkójából ömlik a vér) a látélethe nem írta be, hogy öngyilkosság történt. Később ehhez hozzátette, hogy a látélethe aznap este, a szovjet csapatok megérkezése után, felszólításra írta meg, és a sérüléseket azért nem említette meg benne, mert nem vizsgálta meg alaposan a holttestet.¹⁴ Habár az orvos magyarázkodása nem volt mentes az ellentmondásoktól, a kihallgatóit nem igazán foglalkoztatta a dolog, a nyomozást lezáró határozatban meg sem említették.¹⁵

Nem meglepő, hogy az eljárások során felbukkant a holttest meggyalázásának a kérdése. A nyomozás kezdeti szakaszában részt vevő szovjet katonai szervek által készített jelentésben szerepel, hogy a „banditák” „fejbelőtték, összeverték és megtaposták” a párttitkárt.¹⁶ Meglehet, csupán pongyola fogalmazásról (vagy fordításról) van szó, mindenesetre az akkor rendelkezésre álló vallomások egyike sem tett említést arról, hogy a tetemet bántalmazták volna. (Bár ilyen szóbeszédnek szárnyra kaptak, amiről egy – a helyszínen nem járt – tanú is beszámolt.)¹⁷ Egy szemtanú kifejezetten azt vallotta, hogy a vérző holttestet senki sem bántotta, már csak a rövidesen kikerkező rendőrök és karhatalmisták jelenléte miatt sem.¹⁸ Az események után több mint egy évvel, 1958 elején jelentkeztek az első állítólagos szemtanúk; közös bennük, hogy valamennyien rendőrök voltak. Zsíros István szerint Virbling Jánosné és Sziráki Istvánné megrugdosta a holttestet, azt kiabálva, hogy „ide jöttél agyonlővöldözni a népet, te piszkos”, majd kis idő múlva Vajda József is csatlakozott hozzájuk.¹⁹

¹² PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184. 206–211. Bobák István tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. január 11.

¹³ PML XXV. 2. b. 1308/1958. Szám nélküli dosszié. 2. B. 10290/1958. Nyomozati utasítás, 1958. július 25.

¹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 279–284. Mikó Miklós gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1958. augusztus 7.

¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 202. Határozat a nyomozás befejezéséről, 1958. augusztus 12. Az ügyészség végül megszüntette az eljárást; az erről szóló határozat nem maradt fenn, csak vádlott-társának a vádirata említi. PML XXV. 2. b. 1308/1958. Szám nélküli dosszié. B. 10290/1958. Vádirat Kalmár László ellen, 1958. augusztus 19.

¹⁶ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184. 31–32. Különjelentés az MSZMP dabasi járási párttitkára ellen elkövetett terrorista merényletről valamint a bűnösök letartóztatásáról, d. n.

¹⁷ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184. 206–211. Bobák István tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. január 11.

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 122–123. Andrejka Árpád gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. március 26.

¹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 139–141. Zsíros István tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. február 20.

Farkas András úgy emlékezett, hogy a két asszony „fúj, piszkos” kijelentés kíséretében leköpte, míg Vajda megrúgta a halott Bikszát.²⁰ Varga János is látta, hogy többen rugdossák és köpdösik a holttestet, ám ő Vajda József mellett Dóri Sándorné, Dömötör Józsefné és Ludvigné nevét említette (a többieket nem ismerte).²¹ A hatóságok elindultak a nyomon, ám végül senkire sem sikerült rábizonyítaniuk, hogy meggyalázták volna a holttestet. A meggyanúsítottak tagadták a dolgot,²² az állítólagos tanúk elbeszéléseinek pedig nem sok hitelt adtak a nyomozók. Varga János vallomásával kapcsolatban például megjegyezték: „felmerül az a kérdés, hogy ő mint a helyszínen jelenlévő intézkedő rendőr eddig miért nem tett jelentést”, és egyébként is, egyetlen más tanú sem támasztotta alá a történetét. A vizsgálat azért sem erőltette két-három személy vád alá helyezését, akiket a bíróság valószínűleg felmentett volna, mert az ügyben már több tárgyalást is tartottak, amelyeken a főbűnösöket halálra ítélték.²³

Az eljárások során keletkezett szövegek közül persze legalaposabban a boncolási jegyzőkönyv foglalkozik a holttesttel. A vizsgálatot Takácsy László, a Budapesti Orvostudományi Egyetem Törvényszéki Orvostani Intézetének tanársegéde végezte Dabason, 1956. december 11-én. Az orvos megállapította, hogy a halál oka fejlövés volt, amelyet közepes távolságból adtak le; a lövedék a tarkó bal oldalán hatolt be, és a jobboldali szemzugnál hagyta el a fejet. A fejen és a mellkason több sérülés is megfigyelhető volt, amelyeket még a lövés előtt, ütésektől és rúgásoktól szenvedett el a párttitkár.²⁴ A szakértő egyértelműen megállapította az idegenkezűséget, ám mintha ez a hatóságokat nem elégítette volna ki, és Takácsytól két hónap múlva vélemény-kiegészítést kértek. (Nehéz elképzelni ugyanis, hogy a tanársegédnek magától jutott volna eszébe ennek elkészítése.) Ebben az orvos-szakértő megállapította, hogy Bikszá Miklós halálát közvetlenül a fejlövés okozta ugyan, ám előtte bántalmazásból származó súlyos sérüléseket szenvedett, amelyek közül a szív tájékot ért „elég nagy erejű, tompa erőbehatás”, amely akár rúgástól is származhatott, súlyos szövőd-ménnyel, akár halállal is járhat.²⁵ A Takácsy szövegében szereplő (ingerültnek tűnő) kitétel, miszerint azt a laikusok is tudják, hogy a szív nagyobb erejű bántalmazása halállal is járhat, a megtorlás kontextusába kerülve – mint „szakértői” vélemény –

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 185–186. Farkas András tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. március 5.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 191–192. Varga János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. március 5.

²² ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 168. Vajda Józsefné tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. február 24. Uo. 169–170. Virbling Jánosné tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. február 24. Uo. 39–40. Virbling Jánosné és Zsiros István szembesítési jegyzőkönyve, 1958. március 5. Uo. 41–42. Virbling Jánosné és Farkas András szembesítési jegyzőkönyve, 1958. március 5. ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 271–273. Virbling Jánosné kihallgatási jegyzőkönyve, 1958. március 6. Uo. 274. Virbling Jánosné kihallgatási jegyzőkönyve, 1958. március 17. Uo. 178–179. Sziráki Istvánné tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1958. március 1. Uo. 29–30. Dóri Sándorné és Varga János szembesítési jegyzőkönyve, 1958. március 5.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 225–228. Jelentés Kalicza Péter és társai ügyében, 1958. március 15.

²⁴ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184. 202–205. Orvosrendőri boncjegyzőkönyv, 1956. december 11.

²⁵ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 20–184. Vélemény-kiegészítés, 1957. február 2.

immáron annak igazolását szolgálta, hogy azoknak is tudniuk kellett ezt, akik ilyen módon bántalmazták a párttitkárt, tehát céljuk csakis a gyilkosság lehetett.

Nem véletlen, hogy az esettel kapcsolatban meghozott ítéletek csak a kiegészítésre, és nem magára a boncjegyzőkönyvre hivatkoztak. Miért is? Azért, mert a halálos lövést leadó személy az eset után Nyugatra menekült, így nem kerülhetett a hatóságok kezére, és csupán olyan helybelieket tudtak eljárás alá vonni, akik – a vád szerint – a párttitkár bántalmazásában vettek részt. A megtorlás ezért egy olyan történetet alkotott a párttitkár haláláról, amelyben az őt üldöző tömeg is az életére tört, és már a bántalmazások is a megölését célozták. Az ütlegetésben a vád szerint részt vállaló személyeket ennek megfelelően nem súlyos testi sértés, hanem szándékos emberölés miatt ítélték el. (Megjegyzem, az első fokon eljáró Pest Megyei Bíróság így is csak a halálos lövést leadó Kövecses Ferencet ítélte halálra, aki kiszökött az országból, így az ítéletet nem lehetett rajta végrehajtani. A Legfelső Bíróság népbíróági tanácsa viszont további négy emberre, Balla Pálra, Harmincz Istvánra, Lakos Jánosra és – a helyszínen sem járt, de értelmi szerzőnek beállított – D. Szabó Károlyra is a legsúlyosabb büntetést szabta ki. Mind a négyüket kivégezték.)²⁶

A bűnvádi eljárás folyamatában a holttest: tárgy, az „ellenforradalmárok” brutális tettének tárgyi bizonyítéka. A megtorlás folyamatában viszonylag keveset beszélnek róla, ám még akkor is, ha konkrétan nem említik, végig jelen van a hivatalos processzusban. A holttest tárgyisága leginkább a boncjegyzőkönyvben nyilvánul meg: a testet apró ízekre szedik, szabaddá téve az utat a klinikai orvos(lás) tekintete számára. A jegyzőkönyv az észlelt regisztrálása, elbeszélése, amely a szerző szándékai szerint a holttest részletes, szakszerű, semleges leírását adja.²⁷ A modernitás nyelve ez: a test a 16–18. századtól egyre inkább a bürokratikus hatalom adminisztratív felügyelete alá került. Ennek egyik intézményeként alakult ki a modern klinikai orvoslás: a test a leíró megfigyelés tárgyává, konkrét és átvitt értelemben is felboncolhatóvá vált.²⁸ A halál bürokratikus aktussá, közigazgatási (jellemzően közegészségügyi, de bizonyos esetekben rendőrségi) eljárás tárgyává lett. Ezzel összefüggésben a temetés jórészt elvesztette transzcendens jellegét, és a hatóságok és vállalkozók által végzett, racionalizált tevékenységgé alakult.²⁹ Bikszó Miklós holttestét is csak akkor lehetett végső nyugalomba helyezni, miután a rendőrség (a boncolást követően) kiadta a temetési engedélyt.³⁰

²⁶ Takács 2007.

²⁷ Vö. Foucault 2000. különösen 206–218. és 238–265.

²⁸ Lásd még: Lafferton 1997.

²⁹ Lakner 1993., különösen 38–75.

³⁰ PML XXV. 2. b. 1308/1958. 1957. Bül. 60. sz. do. [oldalszám nélkül] Temetési engedély, 1956. december 11.

Az ereklje

Az esettel foglalkozó egyéb, 1990 előtti szövegek között mindössze egy, az ország munkásöregységeinek névadóiról készített 1978-as összeállítás Bikszával foglalkozó fejezete az, amelyben a holttest megjelenik. „Biksz Miklós holttestét föltették a Dodge Wiepon [!] platójára” – kezdődik az elbeszélés. A halott elszállítása adja a keretét a történetnek, amely lényegében Bujáki János, a járási rendőrkapitányság vezetője és a gépkocsit vezető repülőtszot karhatalmista beszélgetéséből bontakozik ki: utóbbi megkérdezi, hogyan történt az eset, mire a rendőrkapitány elkezd meséjét. Elmondja, hogy a járás mennyire reakció, milyen sokáig tartotta magát az „ellenforradalom”, a tanács vezetése elmenekült – ehhez viszonyítva emelte ki a párttitkár bátorságát és vitalitását: „járt, kelt, dolgozott” még október végén is, amikor pedig úgy tűnt, „minden elbukott”. Küzdött december 10-én is, de a túlér legyűrt. Bujáki ezután a párttitkár személyéről beszél, arról, hogy mennyire szerették a járásban, mert emberi, demokratikus légkört teremtett maga körül. A teherautó időközben megérkezik céljához. „Megálltak. Leszálltak a kocsiól. Óvatosan leemelték a holttestet. Mindenki előtt láthatóvá vált, kezeit szétaposták, ruháját megszagatták, arcára ráfagyott a vér. A repülőtszotból lett karhatalmistának is fájdalom szorongatta a szívét” – fejeződik be a történet.

A végére érve válik igazában élessé a kontraszt az éló és a halott Biksz között. A fizikailag megnyomorított élettelen testtel szemben a szövegben a párttitkár bátor, erőtől duzzadó, megértó, humánus, derűlátó. Biksz teste, míg élt, egészséges és erős volt. Jóízűen evett a Bujáki felesége által főzött bablevesből és darás tésztából – mi más, ha nem ilyen puritán, de laktató étkeket, és mindezt vacsorára. Az elbeszéló megemlíti azt is, hogy Biksz Miklós párttitkár létére a dabasi focicsapat tagja volt. Ezzel is illusztrálni lehetett a fizikai erejét, sőt az ügyességét és a tehetségét is. Más jellegű eródemonstrációra is alkalmas volt ez a momentum: többen is feltették neki a kérdést, nem félti-e a tekintélyét a focitól, ám ő csak nevetett, és azt mondta: „A tekintély nem ezen múlik, elvtársak”.³¹ (A futballista párttitkárra még manapság is szívesen emlékeznek Dabason, mondhatnánk, csak a futballista párttitkár emlékeznek szívesen a helyiek. Biksz népszerűségének a jelek szerint sokat használt a foci: az idegenbeli mérkőzésekre nem a pártbizottság autóján vitette el magát, hanem a csapattal együtt nyitott teherautón vagy lovas kocsin utazott. A csapatba sem a pozíciója miatt került be, hanem játéktudása, játékindelligenciája révén. „Igazi csapatjátékos, szóval jó futballista volt” – emlékezett az egykori csapattárs, míg egy egykori drukker egyenesen Roberto Carloszhoz hasonlította.)³²

Az 1978-as történetben Biksz Miklós holtteste egy kommunista mártír féltó óvatossággal kezelt testeként jelenik meg. Az elbeszélés maga is egyfajta legendáriumként

³¹ Haypál 1978. 317–319.

³² Valentyik 2012.

olvasható (gyakorlatilag ekként értelmezhető valamennyi, Bikszával foglalkozó 1990 előtti szöveg). A kommunista mártírkultusz természetesen nem nélkülözi a vallásos előzményeket. A katolikus felfogás szerint a vértanú (mártír) „szoros értelemben olyan keresztény, aki hitéről élete föláldozásával tesz tanúságot, azaz hite megvallásáért vagy egy erény védelméért halálbüntetést kap, illetve börtönben vagy kínzások következtében hal meg, és az Egyház ezt a tanúságot elismeri. [...] Átvitt értelemben [vértanú] minden olyan személy, aki az igazságért életét adja.”³³ A hatalom olvasatában Biksa a kommunizmus vértanúja volt: olyan kommunista, aki hitéről élete föláldozásával tett tanúságot, aki hite védelméért kínzások következtében halt meg, és a Párt ezt a tanúságot elismerte. Megjegyzem, ez az elismerés helyi szinten nem volt azonnali és magától értetődő. A megyei pártvezetés kezdetben úgy vélekedett, hogy a dabasi párttitkár forrófejűsége és hozzá nem értése miatt felelősség terheli az események elfajulásáért.³⁴ Kádár János az 1957. februári megyei aktívaülésen aztán megfeddte a helyi vezetőket, amiért nem kezelik a súlyának megfelelően Biksa Miklós személyét és halálát.³⁵ Ettől kezdve megítélésében nem lehetett kétség és ellentmondás: a párttitkár elfoglalta helyét a kommunista vértanúk között.

Mártíriumának elismerése abban is kifejezésre jutott, hogy az MSZMP Titkársága 1962 áprilisában hozzájárult: „az ellenforradalmárok által meggyilkolt Biksa Miklós elvtárs tetemét” Monorról közkölségen Budapestre szállítsák, és a Kerepesi temetőben temessék el.³⁶ A megyei pártvezetés egy hónap múlva már arról értesült, hogy a volt dabasi járási párttitkár holttestének exhumálása folyamatban van. A temetésre május 23-án kerül sor, amelyre az előkészületek megtörténtek.³⁷ A Munkásmozgalmi Panteon kvázi-szagrális terébe való helyezés szándéka egyértelműen azt mutatja, hogy a párt-egyház Biksa Miklós földi maradványait *ereklye*ként szentesítette.³⁸ (Megjegyzem, Biksa neve nem szerepel a Kerepesi úti temetőben lévő sírok összeállításában, csupán egy emléktáblája található a Munkásmozgalmi Mauzóleum előtt lévő egyik pilonon.)³⁹

Az érinthetetlen

A gyóni esettel foglalkozó 1990 utáni szövegek – érthetően – elsősorban a falubeleket ért megtorlásra helyezik a hangsúlyt. Bábel Balázs kalocsai érsek visszaemlékezése az egyetlen, amelyben Biksa Miklós holtteste megjelenik. A szerző kisgye-

³³ *Magyar Katolikus Lexikon*, 'vértanú' szócikk. www.lexikon.katolikus.hu/V/vértanú.html

³⁴ PML XXXV. 51. 3. 1. §. e. Informatív jelentés a megye helyzetéről, 1956. december 15.

³⁵ PML XXXV. 51. 7. 67. §. e. MSZMP Pest megyei nagyaktíva-ülésének jegyzőkönyve, 1957. február 17. Kádár beszédét közli: Takács 2011b.

³⁶ MOL M-KS 288. f. 7/131. §. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Titkársága 1962. április 19-ei üléséről.

³⁷ PML XXXV. 51. 3. 173. §. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Pest Megyei VB 1962. május 17-i üléséről.

³⁸ A kommunista mártírkultuszról és annak keresztény párhuzamairól lásd Apor 2002.

³⁹ *Budapesti Negyed* 25. *Ismertető*, 2010.

rekként, a szülei társaságában, már a végzetes lövés eldördülte után ért a helyszínre. „A párttitkár még ott feküdt, letakarva, csak a talpai lógtak ki a lepel alól” – idézi fel a látottakat. A holttest tehát nem kiszolgáltatottan, hanem – a keresztény és a humanista normáknak megfelelően – betakarva jelenik meg. (A bűnvádi eljárások során a tetem betakarásáról mindössze két szemtanú tett említést.⁴⁰) Az érsek ezek után megjegyzi: „Nem akadt parasztember, aki elszállította volna; azután megérkeztek az oroszok, ők vitték magukkal a holttestet. Arra is emlékszem, hogy másnap a kifolyt vérrel kevert földet ott túrták a malacok.”⁴¹

A lényeg most sem az, hogy valóban így történt-e, hanem az, hogy az emlékező az emlékezés jelenében (2005-ben) így jeleníti meg az eseményt. (Egyébként nehéz elképzelni, bár nem zárható ki teljesen, hogy a helyszínre érkező rendőrök és karhatalmisták egy helybelit kértek volna fel a tetem elszállítására.) Az érsek úr elbeszélésében Biksa Miklós holtteste tisztátalan, kitaszított, a tiszták által érinthetetlen test, vagyis azok, akik megérintik, „az oroszok”, maguk is tisztátalanok lettek (vagy már előtte is azok voltak). A test tisztatlansága leginkább abban jut kifejezésre, hogy egy része, a kihullott vér, moslékként végzi. Bár a kereszténységben nincsenek olyan étkezési korlátozások, mint a zsidó vallásban vagy az iszlámban, a disznókhoz a nyugati világban is a tisztatlanság képzetei kapcsolódnak. Talán nem értelmezem túl a szöveget, ha azt állítom: az elbeszélésben a kommunista erekllye meggyalázásának szándéka jut kifejezésre. (Érdekes, hogy a motívum az ügy aktáiban is felbukkan: Szabó László volt ávós szerint a gyóni „ellenforradalmárok” a *disznó*legelőn akarták kivégezni őket.)⁴²

A szövegből nem derül ki világosan, mi is az oka annak, hogy a helyiek nem hajlandóak még megérinteni sem a Biksa Miklós holttestét. Nyilván itt nem a modern (városi) embernek a hullától, mint a fertőzés veszélyforrásától való undorodásáról van szó.⁴³ Talán az *abjekció* fogalma írhatja körül legjobban a fenti idegenkedést.⁴⁴ Az *abjekt* persze nem a párttitkár teteme, hiszen az nagyon is leírható és megnevezhető, nagyon is tárgyyszerű, hanem az általa reprezentált Másik, Kívülálló, Idegen, melynek mássága, kívülállósága, idegensége egy szóval írható le: Kommunista. Ő az, aki (vagy ami?) fenyegetést jelent a Mi számára. Ez a fenyegetés konkrétan is megnyilvánul Bábel Balázs elbeszélésben: a kommunista funkcionárius a falugyűlésen a Rákosi-rendszer pozitívumairól szónokolt, majd amikor vitára került sor, „előrántotta pisztolyát, s két embert meglőtt”. Ez vezetett aztán az üldözéséhez és a megöléséhez.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 70–71. Juhász Kálmán tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. április 24. PML XXV. 2. b. 1308/1958. 917/1957. Lakos János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. július 12.

⁴¹ Bábel 2005.

⁴² PML XXV.2. b. 1308/1958. 1957. Bül. 60. 96–97. Szabó László tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. június 13. Az egyik fő gyanúsított nem tudott erről: PML XXV.2. b. 1308/1958. 917/1957. Nb. 917/1957/8. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1957. július 22. Sasadi Viktor vallomása.

⁴³ Vö. Lakner 1993. 44–47.

⁴⁴ Kristeva 1996. Kristeva 1982.

Julia Kristeva szerint az abjekció minden vallási képződmény sajátja, a monoteista vallásokban jellemző formája éppen a kizárás.⁴⁵ Ez lényegében választ ad arra a kérdésre, hogy vajon egy keresztény lelkipásztor beszélhet-e a fentiekhez hasonlóan egy ember lény testéről. „Az elhunytak testével a föltámadásba vetett hitben és reményben tisztelettel és szeretettel kell bánni. A halottak eltemetése az irgalmasság testi cselekedeteinek egyike; megadja a tiszteletet Isten gyermekeinek, a Szentlélek templomainak” – áll a katolikus katekizmusban.⁴⁶ Ez a tisztelet azonban nem jár mindenkinek, csak – általában véve – a keresztényeknek. Tudniillik nem részesíthetők egyházi temetésben „a köztudottan hitehagyók, eretnekek és szakadárok”, továbbá „más nyilvánvaló bűnösök”, akik eltemetése a hívek körében közbotrányt okozna. (Kivéve, ha haláluk előtt a bűnbánat valamilyen jelét adták.)⁴⁷

* * *

Bikszá Miklóst – csakúgy, mint a középkorban az öngyilkosokat és más súlyos, a sentségek elleni bűncselekményt elkövetőket – a városfalakon kívül temették el: temetőben ugyan, csak nem Dabason, hanem Monoron. Ebben persze közrejátszott a helyi kommunista vezetés (és talán a család) akarata vagy féelme. Talán nem véletlen, hogy Bikszá emléktábláját is zárt helyen, a pártbizottság épületének előterében helyezték el, és hogy nem a dabasi, hanem a szentendrei járási munkásőregység névadója lett. Az is igaz ugyanakkor, hogy 1958-ban Dabas és Gyón főutóját róla nevezték el.

Bikszá Miklós holtteste, mint jelentések hordozója nem nyugodhat. Volt boncolni való tárgy, bizonyíték, a kommunista lélek temploma, ereklje, moslék. Most ismét tárgyként, történelmi vizsgálódás tárgyaként kelt életre. Nagy utat járt be eddig is, és minden bizonnyal folytatja még életét ezután is.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék.

V-144083/1. D. Szabó Károly és társai.

V-144083/2. D. Szabó Károly és társai.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL)

MOL M-KS 288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt központi szerveinek iratai.

7. Titkárság iratai.

⁴⁵ Kristeva 1996. 178.

⁴⁶ *A katolikus egyház katekizmus*, 2300. www.katolikus.hu/kek/kek02196.html#K2300. Vö. *Az egyházi törvénykönyv* 1997. 1176. kán. 2. §.

⁴⁷ *Az egyházi törvénykönyv* 1997. 1184. kán. 1. §.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (PML)
PML XXV.2.b. Pest Megyei Bíróság iratai, büntető perek, 1950–1989.
1308/1958. Kalmár László és társai ügye.
20–184/1957. Balla Pál és társai vizsgálati dossziéja.
917/1957. Harmincz István és társai ügye.
20–5586/1957. Harmincz István vizsgálati dossziéja
1957 Bül 60. Harmincz István és társai ügyészégi dossziéja.
20–5691/1958. Kalicza Péter és társa vizsgálati dossziéja.
236/1958. D. Szabó Károly és társai ügye.
Szám nélküli dosszié. Kalmár László és társai vizsgálati dossziéja.
PML XXXV. 51. MSZMP Pest Megyei Bizottsága iratai
3. IB- és VB-ülések iratai
7. Titkárság iratai

HIVATKOZOTT IRODALOM

A katolikus egyház katekizmusa. A Római Katolikus Egyház tanításának összefoglalása. www.katolikus.hu/kek
Apor Péter 2002: *Immortalitas imperator: a Munkásmozgalmi Panteon születése.* *Aetas*, 2–3. 178–204.
Az egyházi törvénykönyv 1997: Ford. Erdő Péter. Szent István Társulat, Budapest.
Bábel Balázs 2005: *Isten országútján. Elmer István beszélgetése Bábel Balázs kalocsai érsekkel.* Szent István Társulat, Budapest.
Budapesti Negyed 25. (1999/3.).
Foucault, Michel 2000: A klinikai orvoslás születése. In: Uő: *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése.* Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina, Budapest, 89–321.
Haypál Tibor 1978: *Névadóink.* Munkásörség Országos Parancsnokság Propaganda és Sajtó Osztály, Budapest.
Ismertető a Fiumei úti Kerepesi temető Munkásmozgalmi Panteonjáról. Frontoldal, Budapest, 2010. <http://www.scribd.com/doc/55256300/Ismertet%C5%91-a-Fiumei-uti-Kerepesi-temet%C5%91-Munkasmozgalmi-panteonjarol>
Kristeva, Julia 1982: *Powers of Horror. An Essay on Abjection.* Transl. Leon S. Roudiez. Columbia University Press, New York.
Kristeva, Julia 1996: Bevezetés a megalázottsághoz. Ford. Kiss Ágnes. *Café Bábel*, 20. 169–184.
Lafferton Emese 1997: Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. *Replika* 28. 39–57.
Lakner Judit 1993: *Halál a századfordulón.* História–MTA TTI, Budapest.
Magyar Katolikus Lexikon www.lexikon.katolikus.hu

- Takács Tibor 2007: Esemény, emlékezet és a múlt megkonstruálása: Gyón, 1956. december 10. In *ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Szerk. Okváth Imre. ÁBTL, Budapest, 155–178.
- Takács Tibor 2011a: Nyomozás a nyomozás után. A Bicsza-gyilkosság utáni megtorlás iratai. *Betekintő*, 3. www.betekinto.hu/2011_3_takacs
- Takács Tibor 2011b: „Mert megijednivaló most már nincs.” Kádár János beszéde az MSZMP 1957. február 17-i Pest megyei nagyaktíváján. *Múltunk*, 3. 186–223.
- Valentyik Ferenc 2012: Fényes szelek. *Dabasi Újság*, 2012. január 14.

EGÉSZSÉGES TEST – BETEG TEST

Szépség – egészség – sport

*A testgyakorlás szerepe az egészségtudat és a szépségeszmény
alakulásában Magyarországon a 18–20. században*

Mai felfogásunkba mélyen beépült az a gondolat, hogy a testről való rendszeres gondoskodás – a higiénia és a testmozgás – kedvező hatással van az egészségre, ugyanakkor egyik forrása a női és a férfi szépségnek is.

A testgyakorlás–egészség–szépség ilyen összefüggésének első példáit feltehetőleg az antik görög művészetben, elsősorban a szobrászatban kell keresnünk, amely, mint Umberto Eco írja, „az élő testek szintézise révén törekedett az ideális szépség kifejezésére”¹ – vagyis a valóságból vezette le az ideálist –, s a test és a mozdulat esztétikumának megjelenítéséhez nemegyszer éppen az atlétákat választotta témájául. A hellén világ alkotta meg a *kalokagathia* fogalmát is a testi szépség és a lelki jószág harmóniájának kifejezésére. Ez jelent meg később Juvenalznál mint „*mens sana in corpore sano*” – „ép testben ép lélek”.

Ez a szemlélet és ezek az ideálok a középkorban jobbra háttérbe szorultak. A skolasztikus gondolkodás eléggé közömbösen viszonyult az emberi testhez: az egészséget, az erőt, a szépséget Isten adományának tekintette, melynek elnyeréséért a földi halandó keveset tehet, s ha mégis, azt sem a rendszeres testgyakorlás, hanem a buzgó imádkozás révén. A középkori keresztény művészet idoljai – tehát a „szépség” kanonizált megtestesítői – az egyház szentjei voltak, s az ő esetükben a testiség mindenekelőtt az önmegtartóztatást, az önsanyargatást vagy a mártírok szenvedéseit jelentette, ezért őket rendszerint kínszerszámaikkal – sőt olykor sebeikkel, csonkolt tagjaikkal és egyéb torzulásaikkal – együtt ábrázolták. A test alig volt egyéb, mint a lélek börtöne, esendő porhüvely, szennyes burok, a női szépség pedig gyakran mint a főbűnök közé tartozó bujaság forrása jelent meg a képzőművészetben. A testet a léleknek és a szellemnek szigorúan alárendelő középkori keresztény világlátás Máriában és Krisztusban találta meg női és férfi eszményképét, s míg Máriához elsősorban a szűzi tisztaság és az anyai fájdalom, addig Krisztushoz mindenekelőtt a halálos testi megtöretést is elviselő áldozatvállalás mozzanata kapcsolódott. A 15. századtól kezdődően az antik kultúra fokozatos újrafelfedezése új – pontosabban régi-új – mintákat állított a művészetek, a bölcselet és a természettudományok művelői elé. Ennek hatására a reneszánsz és a humanizmus új megközelítéseket

¹ Eco 2005: 45.

keresett Isten, egyén és közösség viszonyának bemutatásához, s ennek az új szemléletnek egyik gyújtópontjában immár az aktív, határozott, cselekvő ember állott. Ha igaz, hogy a középkor skolasztikusait elsősorban Isten mibenléte foglalkoztatta, akkor elmondható, hogy az újkor humanistái egyre inkább az emberi test, lélek és szellem titkait fürkészték.

A következő két évszázad során a képzőművészet eljutott az anatómiai és lélektani igényű emberábrázoláshoz. Már a reneszánsz festészetben megfigyelhető volt, hogy „a korabeli híres férfiak ábrázolásain [...] az erőteljes testalkatot vagy az arcukon tükröződő lelki- és akaratérőt”, illetve „a fizikai teljesítőképesség ideálját is ábrázolni kívánták”.² A barokk festők és szobrászok pedig látványosan törekedtek a Szépségnek, különösen a ruhátlan női és férfi test szépségének minél kifinomultabb ábrázolására.³

*

Ez idő alatt az intenzív empirikus kutatások révén az emberi test működésének törvényszerűségeit kutató medicina, valamint a nevelés szellemi és lelki komponenseivel foglalkozó pedagógia is hatalmas fejlődésen ment keresztül és lassan tudománnyá érlelődött. Mindez nagyban hozzájárult a testgyakorlás, az egészség és az esztétikum összefüggéseiről vallott modern kori felfogás kialakulásához.

A 15. század elejétől humanista és felvilágosodás kori szerzők egész sora hirdette – Pietro Paolo Vergeriótól, Michel de Montaigne-en, Johannes Amos Comeniuson és John Locke-on át Jean-Jacques Rousseau-ig – a test és a szellem arányos fejlesztésének tételét. Locke szavaival: „Az embernek világi boldogsága a jól regulázott elmében és jól formált testben áll.”⁴ Locke még ezen belül is a testedzés primátusát hirdette, mivel, úgymond, csak ez teheti alkalmassá az emberi testet a külső viszonytagságok eltűrésére, a túlélésre. Rousseau viszont a gyermek veleszületett ösztöneit kívánta célszerűen „működésbe hozni”, s ezért hangsúlyozta, hogy a gyermeknevelésből száműzni kell a mesterséges kényszereket. A „természet gyermeke” tehát legyen ügyes futó, mászó és ugró, a *Robinson Crusoe*-ból pedig – mely Rousseau szerint az egyetlen fontos olvasmány ifjak részére⁵ – tanulja meg, mennyire fontos a mesterségek ismerete.

Locke és Rousseau nagy hatást gyakorolt az újkori filantropistákra. Az ő elveiket ültette át a gyakorlatba Johann Bernhard Basedow, aki 1774 végén Dessauban nyitotta meg mintaiskoláját. Az ún. Philanthropinum növendékei számára napi háromórányi testmozgást – lovaglást, táncot, vívást, zenét – és kétórányi kézművességet,

² Eco 2005: 92.

³ Eco 2005: 234.

⁴ Locke 1771: 1.

⁵ Rousseau 1875: 193–198.

valamint rendszeres katonai rendgyakorlatokat írt elő. A nyári hónapokban az iskola kitelepült a szabad ég alá, az ifjak sátorban laktak, testnevelési tanrendjükben pedig csónakázás, futás, mászás, súlyemelés, szertornázás, ugrás és úszás szerepelt.

Az orvostudományban a 18. század közepétől egyre nagyobb teret nyert az a szemlélet, amely a gyógyítás mellett a betegségek megelőzésére is hangsúlyt fektetett, és az egészséges életmód fontosságát hirdette. (Ez nem volt éppen új keletű, hiszen Hippokratész már az i. e. 5. század végén többek között a lakókörnyezet, az életmód és az ételek helytelen megválasztásával magyarázta a betegségeket, egyik szellemi örököse, a pruszi Aszklepiadész pedig az i. e. 1. század elején az ellenőrzött táplálkozást és a rendszeres fürdőkúrát ajánlotta az egészség megőrzéséhez. E tudás azonban Róma bukása után Európa nagy részén hosszú időre feledésbe merült, s az antik műveltség más elemeivel együtt csak a humanizmus időszakában került vissza fokozatosan a szellemi vérkeringésbe.) A korszerű „életvezetési” traktátusok – melyek a kor szakzsargonjának megfelelően címükben hordozták a dietetika, fiziológia, higiénia, higiénia, higiénológia vagy makrobiotika elnevezést – a testgyakorlatok egész sorát ajánlották olvasóik figyelmébe, külön javallatokkal férfiak és nők, egészségesek és betegek, valamint ifjak, felnőttek és idősek számára.

A felvilágosodás időszakában tehát a medicina és a pedagógia korszerű irányzatai már nyíltan állást foglaltak a rendszeres testgyakorlás hasznossága mellett. E nézetek magyarországi elterjedését segítette, hogy a hasonló témájú könyvek az 1770-es évektől egyre gyakrabban – és egyre rövidebb lemaradással – kaptak magyar fordítást. Így váltak lassan Magyarországon is ismertté Locke és Rousseau, a genfi Jacques Ballexert (Ballexserd), valamint a német Bernhard Christoph Faust, Christoph Wilhelm Hufeland, Christian Gotthilf Salzmann és Christian August Struve munkái.⁶ Az egészségügyi ismeretek terjedésében az is közrejátszott, hogy a 18. század folyamán jelentősen megnőtt a képzett orvosok száma Magyarországon. A vármegyéket már 1752 óta királyi rendelet kötelezte arra, hogy saját költségükön *physicust*, azaz főorvost tartsanak, aki a lakosság gyógyításáról gondoskodik. Ezeket az állásokat olyan orvosok foglalták el, akik a bécsi, vagy különböző németországi, hollandiai, angliai és itáliai egyetemeken kaptak oklevelet, ismereteiket pedig nemegyszer a kor legkitűnőbb professzoraitól és legfrissebb szakkönyveiből nyerték. Néhányan – elsőként Weszprémi István és Mátyus István – saját munkáikkal is gyarapították a magyar nyelvű orvosi irodalmat.⁷

A magyar művelődéstörténet szempontjából e tekintetben különösen jelentősnek számít Weszprémi felvilágosító tevékenysége. Weszprémi négy éven át tartó külföldi tanulmányok után Debrecen város főorvosa lett, majd 1760-ban kinyomtatta

⁶ Locke 1771; Rousseau 1875; Ballexserd (Domby) 1809; Kiss 1794; Kiss 1796; Hufeland (Kováts) 1798a; Hufeland 1798b; Hufeland (Kováts) 1799; Hufeland (Kováts) 1825; Hufeland 1865; (Klencke) 1887; Igaz (Salzmann) 1797; Struve (Kováts) 1802; Struve (Bérczy) 1806.

⁷ Weszprémi 1760; Mátyus 1762–1766; Mátyus 1787–1793; Kiss 1794; Kiss 1796 stb.

Az egészségnek fenn-tartására, és a' hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges Regulák című könyvecskéjét. Művében külön fejezetet szentelt a testről való gondoskodásnak, s kilenc regulát állított fel a „testnek gyakorlásira, és multságokra nézve”⁸ Megállapította, hogy a hosszú és egészséges élethez nélkülözhetetlen a rendszeres testgyakorlás, ezért azt ajánlotta olvasóinak, hogy ezt ugyanúgy építsék be életrendjükbe, mint az étkezést, az alvást és a templomba járást.

Weszprémi úgyszólván gyógyimódként írta elő az egyes testmozgásokat a legkülönbözőbb nyavalyákra. Nehézlégzésű, gyenge tüdejű embereknek fennhangon való olvasást, hangos beszélgetést, éneklést és hegymászást javallott. Rossz emésztés és fejfájás ellen lovaglást, vesefájdalmakra kocsizást, a végtagok renyhességére labdázást és kuglizást ajánlott. A hátfájós, gyenge mellkasú betegeket harangozásra és kútból való vízmerítésre biztatta. A köszvény, zsába és podagra megelőzésére a kocsizást és a lovaglást tartotta a legjobbnak, a már kifejlődött betegség gyógyítására nehéz terepen való gyaloglást írt elő. Ami pedig a testmozgás időtartamát illeti, Weszprémi – mai mércével is elképesztő! – napi két-három órányi „multságot” rendelt a munkájukban keveset mozgó embereknek.⁹

Kortársa és utrechti diáktársa, Mátyus István, Marosszék főorvosa, az 1760-as évek közepén adta ki kétkötetes *Diaeteticáját*, melyben összesen 37 fejezetet írt „a testnek mozgatásáról és nyugtatásáról”. Ekkora terjedelemből már futotta az antikvitás testkultúrájának bemutatására, valamint a különböző testgyakorlati formák ismertetésére is. Mátyus röviden tárgyalta a csónakázás, a sétálás, a lovaglás, a futás, a szökdelés, a labdázás, a különböző karika- és golyócsapó játékok, a tekézés, a biliárdozás, a tánc, továbbá az ún. „ültető játékok” (kártyázás, kockázás, sakkozás), valamint az általa egyfajta minimális testgyakorlásnak tekintett éneklés, beszélgetés és kiabálás, illetve a munkaszerű testmozgások (gyalulás, fafaragás, kaszálás) élet-tani hatásait, s tíz fejezetben magasztalta a testi felüdülés szempontjából kiemelkedő fontosságú fürdőkultúrát, melynek Magyarországon nagy és élő hagyománya volt.¹⁰

Pályafutása alkonyán Mátyus ismét íróasztalhoz ült, s ezúttal hat kötetben foglalta össze ismereteit 1787 és 1793 között Pozsonyban kiadott *Ó- és Új Diaetetica* c. művében. E monumentális munka zárókötetében a korábbihoz képest tízszeres terjedelemben, 262 oldalon tárgyalta a testgyakorlás egyes ágazatait, azok történetét és egészségügyi hasznait, bőséges áttekintést adva az egyes népek kedvelt testgyakorlatairól az ókortól a legutóbbi időkig, valamint a Magyarországon divatozó gyermekjátékokról.¹¹ Szellemi hagyatéknak szánt művében szorgalmazta a gimnasztika bevezetését az iskolai oktatásban.

⁸ Weszprémi 1760: 74–78.

⁹ Weszprémi 1760: 76–77.

¹⁰ Mátyus 1762–1766 I. köt.: 358–383.

¹¹ Mátyus 1787–1793 VI. köt.: 1–262.

Weszprémi és Mátyus műveinél nagyobb hatást gyakorolt a közműveltségre Zsoldos János 1814-ben megjelent *Diaetetikája*.¹² Zsoldos Veszprém megye főorvosa volt s korának egyik legjobb hazai orvostudoraként elődeinél korszerűbb ismeretekkel rendelkezett, ráadásul stílusa is közérthetőbb volt. Művének sikerét nem csupán a hamarosan megjelent második kiadás jelezte,¹³ hanem az is, hogy könyvéből a református egyház megrendelésére két verses változat is készült. Az első a szerző testvére, Zsöldos Jákob, mezőlaki református prédikátor készítette – kevés tiszteletet mutatva az eredeti tartalom iránt, még kevesebb költői talentummal.¹⁴ A második átirat Fodor Gerzson nagykőrösi lelkipásztor munkája volt, mely – éppen ellenkezőleg – üdítő természetességgel szedte rímbe az eredeti szöveget, s egyszerű ritmusképlete, többnyire szerencsés prozódiaja és egyforma hosszúságú sorai könnyen kántálhatóvá tették.¹⁵

A 18. század közepétől a reformkorig tömegével jelentek meg magyar nyelven a különböző „katekézisek”, „traktátusok”, „regulák”, „házi- és útipatikáskák”, „testi békességre vezérlő útítársak”, „néphez való tudósítások”, melyek mindegyike „az egészség fenntartását” és „a hosszú élet megnyerését” célzó javaslatokat tartalmazott. E művekből kitűnik, hogy – mint Deáky Zita írja – a 18. század utolsó harmadában már a „test *békéjének*, *jólétének*, *erejének*, *munkaképességének*, *termékenységének*, *végző soron egészségének fenntartása* volt a cél, ami messze kitágította az egészség-betegség kétpólusú alternatívát”.¹⁶ E felfogás pedig egyre nagyobb figyelmet szentelt a tág értelemben felfogott testkultúrának, vagyis a test ápolásának és rendszeres gyakorlásának, külön is megemlítve a birkózást, a csónakázást, a fára mászást, a favágást, a futást, a fürdőzést, a gimnasztikát, a hegymászást, a kirándulást, a kocszást, a korcsolyázást, a lovaglást, a sétálást, a táncot, az ugrást, az úszást és a vívást, de még az esztergályozást is – mivel a forgattyú hajtása a lábakat erősítette –, nemkülönben a beszélgetést, a nevetést, az éneklést és a fúvós muzsikát is, hiszen mindez, úgymond, „tüdő emelgetés”.¹⁷

A rendszeres testgyakorlásra tehát elsősorban a létfenntartáshoz szükséges nehéz testi munkától elszokott városi polgárságnak volt szüksége. A 19. században mindvégig sok bírálat érte az „elpuhult”, „túlfinomult”, „dekadens” városi életmódot, mellyel szemben a természeti népek hagyományos, romlatlan – vagyis a modern civilizációtól érintetlen – életformája szinte ideálisnak tűnt fel. Ez érhető tetten Hammerschmidt Ferdinánd *Értekezés a vad emberek állatias és testgyakorlati életéről* c. könyvében is. A katonáorvos csodálattal szemlélte a „vadak” testi erejét és kifinomult érzékeit, a mostoha körülményeknek ellenálló egészségét, s valósággal

¹² Zsöldos 1814. Zsöldos

¹³ Zsöldos 1818.

¹⁴ Zsöldos – Zsöldos 1817.

¹⁵ Zsöldos – Fodor 1818.

¹⁶ Deáky 2002: 461. (Eredeti kiemelés)

¹⁷ Pl. Zsöldos – Fodor 1818: 77–79.

a testi tökéletesség példaként állította őket olvasói elé: „általában véve külső érzékeik fölötté élesek, testök deli termetű s legszebb arányú, [...] egészségök tartós [...] ügyességök hajlékonyság, sebesség, eltérés s erősségök a testi mozgásokban közös és sokszor bámulatra méltó”¹⁸

Négy évtizeddel később Turjay László, a beszercebányai gimnázium tanára még érzékletesebben állította szembe a természetes életmódot követő vidéket az egyre embertelenebbé váló modern nagyvárossal. Míg előbbinek, úgymond, „vidám, pozsgás, életteli gyermek”, „tüzes, bátor ifjak”, „deli termetű szűz”, „kifejlett férfiak”, „egészséges, csendes háziasságban élő, boldog anyák” a lakói, utóbbiban „halvány, felpuffadt és vézna teremtmények”, „finom, gyengéd, összeesett emberkék”, „magoikat árnyékként vonzolt, elaszott szellemi alakok”, „senyves búskórosok”, „szegény szenvedők”, „békezarar idegesek” tengetik silány életüket.¹⁹

Ez az önkritikus szemlélet többféle következtetésre is módot adott. Voltak, akik a „természethez való visszatérés” vagy az egzotikus kultúrákhoz való „megtérés” eszméjét hirdették, mások viszont úgy vélték, hogy az immár igen változatos testgyakorlatok művelésével orvosolni lehet az ipari forradalmat követő életmódváltozások némely kedvezőtlen hatásait.

*

Az 19. század első felében a magyarországi testgyakorlás története lassan új szakaszába lépett: a traktátusok korát az intézményesülés időszaka váltotta fel. Megnyíltak az első folyami uszodák a Dunán, arisztokrata mecénások vívóintézetet alapítottak Kolozsvárott, majd Pesten, Pest határában lóversenypálya épült. Az 1830-as években a gimnasztika, egy évtizeddel később az evezés sportja kapott intézményes kereteket. A 19. század közepén a magyar szóhasználatban is megjelent, a század végére pedig uralkodóvá vált a „sport” kifejezés a rendszeres testgyakorlás megjelölésére. A dualizmus időszakában a korcsolyázók, az atléták, a kerékpárosok és a különböző labdajátékok hívei alakították meg egyesületeiket és sportági szakszövetségeiket. Sportpályák épültek, egyesületi, majd országos bajnokságokat szerveztek, s közben a testnevelés bekerült az alsó- és középfokú oktatás tanrendjébe, ami döntő jelentőségű volt abban, hogy a legszélesebb körben magától értetődővé váljék: a test rendszeres gyakorlása és képzése az általános nevelés integráns része. Az 1850-es évek végén elindult a hazai sportsajtó – egyelőre még csak a vadászat és a lóversenyzés híreivel –, majd az 1880-as évektől egyre-másra jelentek meg az általános testgyakorlati közlönyök, a 20. század elején pedig már több országos sportnapilap és számos sportági hetilap versengett az olvasók figyelméért. A századfordulón a csapatsportok megjelenése nyomán kialakultak a több tízezres szurkolótáborok, ami

¹⁸ Hammerschmidt 1838: 30–31.

¹⁹ Turjay 1882: 55–56.

gyökeresen megváltoztatta a sportolók és a közönség viszonyát, s hosszabb távon jelentősen emelte a sport és a sportolók társadalmi státusát.

A magyarországi sportélet intézményesülése idején természetesen nem maradt abba a testgyakorlás irodalmi népszerűsítése sem. Ám némi változást jelentett, hogy míg a 18. századi traktátusok az egyént kívánták meggyőzni az egészséges életmód és a testgyakorlás előnyeiről, addig a 19. századi művekben egyre jobban kidomborodott az egészség és a testkultúra szélesebb társadalmi (nemzeti) dimenziója is.

Már az ifjabbik Wesselényi Miklós báró, „a magyar Herkules” is panaszkodott a magyar vezető osztályok tagjainak testi ernyedtségére. „Igaz, hogy áltálján véve a magyart hajlékony teste, pattanós ina s kemény csontja minden testi gyakorlásra igen alkalmassá teszi” – írta 1829-ben –, de „restség s puhaság miatt csak kevesen tesznek azokban előmeneteleket. [...] Más nemzeteknél a gyermek már korán tanul szökni (voltizsírni), mászni, úszni, kardot és spádét forgatni; ezek által nekierősödik, ügyessé lesz s kedvet kap minden férfias gyakorlásokhoz, melyeket igen sok mint elaggott öreg is űz”. Magyar földön azonban a „tunyaság s elpuhultság igenis kezét fog az ügyetlenséggel.”²⁰

Kevésbé szigorú szavakkal, de annál gúnyosabban szólt közel fél évszázaddal később Esterházy Miksa gróf, az atlétika hazai meghonosítója a magyarság „fizikai apátiájáról”, testi elhanyagoltságáról: „A »magyar has«-nak meg lehetne írni monográfiáját” – írta 1874 tavaszán. „A középkorú magyar embernek – ha a mívelt osztályhoz tartozik, ismertető jele: a has. Ez sehol se találhatik oly kifejlődött állapotban mint hazánkban. Nemzeti intézményeinkkel különösen megfér. Társadalmi és politikai viszonyainknak, úgy látszik, kedvenc szüleménye. A »magyar has« valódi nemzeti »unikum«.” Pedig – vélte Wesselényihez hasonlóan Esterházy is – a sportbeli tehetség nem hiányzik a magyarból: „ha szívvel-lélekkel nekimegy egy bizonyos gimnasztikának, legyen ez bár lovaglás, vívás, lősport vagy pisztolygyakorlat, azt hamar a tökélynek egy meg nem vetendő fokára viszi [...] A magyar magában hordozza csíráját a »huszár«-nak, és csíráját a »táblabíró«-nak.”²¹

A torna és az atlétika hirdetői gyakran hangoztatták sportáguk sokrétű társadalmi jelentőségét. Matolay Elek, a 19. század második felének legfőbb gimnasztikai szak tekintélye, megállapította: „A tornázás célja az *egyénnre* nézve azt testében arányosan fejletté, erőssé, ügyessé tenni, külbehatások ellen megedzeni, s közvetve a jellemre is – melynek bátorságot, önismeretet, kitartást szerez – hatni. Továbbá különösen ifjaknál, a szervezet egészséges fejlődését előidézni, végre az egészséget fenntartani. Az *állam vagy társadalom* szempontjából a tornázás célja az egyes emberek tökéletesítése által a *közegészséget* előmozdítani, az *összes munkaerőt* gyarapítani, s az *egész nemzet harcképességét* fokozni.”²²

²⁰ Wesselényi 1829: 92–93.

²¹ Esterházy 1874a: 130.

²² Matolay 1876: 24. (Eredeti kiemelések)

Esterházy viszont az általa „örömtelennek” tartott torna helyett azért favorizálta az atlétikát, mert az sokrétűségénél és versenyszerűségénél fogva fokozott sport-élményt kínál. Esterházy érvelésének középpontjában éppen a versenyszerűség gondolata állt, amit minden emberi tevékenység mozgatórugójának tekintett, s a magyar nemzet jövője szempontjából is kulcsfontosságúnak tartott. Mint írta: „Kompetíció minden egészséges közügy »motor«-ja. [...] kompetíció képezi leghathatósbb emeltyűjét minden vállalatnak.”²³ Esterházy tehát az erőteljes, céltudatos, versengeni kész, önnön képességeit rendszeresen fejlesztő sportolóban már nem csupán a saját kedvét és tökéletesedését kereső *egyént*, hanem a tehetségét a nemzet szolgálatába állító *példaképet* mutatta fel, aki akár *generációk* s végső soron az egész *nemzet* számára ad majd modernizációs mintát.

A testgyakorlás társadalmi hozadékainak hangsúlyozása persze nem jelentette azt, hogy az egyes sportágak szószólói elmulasztották volna taglalni a testgyakorlásból fakadó személyes előnyöket. Éppen ellenkezőleg. A 19. század folyamán Magyarországon egyre-másra jelentek meg a különböző testgyakorlati ágakat ismertető kiadványok. Szerzőik rendszerint az adott testgyakorlat elkötelezett művelői is voltak – gyakran megélhetésüket is neki köszönhatték –, nem csoda hát, hogy alaposan feldicsérték saját „portékájukat”. Az már talán meglepőbb, hogy mennyire hasonló érvekkel tették ezt olyan különböző sportágak szószólói, mint a vívás, a torna, az atlétika, az úszás vagy a kerékpározás.

Természetesen valamennyien kiemelték saját sportáguknak az egészség javítására, a testi erő és ügyesség fejlesztésére, a mozdulatok eleganciájának fokozására gyakorolt előnyös hatásait. A szerzők gyakran hangsúlyozták a rendszeres sportolás jellemnevelő erejét, a fegyelmezett, céltudatos, becsületes és önzetlen karakter – olykor kimondottan az úriemberi karakter – építésében játszott szerepét. Visszatérő elem volt a testi és szellemi harmóniában rejlő szépség emlegetése, amelynek megszerzéséhez, úgymond, szintén a rendszeres testgyakorláson át vezet az út.

Az 1825-ben alapított Pesti Nemzeti Vívóintézet célkitűzése volt, hogy „a vívás mestersége legyen egyike azon szép mesterségeknek, melyek mindennemű erkölcs-telenségeknek, alacsony pajzánságoknak, verekedéseknek s más efféle, egy nemesen nevelt s gondolkodó polgárhoz illetlen lealacsonyításoknak egyik célirányos gátja, másrésről pedig a valódi férfiúságnak s kifejlendő testi erőnek legbiztosabb eszközlője, becsület védje, mind a lelki bátorság, mind a testi gyakorlatoknak művelője s gyámolítója.”²⁴ (Ez a hagyomány egy évszázaddal később is szinte változatlan formában élt tovább a vívók között. Amint Gerentsér László írta 1944-ben megjelent posztumusz művében: „Az újkori vívás *a test és a lélek nevelése*, külön célokra törekvő önálló művészet, [...] az ész, a jellem és test egyöntetű művelésének eszköze, [...] a lovagiaságnak, az igazságnak és becsületnek jelképe [...], gentleman sport; az úri gavallér

²³ Esterházy 1874b: 150.

²⁴ Vívóintézeti könyv 1836: 5.

ember testgyakorlata volt mindig, amelynek üzésénél a jó nevelésnek, a lovagias gondolkodásnak és a lelki előkelőségnek kell állandóan megnyilvánulnia”²⁵)

Chappon Károly vívómester szerint „ez a testedző sport amellelt, hogy a legkellemesebb szórakozások egyikét nyújtja, öregbíti a férfiúi erélyt, önértetes, öntudatos fellépésre tanítja meg híveit, s nem csak az izmokat, de a lelket is megacélozza”²⁶. A kiterjedt család egy másik tagja, Chappon Samu még tovább ment, s a férfiúi szépséget egyenesen a vívás gyakorlásából eredeztette. Mint írta: „A vívás az állást, magatartást megneemesíti, az izmokat erősíti, azokban új életet fejleszt, úgyszintén erősíti a szemet is, s annak tekintélyes nézést ad s hozzászoktatja az ellenfél szeméből kinézni annak szándékát. A vívó tehát nagy elszántságot tanúsít, mi a férfi legszebb dísz. Az izmos kar, a biztos s mégis könnyű járás, a megszokott éles tekintet, a domború mellkas, mely alatt a tüdő szabadon működik, mindezek oly előnyök, melyek a vívás által szerezhetők meg”²⁷.

Hasonló véleményen volt már Domján János, az első magyar vívószakíró is, aki 1839-ben írt *Vi-tanában* megállapította, hogy „a hölgyek is jobban szeretik a derék, izmos, hajlékony, bátor férfit, mint az amolyan gyöngye vékony lábú férfiakat”. Márpedig Domján szerint „erőt, bátorságot, hajlékonyságot, kellemes testtartást, egészséget vidámságot csak a vívás adhat, innét felette hasznos és szükséges”²⁸. Domjánnál a „vívói tulajdonok” közé tartozott a „helyes ítélet”, a „feltaláló ész”, az „éles szem” – mindhárom a természet ajándéka –, valamint a „gyorsaság” és az „érzés”, amelyeket viszont „szüntelen gyakorlással” lehet megszerezni. „Mily szerencsés vívó, ki mindezeket bírja, amellelt, hogy szép testnövése is van” – sóhajtott fel műve végén a mester.²⁹

A tornászok szintén saját sportágukat tartották a testgyakorlatok fejedelmének. Ezt még Clair Ignác, a napóleoni háborúk obsitosa, az 1833-ban megnyitott első pesti gimnasztikai iskola tulajdonosa is fontosnak tartotta hangsúlyozni.³⁰ Intézetének reklámozásához Clair is a medicina és a pedagógia tanításait hívta segítségül. 1836-ban 22 részes, tornászati traktátussal felérő sorozatot közölt a *Honművész* hasábjain *Közlemények Clair Ignác gymnastikai intézetéből* címmel. Ennek anonim szerzője – talán Fáy András – az „ép testben ép lélek” elve mellett foglalt állást, s a testi és szellemi nevelés közül az elsőt nevezte fontosabbnak. Megállapította, hogy „a testnek tökélyességét” négy tényező: a tartósság, az erő, az ügyesség és a szépség alkotja.³¹ A szerző kiemelte a tornázás jellemépítő erejét, a „férjfiaskarakter” kialakításában játszott szerepét, s kiemelte, hogy „hűség, vallás, karakterszilárdság, rendíthetetlen szeretet, vidorság, lélekébrenség, bátorság és valódi férjfiaskarakter” csak

²⁵ Gerentsér 1944: 1., 249–250. (Eredeti kiemelés)

²⁶ Chappon 1893: 6.

²⁷ Chappon 1904: 7.

²⁸ Domján 1839: 11.

²⁹ Domján 1839: 44–45.

³⁰ Clair intézetéről bővebben ld. Zeidler 2012, 105–129.

³¹ Közlemények 1836a: 298.

a helyes testi nevelés, „a fiatal embervilág erősítése és gyakoroltatása” révén alakulhat ki.³² A Testgyakorló Intézet sikerét jelzi, hogy fennállásának három évtizede alatt több mint 4000 6–18 éves korú fiú és leány látogatta foglalkozásait, s Clair 1842-ben külön „játékkertet” nyitott 2–5 éves gyermekek részére. Az intézet túlélte az abszolútizmus időszakát is, s az 1860-as években ebből nőtt ki az első magyarországi sportegyesület: a Nemzeti Torna Egylet.

A már említett Matolay Elek nem csupán a torna primátusát hirdette – sőt társaival együtt valójában ezt tekintette minden testgyakorlat kiindulópontjának –, hanem egyenesen civilizációs küldetést tulajdonított kedvenc sportjának. Mint 1869-ban kiadott *Tornazsebkönyvében* írta, a tornázás célja „az emberi művelődésben az elvesztett arányt helyreállítani, az egyoldalú szellemiséget a valódi testiséggel társítani, a túlfinomodást a visszanyert férfiassággal ellensúlyozni”. Matolaynál természetesen a torna volt az arányos, erős, ügyes és edzett test, valamint a rendíthetetlen egészség fundamentuma, „a léleknek épséget, elevenséget s határozottságot” kölcsönző sport,³³ melynek már az alapvető gimnasztikai gyakorlatai is „a testet arányossá, s úgy nyugvásban, mint mozgásaiban esztétikailag széppé képezik”.³⁴

Oheroly János, a századvég legtermékenyebb tornatanár-szakírója egy sereg olyan élettani tényezőt és jellembeli tulajdonságot sorolt fel 1881-ben megjelent könyvében, amelyek a tornázás hasznosságát igazolták. Ezek között szerepelt az „ütér gyorsabb ütése”, a „vér elevenebb forgása”, a „fokozódó étvágy”, a „könnyebb emésztés”, az „erélyesebb anyagcsere”, az „elevenebb lélekzés”, a „nagyobb mérvű arcirosság”, a „friss, feszült erő és ruganyosság”, a „bőr feszesebbé, keményebbé, edzetté válása”, „új izomelemek képzése”, a „mellkas nagyobb kiterjedése”, az „erő fokozatos gyarapodása”, a „hajlékony, ügyes, gyors, alkalmazkodó test”, az „izmok könnyed és finom kezelése”, a „kedélyes elevenség”, a „fokozódott idegélet”, a „veszedelmes bujaság fékeztetése”, a „nyugodt, erőteljes, üdítő alvás”, a „kipihent, felvillanyozott agy”, az „öntudat, önbi-zalom, önállóság, bátorság, lélekjelenlét, kitartás”, az „egyetértés, együvé tartozás, kölcsönös becséret”, a „becsületbeli versenyzés”. Oheroly még azt is hozzátette, hogy a tornagyakorlatok közben felgyorsult vérkeringés „előidézi azon kellemes érzést, életüdeséget, vidámságot, és örömet, melyet csakis a tornász ismer”.³⁵

A test ruganyosságát célzó, nagyobb erőkifejtést nem igénylő tornagyakorlatokat a nőknek is feltétel nélkül ajánlották. Clair Ignác intézetének minden negyedik növendéke leány volt, s a budai és pesti ún. „testegyengető intézeteket” és gyógy-gimnasztikákat, valamint gimnasztikai készletekkel felszerelt fürdőket és hideg-víz-gyógyintézeteket³⁶ is számos hölgy látogatta. A művelt középosztály heti maga-

³² Közlemények 1836b: 403–404.

³³ Matolay 1869: 8.

³⁴ Matolay 1869: 12.

³⁵ Oherloy 1881: 5–11.

³⁶ Vahot 1864: 15., 50–51., 76–77.; Áldor 1866: 21–23., 30., 58–59.

zinja, a *Vasárnapi Újság* 1864 végén részleteket közölt Carl Ernst Bock öt évvel később magyar nyelven is megjelent terjedelmes művéből, melyben a szerző kemény szavakkal ostorozta a női torna ellenségeit: „gyalázatosan vétkeznek az emberiség ellen, kik a lányokat, ahelyett, hogy erőteljes asszonyokká és anyákká képeznék, gyenge idegű megnyomorodott *delnőkké* nevelik, azt nem is említve, hogy a célszerű testgyakorlat egyszersmind szépítőleg is hat.”³⁷

A dualizmus kor hazai gimnasztikai irodalmában teljes egyetértés uralkodott afelől, hogy a női egészség fenntartásában, az arányos testalkat kialakításában, az érzékszervek erősítésében, a kedély javításában, sőt a szellemi és lelki egyensúly létrehozásában s végső soron a hosszú és egészséges élet megalapozásában fontos szerepe van a női test adottságaihoz igazított tornának.³⁸ Mert – mint báró Proff Kocsárdné írta az 1900-as évek elején torna- és vívóiskolájának reklámfüzetében – a nő „[F]egyvere, ereje a szépség, kincse a saját és gyermekeinek egészsége. Tudatosan vét tehát úgy saját maga, sőt jövőendő családja ellen a nő, amikor elhanyagolja testi erejének edzését, mert ezzel megássa sírját női szépségének s elveti magától a legnagyobb kincset, amivel ez a földi élet kecsegtethet: az állandó egészséget.”³⁹

A vívókhoz és a tornászokhoz hasonlóan az atlétika szószólói is saját sportágukban látták az önmagán túlmutató, a testet és a jellemet egyaránt tökéletesítő, ideális testgyakorlást. Mint Molnár Lajos írta 1875-ben megjelent összefoglaló művében: „Nem frázis, de komoly való, hogy e férfias gyakorlatokban való részvétel, ez áldásos intézmény alkalmazása közreműködik az egyén jellemének szilárdításában, közreműködik a nyíltság, a függetlenségi érzet ápolásában, hatással van az önállóság, a szabadságérzet, a komoly higgadtság, a bátor elszántság, az egyéni kezdeményezési képesség, egyszóval a férfiasság fejlesztésében!”⁴⁰ Kiszakítja továbbá az ifjúságot a makaó, a ferbli, a prostituáltak és az abszint világából,⁴¹ s a „blazírtokból”, a „kiéltékbel”, a „fonnyadt gondolkodású”, „melankolikus”, enervált ifjakkól, valamint a tünetetéseken féktelenül tomboló „lármás hadból” egészséges, felelősségteljes és tetterős férfiakat kovácsol.⁴²

Az 1890-es évek kerékpáros kódexei, kátéi és kézikönyvei egybehangzóan az izmok és a tüdő erősítését, illetve a test ruganyosságának fokozását, valamint az étvágy, az emésztés és az általános kedélyhangulat javítását sorolták a biciklizés jótéményei közé. Bizonyos betegségek, testi rendellenességek és lélekállapotok leküzdésére egyenesen gyógymódként ajánlották. Túlsúlyosok, idegesek, sápkórosok és

³⁷ Az egészség ápolása az életkor különböző szakaiban. IV. A fiúk és leányok kora. *Vasárnapi Újság*, 1864. december 4. (XI. évf., 49. sz.) 528. (Eredeti kiemelés) Idézi: Pintér 1994, 17.

³⁸ Matolay 1876: 39–43.; Göhring-Józsa 1880: 6.; Turjay 1882; Oherloy 1888: 30–35.

³⁹ Proffné 1909: 3.

⁴⁰ Molnár 1875: 109.

⁴¹ Molnár 1875: 113.

⁴² Molnár 1875: 115–117.

vérszegények számára éppúgy hatékony terápiának tekintették,⁴³ mint székrekedés, köszvény, vérzékenység és női hisztériák ellen, mivel „a tiprás úgy hat az altesti izmokra, úgy fokozza a belek tevékenységét, mint a masszázs. Az idegbajok kezdődő korában és az evvel kapcsolatos hipochondria eseteiben, valamint szellemi túlerőltetések után nincs jobb gyógyszer a biciklinél.”⁴⁴ Sőt a speciális ülések és hajtókárok segítségével még az aranyerések és a lábukat használni nem tudók is élvezhetik a biciklizés áldásait.⁴⁵ Ezenkívül kiemelték, hogy a társas kirándulások, valamint a kerékpározás közben megtapasztalható szabadság- és sebességélmény a sportokban korábban ismeretlen örömforrásokat kínál, s ezzel „új fizikai s szellemi élvezetet, gyönyöröket nyújt az emberiségnek.”⁴⁶

Az úszósport legismertebb dualizmus kori szószólója, Tamedly Mihály, valóságos kikiáltóként szólította meg olvasóit: „Akarja, hogy az izmai ruganyosak és szívósak legyenek; akarja, hogy pompásan emésszen; akarja, hogy a tüdeje és a szíve, e két legfontosabb szerve tökéletesen működjön; vagy ha ezeknek valami bajuk van, akarja, hogy ismét rendbejöjjenek, és végül akarja, hogy a betegség eshetősége önnel szemben hatvan percenttel csökkenjen? Ha akarja mindezt, vegyen egy úszónadrágot és hetenkint *legalább* kétszer úszkáljon egy negyedórát, télen fedett uszodában, nyáron a szabadban.”⁴⁷

Az úszás és a kerékpározás lényegében kezdettől fogva a nők előtt is nyitva állt. Sőt a férfi sportolók valósággal csábították őket az egyesületekbe, s ebben a racionális érvek hangoztatásán túl a nők (feltételezett) hiúságára is apelláltak. Tamedly azzal kecsegtette a hölgyeket, hogy az úszás „a legolcsóbb és a legbiztosabb szépítőszer. Amellett, hogy az arc üdeségét megőrzi, megbecsülhetetlen előnye az, hogy a testet formálja, szoborszerű alakot, telt idomot kölcsönöz.”⁴⁸

Kerékpáros körökből hasonló bókokkal invitálták a nőket. Istvánffi Gyula, több hazai és külföldi kerékpárklub vezetőségi tagja – Tamedlyt két évtizeddel megelőzve – kijelentette: nők számára a kerékpározás „a legjobb s igazán ártalmatlan szépítő szer.”⁴⁹ Istvánffi úgy vélte, „nincs csinosabb, szebb látvány mint egy jól, célszerűen öltözött hölgy, ki helyes tartással hajtja a hozzá illő, jól találó kerékpárt.”⁵⁰ A célszerű öltözködés pedig derékban hagyományosan szabott kabátból, fűző helyett széles övből, bő térdnadrágból, kivágott, kényelmes, lapos sarkú, nem hegyes orrú cipőből, valamint puha szarvasbőrkesztyűből állt – fátyol és ékszerek mellőzendők.⁵¹

⁴³ Deményi 1899: 69.

⁴⁴ Korchmáros 1897: 14.

⁴⁵ Istvánffi 1894: 4.

⁴⁶ Istvánffi 1894: 1.

⁴⁷ Tamedly 1910: 5–6. (Eredeti kiemelés)

⁴⁸ Tamedly 1910: 6.

⁴⁹ Istvánffi 1894: 118.

⁵⁰ Istvánffi 1894: 112.

⁵¹ Istvánffi 1894: 114., 116.

A sportlapok időről időre beszámolókat közöltek „kiváló szépségű” „bicikliző hölgyeinkről”, akik szintén a kerékpározásnak hódoltak, s ezzel mintegy példát mutattak a szélesebb hölgyközönségnek.⁵²

*

Mindennek eredményeképpen a 19. század folyamán kialakult egy sajátos sportolói identitás, amely az egyéni erőfeszítésből fakadó teljesítmény, az egyesületi tagság és a sportbeli együvé tartozás élményének rendszeres átélésén alapult. Ezt az élményt csak erősítette, hogy a rekrutáció rendszerint középiskolás korban történt, abban a „lázadó” életkorban, amikor a fiatalok már önálló identitásukat és kalandjait keresték, s ezt a sport egyszerre férfias (felnőttes) és szabad – tehát kétszeresen is vonzó – világában könnyen megtalálhatták. A sportemberek a mind komolyabb tréningek és az egyre szaporodó számú versenyek során felmérhették saját teljesítőképességüket, miközben egyesületük (a pályával, a klubházzal és a vendéglői törzasszattal) szinte második otthonukká vált. A klubszínék és a zászló iránti tisztelet, valamint a jelvény viselése tovább erősítette ezt az identitást, amit a versenyen kívüli közös élmények – kirándulások, „tivornyák”, bolondozások, egyesületi és sportági bálók –, no meg a szakzsargon és a sajátos „tolvajnyelv” kialakulása csak tovább mélyítettek.⁵³ S hozzájárult a sportolói öntudat alakulásához az is, hogy a testgyakorlati irodalom és a versenyeredmények alapján már a szélesebb közönség is bennük látta a fizikai teljesítőképesség és a testi tökéletesség mintapéldáit.

Ez a sajátos elitpozíció a szépségeszményre is befolyást gyakorolt. Egy feljegyzés szerint az 1854-ben elhunyt Phokion Heinrich Clias svájci testnevelő és szakíró – 1822–1825 között a brit katonai és tengerészeti iskolák testnevelési főfelügyelője – a berni múzeumra hagyományozta tulajdon csontvázát, „hogy lássa mindenki rajta, mily előnyösen hatnak a tornagyakorlatok a csontrendszer kifejlődésére”.⁵⁴ Még érdekesebb, hogy a 19. század végén már Magyarországon is szokássá vált, hogy fejlett izomzatú sportolók álltak modellt hősi szoboralakokhoz. A Nemzeti Múzeum kertjében 1893-ban felállított Arany János-szobor egyik mellékalakjának, Toldi Miklósnak a mintázásához a Magyar Athletikai Club „legrobustusabb bajnokai” ültek modellt Stróbl Alajosnak.⁵⁵ Közülük kettőnek a nevét őrizte meg az emlékezet: az evezős-atléta-kerékpáros Pekár Gyuláét és a tornász-atléta-kerékpáros Müller Dávidét, akit annak idején – a *Magyar zsidó lexikon* szerint – „a legszebben fejlett izomzatú magyar embernek” tartottak.⁵⁶ A kompozíció másik mellékalakjának,

⁵² Ld. pl. Bicykliző hölgyeink. *Sport-Világ*, 1896: 5.

⁵³ Zuber 1925: 77., 90., 116–118.; Neptun 1935: 72–76.

⁵⁴ Kelen 1871: 42. Ehhez az adathoz más forrásból nem találtam megerősítést.

⁵⁵ Kovács 1893: 338.

⁵⁶ Krúdy 1931: 7.; Ujvári 1929: 907.

Piroskának, „a budapesti bálók ünnepelt szépsége”, Széchenyi Alice grófnő, a kiváló teniszezőnő volt a modellje.⁵⁷

Tamedly Mihály 1910-ben az ausztrál Annette Kellermanre hivatkozva ajánlotta az úszást a magyar nők figyelmébe, aki sokszoros úszóbajnokként, a vízibalettek sztárjaként és az egyrészes, testhez simuló fürdőruha „feltalálójaként” férfiak és nők számára egyaránt szépségideálnak számított, s aki – folytatta Tamedly – „plasztikus, formás testét saját bevallása szerint az úzásnak köszönheti. Mielőtt rendszeresen úszni kezdett volna, gyenge, csenevész lányka volt.”⁵⁸ (Annette Kellerman félhivatalosan is a világ legszebb nőjének számított, miután Dudley Allen Sargent amerikai professzor, a női testgyakorlás egyik szószólója – aki mellesleg több mint két évtizeden át gyűjtött adatokat a nők testméreteiről – 1908-ban őt mutatta be harvardi tanítványainak mint a „tökéletes nőt”, akinek alakja és testarányai a Milói Vénuszt idézték. Kellerman maga is tudatában volt szépségideál-szerepének. 1907-től számos címszerepet – olykor meztelen jeleneteket is – vállalt, pl. *A tökéletes női alak*, *A sellő*, *Az istenek leánya*, *A tenger királynője* és *A déltengerek Vénusza* c. filmben, 1919-ben pedig *Hogyan őrizzük meg szépségünket* címmel adott ki könyvet.)

Az 1930-as években az úszóversenyekről, vízibemutatókról és a mozivászonról is ismert Johnny Weissmuller vált világszerte ünnepelt férfiszépséggé, aki a Tarzan-filmekben a tökéletes fizikumú vadember szerepét kapta. A *Tarzan és asszonya* c. film legendás fürdőző jelenetében a Jane-t alakító Maureen O’Sullivan helyett Josephine McKim szerepelt ruhátlan dublőrként, aki az 1928-as amszterdami olimpián az amerikai úszóválogatott tagja volt Weissmullerrel együtt.

A kisportolt test szépségét vitte filmvászonra Leni Riefenstahl is. Az 1936-os berlini olimpiai játékokról készült filmje – melynek első része *A nemzetek ünnepe*, a második *A szépség ünnepe* címet viselte – a sport és a sportolók valóságos apoteózis volt. S bár Riefenstahl kétségkívül a nemzetiszocialista propaganda alkalmazója volt, ebben a filmjében elsősorban a testi tökéletességnek és a mozgás harmóniájának és dinamizmusának bemutatására törekedett. Képsorain a színes bőrű sportolók éppúgy ennek az ideálnak a megtestesítői voltak, mint az „árja” atléták.

*

A 20. században Magyarországon is egyre több példát találunk arra, hogy a férfi és női test szépségét a testgyakorlással vagy egyenesen a versenyszerű sportolással hozták összefüggésbe. Jászi Alice 1912-ben nyitotta meg az amerikai Bess Mensendieck gyakorlatait alkalmazó hölgytorna-iskoláját,⁵⁹ ahol tanítványait az egészség, a szépség és a női báj harmóniájának megteremtésére oktatta, s később mozgásművészeti

⁵⁷ Kovács 1891: 537.

⁵⁸ Tamedly 1910: 6.

⁵⁹ Erről bővebben ld. Madzsarné 1912.

előadásokat is rendezett. Jászi elméletileg is érdeklődött a test és a mozgás esztétikuma és annak koronkénti változásai iránt, s 1926-ban írott, később több hazai és külföldi kiadást megért, *A női testkultúra új útjai* c. könyvében rövid áttekintésre is vállalkozott e tárgyban: „A kőkorszak embere nagy mellű, zsírpárnás csípőjű és zsíros farú asszonyokról mintázta szobrocskáit, bizonyára ez volt akkor a szépség-ideál, és ma is ez a hottentottáknál. Az antik szépségideált a Vénusz-szobrokban látják, a nyúlánk, izmos és csak vékony zsírrétegekkel lekerékített idomú női testben.”⁶⁰ Az antikvitásban a női test „emberi” volt, később a középkorban „a lélek sanyargatandó porhüvelyét” látták benne, majd a reneszánszban a kéjvágy tárgyát.⁶¹ Ezért lett a „reneszánsz idején a lágy, kövér, nagy mellű nő a szépségideál.”⁶² Az újkorban a nő fokozatosan a férfi szellemi társává vált, de testét elhanyagolta. Csak a 20. század első évtizedei hívták életre „a harmonikus nő-ember típusát”, aki sem „kékharisnya”, sem pedig „nőstény”, s ezzel a szexualitás is kilépett az úr-szolga viszonyból.⁶³ Immár „nem a tunya háremnő az ideál, hanem a testileg és szellemileg rugalmas, hajlékony, izmos nő, aki az üzletben százszor is felszalad a létra tetejére és szabad idejében elkíséri a férfiakat a hegycsúcsokra is.”⁶⁴

A női sport elterjedésében kulcsfontosságúnak tartotta, hogy „a divatból kiment és különben is csak téli időre szorított bálók helyett” éppen a „társas sportok” – vagyis a teniszezés, a turisztika, a hegymászás, az úszás, a sízés, a ródlizás és a korcsolyázás – teremtenek ismerkedési alkalmat, amit a nők ki is használnak.⁶⁵ Annál is inkább, mert valódi női sportágak híján a nők már csak kényszerűségből is a férfiak sportjait művelik. Jászi egyébként a női testkultúra funkcióit tartotta összetettebbnek. Mint írta: „a férfi testkultúrája csak arra irányul, hogy a testet egészségesen megtartsa és képessé tegye testi és szellemi munkájának minél könnyebb és tökéletesebb elvégzésére”, ezzel szemben „a női testkultúrának ezeken a feladatokon kívül még egy külön célt kell szolgálnia. Azt, hogy fenntartsa a női test alkalmasságát a szaporodás biológiai funkciójának minél simább elvégzésére és fenntartsa és fokozza a női test plaszticitását és regenerációs képességét.”⁶⁶

A fiús, karcsú leányalak divatját észlelte Erdősné H. Irén is. „Ez a típus nyeri meg a szépségversenyt, ez a főszereplő a filmen és színpadon, ez a festő modellje és erre az alakra szabják a legújabb ruhaterveket” – írta 1928-ban megjelent, a „fiatalság, karcsúság és szépség titkairól” szóló könyvében.⁶⁷ Megállapította, hogy az arc szépségével szemben előtérbe került a korábban nagyrészt eltakart, de újabban egyre

⁶⁰ Madzsarné 1926: 28.

⁶¹ Madzsarné 1926: 29–30.

⁶² Madzsarné 1926: 28.

⁶³ Madzsarné 1926: 31.

⁶⁴ Madzsarné 1926: 33.

⁶⁵ Madzsarné 1926: 58.

⁶⁶ Madzsarné 1926: 58. (Eredeti kiemelések)

⁶⁷ Erdősné 1928: 5.

inkább feltárulkozó test szépsége, ami nagyobb szerepet ad a modern testkultúrának.⁶⁸ Az amerikai filmek hatásának tulajdonította, hogy Magyarországon is terjed az „éhségkúra”, a „fogyasztószédület”, s emlékeztetett rá, hogy az Egyesült Államokban a filmsztárok szerződésük értelmében napi két-három órát tornáznak.⁶⁹ Jászi Alice nyomán Erdősné is megkülönböztette a férfi és a női sport szerepét, de ő ezt a különbséget egészen költői képekben ragadta meg, s a nőiséget sokkal önállóbb, szabadabb karakterrel ruházta fel: „Míg a férfi azért úz sportot, hogy fizikumát fejlessze, testét akaratának engedelmessé, hibátlanul működő géppé alakítsa és energiáját fokozza, addig a nő szépítőszerűen használja, testi-lelki harmóniát (költőiben: boldogságot) keres. De azért is sportol, mert érzi, mennyire kedvez neki a mindenkori miliő; akár az autó volánja mögül villan elő napbarnított arca, teniszpályán hajladozik, lendül, jégtükrön, hómezőn siklik, vagy nyugtalan paripán bukkan fel sötétkosztűmös sziluettje. Legfestőibb keretet a tengerpart nyújt. Ott egy jól kiképzett úszóruhás alak úgy hat, mint egy megelevenedett görög szobor. Mögötte a napfényes háttér színpompája: az ég és tenger azúrja, aranybarna homok, zöld pázsit és opálos sziklatömbök csak fokozzák varázsát.”⁷⁰ (Hozzátehetjük: ez a karcsú, sportos és elegáns nőalak az 1920-as években egyre gyakrabban jelent meg a magyarországi magazinok, képes újságok, illusztrált hétvégi lapmellékletek fotográfiáin is.)

A *sport enciklopédiája* című kétkötetes kézikönyv nyitótanulmányának szerzői is egyetértettek azzal, hogy a gyorsan elterjedő sportszellem nagyban befolyásolja a szépségeszmény alakulását: „A 19. század végén a dekadens, bágyadt, érzelgős szépség volt a divat: férfiaknál lobogó szakáll és haj, sápadt arc, vékony csont; nőknél kétarasnyi derék, vékony váll és csípő, de erősen domború mell és comb. A mai szépségideál csak a férfiakra vonatkozólag egységes: a határozott vonású, délceg, amellet ruganyos mozgású, vállas, de karcsú férfi számít szépnek.”⁷¹ A nőkre szintén erős befolyást gyakorolt a századelő sportkultusza, s ez „teremtette meg az úgynevezett »fiús« divatot, a könnyű anyagok és rövid szoknyák kultuszát, a bubi- és eton-frizurát.” S bár egységes szépségideálról nem lehet beszélni, azért „általában a friss, karakteres arcú, karcsú, sehol sem erősen domborodó, hanem bakfis alakú nő számít szépnek.”⁷²

Bély Miklós testnevelő tanár 1929-ben már egy újabb női szépségtípust vélt felfedezni: az 1. világháború utáni „fiús leánygyermek” divatját már múlni látta, s új kor-

⁶⁸ Erdősné 1928: 7.

⁶⁹ Erdősné 1928: 6. Kankovszky Arthur ökölvívó-szakíró, a Testnevelési Főiskola oktatója még azt is tudni vélte, hogy „Hollywoodban mindenki bokszol. A férfiak, hogy erőt és rugalmasságot szerezzenek, a nők, hogy a testük karcsúságát megtartsák és a mozdulataikat lekerekítsék”. Ld. Kankovszky 1928: 245.

⁷⁰ Erdősné 1928, 27.

⁷¹ Koch – Rabinovszky 1928: 6.

⁷² Koch – Rabinovszky 1928: 5., 6.

szakot vizionált a „görli-típus” és „a jellegzetes női testidomok sejtetésével” operáló új női divat megjelenésével.⁷³

A kisportolt test szépsége természetesen nem csupán diszkrét elismerést váltott ki, hanem szexuális vonzerőt is gyakorolt. Amint Pósta Sándor orvos, olimpiai bajnok kardvívó írta 1931-ben, „a fölserdült ifjú éppen a jól végzett testnevelő munka hatása alatt kíváncsiabb tárgya a nemi vonzalomnak, mint az elhanyagolt testű, hajlott gerincű, nyim-nyám ember”.⁷⁴ Pósta azonban úgy vélte, hogy a sportembernek önmegtartóztató életet kell élnie, s ha ez irányú felkészítése helyes volt, akkor „a testneveléssel beléje oltott tisztaságérzés, önfegyelem, azonkívül a sportja iránt érzett kötelességtudás, a tréningmunka mibenlétének átérzése, a kondíció fontosságának a tudata és a versenyben elérhető győzelem dicsősége” meg is fogja őt óvni „a könnyelmű lépéstől”.⁷⁵

A sportszempontokat előtérbe helyező szexuális tartózkodásra a 19. század végéről is van adatunk. A már említett Istvánffi Gyula így írt 1894-ben *A kerékpárosság Kézikönyvében*: „Nők dolgában teljes megtartóztatás vagy a lehető legkevesebbet. Don Juan sohasem volt sportsman; legalább egy héttel a verseny előtt semmi érintkezés.”⁷⁶ Hasonló prudéria érződik ki Mannó Leonidasznak, a századforduló kitűnő *all round sportsman*jének a soraiból, aki 1921-ben így fakadt ki arra a gondolatra, hogy a tervezett Nemzeti Stadionban szórakoztatócentrum is helyet kapna: „Hogy képzelik ők a sport komoly tréningjét? Hogy a sportoló ifjúság egyik szemével a trénerjére tekint, a másikkal pedig a női bokákban fog gyönyörködni?”⁷⁷

*

A sportolók státusemelkedéséhez jelentősen hozzájárultak azok a hatások, amelyek a 19–20. század fordulóján érték a sport világot, s amelyek hamarosan a sport fogalmának újraértelmezéséhez vezettek.

A századfordulón megjelentek a gépsportok és a csapatsportok, amelyek jóval nagyobb közönséget vonzottak. A versenyek rendezése nagy bevételekkel kecsegtetett, így hamarosan megjelentek a sportvállalkozások – tudatos marketinggel, a versenyzők adásvételével, az eredmények manipulálásával. Az egyre élesedő versenyben javultak az eredmények, és rövidesen leáldozott a korábban ideálisnak tartott sportemberek, a sokoldalúan képzett, több sportágban is kiemelkedő teljesítményt nyújtó, ám a sportszerűséget minden körülmények között vezérelvnek tartó *all round sportsman*ek kora.

⁷³ Bély 1929: 2.

⁷⁴ Posta 1931: 336.

⁷⁵ Posta 1931: 337.

⁷⁶ Istvánffi 1894: 124.

⁷⁷ Manno 1921: 208.

A gyarapodó közönség és a szaporodó sajtótudósítások nyomán jelentős mértékben kiszélesedett a sport nyilvánossága, s a 19. század végén megrendezték az első nemzetközi versenyeket. A sport fokozatosan az országok, nemzetek, kultúrák és fajok versengésének szimbolikus terepévé vált, s ez a fejlemény a 20. század első felének erőszakos nacionalizmusait a sportpályákon is egymás ellen fordította. Később ez a jelenség az „árja faj” ünnepének szánt 1936-os berlini olimpián, majd az 1950–70-es évek hidegháborús légkörében még erőteljesebben mutatkozott meg.

Ez természetesen a sportolókat is új helyzetbe állította, új feladatokat szabott a részükre, ugyanakkor minden addiginál nagyobb nimbusszal ruházta fel őket. Elterjedt az a nézet, hogy a sportsikereken keresztül lemérhetőek a nemzetek közötti különbségek – tehetség, műveltség, rátermettség tekintetében. Számos országban ezért állami irányítás alá helyezték a versenysportot, és nagy összegeket fordítottak annak támogatására. Ennek nyomán az élsportoló egyre inkább az ország (nemzet) képviselőjében fellépő „harcossá” vált, aki ennek fejében a közösség támogatását élvezte. Ez a kiválasztottságnak minden addiginál erősebb öntudatát plántálta az élsportolóba, akik már nem csupán sztárokká, de nemzeti hőssékké, példaképekké is válhattak. Ismertség, népszerűség, növekvő verseny- és reklámbevételek voltak ezen új státus velejárói, miközben a sportélet eseményei a nemzeti identitást megalapozó tudásanyagának is részévé váltak.

A sport fogalma Magyarországon is átértelmeződött: a sport nemzeti ügyévé vált, a sportsikerekben a magyar „kultúrfölény” bizonyítékát látták, a világversenyeken győztes sportolókat nemzeti hősként ünnepelték. 1936-ban Horthy Miklós kormányzó külön kitüntetést alapított – német és olasz mintára –, amelyet „a sport és testnevelés terén szerzett érdemek” elismeréseként adományoztak. A Toldi Miklós Érdemérem arany, ezüst és bronz fokozatát a világversenyeken elért sikereiért, illetve kiemelkedő sportpályafutásáért 106 sportember vehette át: 19 magyar női és 78 férfi sportoló (közülük öten két alkalommal), valamint 9 német sportvezető.⁷⁸

*

Összességében elmondható, hogy Magyarországon a 20. század közepéig a modern testkultúra, az egészséges életmód és a sportmozgalom elterjedése felemás maradt, s inkább csak a városi népességet érintette. E téren az iskolai testnevelés tett a legtöbbet, de a középiskolások alacsony aránya miatt ez is csak a 12 éves korig terjedő korosztályokat érte el országos szinten. Az iskolán kívüli testgyakorlásra a cserkészlet és a levegő is módot adott, de előbbi sosem vált tömegmozgalommá, utóbbi pedig a fiatalok körében nem volt túlságosan népszerű. Az egyesületi sport a 20. század közepéig jellemzően a nagyobb városokban, mindenekelőtt a Budapesten lakó férfiak elfoglaltsága maradt, míg a kisebb településeken és a nők körében

⁷⁸ Pandula 1990: 119., 123–130.

feltűnően alacsony volt a sportolók aránya. Az 1930-as évek végétől a kormányzat ösztönzésére nagyobb összegeket fordítottak az üzemi sportra, ez azonban – már csak a háborús körülmények miatt is – nem változtatta meg jelentősen az összképet.

A műveltebb és módosabb középosztályi rétegekben és a társadalmi ranglétra magasabb fokain azonban népszerűvé vált a tág értelemben vett testkultúra, bár nem elsősorban a versenyszerű sport. Ezekben a körökben lényegében evidenciává vált a testgyakorlás és az egészséges életmód összefüggése. Ennek a tudásnak az elemei a közoktatáson keresztül természetesen az alsóbb rétegeket is elérték, de a társadalomnak ezekben a szegmenseiben a szabadidő és a megfelelő anyagiak hiánya gyakrabban vált akadályává a modern testkultúra tudatos és rendszeres ápolásának.

Ami a sport és a szépségesszmény kapcsolatát illeti, e téren nem ment végbe olyan látványos összefonódás, mint az angolszász országokban vagy a náci Németországban. Riefenstahl testkultuszának képsorait, a Johnny Weissmuller és Errol Flynn típusú férfiszépségeket vagy a sportos alakjukat merészen megmutató színésznőket hiába keresnénk a magyar filmekben. Erre már csak a cenzúra miatt sem volt lehetőség.

Nagyon kevés adatunk van arra vonatkozólag, hogy a hazai sportolók között számon tartották volna a szépségeket. Egy 1927-ben a *Nemzeti Sport* c. napilap által hirdetett ún. kedvencversenyen a 100 legnépszerűbb magyar sportoló közé bekerült 95 férfi és 5 nő közül csak 2–2 esetében tűnik valószínűnek – vagy legalább elképzelhetőnek –, hogy jó helyezésükben a szexepil is szerepet játszott.⁷⁹ Ahogyan 1945 előtt – tudomásunk szerint – az sem fordult elő, hogy élsportoló előnyös külseje miatt kapjon filmszerepet vagy reklámszerződést. Az államszocializmus idején erre – olykor-olykor – már volt példa, ma pedig egyre gyakrabban találkozunk sportolókkal a reklámokban.

Napjainkban a média arra is figyel, hogy a versenyeredményeikkel és vonzó külsejükkel népszerűséget szerzett sportolókat szerepeltesse, sőt szépségideálként mutassa be. Újabban szokássá válik a világversenyeken a legszebb sportolónő megválasztása, és az interneten is egymást érik az ilyen jellegű szavazások. A férfi és női magazinok aktmodelljei között egyre gyakrabban találkozunk (ismert) sportolókkal – az 1990-es évek óta már Magyarországon is. A sportolók egyre inkább mint a szexuális vágy tárgyai jelennek meg ezeken a felületeken, ami – úgy tűnik – új „szerepkört” nyit meg előttük.

⁷⁹ Erről bővebben ld. Zeidler 2012: 13–208. (Különösen: 159., 165–177.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Áldor Imre 1866: Cassius [Áldor Imre]: *Magyarország fővárosa. Budapest leírása képekkel*. Pest, Heckenast Gusztáv.
- Ballexserd, Domby 1807: *Fontos kérdés, miképpen kelljen a' gyermekeket természet szerént úgy nevelni, hogy egészségesek, nagyok, erősek és hosszú életűek lehessenek? Mellyre leghelyesebben megfelelt az időben Frantzia nyelven Ballexserd, Genevai természetvizsgáló, mellyért az Hárlemi Tudományok' Akadémiájától egygy arany pénzzel megajándékoztatott; most pedig A' Magyar Nemzet' hasznára Németből fordította G. Domby Sámuel, orvos doktor, És Tekintetes Borsod Várme-gyének Érdempénzt vevő Orvosa*. Pozsony–Pest, Landerer Mihály.
- Bély Miklós 1929: *Gimnasztika a kozmetika szolgálatában*. Budapest, *Testnevelés–Sport*.
- Chappon Károly 1893: *Kardvívás kezdő és haladó vivók számára*. Irta: Chappon Károly a Debreczeni Torna-Egylet művezetője és vivó-mestere. Előszóval: Vértesi Gyulától. Debrecen, Csokonai.
- Chappon Samu 1904: *A nemes vívás művészetének elmélete és a Nemzeti Casinó által elfogadott új párbaj szabályai*. Irta Chappon Samu. 26 ábrával a természet után fölvéve. Kolozsvár, Ajtay K. Albert.
- Deáky Zita 2002: A test és az egészség az egészségügyi felvilágosító irodalomban. In: *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, Balassi, 2002. 445–469.
- Deményi Jakab 1899: *Kerékpár-kodex. Kézikönyv kezdő és gyakorlottabb kerékpárosok számára*. Budapest, Radó Izor.
- Domján János 1839: *Ví-tan*. Buda, Gyurián és Bagó.
- Eco, Umberto 2005: *A szépség története*. Szerk. Umberto Eco. Ford. Sajó Tamás. Budapest, Európa.
- Erdősné H. Irén 1928: *Önmasszázs és tornajáték. A fiatalság, karcsúság és szépség titka*. Előszóval ellátta: Lukács Pál. 21 ábrával. Budapest, Mai Henrik és fia.
- Esterházy Miksa 1874a: Viator [Esterházy Miksa]: *Athletika. II.* (sic!) Vadász- és Versenylap, 1874. május 6. (XVIII. évf., 18. sz.) 130.
- Esterházy Miksa 1874b: Viator [Esterházy Miksa]: *Athletika. V.* Vadász- és Versenylap, 1874. május 28. 150.
- Gerentsér László 1944: *A modern kardvívás*. Vitéz Bély Alajos előszavával. Sajtó alá rend. Bay Béla. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Göhring Tófor – Józsa, Menyhért 1880: *Tornászati vezérfonal. Tanítók, tanítójelöltek és tornászok számára*. Írták Göhring Tófor és Józsa Menyhért tanítóképző-intézeti, közép- és népiskolai tanítók. Sopron, Szerzők.
- Hammerschmidt Ferdinánd 1838: *Értekezés a' vad emberek' állatias és testgyakorlati életéről*. Buda, Magyar kir. Egyetem.

- Hufeland (Kováts), Christóf 1798a: *Az emberi élet meg-hosszabbításának mestersége*. Íratott Christóf Wilh. Hufeland Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában az Orvosi Tudománynak Rendszerént-való közönséges Tanítója által. Most pedig német nyelvből Magyarra fordítatott, a' nehezebb helyeken meg-megvilágossított, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabott, néhol pedig meg-bővített Kováts Mihály orvos doktor által. I–II. rész. Pest, Trattner Mátyás.
- Hufeland, Christóf 1798b: Hufeland Christ.[oph] Wilh.[elm]: *Az emberi élet hosszabbításának mesterségéről német nyelven irtt bővebb munkájának rövid foglalattya*. Kolozsvár, Hochmeister Márton.
- Hufeland (Kováts), Christóf 1799: *Az ember' élete meg-hosszabbításának mestersége*. Irta Hufeland Kristóf Wilhelm Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában az Orvosi Tudománynak Rendszerént-való Közönséges Tanítója. A' második kiadás szerint fordította, a' nehezebb helyeken meg-megvilágosította, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabta, sok helyeken pedig meg-bővítette Kováts Mihály orvos doktor. I–II. rész. Pest, Patzko Ferentz.
- Hufeland (Kováts), Christóf 1825: *Makrobiotika vagy az ember életét meghosszabbító mesterség*. Szerzé Hufeland Kristóf Vilmány, Királyi Burgus Országglás Tanácsosa, és a' Király Orvosa. Első Rész. Ötödik meg bővítettett törvényes kiadat. Fordítá, és a' Magyar Nyelvre való Jegyzékekkel megszorítá Kováts Mihály, Orvos Doktor, a' Tek. Nem. Magy. Kir. Pesti Tudmány Mindenség Orvos Tehetségének, és a' Jénai Ásványász Társaságnak Tagja, Tekintetes Nemes Pest Pilis és Sólth Törv. egy. Vármegy. Táblabírájok. Harmadik Magyar Kiadat. Buda, Landerer Anna.
- Hufeland, Christóf 1865: *A gyermekek testi nevelése! Jó tanácsok anyák számára a gyermekek testi nevelésének legfontosabb pontjaira nézve, a legelső években*. Függelékkel fiatal házások számára, a születendő gyermekek iránti előgondoskodást illetőleg. Irta Dr. Hufeland K.[ristóf] V.[ilmos] egykori porosz kir. Államtanácsos és udvari orvos. Az eredeti kilencedik kiadás szerinti fordítást átnézte és előszóval ellátta Poor Imre, orvostudor, tudományegyetemi magátanár. Pest, Hartleben Adolf.
- Hufeland (Klencke), Kristóf Vilmos 1887: *Makrobiotika vagy hogyan hosszabbíthatjuk meg életünket*. Dr. Klencke átdolgozása nyomán fordította Kemény Fülöp. Budapest, Franklin-Társulat.
- Igaz (Salzmann), Simon 1797: *Okosdi Sebestyén, a' köznép számára iratott könyv*, Salzmann által Német Nyelven, Igaz Simon által ki-adatott Magyar Nyelven. Kassa, Ellinger János.
- Istvánffi, Gyula 1894: Istvánffi Gyula: *A kerékpároosság Kézikönyve*. Budapest, Keréksz Nyomda.
- Kankovszky, Arthur 1928: Kankovszky Arthur: *A boxolás története. Testnevelés*, 1928. május (I. évf., 5. sz.). 239–246.
- Kelen, József 1871: *A testgyakorlat kézikönyve. Tartalmazva: a tanodai, torna-egyleti, házi, hadászati és női testgyakorlást, valamint az uszás, vívás s egyéb tornászati körébe vágó gyakorlások elemeit is*. Pest, Lauffer Vilmos.

- Kiss, József 1794: *Egészséget tárgyzazo Katechismus a' köz-népnek és az Oskolába járó Gyermeknek számára, Hogy tudhassák Egészségeket betsülni, és őrizni*. Sopron, Sziesz Klára.
- Kiss, József 1796: *Egészséget tárgyzazo Katechismus vagy-is Kérdésekbe, és Feleletekbe foglaltt Oktatás Miképpen Kellessék Az Egészséget betsülni, és őrizni, Derék, 's egészséges Gyermeket nevelni, A' Betegekkel okossan bánni, és Némelly közönségessebb Betegségekben főképpen A' hirtelen-való Veszedelmekben magán segíteni*. Minden nem-orvosnak de kiváltképpen a' Köz-népnek és az Oskolába járó Gyermeknek számára Doctor Kiss József Gróf Széchényi Ferentz ő Excellentiájának Udvari Orvossa által. Sopron, Sziesz Klára.
- KN 1935–1939: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXII. kötet. Budapest, Athenaeum.
- Koch Nándor – Rabinovszky Márius 1928: A sport fogalma és jelentősége. In: *A sport enciklopédiája. A testnevelés és testgyakorlás kézikönyve*. Szerk.: Pálffy György. Dréhr Imre előszavával. I–II. kötet. Budapest, Enciklopédia Rt., I. köt., 1–9.
- Korchmáros Kálmán 1897: *Kerékpáros káté*. Budapest, Lampel Róbert.
- Kovács Dénes 1891: Az Arany-szobor Toldija. *Vasárnapi Újság*, 1891. augusztus 16. (XXXVIII. évf., 33. sz.) 537.
- Kovács Dénes 1893: Arany János szobra. *Vasárnapi Újság*, 1893. május 14. (XL. évf., 20. sz.) 337–338.
- Közlemények 1836a: Clair Ignác gimnazisták intézetéből. *Honművész*, 1836. május 12. (IV. évf., 38. sz.) 298–300.
- Közlemények 1836b: Clair Ignác gimnazisták intézetéből. *Honművész*, 1836. június 26. (IV. évf., 51. sz.) 403–404.
- Krúdy Gyula 1931: „Pest rózsája”, Pilis Róza legragyogóbb élete, öreges hanyatlása és remete-halála. *A Reggel*, 1931. július 20. 7.
- Locke, John 1771: *A' gyermekek neveléséről*. Francziából fordította Sz. Á. Kolozsvár, Református Collegium.
- Madzsarné Jászi Alice 1912: *Jászi Alice tornaiskolája Mensendieck rendszere szerint gyermekek és nők számára*. Budapest.
- Madzsarné Jászi Alice 1926: *A női testkultúra új útjai*. 119 ábrával a szöveg között és 35 képpel 16 táblán. Budapest, Athenaeum.
- Manno, Leonidas 1921: A Nemzeti Stadion ügye. In: Zsembery Gyula: *Az evezés és a rokonsportok*. 2. kiadás. Budapest, Kellner Nyomda, 206–219.
- Matolay Elek 1869: *Tornazsebkönyv. A tornászat német–magyar műszótárával*. Pest, Rudnyánszky Nyomda.
- Matolay Elek 1876: *A tornázás története, a tornatan alapfogalmai elméletének és kezelésének főelvei. A nemzeti tornaegylet tornatanító-képző tanfolyamain tartott elméleti előadások vezérfonala*. Budapest, Légrády Testvérek.
- Mátyus K. István 1762–1766: *Diaetetica, Az Az a' jó egészség' meg-tartásának módját fundamentumoson elő-ado könyv, Mellyet, Betegek körül való foglalatosságtól*

- üres óráin írt és készített, K. Mátyus István: Med. Doct. Első és Második darab. Kolozsvár, Páldi István.
- Mátyus K. István 1787–1793: *Ó- és Új Diaetetica azaz: az életnek és egészségnek fenn-tartatására és gyámolgatására, istentől adattatott nevezetesebb Természeti Eszközöknek a' szerint való elé-számlálása, a' mint azokra reá kaptak, és eleitől fogva mind ez ideig magok károkra vagy hasznokra velük éltek az emberek. Mellyben hat darabokra intézve, a' maga elébbi Diaeteticájának Első Darabját bővebben ki-magyarázta; és sok ide tartozó régi Szokásokkal 's jeles történetekkel meg-világosította, 's egyszer'smind a' Természetnek Szentséges helyeire is maga Feleinek sok helyeken a' jeget megtörte; úgy hogy, ennyi részben, e' munka természet' historiája gyanánt-is szolgálhasson*, K. Mátyus István. M. D. Nemes Küküllő és Maros-Székből egyesült vármegyének R. Physicusa. 1–6. kötet. Pozsony, Füs-kúti Landerer Mihály.
- Molnár Lajos 1875: *Athletika*. Budapest, Fekete Bernát, 1875.
- Neptun 1935: *A Neptun Budapesti Evezős Egylet 50 éve*. Budapest, Neptun Budapesti Evezős Egylet választmánya.
- Oheroly János 1881: *A tornázás elméleti és egészségtani alapelvei*. Budapest, Tettey Nándor és Társa.
- Oheroly, János 1888: *Torna-zsebkönyv*. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- Pandula Attila 1990: A Toldi Miklós Erdemérem története. *Numizmatikai Közöny*, 1989–1990. 119–131.
- Pintér Orsolya 1999: Adalékok a XIX. század magyar női sportéletéhez. *Sporttudomány*, 1999/4. sz. 16–19.
- Pósta Sándor 1931: A testnevelés szerepe a nemi élet levezetésében. *Testnevelés*, 1931. április (IV. évf., 4. sz.). 332–337.
- Proffné 1909: *Báró Proff Kocsárdné főv. polg.-isk. tanítónő torna- és vivőiskolája*. Budapest, V., Alkotmány-u. 19. I. em. Kizárólag hölgyek és gyermekek részére. Budapest, Pátria Nyomda.
- Rousseau, Jean-Jacques 1875: *Emil, vagy a nevelésről*. Franciából fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Führer Ignác. Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- Schlosser Imre 1957: *Fél évszázad a futballpályán 1906–1956*. Budapest, Sport.
- Struve (Kováts) Kerestely Ágoston 1802: *A' gyenge élet' meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége*. Fordította, a' tehén-kilisekről való tanítással, 's sok tudósok' értelmeivel meg-bővítette Kováts Mihály orvos doktor. I–III. rész. Pest, Trattner Mátyás.
- Struve (Bérczy) Kerestely August 1806: *Az egészség' baráttya az öregségben avvagy arra való oktatás mint lehessen megtartani az egészséget, az életet meghosszabbítani, 's vigan tölteni az öregségben*. D. Struve Kerestely August Görltzi Orvos által. Magyarázta Bérczy János az orvosi tudományok' doctora, a' jénai mineral. tud. társ. Tagja, t. n. Nógrád vármegye' rendszerént való orvosa. Pest, Trattner Mátyás.

- Tamedly Mihály 1910: *Uzsás*. Budapest, Nemzeti Sport.
- Turjay László 1882: *Nőnevelő tornászat*. Szülék tanítók és tanítónők számára. Budapest, Nagel Bernát.
- Ujvári Péter 1929: *Magyar zsidó lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Budapest. (Reprint kiadás: Budapest, Makkabi, 2000.)
- Vahot Imre 1864: *Budapesti kalauz*. Pest, Szerző.
- Vívóintézeti könyv 1836: *Pesti Nemzeti Vívó-Intézeti könyv 1836*. A' Nemzeti Vívó-Intézet részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai és egyéb tudnivalói. Pest, Trattner-Károlyi.
- Wesselényi Miklós 1829: A' régi híres ménesek egyike' megszűnésének okairól. Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató-Intézete, 1829. (Reprint kiadás: Budapest, Mezőgazdasági, 1985.)
- Weszprémi István 1760: Az egészségnek fenn-tartására, és a' hoszszu életnek megnyerésére tartozó szükséges Regulák. Kolozsvár, Páldi István, 1760.
- Zeidler Miklós 2012: *A labdaháztól a Népstadionig. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században*. Pozsony, Kalligram, 2012.
- Zuber Ferenc 1925: *A Magyar Athletikai Club története 1875–1925*. Budapest, Magyar Athletikai Club.
- Zsóldos János 1814: *Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó és a' Betegségtől tartóztató Rendszabások*. Győr.
- Zsóldos János 1818: *Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó, és a' Betegségtől tartóztató Rendszabások*. Pest, Trattner Tamás János.
- Zsóldos János – Fodor Gerson 1818: *Az egészség' fentartásáról való rendszabások. (Diaetetica.)* Az oskolák' számára készítette orvos doctor Zsóldos János. Versekbe foglalta A' Helv. Vallástételt tartó négy Fő Tiszt. Superintendentiák rendelkezéséből Fodor Gerson. A' Dunán innen lévő F. T. Superintendencia Gen. Fő-Notáriusa, a' N. Kőrösi Eklésia' egyik L. pásztora. Sárospatak, Nádaskay András.
- Zsóldos János–Zsóldos János 1817: *Egység' regulái*. Készítette Zsóldos János Orvos Doctor, több Tudós Társaságoknak Tagja, Tekintetes Nemes Veszprém Vármegyének Első Rendes Orvosa és Tábla Bírója. Mostan pedig a' Helvétziai Vallástételt tartó Négy Fő Tiszteletű Superintendenziák Egyházi főbb Konsistóriumának rendelkezéséből, Versekbe foglalta, és mint a' Négy Fő Tiszteletű Superintendenciákban, az apróbb Tanuló Gyermekek' számára megrendelt Oskolai Kézi Könyvet, tulajdon költségén kinyomtatattatta Zsóldos János Mező Laki Református Predikátor, és a' Túl a' Dúnai Fő Tiszteletű Superintendenziale Konsistóriumának Rendes Assessora. Győr, Streibig Leopold.

Az arc megszépítése: a himlőoltás elterjedése Magyarországon

A középkori és kora újkori Európa népességét a pestis és a kolera mellett leginkább a himlő tartotta rettegésben. Európában a 18. században évente 150–200 ezer ember halt meg himlőben.¹ Ma már tudjuk, hogy a himlő² (hólyagos himlő, fekete himlő, variola vera) poxvírussal terjedt. A fertőzőanyag belégzéssel vagy a bőr sérülésein át jutott a szervezetbe, s a 3–11 napos lappangási idő alatt semmiféle tünetet nem okozott. Ezt követően viszont a fertőzött egyén hirtelen rosszul lett, magas láza támadt, rázta a hideg, hányt, fájni kezdett az ágyéka. Néhány nap után megjelentek a bőrön a kiütések, amelyek három nap alatt hólyagokká fejlődtek. Ekkor a magas láz csökkent, de egy-két nap múltával, amikor a hólyagok gennyesedni kezdtek, szabálytalan időközönként újra megjelent, s egészen a hólyagok beszáradásáig tartott. A bőrön, a szájnyálkahártyán, a szem kötőhártyáján és szaruhártyákon keletkező hólyagok az esetek legalább 10–30%-ában halállal végződtek, de túlélés esetén is vakságot, süketiséget okozhattak. Gyógyulás után a bőrön csúnya hegek (ragyák) maradtak vissza. A gennyes kiütések helyett a bőr alatti tűszúrásnyi bevérzések okozták a fekete himlőt, amely egy héten belül halálhoz vezetett.

A himlő elleni hatékony védekezésnek két módját alkalmazták a 18. század végén: az emberi himlő, illetve a tehénhimlő beltartalmával (nyirokkal) való beoltást. Az emberi himlővel való beoltás (az ún. varioláció vagy inakuláció) hazánkban a 18. század utolsó harmadában terjedt el szélesebb körben. A sajtó is népszerűsítette.³ A helytartótanács 1799-ben kiadott rendeletében hívta fel a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy a varioláció eredményéről és hasznáról tájékoztassák az orvosokat, sebészeket és a lakosságot.⁴ Az emberi himlővel való védőoltás már hazánkban is elfogadott preventív eljárásnak számított, amikor a tehénhimlőt felfedezték.⁵

A tehénhimlőt Edward Jenner (1749–1823) angol orvos 1796-ban fedezte fel. Az eljárást a tehénről (vacca) vakcinációnak, az oltóanyagot vakcinának nevezte el

¹ Kempler 1984: 200. A statisztikai adatok nagy szóródást mutatnak. Nyulas szerint Európában évente átlagosan 450 ezer ember halt meg himlőben. Nyulas 1802: 6.

² A ragályos betegség magyar elnevezése az 1820-as években: himlő, emberhimlő, hólyagos himlő, ragadó himlő, pestises himlő, csécs; a tehénhimlő szinonímái: őrhimlő, védhimlő, mentőhimlő. Kovács 1822: 26., Tóth 1823: 3., 5.

³ Hazai tudósítások. In: *Magyar Hírmondó* 1780. 4. sz. (január 12.) 28–29. Közli Kókay 1981: 86–87.

⁴ Blázy 1972: 157.

⁵ A variolációval foglalkozó orvosok tevékenységét bemutta: Duka Zólyomi 1982: 35–54.

az orvostudomány. 1799-ben Londonban megnyílt az első oltóintézet, melynek nyomán a következő évben Európában is megkezdődött az oltóanyag előállítása.⁶

Magyarországon 1801-ben már szélesebb körben alkalmazták, de csak 1876-ban tették mindenki számára törvényileg kötelezővé.⁷ Az 1876. évi XIV. közegészségügyi törvény XIII. fejezete előírta, hogy az első életévben lévőket minden településen évente szakképzett orvos oltsa be. Az oltóanyag és az oltás költségeit az állam biztosította. Az oltást elmulasztókat pénzbírsággal vagy fogsággal büntethették.⁸ A 1886. évi himlőjárvány hatására vezették be a kötelező újraoltást. Az 1887. évi XXII. tc. előírta, hogy az első életévben sikeresen beoltott gyermeket a 12. életév betöltése előtt újra kell oltani. A hatóságok a tanköteles kor kezdetekor (a népiskolai beiratkozáskor), illetve a tanonciskolai, polgári iskolai és középiskolai felvételikor ellenőrizték az oltás, illetve újraoltás megtörténtét. A mulasztó vagy ellenálló szülőket megbüntették.⁹ A kötelező védőoltást Magyarországon az 1980-as évek elejéig alkalmazták.¹⁰

Előadásomban a himlőoltás magyarországi elterjedését és hatását igazgatás- és társadalomtörténeti nézőpontból kívánom bemutatni. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy néhány évtized alatt a magyar társadalom elfogadta a védőoltás szükségességét, melynek következtében „esztétikusabbá” vált az emberi test.

A himlőoltás bevezetése és elterjedése Magyarországon

A Magyar Királyi Helytartótanács nevű kormányhatóságon belül 1783–1848 között az egészségügyi osztály (Departamentum Sanitatis) végezte a közegészségügy irányítását. Szakmai kérdésekben az 1786-ban kinevezett országos főorvos (protomedicus regni) foglalt állást. A munkamegosztás fejlődéseként az ő munkáját 1802-től az országos szemorvos (oculista regni), 1838-tól az országos állatorvos (veterinarius regni) segítette. Egyes adatok szerint a himlőoltás 1794-től kezdve szerepelt a jelentésekben.¹¹

Véleményem szerint a tehénhimlő-oltás elterjedésének több szakaszát különíthetjük el:

⁶ D. M. J.: A' mentő vagy a' tehén-himlő-oltást ajánló irás. In: *Tudományos Gyűjtemény* 1826. III. 88–101., Benedek 1978: 125–126.

⁷ Kempler 1984: 200–201.

⁸ A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvényt lásd az 1000 év törvényei internetes elérhetőségen: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5727> (Letöltve: 2013. augusztus 5.)

⁹ 1887. évi XXII. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk XIII. fejezetének módosításáról. Lásd az 1000 év törvényei internetes elérhetőségen: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6252> (Letöltés: 2013. augusztus 5.)

¹⁰ Kempler 1984: 201.

¹¹ Felhő–Vörös 1961: 258–259.

1. Először az orvosi szakmának kellett meggyőződnie az oltás szükségességéről és hatékonyságáról. Ez viszonylag gyorsan ment, hiszen az orvosok versengve tették az eljárást, és eredményeiket azonnal nyilvánosságra hozták. A 19. század első éveiben a himlőoltás Magyarország és Erdély nagyobb városaiban mindenütt ismertté vált.¹²

2. Ezután megindult a szellemi elit meggyőzése és ezzel párhuzamosan a hivatalos kormányzati adminisztráció propagandája. Az oltást az egyházi és világi értelmiségiek is kezdték népszerűsíteni, sőt esetenként oltásra is vállalkoztak.¹³

3. A nép körében a közigazgatási és egyházkormányzati apparátus igénybe vételével az 1810-es években kezdődött meg a szervezett oltás.¹⁴ 1826-tól a Lenhossék Mihály országos főorvos vezette Himlőoltási Központi Bizottság irányította a himlőoltás ügyét.¹⁵

Az orvosi szakma gyors reakcióját a Jenner-féle felfedezésre számos adattal alátámaszthatjuk. Nagy Sámuel komáromi orvos 1801-ben több mint 300 egyént oltott be, s tapasztalatait kis könyvben tette közzé a nép felvilágosítására. Azt is vállalta, hogy a hozzá forduló falusi seborvosokat ingyen oktatja és a paraszt gyermekeket „pénz jutalom nélkül” beoltja.¹⁶ Váradi Sámuel (1773–1857) bécsi orvostanhallgató – később Nagyenyed és Alsó-Fehér vármegye orvosa – 1802 februárjában nyomtatta ki könyvét, melyben a tehénhimlőről részletes és megbízható ismereteket közölt.¹⁷ Bene Ferenc (1775–1858) orvos 1802-ben szintén az elsők között ismertette a védőoltást magyar nyelven. A nagyközönségnek szánt „Rövid oktatás” c. munkája több kiadást is megért.¹⁸ Nem véletlen, hogy utóbbi művét a helytartótanács – Szathmári József (kb. 1788–1837) Borsod vármegyei főorvos hasonló munkájával együtt – az egész országban „közönséges olvasásra” ajánlotta, és a nemzetiségek nyelvére is lefordíttatta.¹⁹

¹² Vita 1962: 180. Az új eljárás elfogadását megkönnyítette, hogy az orvosok közül a 18. században már sokan oltottak emberi himlővel.

¹³ Tiszafehérváron pl. Major Mihály református lelkész Joan de Carro bécsi orvos leírása és sógornője elbeszélése alapján 1802-ben, 1804-ben és 1806-ban is tehénhimlővel oltotta be a gyermekeket. Sógornője ugyanis előzőleg látta, hogyan oltott Pesten Szombati Sámuel. Gál 1961. 76–80.

¹⁴ VeML IV. 1. a. 1815. augusztus 1. közgy. No. 66. A lelkészek bevonása valószínűleg a genfi példa nyomán történt.

¹⁵ Daday 1966: 151.

¹⁶ Nagy 1801: 4.

¹⁷ Váradi 1802. Előfizetési felhívását 1802. február 2-án tette közzé a Magyar Kurírban. Vö. Vita 1962: 180.

¹⁸ Bene 1802., 1816. Egyesek szerint Bene Ferenc 1801 szeptemberében elsőként hozta a tehénhimlőt Pestre. „Azután itt sok érdemes orvos urak oltogatták, s terjesztették azt...” Kiemelkedik közülük Cseh Szombati Sámuel, aki évente átlagosan 450 személyt oltott be hosszú időn át „minden önhaszon keresés nélkül”, miközben sokakat ellátott oltóanyaggal. 1818 márciusában ő adott friss oltóanyagot a nádor gyermekeinek beoltásához is. Kovács 1822. 21–22.

¹⁹ Szathmári 1818.

Erdély főorvosa, Nyulas Ferenc (1758–1808) a saját költségén népszerűsítette a tehénhimlő-oltást. Munkáját Erdély összes orvosának és sebészének megküldte.²⁰

A vármegyék is kedvezően fogadták az új találmányt. Hont vármegyében 1802-ben Borbély Mihály járási seborvos kezdett először oltani. Az orvosok és seborvosok Pesten kéthetes tanfolyam keretében, közkölségen sajátították el a tudnivalókat.²¹ A Bécshez közeli Moson vármegyében is az elsők között vezették be a himlőoltást. Már az 1803. évi áprilisi himlőjárványkor oltottak (pl. Oroszváron), s az oltást a következő évben is folytatták. Johann Costein (1778–1811) orvos, Moson vármegye tiszteletbeli orvosa 1804. június 1-én egymaga 30 hegyeshalmi gyereket oltott be.²² Békés vármegye 1804-ben és 1806-ban is körrendeletben hívta fel a szülők figyelmét a tehénhimlő-oltás hasznos voltára.²³

Az 1800-as évek elején Magyarországon jelentős orvosi irodalom keletkezett a vakcináció védelmében.²⁴ Az orvosi szakkönyvek az előzetes cenzúrát követően jelenhettek meg.²⁵ Az országos főorvosok közül is akadt olyan, aki a tehénhimlő-oltás előnyeiről és szükségességéről értekezett.²⁶ Számos orvos a saját költségén adott ki népoktató könyvecskét, melyet a szegények közt ingyen osztott szét.²⁷

A nép felvilágosítása érdekében különösen sokat tettek a lelkészek. Tiszaföldváron Major Mihály református lelkész 1802 márciusától júniusáig 17 gyermeket oltott be.²⁸ Már (Maár) Péter (1770–1823) győri református lelkész, aki 1805. január 27-én tartott szentbeszédét a belpoklosság (lepra) gyógyításának bibliai igéjére, Mózes ötödik könyvének példázatára építette (MTörv 24,8), valójában azonban a himlőjárvány történetéről, a tehénhimlő felfedezéséről és hasznáról beszélt, kiemelve, hogy az „a’ hólyagoshimlő veszedelmeitől mind örökké megoltalmaz”.²⁹ Prédikációját genfi példára kinyomtatta és keresztelekor a keresztszülőknek ajándékozta, hogy

²⁰ Nyulas 1802. Nyulas 1801–1802-ben, a járvány idején 100 személyt oltott be tehénhimlővel, köztük a saját fiát. Munkája elején (i. m. 4.) az olvasóközönséget arról tájékoztatta, hogy bárkit ingyen beolt, megtanít az oltásra vagy tájékoztat annak mibenlétéről. Az eljárás sikere érdekében a mindenki számára ingyenes oltást szorgalmazta (i. m. 29.).

²¹ Kiss 2010: 88–93.

²² Costein 1804: 92–95., 99. (A műre Horváth Gergely Krisztián barátom hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.) Costein haláláról: Kulcsár 1963: 130.

²³ Oláh 1967.

²⁴ Az emberi himlővel és tehénhimlő-oltással kapcsolatos szakirodalmat áttekinti: Gortvay 1950. 673–682.

²⁵ Felhő–Vörös 1961: 260.

²⁶ Lenhossék 1829.

²⁷ Eze közé tartozott például Buda város orvosa, Straub Frigyes: Straub 1829. Straub 1810-ben kezdte a védőoltást, amelyet először saját fián próbált ki. Tudományos ismeretterjesztő munkájának kiadási költsége 500 forint volt, a pénzért értékesített példányokból 100 forint bevételt könyvelhetett el. Vö. Daday 1966: 157.

²⁸ Gál 1961: 76–77.

²⁹ Már 1805: 13. Az alapul vett ige: „A’ belpoklosságnak tsapásában, meg lássad, hogy szorgalmatosan megörizzed, és mindenestől megtartsad, amire titeket tanítanak, a’ Lévi nemzetségéből való papok.”

a közjó érdekében meggyőzze őket a „tehénhimlő megbetsülhetetlen hasznairól”³⁰ Javasolta, hogy a vármegyék alkalmazzanak egy főállású himlőoltó orvost.³¹

Látzai Szabó József (1764–1828) lepsényi református lelkész 1806-ban kinyomtatott vasárnapi prédikációja tartalmazta a „tehénhimlő oltásra serkentő tanítást”, amelynek igéje: „Az Úr megkegyelmez minden te bűneidnek, meggyógyítja minden betegségeidet” (Zsolt 103,3.). Híveit arra intette, hogy a járványokat, köztük a „hólyagos himlőt” – melytől a katonai kordonok sem védenek meg – „vallásbeli kötelességből tartozunk az előadott mód szerint orvosolni”³² „Minden tizedik embert ez a himlő vagy megöli, vagy megrontja, megtsűfitja”, s akiket életben hagy, azokat is megkínozza.³³ Kifejtette, hogy az „anglusok” által feltalált himlőoltás, melyet saját gyermekein és másokon is kipróbált, végleges védettséget ad.³⁴ A gondatlan szülők „szófogadatlan megátalkodásokért kemény számadást várjanak fejekre.”³⁵

A humanitárius hadműveletben az egyházak szervezeten is részt vettek. Tóth Ferenc (1768–1844) a Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi főjegyzője 1823-ban készített prédikációját az egyházkerület kinyomtatta, és ingyen kiosztotta a „köznép” között.³⁶ Az egyházkerület ugyanebben az évben részletes instrukciót is kiadott a lelkészeknek a mentőhimlő beoltásával kapcsolatos teendőkről, melyet Tóth Ferenc főjegyző készített.³⁷

A magyar kormányhatóságok 1804-ben reagáltak az eseményekre.³⁸ Ekkor hat oltó főállomást szerveztek (Buda, Pest, Kassa, Gyula, Pozsony és Zágráb székhelyekkel), melyeken hatóságok képviselőinek és helyi vezetők jelenlétében megkezdtek a nyilvános tömeges oltásokat. A hathatósabb lépésekre a következő évtizedben került sor.

A kormányhatóság 1813. november 30-án kelt 28.769 számú rendeletében kötelezte a törvényhatóságokat az oltás megszervezésére, felügyeletére, eredményességének számbavételére, évenkénti jelentéstételre és arra, hogy az országos főorvos elnökletével működő budai Centrális Deputáció alá tartozó megyei filiális állandó szakbizottságot szervezzenek. A rendeletet 1814. július 11-én megismételték.³⁹ A megyei bizottság vezetését általában a tiszti főorvosra bízták. A kormányhatóság

³⁰ Már 1805: 2. Genfben az orvosi kar felhívást készített a tehénhimlő-oltásról, melyet a szülők nyomtatva ingyen megkaptak a keresztteléskor. Erről először 1802-ben Nagy Sámuel komáromi orvos számolt be a Magyar Kurírban. Az ötletet a cikket olvasó Nyulas Ferenc is jónak tartotta. Vö. Nyulas 1802. 14. A felhívás szövegét magyarra fordítva Váradi Sámuel közölte: Váradi 1802: 149–152.

³¹ Már 1805: 16.

³² Látzai 1806: 40.

³³ Látzai 1806: 41.

³⁴ Látzai 1806: 44.

³⁵ Látzai 1806: 44–45.

³⁶ Tóth 1823. Tóth Ferenc prédikációja 1823. március 2-án hangzott el a pápai református őtemplomban.

³⁷ DREL I. 1. a. 1823. május 29–31. közgy. No. 32. Az instrukció pontosan megfogalmazta a tanító, lelkész és a szülők kötelességeit.

³⁸ Véghely 1886: 170.

³⁹ Zsoldos 1842: 118.

rendszabásokat is kiadott, melyek az oltók eljárását, a beoltandók magatartását, és az oltás eredményességének felmérését szabályozták.⁴⁰ A rendelet végrehajtásakor a lelkészeket arra kötelezték, hogy évente legalább kétszer prédikáljanak a himlő-oltásról, és a keresztelekor oktassák a szülőket.⁴¹

Az orvosdoktorok egy része Fejér vármegyét tekintette mintának, ahol 1820-ban bekövetkezett haláláig Végh Ignác táblabíró látta el a főorvosból, járási szolgabírákból álló vármegyei deputáció elnöki tisztét. A deputáció évente kétszer ülésezett, üléseiről jegyzőkönyvet vezetett, és tapasztalatairól évente összesítő jelentésben számolt be a helytartótanácsnak. Az oltást úgy szervezték meg, hogy a vármegyét felosztották a seborvosok között, akiket ingyen fuvarral szállítottak a községekbe, ahol a helység előjárói a beoltatlan gyermekeket és szüleiket a kijelölt helyre és időre összehívták.

A seborvosok a már beoltott gyermekeket is megvizsgálták, és ha az oltás hatástalan volt, újra beoltották. A beoltatlan gyermekeket szabályszerűen beoltották, és erről nyomtatott táblázatos nyilvántartást vezettek. A sikeres beoltásról a deputáció elnöke által aláírt, és a deputáció pecsétjével ellátott oltási bizonyítványt állítottak ki minden gyermek számára. 1820-tól, amikor Simonyi Pál (1764–1835) székesfehérvári nagyprépost vette át az elnöki teendőket, a születési anyakönyvbe jegyezték fel az oltás megtörténtét. Az oltásért a seborvosok 5 garast (15 krajcárt) kaptak, a szegényeket azonban ingyen oltották be. Az ő költségeiket a vármegye házi pénztárából fedezték. (Erdélyben az oltásban részt vevő borbélyoknak 12 garas, az orvosoknak 25 garas napidíjat fizettek.)⁴²

Fejér vármegye a lelkészeket arra szólította fel, hogy prédikációikban érveljenek a tehénhimlő-oltás mellett.⁴³ Sőt, azt is előírta, hogy csak az oltási bizonyítványt felmutató gyermekeket vegyék fel „szolgálatra”.⁴⁴ A Fejér megyei lelkészeknek 1821-től kötelezővé tették az oltások tényének anyakönyvezését.⁴⁵

Veszprém megyében Zsoldos János (1767–1832) vármegyei főorvos elnökletével, Puchly Ignác rendes orvos, több orvos és seborvos részvételével eredményesen működött az 1814 nyarán megszervezett bizottság.⁴⁶

Az oltást kezdetben csak kevés gyermek kapta meg. 1814-ben 1938 gyermeket (1657 adózót, 281 nemest) oltottak be, ebből 1893 (97,67%) bizonyult sikeresnek. 1816. május és 1817. április vége között, egy év alatt viszont már 5013 egyént oltot-

⁴⁰ VeML IV. 1. a. 1814. december 5. közgy. No. 10.

⁴¹ DREL 1. b. 1814. június 30.–július 1–2. közgy. No. 57. A nyomtatott latin nyelvű rendelethez a helytartótanács a szülők oktatására egyoldalas magyar és német nyelvű oktatást mellékel, amely arra figyelmeztette őket, hogy ha elmulasztják az oltást, maguk lesznek magzatjaiknak gyilkosai. A felhívás címe: „Jó Szülők!”/ „Liebe Eltern!”

⁴² Kováts 1822: 24.

⁴³ Kováts 1822: 6–8.

⁴⁴ Kováts 1822: 24.

⁴⁵ DREL I. 1. a. 1821. június 15–17. közgy. No. 35.

⁴⁶ VeML IV. 1. a. 1814. július 11. közgy. No. 57.

tak be.⁴⁷ Zalában a főorvos irányításával 1817-ben próbaoltásokat végeztek minden járásban, 1818-ban pedig már tömegesen oltottak. Ekkor 10 767 gyermek kapott védőoltást.⁴⁸

A kiküldött orvosok és seborvosok 1822-ben Veszprém megyében 4355 gyermeket oltottak be, 4152 oltás bizonyult sikeresnek. A szülők több helységben ellenálltak, emiatt a hólyagos himlőjárványban gyermekeik meghaltak.⁴⁹ Az 1830–40-es években évente 5000–6000 között mozgott a beoltott gyermekek száma, akiknek mintegy 10%-a tartozott a tehetős családokhoz, akik maguk fizették a minimum 6 ezüst-krajcáros oltási díjat. A megyeszékhelyen 1826–1831 között évente 2–10 esetben oltottak az egyes évek között azonban nagy volt az ingadozás.⁵⁰ A helyzet később javult: 1871–1875 között 1718 gyermeket, vagyis évente átlagosan 344 főt oltottak be.⁵¹ Az évenkénti eltérések azonban jelentősek voltak: ebben a szülők hanyagsága, nemtörődömsége éppúgy szerepet játszhatott, mint a hatóságoké.

Az oltók többsége sebész volt, de néhány orvos is részt vett az oltásban. Veszprém megyében 1844–1845-ben például 10 sebész és két orvostudor (Csirke Lajos, Entz Ferenc) végezte az oltást.⁵² Az oltók közül kiemelkedett Cholnoky Ferenc veszprémi járási seborvos – Cholnoky Jenő földrajztudós, Cholnoky László és Viktor írók nagypapja –, aki évente 500–700 gyermeket is beoltott.⁵³ A vármegye 1835-ben „A himlőoltásról” c. statútumban szabályozta az oltási eljárást.⁵⁴

Moson megyében az alispán elnökletével működő oltási állandó választmány vármegyei tisztviselőkből állt. Az oltást orvosok, seborvosok végezték. A nép felvilágosításában a plébánosok is részt vettek. A fejlődést mutatja, hogy az 1810-es években 1200–1400, az 1840-es években már 1900–2300 között mozgott az évente beoltott gyermekek száma.⁵⁵ A nagy kiterjedésű Zalában 1821–1825 között évente átlagosan 5840, 1841–1845 között pedig 8509 gyermeket oltottak be. Az oltók gyakran tapasztalták, hogy „az anyák gyermekeiket az oltás elől el dugják”.⁵⁶

A gyakorló orvosok a népszerűsítő művek, tudós értekezések társadalmi hatásában kételkedtek. Úgy vélték, hogy a „köznép” keveset tud a tehénhimlőről, melyet „sokan ócsárolnak”, mivel sokszor megtörténik, hogy a tehénhimlővel rosszul beoltottak himlőjárvány idején a „hólyagos himlővel ismét meghimlőznek”. Ami nem

⁴⁷ Véghely 1886: 170–171.

⁴⁸ Blázy 1972: 160.

⁴⁹ VeML IV. 1. a. 1822. december 9. közgy. No. 69.

⁵⁰ Véghely 1886: 170–171.

⁵¹ Véghely 1886: 169.

⁵² VeML IV. 1. b. 1846. november 3. közgy. No. 2031.

⁵³ VeML IV. 1. b. 1845. november 3. közgy. No. 2729. Veszprém vármegye kimutatása az 1838–1843. közötti himlőoltásról. Veszprém, 1843.

⁵⁴ VeML IV. 1. b. 1846. november 3. közgy. No. 2429.

⁵⁵ Kulcsár 1963: 184., 188.

⁵⁶ Blázy 1972: 160–161.

véletlen, mert „a’ tehénhimlő oltás is csak ímmel ámmal folytattatik országunkban, az az, nem oltatik be tehénhimlővel a’nyi gyermek, a’menynyit lehetne, és kellene is beoltani.” Vannak falvak, amelyekben az anyák – látva az oltók érkezését – gyermektől az erdőbe szöknek. De az oltók is hanyagok, nem ellenőrzik az oltás hatását.⁵⁷

A reformkorban a tapasztalatok összegzése nyomán Lenhossék Mihály Ignác (1773–1840) országos főorvos részletes szabályzata adott útmutatást a himlőoltás szervezésére, végrehajtására, ellenőrzésére vonatkozóan.⁵⁸

Az oltást részben beoltott gyermekek nyirokváladékával, részben friss oltóanyaggal biztosították, melyet 1824-ig, a pesti Védhimlő Intézet felállításáig Bécsből szereztek be. 1850-től az oltóanyag-ellátást a Központi Védhimlő Intézet biztosította, amelynek teendőit 1874-től a Stefánia Gyermekkorház vette át. Mesterséget tanulni, házasodni csak az oltási bizonyítványt felmutatásával lehetett. A bizonyítvány díjának fele az oltási deputáció tagjait illette.

A törvényhatóságok a tapasztalatok alapján maguk is hoztak végzéseket, melyek a nép felvilágosítását, az oltás hatékonyságának növelését szorgalmazták.

Kezdetben a védőoltás igénylése önkéntes volt, 1815-től azonban a helytartótanács kötelezővé tette. Az oltásban részt vevő szakemberek (orvosok, járási sebészek, vizsgát tett polgári oltók) oltásonként a helytartótanács által meghatározott összeget kaptak, és ingyenes fuvart biztosítottak a részükre. A tehetősebb szülők maguk fizették az oltási munkadíjat, a szegényebbek terheit viszont a törvényhatósági közpénztár vállalta magára. A munkálatokat a vármegyei főorvos, illetve szabad királyi városokban a városi orvos irányította. A lelkészeknek kimutatást kellett készíteniük a megszületett és a beoltott gyermekekről; 1817-ben már a be nem oltott gyermekek összeírását is be kellett adniuk, így a hanyag szülők gyermekeinek pótlólagos beoltására is sor kerülhetett.⁵⁹

Az 1820-as évektől már egy jól működő rendszer biztosította a védőoltás népszerűsítését, beadását, a tapasztalatok összegzését, és a tanulságok hasznosítását. A himlőoltást irányító-felügyelő bizottságok a legtöbb megyében működtek is.⁶⁰ A beoltandó gyermekekről a szolgabírák lajstromokat készítettek, amelyek az oltás eredményességének, és az oltó személyek munkájának ellenőrzését is szolgálták.

⁵⁷ Kováts 1822: 9–12. Kováts azt is említi, hogy Pápán 1802-ben már oltottak tehénhimlővel, de hanyagul, ezért a tehénhimlővel beoltott gyermekek megkapták a hólyagos himlőt. Az esetet Schraud Ferenc (1761–1806) országos főorvos (protomedikus) kivizsgálta, és megállapította, hogy azért kapták el a hólyagos himlőt, mert a hibás oltás miatt testükön „fattyú himlők” keletkeztek, melyek nem nyújtottak védelmet. (Uo. 14.). Kováts az oltó nevét nem említi, de Zsoldos János orvosdoktorról lehet szó, aki Bécsben tanult és 1796-tól Pápán élt. A vármegye honorarius physicus volt, aki Havranek József főorvos halála után, 1813-tól a vármegye tisztí főorvosa lett. Pályázata benyújtásakor arra is hivatkozott, hogy Pápán az irtalmasok ispotályának, továbbá a felkelő ispotályának is orvosa volt és a himlőoltás elismert kutatójának számít. VeML IV. 1. b. 1813. május 15. közgy. No. 73.

⁵⁸ Lenhossék 1829.

⁵⁹ VeML IV. 1. a. 1817. január 25. kisgy. No. 48.

⁶⁰ Zsoldos 1842: 118.

Zsoldos Ignác (1803–1885) Veszprém vármegyei főjegyző 1842-ben kiadott kézikönyvében a szolgabírák számára mintát is készített a rovatos összeíráshoz és azt javasolta, hogy azt a helyi jegyzők és lelkészek bevonásával évente tavasz elején töltsék ki, és juttassák el a vármegyei oltóbizottsághoz.⁶¹

Az oltás terjesztéséről, népszerűsítéséről az oltást felügyelő bizottság, a járási szolgabíró és esküdtje, az adott felekezet lelkésze, a községi vagy városi előljáróság együttesen gondoskodott. A szakemberek az iskolázatlan szülők megnyerése érdekében a felvilágosítást, rábeszélést tartották célravezetőnek, s helytelenítették az erőszakos módszereket, különösen a botot, „melly még soha senkit e' világon nem javított.” Nemesek esetén a hanyag szülők nevének nyilvánosságra hozását is célravezetőnek tartották.⁶² Mivel az oltás sikere sok tényezőn múlt, a hatóságok akkor tudtak eredményt felmutatni, ha a feladatokat és hatásköröket pontosan körülhatárolták, és a rendelkezések végrehajtását rendszeresen ellenőrizték.⁶³ Házasságkötéskor a lelkész elkérte az oltási bizonyítványt. Inasnak csak olyan ifjat vettek fel, aki igazolta, hogy beoltották. A szülőket azzal igyekeztek meggyőzni, hogy az oltás a lányokat megmenti a „szomorító elrutulástól”.⁶⁴ Mivel az oltásnak elvileg egyéves korban meg kellett történnie, a hatóságok az összeírási ívek alapján ellenőrizhették a beoltás megtörténtét, majd az oltás eredményességét, hogy az esetleges újraoltást elvégezhessek. Az iskolák évenkénti látogatása során is kiszűrhatték a beoltatlan gyermekeket.

Tanulságok

A tehénhimlőoltás az első gyermekvédőoltás volt Európában és Magyarországon, amely a 19. század első felében széles körben elterjedt, és a század második felében általánossá vált. Néhány nemzedék alatt a legfélelmetesebb járványos betegség megszűnt, és orvostörténeti, művelődéstörténeti emlékké vált.

A himlővel együtt eltűntek az emberi testet elborító csúnya hegek, amelyek a mindennapi érintkezés során leginkább az arcon látszottak. A körözőlevelekből is eltűnt a „himlőhelyes arcú” kifejezés.

A himlőoltás demográfiai és esztétikai haszonnal járt: csökkent a gyermekhalandóság, javultak a népmozgalmi statisztikák, és „megszépült” az emberi test, az emberi arc, amelynek ápolására ettől kezdve a kialakuló reklámpar adott különféle hasznos tanácsokat.

⁶¹ Zsoldos 1842: 119. Az „összeírási rovatok” mintáját a 40. sz. alatt közölte.

⁶² Zsoldos 1842: 120.

⁶³ DREL I. 1. a. 1842. június 21–23. közgy. No. 157. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből pl. megállapították, hogy Verőcén (Nógrád vm.) 1840 óta nem oltottak, Perőcsényben (Hont vm.) pedig a nép nem fogadta el a himlőoltást. Az egyházkormányzat elégségesnek tartotta, ha a lelkészek a népet oktatják és a beoltandók névsorát időben elkészítik; „a' többi a polgári hatóságokat illeti.”

⁶⁴ Zsoldos 1842: 120.

FORRÁSOK

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

I. 1. a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.

I. 1. b. Egyházkerületi közgyűlési iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (VeML)

IV. 1. a. Nemesi kis- és közgyűlések jegyzőkönyvei.

IV. 1. b. Nemesi kis- és közgyűlések iratai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bene Ferenc 1802: *Rövid oktatás a mentő himlőinek eredetéről, természetéről és beoltásáról*. Pest. (Második kiadás: Pest, 1816.)

Benedek István 1978: A himlőoltás története. In: A gyógyítás gyógyítása. *Orvosi-orvostörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 104–128.

Blázy Árpád 1972: A himlőoltás bevezetése Zala megyében a XIX. sz. első felében. In: *Orvostörténeti Közlemények* 64–65. 1972. 157–163.

Costein, Johann 1804: *Die Schutz- oder Kuhpocke in der Königlich-herzoglichen Herrschaft Hungarisch-Altenburg. Lesebuch für den Landmann jener Gegend*. Michael Landerer von Füsikut, Preßburg.

Daday András 1966: Adatok a magyarországi himlőoltás történetéhez (1835–1835). In: *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 40. 1966: 151–157.

Duka Zólyomi Norbert 1982: Fejezetek a himlőoltás történetéből. In: *Új Minden-es Gyűjtemény* 1982. 2: 35–54.

Felhő Ibolya–Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest.

Gál Lajos 1961: Himlőillenes védőoltás Magyarországon 1802-ben. In: *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 20. 1961. 75–87.

Gortvay György 1950: A himlőoltás magyar története. In: *Népegészségügy* 1950. 673–682.

Kempfer, Kurt 1984: *A gyógyszerek története*. Második, bővített kiadás, Budapest.

Kiss László 2010: A himlőoltás kezdete Hont megyében a XIX. század első évtizedeiben. In: *Uő.: Az orvostudomány felvidéki történetéből*. Sajtó alá rendezte Gazda István. Piliscsaba, 88–93.

Kókay György 1981: *Magyar Hírmondó*. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta – . Budapest. (Nemzeti Könyvtár)

Kováts Mihály 1822: *Értekezés a himlő kiirtásáról*. Szerző a' lelkitanítók számokra – . Pest.

- Kulcsár Imre 1963: Adatok Moson megye feudális korának egészségügyi történetéhez. In: *Communicationes ex bibliotheca historiae Medicae Hungarica*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 82–259.
- Látzai József 1806: A' tehénhimlő oltásra serkentő tanítás. In: *Prédikátori Tárház* II. 1806. 1. fogás [szám] 30–46.
- Lenhossék Mihály 1829: *Summa praeceptorum in administranda variolae vaccinae negotio*. Budae, 1829.
- Már Péter 1806: *Papi-ajándék, vagy, egy olyan tehénhimlőről való prédikáció, mellyel az keresztség alkalmatosságával, a' kereszt anyákat, meg ajándékozza* – –. Győr, 1806.
- Nagy Sámuel 1801: *Az oltalmazó himlőről, írta a komáromi nép megvilágosítására különösen* – –. Komárom.
- Nyulas Ferenc 1802: *Kolozsvári tehén himlő*. Kolozsvár.
- Oláh Andor 1967: Az első Jenner-féle himlőoltások Békés vármegyében. In: *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 41. 1967. 193–199.
- Straub, Friedrich 1829: *Erläuternde Abhandlungen über Blattern, Schutzpocken und deren Abarten. Für impfende Civil-Wundärzte und Nichtärzte, besonders Familienväter und Vormünder, die mancher Vortheile wegen, die Impfung ihrer Kinder verweigern. Mit mehreren Abbildungen*. Pest.
- Szathmári József 1818: *A tehénhimlő oltásról való rövid értekezés, leginkább a közrendűek megvilágosítására intézve*. Buda.
- Tóth Ferenc 1823: *Keresztyén vallási oktatás, mellyel a' mentő himlőnek, gyermekeikbe való beoltását ajánlotta a' szüléknek 1823-dik eszt. Mártzius 2-dik napján tartott predikációjában* – –. Pest.
- Váradai Sámuel 1802: *A tehén himlő avagy a vaktzina természetének és terjesztése módjának rövid előadása*. A vaktzina képével. Bécs 1802.
- Véghely Dezső 1886: *Emléklapok rendezett-tanácsu Veszprém város közigazgatási életéből. (Az 1875-ik évi jelentés töredéke.)* Veszprém.
- Vita Zsigmond 1962: Adatok a hazai himlőellenes védőoltás elterjedéséhez. In: *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 24. 1962. 177–181.
- Zsoldos Ignác 1842: *A' szolgabírói hivatal*. Közrendtartási rész. Pápa.

Anyai egészség és csecsemőkori életkilátások székelyföldi falvakban, 1850–1939.

Bevezetés

Jelen tanulmány az anyák egészségi állapota és a csecsemőkori életkilátások közötti összefüggéseket vizsgálja két székelyföldi településen – Szentegyhászfalván és Kápolnásfalván (Erdély, Hargita megye) – 1850 és 1939 között. A vizsgálat az egyházi anyakönyvek információi alapján felépített individuális és hosszmetzeti adatok többváltozós elemzésén alapul, feleleveníti és tovább árnyalja az utóbbi években a témában elért saját eredményeinket.¹

A vizsgált tematika kutatástörténete a klasszikus családrekonstitúciós vizsgálatokig nyúlik vissza.² Michel Oris, Muriel Neven és George Alter szerzőtársak 2004-es rövid összefoglalása szerint a történeti demográfiai vizsgálatokban a családrekonstitúciós módszer elterjedése óta a termékenység és a csecsemő- és gyermekhalandóság kérdésköre szorosan összekapcsolódott. A francia történeti demográfiai vizsgálatok felfigyeltek arra, hogy egy korábban született gyermek halála általában lecsökkenti a következő születésig eltelt időintervallumot („pótlás” hatás). Később, a németországi családrekonstitúciós vizsgálatok³ a szoptatási minták fontosságát hangsúlyozták, mint amelyek meghatározzák a születések közötti időintervallumok hosszát, közvetve pedig a csecsemő- és a gyermekági halandóságot. Ez utóbbiak magyarázata szerint a csecsemő korai elválasztása egyrészt felerősíti a fertőzésnek való kitettséget és növeli a csecsemőhalandóságot, másrészt viszont, megemelkedik a termékenység és a gyermekági halandóság is, hiszen az elválasztással a szoptatás teherbe esést gátló hatása (postpartum amenorheea) megszűnik, gyorsabban következik egy újabb várandósság, és a születések közötti intervallumok lerövidülnek. A magyarázat érvényessége mellett szólt az a kutatói megfigyelés is, amely szerint a történeti népelemek körében a nők férfiakhoz viszonyított többlethalandósága a gyermekvállalási életkorra korlátozódott. A vizsgálatokból az is nyilvánvalóvá vált, hogy „közvetlenül terhességi és szüléskörüli komplikációkból adódó gyermekági halálozások önmagukban nem magyarázzák a házasságban élő nők és férfiak között tapasztalható halálozási

¹ Pakot 2010, 2013: 105–127.

² Oris – Neven – Alter 2004: 153–154.

³ Knodel 1988; Imhof 1984.

differentenciákat.⁴ Roger Schofield számításai szerint a magas halandósággal jellemezhető kora újkori Angliában ezer születésre nagyjából 10 gyermekágyi – a születést követő 42 nap alatti – halálozás jutott, amely a teljes gyermekvállalási korra vetítve viszonylag alacsony 6–7 százalékos halálozási kockázatot jelentett.⁵ A sorozatos gyermekvállalás azonban egy másik úton mégiscsak hozzájárulhatott az anyai halandóság emelkedéséhez. A szegény társadalmakban a várandósság és az anyatejes táplálás további erőfeszítéseket igényelhetett az egyébként is szegényesen táplálkozó anyaktól, és fizikai kimerülésük (maternal depletion) következtében sérülékenyebbé válhattak a fertőző megbetegedésekkel szemben.⁶ A történeti demográfusok érvelése szerint a gyermekágyi halandóság a női többlethalandóság csupán egy kisebb részét magyarázza, a többi rész a reprodukív életszakasz alatt fokozatosan romló anyai egészségi állapot következménye. Ez utóbbi nem csupán az ismétlődő várandósságnak és szüléseknek tulajdonítható, hanem a kisgyermekek érkezésével egyre szaporodó háztartási és egyéb munkáknak, sőt szerepe lehetett benne a családon belüli élelmiszerelosztás során a férjük és gyermekeik javára vállalt anyai „önfeláldozó” magatartásnak is.⁷ Tehát a sorozatos gyermekvállalás és az ezzel párhuzamos munkák következtében egyre fokozódó fizikai és szellemi igénybevétel az anyák és újszülött gyermekeik egészségi állapotát és életesélyeit veszélyeztető faktorrá válhatott.

A fejlődő országokban végzett kutatások eredményei szerint a csecsemőhalálozások családok szerinti megoszlása nem egyenlő, sőt gyakorta a csecsemőhalálozások nagyobb hányada a családok egy kisebb részéhez köthető (death clustering).⁸ A szakirodalom a jelenséget biológiai-demográfiai, genetikai, társadalmi-gazdasági és kulturális tényezőkkel magyarázza. A fiziológiai-demográfiai és genetikai magyarázat mellett szóló érv, hogy a csecsemőhalálozások családok közötti egyenlőtlen megoszlásáért leginkább az újszülöttkori halálozások felelősek, amelyek döntően endogén okokra vezethetők vissza. Más magyarázatok azt hangsúlyozzák, hogy az egyén társadalmi-gazdasági jellemzői összekapcsolódva a környezeti, higiéniai és egészségi feltételekkel közvetett módon befolyásolhatják a halálozást, javítva vagy rontva a nők tápláltsági állapotát és szüléskörüli életminőségét. Mindezek mellett a szoptatási szokások, az anyai gondoskodás minősége és a szülői attitűdök is erősen befolyásolhatják a gyermek egészségi állapotát, sőt felelősek lehetnek a halálozási klaszterek létrejöttéért.⁹

Jelen tanulmány a fenti megállapítások székelyföldi rurális kontextusban való érvényesülését vizsgálja. Az alábbi rész röviden ismerteti a vizsgált települések jellemzőit, majd a felhasznált adatok és módszerek bemutatása következik. Ezt

⁴ Alter – Manfredini – Nystedt 2004: 330.

⁵ Schofield 1986: 259–260.

⁶ Alter – Manfredini – Nystedt 2004: 330; Oris – Neven – Alter 2004: 153.

⁷ Perrenoud 1981; Imhof 1984; Vö. Oris – Neven – Alter 2004: 153–154.

⁸ Edvinsson et al. 2005; Edvinsson – Janssens 2012.

⁹ Das Gupta 1997.

a többváltozós elemzésben használt változók leírása, és az azokkal kapcsolatos várákozások megfogalmazása követi, majd az elemzés eredményeinek ismertetése és értelmezése. A tanulmányt rövid konklúzió zárja.

Vizsgált települések

Az elemzés terepe a székelyföldi Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva, amelyek egymással szomszédos települések. A mai Románia területén, Belső-Erdély keleti részén, a Hargita-hegység vonulatának déli lábánál, mintegy 860 méteres tengerszint feletti magasságban találhatók. A korabeli Erdély gazdasági központjaitól távol fekvő, peremterületi falvak. A földrajzi közelség (2 km) és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két falu története szorosan összefonódott: 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak. A két település népességszáma 1850-ben 2999 fő, 1941-ben pedig 5646 fő, vagyis a vizsgált időszak alatt a népesség közel megduplázódott. Ezt részben a magas természetes szaporulat, részben pedig a közeli Szentkeresztbánya ipari telepre történő bevándorlás eredményezte. A mezőgazdasági terület felaprózódásának következtében a zömében kisbirtokos falusi családok megélhetése a mezőgazdasági termelés mellett a közösségi – később közbirtokossági – tulajdonú erdőkben végzett fakitermelés, fafeldolgozás és a külterjes állattenyésztés ötvözésén alapult. Az 1895. évi összeírás szerint az erdő- és legelőterület a két település teljes területének mintegy 56%-át jelentette.¹⁰ Ez utóbbi terület nagyjából közbirtokossági tulajdonként működött. A közösségi birtoklási forma a közösségen belüli vagyon megosztásának mechanizmusaként védő szerepet töltött be a gazdasági egyenlőtlenségekkel szemben. A közbirtokossági erdőkben végzett fakitermelés és feldolgozás házi ipari keretek között zajlott, amely az egymással rokoni kapcsolatban álló családok szoros együttműködését igényelte. A testvérek és közeli rokonok által közösen üzemeltetett, vízi meghajtású fűrészek száma az 1909. évi kataszter szerint elérte a 100-at.¹¹ A belső-erdélyi gazdasági fejlődés megnövelte a faáruk iránti keresletet. Az építkezésben és a mezőgazdaságban felhasználható faárut a szentegyházasfalvi és kápolnásfalvi családok férfitagjai szekereken szállították a mezőgazdasági szempontból fejlett és városiasodott dél-erdélyi régiók felé. A zömében kisbirtokos gazdák bér munkát ritkán alkalmaztak, földjüket maguk és családjuk munkaerejével művelték. A lányok kora serdülőkoruktól az erdélyi szász városok – Medgyes, Nagyszeben, Segesvár – polgárosult családjainál szolgáltak.

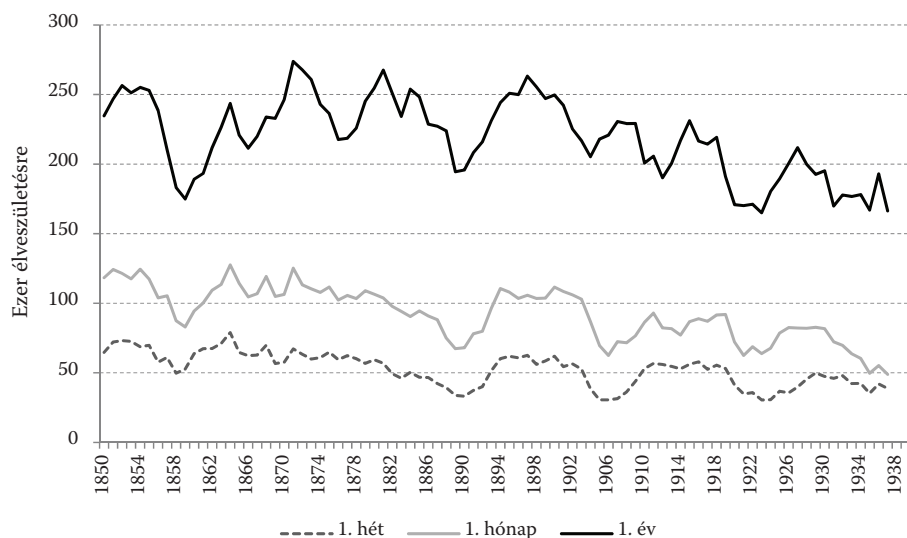
A térség 19. századi történetének fontos fejleménye a települések közelében található vasérclelőhelyek felfedezése és a vasérc kitermelésének megindítása. Az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya néven

¹⁰ 1895. évi mezőgazdasági összeírás: 710–716.

¹¹ Sándor 1998.

ipari telep jött létre, amely napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. A vasérc felszíni feldolgozása céljából a Brassói Bánya- és Kohómű Rt. vezetősége az Osztrák-Magyar Monarchiakülönböző tartományaiból (Csehország, Bukovina, Morvaország) német származású szakmunkásokat szerződtetett, akik aztán hosszú évtizedekre a vállalat állandó munkásaivá váltak, sajátos színfoltját képezve a szűkebb havasalji régió falusi társadalmának. A 20. század elején a vállalati munkáskolónia 50 házból állott.¹²

A két település 20. század elejéről származó halandósági mutatóinak értékei mikro- és makro-regionális kontextusban is a legmagasabbak közé tartoztak.¹³ 1850 és 1939 között az 1000 élveszületésre jutó csecsemőhalálozások száma 200 és 350 között ingadozott a két egyházközségben (1. ábra). A csecsemőhalandóság a 20. század első évtizedétől mérséklődött, csökkenés azonban inkább a két világháború közötti időszakra, azon belül is elsősorban az 1930-as évekre tehető. Ez utóbbi időszak csökkenéséhez az újszülöttkori (0–30 nap közötti) halandósági viszonyok javulása járult hozzá leginkább, amely összefüggésben állhatott a gyermekvállalási kedv



1. ábra. Csecsemőhalandóság (1000 élveszületésre jutó halálozás) a két egyházközségben, 1850–1939. 5 éves mozgó-átlagok

Forrás: Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva egyházi anyakönyvei.

¹² Vajda 1983: 95.

¹³ Pakot 2008.

egyidejű csökkenésével is.¹⁴ A csecsemőhalandóság 20. századi csökkenését eredményező tényezők feltárása további helytörténeti kutatást igényel. Feltehető azonban, hogy a csökkenés hátterében az egészségügyi ellátás lassú minőségi javulása, a fertőző betegségek visszaszorulása, és az anyák javuló táplálkozási státusza állhattak.

Adatok és módszerek

Az elemzés alapját az 1776 és 1943 közötti időszak szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi egyházi anyakönyvek individuális adatai képezik. Az adatok összekapcsolása a család-rekonstrukciós módszer alapján történt.¹⁵ Az adatelemzést egy mintavételi eljárás előzte meg. Ennek megfelelően az elemzésre kialakított minta kizárólag azon gyermekek élet-történeti adatait tartalmazza, akiknek szülei helyben házasodtak, illetve ismert az anya vagy az apa halálának – vagyis a házasság felbomlásának – időpontja. Ez a minta ilyen értelemben leginkább a helyben maradtak, legkevésbé mobilis családok tapasztalatát tükrözi. A mintába forráskritikai szempont miatt nem kerültek be a szomszédos Szentkeresztbányán született gyermekek. Ez utóbbiak szülei a Homoród-menti településekről vagy egy speciális csoport – a vasmunkások – esetében az ország távolabbi vidékeiről vándoroltak a bányatelepre, jelentős részükről nem rendelkezünk alapvető információkkal, mint például az anya életkora, korábbi születéstörténete, stb. A vizsgált populáció az 1850 és 1939 között született gyermekek, vagyis mintegy 90 születési kohorsz. Összességében 1883 házaspártól származó 10559 gyermek sorsát sikerült rekonstruálni. Az életben maradtak aránya az első életév végén 78 százalék (N=8234). A minta tartalmaz 93 halvaszületést, ez utóbbi bejegyzések azonban nem szisztematikusak, és feltehető, hogy a halvaszületettek egy részét egyáltalán nem jegyezték be a születési anyakönyvbe, más részüket pedig az élve születettek közé sorolták. Ilyen megfontolások alapján a halvaszületetteket bevontuk az újszülöttkori halandóság vizsgálatába.¹⁶

Az anyák helyzete és reprodukív egészségi állapota, és az 1 éves kor alatti gyermekeik életkilátásai közötti összefüggéseket többváltozós regressziós elemzéssel vizsgáljuk. Az anyák reprodukív egészségi állapotát tükröző változók kidolgozása megkövetelte a minta további szűkítését a születési sorrendben második, és annál nagyobb sorszámú születésekre (N=8841), vagyis az elsőszülött gyermekek vizsgálatától eltekintünk. Az első életév végén életben maradók aránya a szűkebb mintában 79 százalék (N=6972).

A többváltozós elemzés módszere az eseménytörténeti elemzés (event history analysis), amely lehetővé teszi a továbbélést leginkább meghatározó tényezők vizsgálatát egy többváltozós regressziós elemzés keretében. Az elemzés Cox-féle regresz-

¹⁴ Pakot 2013: 89–104.

¹⁵ Henry – Blum 1988; Andorka 1988.

¹⁶ Hasonló példaként l. Scalone et al. 2014.

sziós becsléseken alapul.¹⁷ Az eredmények értelmezése a következő: a többi tényező egyenlő volta esetén az adott jellemző x százalékkal növeli (vagy csökkenti) a halálozás kockázatát. A csecsemőhalandóság nagyon erősen összefügg a születéstől eltelt idővel. Ennek megfelelően az elemzés külön életszakaszokként kezeli a születést követő első hónapot (neonatólis vagy újszülöttkor), és a második hónaptól az egyéves kor betöltéséig tartó időszakot (postneonatólis vagy újszülöttkor utáni csecsemőkor).

Változók

Kimeneti és magyarázó változókat különítettünk el egymástól (1. táblázat). Kimeneti változónk a halálozás kockázata a neonatólis (0–30 nap közötti) és a postneonatólis (31–365 nap közötti) időszakban.

A vizsgált magyarázó változók a következők:

A gyermek neme

Számos tanulmány hangsúlyozza, hogy biológiai tényezők következtében csecsemőkorban a fiúk a lányoknál veszélyeztetettebbek.¹⁸

Ikerszülések/egyes-szülések

A történeti népességek körében megfigyelték, hogy a többes születésű újszülöttek körében magasabb a neonatólis halálozás.¹⁹ Az ikerszületésű csecsemők általában korábban jönnek világra, kisebb a születési súlyuk, következésképp az egyes-születésű újszülöttekhez viszonyítva veszélyeztetettebbek.

Az anya életkora a születéskor

Több tanulmány felhívta a figyelmet az anya életkora és a perinatális – a születést követő 0–6 nap közötti – halandóság közötti összefüggésekre.²⁰ Az anya életkorával összefüggésbe hozható halandóság általában U alakú formát követ, vagyis a csecsemők halandósága általában a fiatal és az idősebb anyák körében a legmagasabb. Ennek megfelelően az anya szüléskori életkorát jelző változó négy nagyobb életkor-szakaszt tartalmaz: 25 évnél fiatalabb; 25–29 éves; 30–34 éves; 35 évnél idősebb.

Korábbi születési intervallum

A gyakori és kis időintervallumokkal kihordott terhességek jelentős veszélyt jelentenek az anyák és a csecsemők továbbélése szempontjából. A mechanizmus leírását

¹⁷ Kleinbaum – Klein 2012.

¹⁸ Alter – Manfredini – Nystedt 2004: 329.

¹⁹ Reid 2001.

²⁰ Hobcraft et al. 1985; Beekink et al. 2002: 246.

John Hobcraft és szerzőtársaitól idézzük: „A gyereket vállaló anya erőforrásait a terhesség és a szülés kimeríti. A szülést követően általában szoptatja a gyermekét, amely újabb erőforrás elvonását jelenti. Azokban az esetekben, amikor a születések közötti időintervallumok rövidek, és a legutóbb született gyermek életben van, az anya a csecsemő szoptatását a következő teherbe esésig folytathatja. A szülést követő időszakban az anya számára már nem marad elegendő idő a felépülésre. Fizikai erőforrásai kimerülésnek, a soron következő terhességből kisebb csecsemő születik, és a koraszülöttség kockázata is megnövekedik. Az alacsony születési súly jelentős mértékben csökkenti a továbbélési esélyeket, annak ellenére, hogy az életkor emelkedésével az életkilátások is javulnak.”²¹ A jelenség figyelembe vételét célozza a korábbi születési időintervallum terjedelme, amely az anyák sorozatos szülései és a születések közötti rövid intervallumok következtében leromló egészségi állapot (maternal depletion) indikátora. Az időintervallumok négy csoportra bontva szerepelnek az elemzésben: 1) a legutóbbi születés és a vizsgált újszülött születéséig eltelt idő 18 hónapnál rövidebb; 2) a legutóbbi születési időintervallum 18 hónapnál hosszabb és 24 hónapnál rövidebb; 3) a legutóbbi születési időintervallum 24 hónapnál hosszabb és 36 hónapnál rövidebb; és végül 4) a legutóbbi születési időintervallum 36 hónapnál hosszabb.

A csecsemőkorban meghalt idősebb testvérek aránya

Az anyák helyzetének pontosabb megragadása céljából, korábbi kutatási minták alapján,²² létrehoztuk az anyák reprodukív történetét jellemző változót. A családrekonstrukciós adatokból mindegyik újszülött esetében kiszámoltuk az anya korábbi várandósságai számát, illetve az egy éves kor alatt meghalt – beleértve a halvaszületetteket is – idősebb testvérek számát. Az egy éves kor alatti idősebb testvérek és a korábbi születések hányadosa mutatja az újszülött csecsemő 1 éves kor alatt meghalt idősebb testvéreinek arányát. Az elemzésben öt nagyobb csoportot különítettünk el egymástól: 1) a csecsemőkorban meghalt idősebb testvérek aránya 0 százalék; 2) 10–20 százalék; 3) 20–30 százalék; 4) 30–50 százalék; 5) 50–100 százalék. Az indikátor egyfelől tükrözheti az anya egészségi állapotát és gyermekgondozási kompetenciáját, másfelől pedig a család- és háztartás általános higiéniai állapotát is. A csecsemőkorban meghalt idősebb testvérek arányával kapcsolatos fontos hangsúlyozni, hogy az újszülöttek mintegy 43 százalékában az összes idősebb testvér megélte az első életév végét, a csecsemők 67 százalékában viszont előfordult már legalább egy csecsemőkorban meghalt idősebb testvér (1. táblázat). 20 százalékra tehető továbbá azoknak az újszülötteknek az aránya, akikre jellemző, hogy korábban született testvéreik legalább fele meghalt az első életév betöltése előtt. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a csecsemőhalálozás a családok jelentős részének közös tapasztalata, egy kisebb csoport esetében viszont a jelenség halmozódása is megfigyelhető.

²¹ Hobcraft et al. 1985: 376–377.

²² Reid 2001; Kippen – Walters 2012; Scalone et al. 2014.

1. táblázat: A minta jellemzői és a változók statisztikai megoszlása (%)

Változók		0–30 nap között	31–365 nap között
Nem	Férfi	51,32	50,77
	Nő	48,68	49,23
Egyes/ Ikerszületés	Egyes születés	97,54	98,13
	Ikerszületés	2,46	1,87
A legutóbbi születéstől eltelt idő	< 18 hónap	13,37	13,05
	18–<24 hónap	20,14	20,01
	24–<36 hónap	47,55	47,71
	36+ hónap	18,94	19,23
Az anya életkora a születéskor	< 25 év	15,01	14,79
	25–29 év	28,99	29,09
	30–34 év	26,56	26,75
	35+ év	29,44	29,37
	35+ év	29,44	14,79
Csecsemőkorban meghalt testvérek %	0%	42,69	42,97
	10%–<20%	9,18	9,23
	20%–<30%	14,58	14,71
	30%–<50%	13,79	13,75
	50%–100%	19,76	19,33
Az apa jelenléte	Életben van	99,66	99,42
	Meghalt	0,34	0,58
Az anya jelenléte	Életben van	99,69	99,64
	Meghalt	0,31	0,36
6+ éves fiútestvér jelenléte	Nincs	60,86	61,09
	Jelen van	39,14	38,91
6+ éves lánytestvér jelenléte	Nincs	61,01	60,96
	Jelen van	38,99	39,04
0–5 éves fiútestvér jelenléte	Nincs	49,97	50,75
	Jelen van	50,03	49,25
0–5 éves lánytestvér jelenléte	Nincs	50,14	50,52
	Jelen van	49,86	49,48
Születési évszak	November–Április	46,89	46,86
	Május–Október	53,11	53,14

Változók		0–30 nap között	31–365 nap között
Születési időszak	1850–1859	8,05	7,98
	1860–1869	9,40	9,49
	1870–1879	11,39	11,33
	1880–1889	14,18	14,13
	1890–1899	13,70	13,56
	1900–1909	12,67	12,67
	1910–1914	6,32	6,48
	1915–1918	2,63	2,63
	1919–1929	11,80	11,91
	1930–1939	9,85	9,82
Egyházközség	Kápolnásfalu	46,49	46,61
	Szentegyházasfalu	53,51	53,39
Személyek		8841	8080
Halálozások		758	1111

Forrás: lásd 1. ábra.

Szülők és testvérek jelenléte

A magyarázó változók egy másik csoportját a családi összetétel változók alkotják, amelyek a születési család tagjainak – szülők és testvérek – jelenlétét mutatják. Az apa és anya jelenléte döntő fontosságú lehetett a csecsemő és kisgyermek életben maradása szempontjából.²³ A korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az anya elvesztése rendkívül kedvezőtlenül hat az újszülött továbbélési esélyére. Kezdetben az újszülött csecsemőt kizárólag az anyja táplálja, de még az elválasztást követően is az anyák játszanak ebben meghatározó szerepet. Ők védelmezik, táplálják gyermekeiket, és központi szerepet töltenek be a gyermek korai szocializációjában. Az édesanyák gazdasági szerepvállalása hozzájárul a háztartás életszínvonalának fenntartásához, ezáltal pedig fontos szerepet játszanak gyermekeik egészségi állapotának megőrzésében és fizikai, érzelmi fejlődésében. A családapák gazdasági támaszt biztosíthatnak gyermekeik számára. Jelenlétük mindemellett a közösség férfitagjainak nagyobb segítőkészségét is eredményezhette. Gyermekeik egészségi állapotára gyakorolt közvetlen hatásuk már nem annyira jelentős, mint a feleségüké. A szülők mellett a közeli rokonok jelenléte is meghatározó lehetett. Sok társadalomban a gyermeknevelés nem kizárólag a szülők feladata. Az idősebb testvérek, különösen a lánytestvérek nagyon gyakran tevékeny részt vállalnak a gyermekgondozásban, miközben anyjuk a háztartási vagy létfenntartási munkával foglalkozik. A segítő családtagok (helpers at the nest) jelenléte meghatározó lehetett a gyer-

²³ van Poppel 2000.

mekek továbbélésében.²⁴ A testvérek jelenlétének kedvezőtlen hatását a szakirodalom általában a gyermekek közötti versengés kedvezőtlen hatásával magyarázza. Ahol a kisgyermek közötti különbség kicsi, ott versengeniük kell a szűkös szülői erőforrásokért, mint például anyagi javak és szülői odafigyelés, következésképp az ilyen családi konfigurációk gyakran magasabb halálozási kockázatot eredményeznek.²⁵ Az alábbi elemzésben némiképp önkényesen, a 6 évnyi különbséget választottuk határkönek. Változóink tehát a vizsgált újszülött 0–5 éves és 6 éves, vagy annál idősebb fiú- és lánytestvér(ek) jelenlétét mutatják. A 6 évvel idősebb testvér(ek) jelenléte arra utalhat, hogy a családban jelen van az élet legkritikusabb szakaszát túlélő gyermek, akinek felnövekedésével kapcsolatban a szülők jogos reményeket táplálhatnak, illetve akire a szülők a kisebb háztartási munkákban és kisgyermek-felügyeletben is számíthatnak. A 6 évnél fiatalabb korú testvér(ek) ezzel ellentétben azt jelenthetik, hogy a családban jelen van már a szülői odafigyelést és gondozást fokozottan igénylő kisgyermek.

Születési évszak

A csecsemő- és gyermekhalandóság szintjét gyakran meghatározták az időjárási viszonyok, illetve a mezőgazdasági struktúrák és gazdálkodási ritmusok komplex összekapcsolódása.²⁶ A hidegebb hónapokban született gyermekek körében a születést követő első napokban és hetekben a légúti fertőzés kialakulásának kockázata a legmagasabb. A megfelelő óvatossági intézkedések (meleg öltözet, meleg lakás, a fertőzésnek való kitettség csökkentése stb.) csökkenthetik, a szükségesnél alacsonyabb szintű védekezés, és az átlagosnál hidegebb időjárás összekapcsolódása azonban megnövelhetik a halálozás kockázatát. A meleg évszakokban a gyermekek az emésztőszervi megbetegedéseknek vannak leginkább kitéve. A megbetegedési kockázat a gyermek életkora szerint változhat, de az életkor hatása erős összefüggésben áll azzal, hogy a csecsemő a szoptatás milyen szakaszában van. A nyári időszakokra jellemző magasabb csecsemőhalandóság hátterében a szoptatás intenzitásának csökkenése mellett más okok is állhatnak. A fejlődő országokban folytatott vizsgálatok eredményei szerint az elválasztás időszaka és különösen az elválasztás időszakában rendelkezésre álló élelmiszerek minősége nagy jelentőséggel bír.²⁷ Az emésztőszervi megbetegedések nagyon gyakran a dehidratáció (kiszáradás) és a nem megfelelő diéta következményei. A rehidratáció módjával és a helyes táplálkozással kapcsolatos ismeretek elterjedtsége ezért különösen nagy jelentőségűek az ilyen esetekben.²⁸ A születési évszak vizsgálatakor az évet két nagyobb időszakra bontottuk: a májustól október végéig, illetve novembertől ápriliséig tartó időszakokra.

²⁴ Sear et al. 2002; Sear–Mace 2008.

²⁵ Cleland – Sathar 1984.

²⁶ Breschi – Livi-Bacci 1994; Oris – Derosas – Breschi 2004.

²⁷ Scrimshaw et al. 1968: 230–240.

²⁸ Scrimshaw et al. 1968: 257.

Egyházközség/település

Szentegyházásfalu és Kápolnásfalu különválasztása a születési lakóhely szerinti különbségek azonosítását teszi lehetővé.

Születési időszak

A csecsemők születési időpontja alapján a mintát születési évtizedekre bontottuk. Az egyéb hatások kiszűrését követően a születési időszak az életkilátások időbeni módosulásait mutatja.

Eredmények

A 2. táblázat a neonatális (0–30 nap közötti) és az újszülöttkor utáni (30–365 nap közötti) halálozás relatív kockázatait tartalmazza. Sorrendben haladva, az első két – az újszülött neme és az egyes/ikerszületés – változó a lányok fiúkénál kedvezőbb életkilátásait, és az ikerszületésű csecsemők egyes-születésűekhez viszonyított kedvezőtlenebb helyzetét mutatják. A születést követő első négy hét alatt a lányok halálozási kockázata 29%-kal alacsonyabb a fiúkénál. A születést követő második hónaptól ezek a különbségek mérséklődnek, de a lányok fiukhoz viszonyított előnyösebb helyzete továbbra is érvényesül. Az ikerszületésű csecsemők helyzete az élet első hónapjában rendkívül kedvezőtlen, a későbbi időszakban itt is mérséklődnek a különbségek, de az egyes-születésű csecsemőkhöz viszonyított hátrányos helyzetük az 1 éves kor betöltéséig fennmarad.

A soron következő – az anya helyzetét és egészségi állapotát tükröző – változók magyarázó ereje jelentős, és hatásuk leginkább az élet első négy hetében érvényesül. A legutóbbi születési időintervallum növekedésével szignifikáns módon javulnak az újszülöttek életkilátásai. Az esetek mintegy 13 százalékára tehető 18 hónapnál rövidebb születési intervallumok jelentik a legnagyobb veszélyt az újszülött számára. Ez utóbbi csoporthoz viszonyítva a kettő és három év közötti intervallum – amely egyébként a leggyakoribbnak számított a vizsgált településeken – 34 százalékkal csökkentette a halálozás kockázatát. Relatív legjobb helyzetben vannak a három évnél hosszabb időre született csecsemők. Ez utóbbiak körében az újszülöttkori halálozás relatív kockázata 50 százalékkal alacsonyabb. A legutóbbi születési intervallum hatása a postneonatális időszakban is fennmarad, itt viszont a hosszabb intervallum jótékony hatása már kizárólag a három évnél hosszabb időre született csecsemők körében érvényesül, születésük későbbre halasztása 23 százalékkal csökkenti a postneonatális halálozás kockázatát. Ez utóbbi csoport tagjai feltehetően nagyobb szülői odafigyelésben, több gondozásban részesülnek, édesanyjuk hosszabb ideig szoptatja őket, és korban hozzájuk közel álló idősebb testvérekkel sem kell versengeniük a szülői erőforrásokért.

2. táblázat: Az újszülöttkori és a postneonatalis halálozás a vizsgált településeken, 1850–1939. Cox-regresszió eredményei. Házasságban született gyermekek

	1. Modell: 0–30 nap közötti halálozás		2. Modell: 31–365 nap közötti halálozás	
	Relatív kockázat	p-érték	Relatív kockázat	p-érték
Nem				
Férfi (referencia kategória)				
Nő	0,708	0,000	0,854	0,009
Egyes/Ikerszületés				
Egyes születés (referencia kategória)				
Ikerszületés	6,195	0,000	2,491	0,000
A legutóbbi születéstől eltelt idő				
< 18 hónap (referencia kategória)				
18–<24 hónap	0,668	0,001	1,052	0,632
24–<36 hónap	0,661	0,000	0,936	0,505
36+ hónap	0,496	0,000	0,769	0,026
Az anya életkora a születéskor				
< 25 év (referencia kategória)				
25–29 év	0,975	0,844	0,955	0,645
30–34 év	1,201	0,167	0,879	0,254
35+ év	1,250	0,142	1,040	0,755
Csecsemőkorban meghalt testvérek %				
0% (referencia kategória)				
10%–<20%	0,983	0,916	0,965	0,772
20%–<30%	0,871	0,282	0,880	0,207
30%–<50%	1,082	0,514	1,000	0,985
50%–100%	1,406	0,001	1,145	0,136
Az apa jelenléte				
Életben van (referencia kategória)				
Meghalt	0,868	0,843	1,532	0,204
Az anya jelenléte				
Életben van (referencia kategória)				
Meghalt	5,640	0,000	9,896	0,000
6+ éves fiútestvér jelenléte				
Nincs (referencia kategória)				
Jelen van	0,867	0,141	1,072	0,374

	1. Modell: 0–30 nap közötti halálozás		2. Modell: 31–365 nap közötti halálozás	
	Relatív kockázat	p-érték	Relatív kockázat	p-érték
6+ éves lánytestvér jelenléte				
Nincs (referencia kategória)				
Jelen van	0,989	0,912	1,011	0,882
0–5 éves fiútestvér jelenléte				
Nincs (referencia kategória)				
Jelen van	0,894	0,180	1,079	0,254
0–5 éves lánytestvér jelenléte				
Nincs (referencia kategória)				
Jelen van	0,982	0,828	0,988	0,866
Születési évszak				
November–Április (referencia kategória)				
Május–Október	0,891	0,120	1,124	0,053
Történeti időszak				
1850–1859 (referencia kategória)				
1860–1869	0,946	0,725	0,803	0,154
1870–1879	1,034	0,822	1,086	0,552
1880–1889	0,814	0,167	1,278	0,062
1890–1899	0,916	0,552	1,290	0,055
1900–1909	0,791	0,132	1,111	0,442
1910–1914	0,969	0,858	0,724	0,073
1915–1918	0,861	0,561	1,143	0,520
1919–1929	0,623	0,004	1,002	0,985
1930–1939	0,425	0,000	0,832	0,233
Egyházközség				
Kápolnásfalú (referencia kategória)				
Szentegyházasfalú	0,942	0,428	1,093	0,142
Személyek	8841		8080	
Események	758		1111	
Max Log Likelihood	-6682,3		-9812,6	
Teljes p-érték, LR Chi2	355,1	0,000	201,4	0,000

Forrás: lásd 1. ábra.

Az idősebb anyától született gyermekek egyértelműen magasabb kockázatot viselnek a neonatális időszakban, mint a fiatalabb – jellemzően 30 év alatti – anyáktól születettek, jóllehet ezek az eredmények már statisztikailag nem szignifikánsak. Ez közvetve a korcsoportra hangsúlyosabban jellemző szülés körüli komplikációk fokozottabb előfordulására utalhat.

A csecsemőkorban meghalt idősebb testvérek aránya döntően az újszülöttkori halálozás kockázatát befolyásolja. Itt elsősorban két szélsőséges anya/gyermekcsoport tapasztalata állítható szembe egymással. Egyfelől azok a csecsemők, akik születésekor az összes idősebb testvér életben van, másfelől pedig azok a csecsemők, ahol az 1 éves kor alatt meghalt testvérek aránya meghaladja az 50 százalékot. Ez utóbbi csoport körében a neonatális halálozás relatív kockázata mintegy 41 százalékkal magasabb az előző csoporthoz viszonyítva. Ezek alapján igazolódni látszik a csecsemőhalálozások családok/anyák szerinti egyenlőtlen megoszlása.

Rátérve a családi összetétel hatásainak vizsgálatára, lássuk először a szülők jelenlétére vonatkozó hatásokat. Az anya jelenléte a születést követő első év mindkét szakaszában sorsdöntő. A születést követő első négy hét alatt, és az újszülöttkort követő időszakban az anyjukat elveszített csecsemők (a népesség 0,3 százaléka) halálozási kockázata rendre 5–6, majd 10-szeresre emelkedik. Az édesapa elvesztése a postneonatális korban érinti hátrányosan a csecsemőket, ez a hatás azonban nem szignifikáns. Az életben levő 0–5 éves és 6 évesnél idősebb fiútestvérek jelenléte jótékony hatású a neonatális időszakban, míg a lányok jelenlétének nincs hatása, és nem egyértelműek a hatások a postneonatális korban sem. Ez az eredmény cáfolja a gyermekek közötti versengés hipotézisét, legalábbis az életút első évében. A fiúgyermekek jelenlétének jótékony hatása ugyanakkor szelekciós határról is tanúskodhat. Feltehető, hogy a fiúgyermekek életben tartásában sikeres családok eleve jobb helyzetben lehettek: rokoni hálójuk kiterjedtebb, magasabb gazdasági-társadalmi státusszal bírnak stb. Végül nézzük a környezeti változókat, elsőként is a születési évszak hatását. A melegebb évszak növeli a neonatális kori továbbélési esélyeket, a hideg évszak rontja azokat. A postneonatális korban viszont már egyértelműen a melegebb évszakokban született csecsemők veszélyeztetettebbek, amely minden bizonnyal a korai elválasztással, vagyis az anyatejes táplálásról a mesterséges táplálásra való áttéréssel lehet összefüggésben. A kora csecsemőkorban hangsúlyos légúti fertőzések helyét az életkor előrehaladtával az emésztőrendszeri fertőző megbetegedések veszik át. Feltehető az is, hogy a korai elválasztást a melegebb évszakokban esedékes mezei munkák is siettethették.

A történeti időszakok hatásai a neonatális halandósági viszonyok javulását jelzik a két világháború közötti időszakban. A késői csecsemőkori halandóság egyértelműen leromlik az 1870–1890 közötti időszakban, de a századfordulót közvetlenül megelőző években, és az első világháború éveiben is szignifikánsan romlanak az életkilátások. Érezhető javulást az 1930-as évek jelentenek e tekintetben, amikor a késői csecsemőkori halálozás kockázata mintegy 50 százalékkal lecsökken.

Az egyházközség a postneonatólis kori halálozás differenciáló tényezője, és közvetve a járványok erőteljesebb szentegyházsfalusi jelenlétét mutatja.

Konklúzió

A fentiekben az anyák egészségi állapota és a csecsemőkori életkilátások közötti összefüggéseket vizsgáltuk két székelvöldi egyházközség/településen 1850 és 1939 között. A kérdés vizsgálata többváltozós elemzés keretében történt. Az elemzésben az anyák egészségi állapotát az anya szülei életkora, a születek közötti intervallumok hossza, és a csecsemőkorban meghalt idősebb testvérek arányával próbáltuk megragadni. Az eredmények szerint az újszülött továbbélési esélyei a születést követő első harminc napban nagyon erősen függtek az anya egészségi állapotától. A neonatólis kori továbbélés szempontjából jelentős kockázatot hordozott a rövid – itt 18 hónap alatti – születési intervallum, illetve az a jellemző, ha az anya korábban született gyermekei közül nagy arányban nem érték meg az 1. éves életkort. Igazolást nyert továbbá a nemzetközi vizsgálatokból ismert csecsemőhalálozások családok szerinti egyenlőtlen megoszlása, amely biológiai-demográfiai-genetikai, higiéniai, társadalmi, kulturális és – feltehetően – eltérő csecsemőgondozási mintákkal magyarázhatók. Az anyák egy csoportjában a fenti tényezők együttesen is előfordulhattak. A szegényebb körülmények között élő nőket hangsúlyosabban jellemezhetette a nehéz fizikai munkavégzés, amely egészségi állapotuk romlását és az anyatejes tápláláshoz szükséges fizikai erőforrások korai kimerülését eredményezhette. Háztartásaikban a fertőző betegségek is hangsúlyosabban előfordulhattak. Az a tény azonban, hogy a halálozási klaszterek döntően a szület körüli és újszülöttkori időszakban érvényesültek, a mögöttes tényezők endogén, azaz az anya egészségi állapotával összefüggő, természetére utal.²⁹ Az anyák tehát közvetítők a külső világ és a gyermekek életkilátása és egészségi állapota között, cselekedeteikkel módosíthatják a szegényes környezet hatásait, ugyanakkor viszont tovább adják a genetikai adottságaik, táplálkozási státuszuk és környezetük által formált egészségi státusz örökséget.³⁰

²⁹ Hasonló eredményekre l. Reid 2001; 2004.

³⁰ Reid 2004: 151.

FORRÁSOK

- Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Harghita, Miercurea Ciuc
(Állami Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, a továbbiakban: DJHAN)
Fond 47. Colecția registrelor de stare civilă (Anyakönyvek gyűjteménye): 81, 82,
83, 84, 85, 728, 729, 730, 731.
- Szentegyházasfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára
Egyházi anyakönyvek 1776–1941 (II–X. kötetek)
Kápolnásfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára
Egyházi anyakönyvek 1838–1941 (I–V. kötetek)
1895. évi mezőgazdasági összeírás. *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése
s az 1895. évi VIII. törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei
községenként.* Budapest, 1897.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alter, George – Manfredini, Matteo – Nystedt, Paul 2004: Gender Differences in Mortality. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. (eds.): *Life under pressure: mortality and living standards in Europe and Asia, 1700–1900.* MA: MIT Press, Cambridge, 327–357.
- Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei.* KSH NKI, Budapest.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukció vizsgálatok mérlege. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Osiris, Budapest, 67–76.
- Beekink, Erik – van Poppel, Frans – Liefbroer, C. Aart 1999: Surviving the loss of the parent in a nineteenth century Dutch provincial town. *Journal of Social History* (32.) 4. 641–670.
- Bideau, Alain – Desjardins, Bertrand – Perez, Hector (eds.) 1997: *Infant and Child Mortality in the Past.* Clarendon Press, Oxford, 135–153.
- Breschi, Marco – Livi-Bacci, Massimo 1994: Le mois de naissance comme facteur de survie des enfants. *Annales de démographie historique.* 169–185.
- Breschi, Marco – Derosas, Renzo – Manfredini, Matteo 2004: Mortality and environment in three Emilian, Tuscan, and Venetian communities, 1800–1883. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. (eds.): *Life under pressure: mortality and living standards in Europe and Asia, 1700–1900.* MA: MIT Press, Cambridge, 209–252.
- Cleland, John – Sathar, A. Zaba 1984: The effect of birth spacing on childhood mortality in Pakistan. *Population Studies* (38.) 3. 401–418.

- Das Gupta, Monica 1990: Death clustering, mother's education and the determinants of child mortality in rural Punjab, India. *Population Studies* (44.) 3. 489–505.
- Das Gupta, Monica 1997: Socio-economic status and clustering of child deaths in rural Punjab. *Population Studies* (51.) 2. 191–202.
- Edvinsson, Sören – Brändström, Anders – Rogers, John – Broström, Göran 2005: High-risk families: the unequal distribution of infant mortality in nineteenth century Sweden. *Population Studies* (59.) 3. 321–337.
- Edvinsson, Sören – Janssens, Angélique 2012: Clustering of deaths in families: infant and child mortality in historical perspective. *Biodemography and Social Biology* (58.) 2. 75–86.
- Gutmann, Myron – Alter, George 1993: Family Reconstitution as Event History Analysis. In: Reher, David – Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Henry, Louis – Blum, Alain 1988: *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Hobcraft, I. John – McDonald, W. John – Rutstein, O. Shea 1985: Demographic determinants of infant and early child mortality: a comparative analysis. *Population Studies* (39.) 3. 363–385.
- Imhof, Arthur 1984: The Amazing Simultaneity of the Big Differences and the boom in the 19th Century – Some facts and Hypotheses about Infant and Maternal Mortality in Germany, 18th to 20th Century. In: Bengtsson, Tommy – Fridlitzius, Gunnar – Ohlsson, Rolf (eds.): *Pre-Industrial Population Change: The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*. Almqvist and Wiksell International, Stockholm, 191–222.
- Kippen, Rebeca – Walters, Sarah 2012: Is Sibling Rivalry Fatal? Siblings and Mortality Clustering. *Journal of Interdisciplinary History* (42.) 1. 571–591.
- Kleinbaum, David G. – Klein, Mitchel 2012: *Survival analysis: a self-learning text*. Springer, New York.
- Knodel, John 1988: *Demographic Behaviour in the Past: A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lynch, A. Katherine – Greenhouse, B. Joel 1994: Risk Factors for Infant Mortality in Nineteenth-Century Sweden. *Population Studies* (48.) 1. 117–133.
- Oris, Michel – Derosas, Renzo – Breschi, Marco 2004: Infant and child mortality. In Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. (eds.): *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 359–398.
- Oris, Michel – Neven, Muriel – Alter, George 2004: Maternal Depletion and the survival chances of infants and children in nineteenth-century Eastern Belgium.

- In: Breschi, Marco – Pozzi, Lucia (eds.): *The determinants of infant and child mortality in past European populations*. Forum, Udine, 153–173.
- Pakot Levente 2008: Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In: Faragó Tamás–Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti demográfiai évkönyv 2006–2008*. KSH NKI, Budapest, 123–155.
- Pakot Levente 2010: Csecsemőhalandóság székelyföldi rurális közösségekben. Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva, 1838–1940. *Demográfia* (53.) 4. 406–436.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések 95. KSH NKI, Budapest.
- Perrenoud, Alfred 1981: Surmortalité féminine et condition de la femme (XVII^e–XVIII^e siècles). Une vérification empirique. *Annales de démographie historique*, 89–104.
- Reid, Alice 2001: Neonatal mortality and stillbirths in early twentieth century Derbyshire, England. *Population Studies* (55.) 3. 213–232.
- Reid, Alice 2004: Child Care and Maternal Health: Intermediaries between Socio-economic and Environmental Factors and Infant and Child Mortality? In: Breschi, Marco – Pozzi, Lucia (eds.): *The determinants of infant and child mortality in past European populations*. Forum, Udine, 139–152.
- Sándor Lajos (1998): Fűrészek, malmok, ványolók jegyzéke az 1909-es kataszteri telekkönyv és telekkönyvi rajzok alapján. In: Kardalus József (szerk.): *Népélet a Kis-Homoród mentén*. Szentegyháza, 112–116.
- Scalone, Francesco – Agati, Patrizia – Angeli, Aurora – Donno, Annalisa 2014: Perinatal and neonatal death clustering in an Italian sharecropping community in the first half of the nineteenth century. Kézirat. Előadásként elhangzott a svédországi Lund University Centre for Economic Demography tanszékén. http://www.lusem.lu.se/media/ed/seminar_papers/scalone_seminar_october_2014.pdf Internetes megtekintés: 2015.03.09.
- Schofield, Roger 1986: Did mothers really died? Three centuries of maternal mortality. In: Bonfield, Lloyd – Smith, M. Richard – Wrightson, Keith (eds.): *The World We Have Gained. Histories of Population and Social Structure*. Basil Blackwell, Oxford, 231–260.
- Scrimshaw, S. Nevin – Taylor, E. Carl – Gordon, E. John 1968: Interactions of Nutrition and Infection. World Health Organization, Geneva.
- Sear, Rebeca – Steele, Fiona – McGregor, Ian A. – Mace, Ruth 2002: The effects of Kin on Child Mortality in Rural Gambia. *Demography* (39.) 1. 43–63.
- Sear, Rebeca – Mace, Ruth 2008: Who keeps children alive? A review of the effects of kin on child survival. *Evolution and Human Behavior* (29.) 1. 1–18.
- Vajda Lajos 1983: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Bukarest.
- van Poppel, Frans 2000: Children in One Parent Families: Survival as an Indicator of the Role of the Parents. *Journal of Family History* (25.) 3. 269–290.

Tar Ferenc

„...ahol meghal a bánat”

Az egészségügy fejlődése Hévízen

A hévízi tavat és gyógyhatását minden bizonnyal ismerték már a rómaiak is. Erről tanúskodnak azok az emlékek, amelyek a település különböző pontjain megtalálhatók.

Az első értesülésünk a környékről egy 18. századi angol utazótól származik. Simon Clements közvetlenül a Rákóczi szabadságharc után, 1715-ben kereste fel a Dunántúlt, a Balaton-felvidéket. Eljutott Keszthelyre is, ahonnan dél-nyugat felé, a mocsáron keresztül vezetett útja, amelyről naplót vezetett. Keszthely környékén a hatalmas mocsarak ekkor még nagy területet borítottak. A mocsár, amelyen az utazó átkelt több ágra szakadt, és becslése szerint mintegy 30 (angol) mérföldre terjedt észak-déli irányba.

A Kis-Balatonig húzódó berekben szabadon folyt szét a hév-víz forrása, de maga a náddal benőtt, mocsarakkal övezett Hévízi-tó nem keltette fel az angol utazó érdeklődését, valószínűleg útja nem is érintette a mocsárban megbúvó tavat, naplójában sem említi a meleg forrást.¹

Bél Mátyás 1731 telén járt itt. Ez alkalommal szánkóval Keszthelyre, Győrökre is átkirándult. Ezen az úton hívták fel figyelmét a meleg vizű forrásra, melynek vize soha nem fagy be. Bél Mátyás szerint „a többi folyócskákat elhagyhatjuk, de az, amelyik Keszthely városa felett a hegyvidék lejtőjéről ereszkedik alá és egy tóba önti vizét, mégis említést érdemel. Ez a tó pedig egy bővizű forrásból fakad s ez olyan melegen buzog fel, hogy a legnagyobb fagyban sem merevül jéggé. A belőle kifolyó patak mindig egyformán, vizének minden fogyatkozása nélkül télen, úgy mint nyáron, számos malmot hajt. Vize pedig savas és gyógyító hatású, épp ezért régebben fürdőházat is építettek melléje, melyben vizét tűzzel is melegítették, és így sok embernek adott módot a fürdésre.”²

Elképzelhető, hogy a török időkben a környékbeli végvárok sebesült vagy kőszvényes katonái és a környékbeli lakosok használták már gyógyításra is a *Hévíz* meleg vizét.

A Hévízi-tó a 18. század derekától fogva a Festetics uradalom keszthelyi tisztartóságához, illetőleg Keszthely jobbágyságához tartozott, ezért az írárok akkori-

¹ Oppel 1928.

² Szántó – Szántó 1994: 93; Tar 1988: 4.

ban következetesen a keszthelyi Hévízről szólnak. A Hévíz kifejezést azonban csak magára a tóra alkalmazták.

Azok a fürdők fejlődtek császári és királyi fürdőkké, ahol a vizek fakadási helyén megteremtődött a víz ivásának lehetősége is. Ez azonban nem volt elmondható a kénzagú, mocsárral körülvett Hévízi-tóról, nem is beszélve arról, hogy az ide vezető utak is szinte járhatatlanok voltak. A nép ebben az időben a tavat „kenderáztató” és „halászó tó”-nak nevezte.

Szláby Ferenc, Zala vármegye okleveles orvosdoktora és „rendes fizikusa” 1769-ben leírásokat adott Hévízről. Az első 1769. június 24-én Keszthelyen kelt jelentésében: „Keszthely, Hévíz meleg vize kevés kénzt tartalmaz, amely magamagát szagával mindjobban és jobban elárulja, mindinkább közeledtünk a felbugyogó forráshoz. Megízelve is kénízűnek látszik. Az elsőrendű vizet használhatni izületi bajokban, köszvényben, csúzos bántalmakban, rühösségben is, ...”³

A 18. század végéből való az első nyomtatott mű, amelyben a Hévíz szó megjelenik. Windisch Károly pozsonyi polgármester 1780-ban kiadott, *A magyar királyság geográfiája* címen, német nyelven megjelent munkájában írt Hévízről.⁴

1786-ban Johann Matthias Korabinsky írja Keszthely neve alatt: „A helységtől nem messze ered a Hévíz kénés patak. Ennek a víznek belső és külső használata a skorbutnál, vérbajoknál és más alkati betegségeknek nagyon gyógyító hatásúnak találtatott.”⁵

A 18. század derekán a hévízi forrás és környéke nagyobbrészt a Festeticseké lett. A 19. század elejéig a meleg vizű tó csak közlelő volt észrevehető, annyira körülfogta minden oldalról a nád. Csak a tó délkeleti oldalán volt egy igen keskeny ösvény, melyen a vizet meg lehetett közelíteni.

A hévízi gyógytónak a felfedezését és fürdőhellyé való kiépítését gróf Festetics György érdemének tulajdoníthatjuk, aki sokat áldozott azért, hogy a hévízi meleg tavat a környező mocsárból „kibontsa”, és megteremtse itt a fürdőélet alapjait.⁶

Festetics György egész sereg mérnököt foglalkoztatott, akik a vizet szabályozták, a csatornákat, utakat építették, majd az épületeket tervezték. A Hévízi-tóhoz vezető út készítése és a mocsár lecsapolása 1794-ben folyamatos problémaként merült fel a Directio jegyzőkönyveiben. A fürdőházhoz és az azt megtartó tutajhoz szükséges fákat 1795 januárjában vágták ki a zalaszántói erdőn. Miközben a fákat „megvágták”, tervek sora készült 1795. év első hónapjaiban a tóra épülő fürdőház és a partra építendő házak elkészítésére.

1795-ben a soproni Sziesz Klára nyomdájában megjelent egy kis alakú 28 lapos füzet. A szerzője, a kanizsai orvos, dr. Babotsay József ismerte ugyan a hévízi fürdőt,

³ Görgényi et al. 1957: 217.

⁴ Zákonyi 1974: 25–27.

⁵ Szántó et al. 1994: 94.

⁶ Szántó 1991.

de nem a környéken praktizált. A *Boldog Zala vármegye! Keszthelyi Hévíz-vizedről méltán nevezettel így attul a ki ezen rendeket írta dícséretedre* című írása az első kísérlet a fürdő népszerűsítésére.⁷

Az 1795-ös évet tekinthetjük Hévízfürdő születési évének. Ebben az évben helyezték ugyanis az első fürdőházat a tó felszínére, ekkor jelent meg a fürdőben az első sebészchirurgus a betegek gyógyítására. 1796 nyarára már feltehetően annyi vendég fordult meg Hévízen, hogy a zavartalan működés szükségessé tette egy mindenki számára kötelező fürdőszabályzat megszerkesztését. Ezt Nagyváthy János készítette el *A Ferdő-házaknál való Rendtartások* címmel. A szabályzat három fürdőházat említ, melyek közül az I. és II. számú az „úri renden lévőknek és érdemesebb személyeknek számokra” épült, a III. fürdőházat a köznép használhatta.

Az 1801. év is jelentős évszám a hévízi fürdő történetében. Nemcsak azért, mert a meggyógyult katonák elvitték a fürdő jó hírét idegen országokba is, hanem mert 1801. május 4-én jelent meg a bécsi *Magyar Hírmondó*-ban Gutten József orvosdoktor Hévíz fürdőjéről szóló „hirdetése”: „...itt ezen T. N. Zala Vármegyében helyeztetett Keszthely mező Várostól fél órányi távolságra, a’ kedvező Természet a’ betegeskedő emberiség” nyavalyájának enyhítésére, vagy tellyes meg gyógyulására is, meleg víznek formájában mutatja a’ már magában elkészült orvosló erejét, és önként ajánlja a’ sinlődő testnek helyre állítására szolgáló, s több orvosló részekből álló forrását.”⁸

Öt-hat esztendő leforgása alatt „Hévíz híre eléggé ismertessé vált”.

1815-ben Festetics gróf javaslatára az angol utazó, Bright felkereste a hévízi fürdőt is, amiről így számolt be könyvében: „Mint fürdőhelyet alig érdemes azonban említeni. A gróf nyilván csak az alsóbb néprétegek számára rendezte be. A parasztok nyáron eljönnek és a helyszínen orvost kapnak. Az egyetlen hajlék egy nyomorúságos ház, amely nyáron kocsma és vajmi szerény kényelmet biztosít.”⁹

Hévíz a 19. század elejére is még csak jellegzetes parasztfürdőhely maradt.

A nagynevű atyát követő gróf Festetics László gazdaságának (1819–1846) idejében nyoma sem volt a hévízi fürdőnek a fejlődésnek, sőt néhány évtized alatt a korábbi létesítmények is pusztulásnak indultak.¹⁰ Halálát követően elsőszülött fia Tasziló lett a Festetics hitbizomány örököse.

A Hévízi-tóhoz a tagosítás (1857) idején három település, Szentandrás, Egregy és Keszthely határa futott össze, de a közelben volt Alsópáhok határa is. A Festetics által a szentandrásiakkal kötött egyezség értelmében a tó észak-nyugati, közigazgatásilag Szentandrásához tartozó partja a Festetics- család tulajdonába került. Az uradalom a területért cserébe jóval nagyobb területet adott a szentandrásai bir-

⁷ Habis 1923; Dornay 1941; Csekey – Degré 1960.

⁸ Szabó 1928: 298; Zákonyi 1974: 65.

⁹ Szerecz 1935: 63.

¹⁰ Zákonyi 1974: 73–74.

tokosoknak.¹¹ A csere által tehát a Hévízi-tó legnagyobb része gróf Festetics Tasziló birtokába került. Elkezdődhetett a fürdő újkori történetének második felvirágzása.

A nyugati partszakasz északi részének megszerzése után hamarosan megkezdődtek az építkezések. Az I. ház, a vendéglő 1858-ban épült Laskay Ferenc uradalmi építész tervei alapján. A tavon álló régi fürdőházat kijavították, és két új fürdőházat (fürdőkamrát) emeltetett a gróf öltözőkabinokkal. 1859-ben megépült a II. ház az elsőtől északra. Az 1870-es évek végéig a fürdőt az uradalom, illetőleg megbízott gazdatisztek vezették.

Az 1876-ban megjelent XIV. törvénycikk 14. fejezete megszabta, hogy a gyógyfürdőkben a fürdőidény alatt állandóan fürdőorvosnak és gyógyszerárnak kell működnie. A fürdőorvost a fürdő tulajdonosának vagy haszonbérletjének kellett alkalmaznia. Hévízfürdő első fürdőorvosa (ifj.) dr. Dékmár János sebész és szülőorvos volt, aki 1880 és 1884 között látta el ezt a tisztséget, 150 forint évi fizetségért. Hévízfürdő új fürdőorvosának 1887-ben a 32 éves Dr. Hanny Ödönt nevezték ki, aki ezt követően 30 évig viselte ezt a tisztséget. A nyári idényben heti két-három alkalommal egy-két órás rendelést tartott.¹²

Hévízfürdő ismertebbé tételéhez nagyban hozzájárult az ő ismertetője a gyógyfürdőről, de egyre gyakrabban írt Hévízről a helyi újság, a *Keszthelyi Hírlap* is: „A Balaton-parti fejlődés egészen háttérbe szorítja a szerény kis hévízi fürdő-ügyet, de a Balaton kultusz inkább csak divat, ellenben Hévíz olyan, mint a hű barát: szükség idején számítani lehet hathatós segítségére.” – írta a *Keszthelyi Hírlap* 1898. február 20-i számában. – „Hévíz gyógyereje mindig híressé fogja tenni a hévízi fürdőt messze földön, míg csak beteg emberek lesznek.”

A Reischl bérlet¹³ idején az óriási fejlődést látva a belügyminiszter 1911. április 27-én kelt rendelkezésével Hévízfürdőnek megadta a gyógyfürdő jellegű település rangot.

Festetics II. Tasziló mérőőnnal mérettette fel a tó mélységét, amelyet Dr. Jordán Károly 35 méterben jelölt meg. Ezután Lóczy Lajos, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke közbenjárásával 1908. január végén Fiuméből három búvárt hozatott a tó tanulmányozására, mivel a forrás elhelyezkedéséről közvetlen megfigyeléseket csak így lehetett nyerni.

A gyógyfürdő eredményes használatához a fürdőkúra megkezdése előtt minden fürdőismertető a fürdőorvos megkeresését ajánlotta, mert „csakis ő szolgálhat a helyi viszonyok alapos ismerete folytán egészen helyes utasításokkal.”

Hévízfürdő állandó fürdőorvosa 1887. Hanny Ödön kórház-igazgató, a Keszthelyi járás tisztiorvosa volt. Hévízfürdőre azonban elfoglaltsága miatt kevés alkalommal jutott ki. Ifj. Reischl Vencel, Hévízfürdő bérletje gyorsan felismerte, hogy

¹¹ Szántó 1977: 170–177.

¹² Szántó 2009.

¹³ Tar 1995.

nagy szabású fejlesztési terveihez egy olyan fürdőorvosra van szükség, aki a fürdőgyógymód szakértője, akinek élethivatása az alkalmazott gyógymód tökéletesítése, aki a fürdőszezon alatt folyamatosan Hévízen tartózkodik. Ezért 1906-ban szerződést kötött Dr. Schulhof Vilmossal (1874–1944), s a VI-os házban (1911-től Ferenc József ház) egy orvosi rendelőt bocsátott rendelkezésére, ahol magán fürdőorvosként praktizálhatott.¹⁴

Dr. Schulhof Vilmos 1901 és 1905 között a budapesti Lukács fürdőben dolgozott, mielőtt Hévízre került. 1906-tól gyakorló fürdőorvosi teendőket látott el Hévízen. Élete a fürdőigényhez igazodott. A május 1-jétől szeptember 30-ig tartó szezon alatt Hévízen praktizált, azt követően visszautazott Budapestre.

A fürdés mellett különböző kezeléseken is részt vettek a betegek. Ezek közül az iszapkezelés (begöngyölés) és a masszázs volt a legelterjedtebb. A szanatóriumban Dr. Schulhof Vilmos irányításával villanykezelésben is részesülhettek a vendégek. A fürdő kedvező hatását – szükség esetén – izzasztással, diétával is kiegészítették. A mozgásszervi betegségekben szenvedők csontjainak erősítésére ezen felül „tejkúrát” is javasoltak az orvosok. A „tejkúra” színhelye a fürdősétányon 1910-ben épült – japán pagodát utánzó – Tejcsarnok volt.

1911-ben bevezette az ún. Zander gyógymódot. Schulhof volt az első reumatológus és balneológus, aki tudományos alapokra helyezte a fürdőgyógyászatot. Nagyon korán ismerte fel a gimnasztikai gyógymód jelentőségét, és 1911-ben megalapította a saját tulajdonában levő Zander-gyógyintézetet, amelyben elektroterápiás laboratóriumi és röntgendiagnosztikai berendezéseket állított fel. A gyógyintézet a csehországi Karlsbad után a második ilyen jellegű intézmény volt Európában. A Zander Intézetben felállított gépek a mozgatható gyógygimnasztika segítségével próbálták enyhíteni a betegek fájdalmát. Ez a gyógymód a fürdőkúra gyógyhatását egészítette ki fizioterápiás kezelésekkel.

A fürdővendégek kiszolgálására Cséby Lajos keszthelyi gyógyszerész 1911-ben megnyitotta a két szobából álló Lótusz gyógyszertárat a tófürdő bejáratával szemben, az újonnan épült Ferenc József-házban (VI-os ház). A gyógyszerész „nagy rátermettséggel nemcsak minden modern kíváncsisággal és bő anyagraktárral felszerelt, hanem esztétikailag is tökéletes, szép gyógyszertárt rendezett be” és tartott minden év május 15-étől szeptember 15-éig üzembet.¹⁵

Hévízfürdőn a teljes fürdőkúra 3–6 hétig tartott. A kúra végén a betegek jelentős része jobb egészséggel távozott, fájdalmaik jelentősen enyhültek.

A fürdőorvosi teendők ellátása mellett széleskörű tudományos, irodalmi munkásságot is folytatott, mind a szakmai, mind a laikus közönséggel igyekezett megismertetni a gyógyfürdőt. 1907-ben a hévízi fürdőidény meghosszabbításának lehetőségéről írt tanulmányt, 1908-ban jelent meg a *Hévíz Szanatórium és Gyógy szálloda*

¹⁴ Fürdőorvosokról lásd: Bergmann 1995.

¹⁵ Cséby 2010.

működését bemutató füzetecskéje. Ugyanebben az évben egy balneológiai kutató-intézet felállítását vetette papírra. Orvosi cikket írt magyarul és németül az isíász korszerű balneoterápiás kezeléséről, a tó vizének leüleptítésével a forrás kristálytisztá vizének fogyasztásáról ivókúra gyanánt a bél- és veseműködés fokozására. Tudományos konferenciákon is részt vett, ahol többek között *Vérzések és a termális fürdőkúrák és Hévízfürdő radioaktivitása* címmel tartott előadásokat.

Hévízfürdő az 1920-as évektől már kedvelt gyógyhelynek számított. Az elismertség megszerzésében jelentős szerepet játszottak a fürdőhelyen praktizáló nagyszerű fürdőorvosok; Dr. Mojzer György, Dr. Moll Károly, Dr. Schulhof Vilmos és Dr. Schulhof Ödön.

A fürdőorvos felkeresésének fontosságára figyelmeztetett N. Szabó Gyula is *Hévízi mozaik* című munkájában: „Orvosság, ha szakorvos irányítása mellett fürdünk, ivókúrázunk, méreg, ha mellőzzük az orvost, vagy fittyet hányunk tanácsára.”

A fürdés mellett az iszapkezelés adta Hévízfürdő másik jellegzetes varázsát. A hévízi gyógyiszapot sikerrel alkalmazták eredeti lelőhelyétől távol is. Schulhof Vilmos doktor, aki a téli hónapokban a budapesti Erzsébet-gyógyfürdő reumatológiai osztályát vezette, az ottani forrás vizével pépesített hévízi gyógyiszapot használt iszapgöngyöléshez.¹⁶ A gyógykezelést ezen kívül masszázs, gyógytornagépek, „villanyozási eljárás” egészítette ki, valamint diagnosztikai célokra röntgen és laboratórium szolgáltatta a betegeket.

Kedvelt volt – orvosi tanácsra – az ivókúra is. Ez egyrészt gyógyvíz ivása, másrészt magas kalcium tartalma miatt a csontokat erősítő tejkúra volt. Nem véletlen, hogy a fürdősétány közepén Tejcsarnok állt. A tejcsarnokból később, az 1930-as években már kávéház lett, mivel a kalcium szervezetbe való bevitelére már más módokat is kitaláltak.

Az orvostudomány fejlődésével egyre modernebb eszközök is a fürdőorvosok rendelkezésére álltak, azonban a környező „nép” annyira ragaszkodott a köpölyözéshez, mint gyógymódhoz, hogy azt egészen 1926-ig alkalmazták Hévízen.

A fürdőkúra ismert gyógyászati lehetőségeit egészítette ki a parkban és a tavat körülölelő erdő gyalogútjain történő séta. Hévíz vonzerejéhez nagymértékben hozzájárult kedvező fekvése, a zöldterület nagy aránya. A domboldalon az orvosok által „adagolt emelkedéses járásnak” mondott séta szintén hozzájárult a betegek gyógyulásához.

A domboldalon a 19. század közepén, a tavat északról és keletről ölelő lápos területen az 1910-es, 1920-as években kezdődött a vegyes fenyőerdő, a mocsaras területeken az éger- és a kőristelepítés. A véderdő tervszerű kialakítására 1929-ben Ambrózy Migazzi István ismert botanikus (dendrológus) kapott megbízást.

A tóköznyék élővilága kellemetlenségeket is rejtegetett. A szúnyoginvázió ellen részben petróleummal védekeztek, részben pedig úgy, hogy alkonyattól kezdve

¹⁶ Gyarmati – Tóth 1994.

a tó partján hatalmas máglyákat gyújtottak, amelyek füstje valamelyest elriasztotta a szúnyogokat. 1939-ben az Országos Közegészségügyi Intézet kezdeményezésére betelepítették a lefolyóba a szúnyogirtó fogasponty (*Gambusia affinis*) nevű halat, amely maláriaszúnyog-lárvákkal táplálkozik. A fogaspontyok rövid idő alatt csaknem teljesen kipusztították a környéken a maláriaszúnyog-lárvákat, s a betegség veszélye eltűnt a fürdőből.

1917 és 1932 között Hévíz fürdőbiztosa és hivatalos fürdőorvosa Dr. Mojzer György egészségügyi tanácsos, járási orvos volt, aki az Ella-villában rendelt. Dr. Mojzer György 1865. február 22-én született Tapolcán. Orvosdoktori oklevelét Bécsben szerezte. Keszthelyre 1892-ben került magánorvosként, majd 1907-től járási tisztiorvos, 1911 és 1932 között az általa Keszthelyen szervezett kórház igazgató főorvosa. Kezdeményezésére történt meg Hévízszentandrás csatornázása a betegségek, járványok megelőzésére.

Dr. Mojzer György helyettese Dr. Moll Károly, kórházi főorvos, belgyógyász szakorvos volt. A Ferenc József házban rendelt Dr. Schulhof Vilmos, a természetes gyógy módok szakorvosa, a Zander Intézet tulajdonosa és testvére, Dr. Schulhof Ödön, röntgen- és fizioterápiai szakorvos. A fürdő szezonális működésének köszönhetően télen csak Mojzer doktor lakott a közelben (Keszthelyen), a többiek Budapesten praktizáltak.

1932-től, Mojzer György nyugalomba vonulása után Hévíz gyógyhely vezető fürdőorvosa Dr. Moll Károly lett. Rendelője szintén az Ella-villában volt. Moll Károly 1889. szeptember 7-én született a Sopron vármegyei Simaságon. A budapesti egyetemen szerzett orvosi diplomát 1913-ban. 1912 és 1913 nyarán a pöstyéni gyógyfürdőben dolgozott. Az I. világháborúban katonaorvos volt, hadifogságba esett, ahonnan 1918 őszén tért haza. 1920 nyaratól kezdett a fürdőidényben Hévízen fürdőorvosként dolgozni, ahol a Pöstyénben szerzett tapasztalatait hasznosítani tudta. Felesége Dr. Hoffmann Ilona (Moll Károlyné), Hévíz első orvosnője 1909. augusztus 5-én született Keszthelyen. Orvosi oklevelét a Pécsi Erzsébet Tudományegyetemen szerezte 1934 júniusában. 1934-től kezdve minden nyáron Hévízen dolgozott.¹⁷

Dr. Schulhof Vilmos, mint már arról szó esett, a fürdő tudományos népszerűsítésén fáradozott. Öccse, Dr. Schulhof Ödön reumatológus, radiológus és balneológus Budapesten született 1896. március 20-án. Orvosi oklevelét a Budapesti Orvostudományi Egyetemen szerezte 1918-ban. 1919-től 1923-ig Berlinben dolgozott, ahol röntgen-intézeti és ortopédiai klinikai munkát végzett. A hévízi élmények hatására tűzte ki életcéljául a balneológiai-reumatológiai munkát. Ő volt az első röntgenorvos Hévízen, s az első hazai röntgenológus, aki komoly ízületi és csontrentgeneket készített.

Az Európában egyedülálló gyógyhelyet a természet figyelemre méltó ritkaságaként ajánlotta az ide látogató közönségnek. Egy 1927-ben írt kiadványban jó idegenvezetőként képzeletben a tóhoz vezette a Hévízre érkező utast, s leírta a szeme elé

¹⁷ Laczkó 1993.

tároló látványt: a nyugodt vízfelületet, a fürdőépületeket, a vízpart közelében pompázó vörös, fehér és kék tündérrózsákat, amint széles, tányér formájú leveleikkel szétterpeszkednek a vízen.¹⁸ Ezután a tó vizének és iszapjának tudományos bemutatása következett, majd a gyógytényezőkről szólt.

Dr. Moll Károly a víznyomás vértagokra gyakorolt hatását vizsgálta a tófürdőben. Hévízen szerzett tapasztalatairól először a *Budapesti Orvosi Újság* 1930. december 11-én megjelent számában írt, Dr. Schulhof Vilmoshoz hasonlóan az állva fürdözést ajánlva, mert így nagyobb nyomás éri a vértagokat. Dr. Moll Károly az 1930-as évek első felétől kapcsolódott be a Magyar Balneológiai Egyesület (majd Társaság) munkájába. Az 1920-as, 1930-as években töretlen munkabírással folytatta a fürdő tudományos népszerűsítését. Az általa 1953-ban feltalált és bevezetett súlyfürdő Hévíz hírnevét nemcsak az országon belül, hanem külföldön is jelentős mértékben emelte.

Két fürdőorvos kollégájával, Schulhof Vilmossal és Ödönnel 1936 májusában előadásokat tartottak az Országos Balneológiai Egyesület 41. Kongresszusán: előbbi *A hévízi gyógyforrástól ismertetése* címmel, utóbbi *Adatok a hévízi fürdők élettani hatásáról* címmel. Moll pedig *A hévízi gyógyfürdőzés javallatai* címmel tartott előadást, melyeket a *Therapia* című orvosi folyóirat 1936. júniusi száma közölte.

A 20. század közepének híres doktora volt 1938-tól Hévízszentandrás, majd Hévíz állatorvosa, Dr. Mikolics Ferenc is. Az általa gyártott készítmények számos gombás fertőzésekben és asztmatikus betegségekben szenvedő embert gyógyítottak meg.¹⁹

1948-ban az új vezetés Hévízfürdőt és a többi Festetics-vagyont elhagyott javaknak tekintette, és az Elhagyott Javak Felszámoló Bizottsága március végén Hévízfürdőt, mint közérdekű üzemet állami kezelésbe vette. Az államosított fürdőből létrehozták a Hévíz-gyógyfürdő Nemzeti Vállalatot...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bergmann Annamária 1995: *Hévíz gyógyító története*. Hévízi Könyvtár 6. „Régi fénynél új szövetnek.” Hévíz.
- Cséby Géza 2010: A Megváltó Gyógyszertártól a Lótusz Patikáig. Száz éve nyitotta meg Hévíz első gyógyszertárát Cséby Lajos. *Hévíz*, XVIII. évf. 2. sz. 30–43.
- Csekey István – Degré Alajos 1960: *Dr. Babocsay József (1760–1838) Hévíz első ismertetője*. Kecskemét.
- Dornyay Béla 1941: *A Keszthelyi Hévíz ismertetése 1795-ből*. Keszthely, 1941.
- Görgényi Géza – Péczely Piroska – Sági Károly 1957: *Adatok Hévízfürdő történetéhez*. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 5. sz. Budapest.

¹⁸ Szabó 1995; Simon 1995.

¹⁹ Szarka 2010.

- Gyarmati József – Tóth András 1994: *A hévízi gyógyiszap*. Hévízi Könyvtár 1. A hévízi „csoda tó”. Tanulmányok. Hévíz, 78–93.
- Habis István 1923: *Krónika a Babochay családról*. Nagykanizsa.
- Laczkó András 1993: *A Mollok. Hévízi családtörténet*. Hévízi Könyvtár 3. Hévíz.
- Oppel Jenő 1928: *Keszthely 1715-ben*. Keszthely.
- Simon Tibor 1995: *A tündérrózsák és a flóra jelzései a Hévízi-tó veszélyeztetett állapotáról*. Hévízi Könyvtár 6. „Régi fénynél új szövétneket”. Hévíz, 138–144.
- Szabó Dezső 1928: *A herceg Festetics-család története*. Budapest.
- Szabó István 1995: *Lovassy Sándor botanikai munkássága*. Hévízi Könyvtár 6. „Régi fénynél új szövétneket”. Hévíz, 131–135.
- Szántó Endre 2009: A hévízi fürdő a 19. század második felében. *Hévíz*, XVII. évf. 2–3. sz. 2009. 65–83.
- Szántó Imre – Szántó Endre 1994: Gyógy-idegenforgalom és fürdőtörténet (1795–1918). In: *Hévízi Könyvtár 1. A hévízi „csoda tó”. Tanulmányok*. Hévíz.
- Szántó Imre 1977: *Hévíz története I*. Szeged, 1977.
- Szántó Imre 1991: *Gróf Festetics György emlékezete. Hévíz fürdőhely születése*. Hévíz.
- Szarka Lajos 2010: *A „Hévízi csodadoktor”. Dr. Mikolics Ferenc (1897–1964) emlékére*. Hévíz.
- Szerecz Imre 1935: *Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright M.D. 1815. évi útleírásából*. Keszthely.
- Tar Ferenc 1988: Balatoni fürdőkultúra. In: *A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 7*. Keszthely.
- Tar Ferenc 1995: Hévíz és a Reischl család. Hévízi Könyvtár 6. „Régi fénynél új szövétneket.” *Hévíz*, 39–46.
- Zákonyi Ferenc 1960: Hévíz első hírvivője. *Dunántúli Napló*, 1960. III. 20.
- Zákonyi Ferenc 1974: *Hévíz múltja I*. Hévíz.

„Promenáda a gyönyörbe”

Higiénia és tisztálkodás Budapesten a századelőn

Olyan azonban, aki nekem is tetszett csupán egy akadt köztük – talán cigány-lány –, fekete, mint a szeder, égőszemű, tűzpiros, duzzadt szájú, de én csak néztem, nézegettem, amint fehér kötényben és szobalányruhában felszolgált, vagy reggel lomposan, de talán még kíváncsabbban takarított. Képzetelemben gyakran vele voltam, de a valóságban tőle is mindig visszariadtam. Ennek a visszariadásnak sok oka lehetett – homályos félelem attól, hogy mosdatlan, közelebből talán rossz szagú is, a cselédszobától, amiről tudtam, hogy bűdös, mert csak kis világítóaknára nyílt, nedves és sötét volt, meg hogy mit mondjak neki, miről beszéljek vele.¹

A fitness, a wellness, az egészséges életmód megszállott hajszolása, a sportos és tiszta, illatos test kultusza egyáltalán nem újkeletű jelenség, hanem már a 19. század elején is létezett. Ekkor élt és alkotott dr. John Harvey Kellogg amerikai sebész, feltaláló, író, az egészséges élet úttörője, akinek nevéhez a kukoricapehely mellett további 75, az egészséget szolgáló találmány fűződik. Szanatóriumot vezetett a Michigan állambeli Battle Creekben, ahol holisztikus módszerekkel kezelte betegeit, főként a helyes táplálkozásra, beöntésekre és testmozgásra helyezve a hangsúlyt, miközben a vegetarizmus megszállottja volt.² Dr. Kellogg egyik úttörője, de nem egyedüli képviselője volt annak az „éljünk higiénikusan és egészségesen” gondolatnak, amely forradalmasította a higiéniai kultúra, ezen belül is az emberi testtel való folyamatos törődés igényét. Amerikába és Nyugat-Európába a 19. század végén, Magyarországra a századfordulót követően érkezik meg ez az irányzat. Új tisztaságfogalom kezd tért hódítani, amely a víz szerepének fontosságát, annak tisztító és gyógyító hatását hangsúlyozta. Ez az attitűd, különösképpen a polgárság meghatározó erkölcsi normájává vált. A 19. századtól egyre jelentősebbé váló orvostudomány radikálisan lépett fel a rossz higiénés körülmények és az ebből eredő különböző fertőző betegségek ellen.

¹ Granasztói 1973: 162.

² Az adventista Kellogg Battle Creek Szanatórium főorvosaként szerzett hírnevet magának. A szanatórium a Hetednapos Adventista Egyház tulajdonában volt és a gyülekezet egészségügyi alapelveit követte. Az adventisták hittek a vegetáriánus étrendben, az alkoholtól és a cigarettától való tartózkodásban, és a rendszeres testmozgásban, ezeket a nézeteket Kellogg is átvette. A szanatórium lakói részt vettek a mindennapos, közös légzőgyakorlatokon, és az ebéidőben tartott meneteken is, ezzel hirdelve a rendszeres emésztés fontosságát. Mivel Kellogg híve volt a fényterápiának, a szanatóriumban gyakran használták a mesterséges napfűrdőt. Kellogg egyik alapelve volt a betegek rendszeres beltisztítása bőségesen fogyasztott vízzel és beöntés formájában is, valamint a szexuális élet teljes megvonása.

Magyarországon mindezek a tendenciák megkétszerezve jelentkeztek. A higiéniai kultúra szempontjából is kiemelkedő, sajátos szerep jutott a fővárosnak. Budapesten az 1910-es, 1920-as évektől vált dominánssá az a jellemzően a polgári értékrendbe beépülő mentalitásváltás, amely gondolkodásmódjában általában a higiénit, s ezen belül is a testet helyezte a figyelem középpontjába. Nem tudunk egyértelmű válasz adni arra vonatkozóan, hogy pontosan mikor ment végbe a higiéniai kultúra forradalma Magyarországon. Ha megnézzük például Whol Janka³ munkáit, aki már a 19. század második felében hasznos tanácsokat ad háziasszonyoknak a testi tisztálkodásról, valamint a nagymosás rendjéről és a ház takarításának fontosságáról, akkor óvatosan kell bánnunk azzal a kijelentéssel, hogy valóban a 20. század első felében ment végbe ez a változás. Whol könyvét útmutatónak szánta a polgári középosztálybeliek számára, tanácsai mégis sokkal inkább a nagypolgárság életstílusát tükrözték. Az azonban megállapítható, hogy közel 20 év leforgása alatt látványosan és tömegesen elterjedt a testápolás modern gyakorlata.

A többségükben a német, francia és angol nyelveket beszélő arisztokrata asszonyok által írt tanácsadó könyvek, valamint a külföldi egyetemeken is tanult és különböző nemzetközi konferenciákon részt vett magyar orvosok által elvárt higiénés normák azonban csak részben valósultak meg, ez sokkal inkább megmaradt az ideálok szintjén. Változások azért történtek, még ha lassan is: látható jelei a városi infrastruktúra kiépítésében, a tisztálkodási szokásokban, a ruházat tisztításában, az élő-környezet higiénijában, és az eszközkészletben jelentkeztek.

A budapesti sajtó szinte naponta foglalkozott Budapest igen rossz és megoldatlan higiénés viszonyaival, a tisztasági fürdőkben uralkodó áldatlan állapotokkal, a cselédek higiénijával és rendezetlen jogi helyzetével, a cupringer (cselédközvetítő) irodák „sajátos” kiközvetítési módjaival.⁴ A hölgyeknek szóló divatlapok pedig tanácsadó cikkekben, illetve kozmetikai és szépségápolással kapcsolatos reklámokon keresztül próbáltak hatni a konzervatív háziasszonyok gondolkodására. 1894–1905 között pedig három olyan rövid életű lap is napvilágot látott, amelynek megcélzott közönsége a cselédek voltak.⁵ Tanulságos cikkek jelentek meg ezekben az újságokban például arról, hogyan halt meg egy mosónő a rossz higiénés körülmények miatt, tiszta cseléd és piszkos nagysága ellentétéről, vagy arról, hogyan ügyeljen a cseléd egészségére, milyen gyakorisággal tisztálkodjon, váltson fehérneműt és ágyhuzatot. Számos további, témánkat is érintő szaklap jelent meg a vizsgált időszakban. Ilyenek például azok az orvosok és egészségügyben dolgozó szakemberek által írott egészségügyi lapok, amelyek többször foglalkoznak írásunk számára fontos higiéné-

³ Whol 1882.

⁴ Ilyen lapok voltak pl. a *Pesti Napló* (1850–1939), *Magyarország* (1893–1944), *Népszava* (1868–), *Nemzeti Újság* (1919–1944), *Pesti Hírlap* (1878–1944), *Szózat* (1874–1942), *Új Nemzedék* (1862–1944), *Nőmunkás* (1905–1949), *Magyar Lányok* (1894–1944), *Tolnai Világlapja* (1901–1951).

⁵ A *Cselédújság* (1904–1905), a *Cselédek Lapja* (1894–1900), valamint a Szegeden megjelenő *Cselédotthon* (1900).

nia kérdésével.⁶ 1928-ban például 26 egészségügyi lap jelent meg Magyarországon. Ebből hármat említünk meg, amelyek tanulmányunkhoz fontos információt nyújtottak, főként a testi higiénia kérdéseiben. Az országos közegészségügyi egyesület kiadványaként jelent meg az *Egészség*, a Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium kiadványaként a *Népegészségügy*, valamint a Magyar Vöröskereszt hivatalos lapja, az *Egészségvédelem*. A tisztítóintézetek és ruhafestők lapja a *Kelmefestő Újság*, valamint a fodrászok és borbélyok érdekvédő lapja a *Fodrázmunkás* voltak. Mindkét lap elsősorban munkás érdekvédelemmel és a szakmához kapcsolódó hirdetésekkel és reklámokkal foglalkozott. A *Villamosfogyasztók Lapja* a modern háztartási eszközöknek, például a villanyvasalónak, a mosógépnek csináltak reklámot.⁷

Az tisztán kirajzolódik, hogy a higiénés elvárások különbözőképp terjedtek el a társadalom egyes rétegeiben. Míg a polgári réteg az előző korokhoz képest kiemelt hangsúlyt fektetett a higiéniára, előtérbe helyezve a testet, addig az alacsonyabb rétegek számára kevésbé volt fontos tényező a napi tisztálkodás. A szépségápolás, az egészségkultusz és az új tisztaságfelfogás elterjesztésében különösen fontos szerep jutott a családok nőtagjainak.

Az „életmód” higiéniai normáinak korszakolása nem köthető konkrét időponthoz. Ha a polgári középosztálynak a magyar társadalomban betöltött domináns korszakaként és a cselédtartás legáltalánosabb időszakaként értelmezzük a megjelölt intervallumot, a 20. század első felét határoztuk meg képletes, mégis datálható időkeretként. Ha azonban a mindennapi élet kulturális szintjeinek változási folyamatait vesszük alapul, máris legalább két „korszakot” különíthetünk el ezen az időtartamon belül: a nagyjából a 19. század 1870-es, 1880-as éveitől az I. világháború idejéig-végéig tartó szakaszt, és a két világháború közöttit. Az első időszakban megszületik a főváros új szerkezetű és összetételű társadalma, kialakul a világvárosi arculat (bérházakkal, új típusú lakásokkal és térhasználattal, kiépített infrastruktúrával). Az emberek azonban életmódjukban, mentalitásukban ekkor még sokat őriznek a régi tradíciókból, a provincializmusból, tartanak a modern technikától, alig élnek annak vívmányaival, az egészségügyi, higiéniai felfogás elmaradottságot tükröz. Érdekességgént jegyezzük meg, hogy például az 1890-es években még Erzsébet királyné Burgbeli fürdőszobája is nagy feltűnést, sőt mebotránkozást keltett!

Budapest a tisztálkodás „fellelvára”

Budapesten már az 1867–1914 között megteremtették a tisztálkodáskultúra gyakorlati feltételeit, a városi infrastruktúra kiépítésével, egészségügyi intézmények létrehozásával, az orvospérezés megreformálásával és a külföldről – főleg Németországból – importált szemléletváltással. Ehhez igazodott azután a bővülő, differenciálódó

⁶ *Egészség* (1887–1919), *Népegészségügy* (1920–1943), *Egészségvédelem* (1925–1932).

⁷ *Kelmefestő Újság* (1922–23), *Fodrázmunkás* (1899–1944), *Villamosfogyasztók Lapja* (1934).

kereskedelmi kínálat az 1920-as évektől, amikor már elfogadottabbá vált a változás – persze igen nagy helyi és időbeli különbségekkel. A testi higiénia térfelfogásának szembetűnő megnyilvánulása lett a fürdőszobák tömeges építése a bérházakon belül. A testtel, a ruházattal és a lakókörnyezettel szembeni higiénés elvárások átértékelődtek, presztízsértékűvé váltak. A fürdőszobák építésének tömeges elterjedése, a kozmetikai cikkek (elsősorban a szappanok és a mosóporok) választékának megnövekedése, a külön erre a célra alkalmazott személyzet (a cselédek és az egyéb speciálisabb tudást igénylő segédszemélyzet, mint a mosónők és vasalónők) alkalmazása mind-mind a higiéniai kultúra megváltozását tükrözi.

A higiéniai kultúra szempontjából is kiemelkedő, mondhatnánk sajátos szerep jutott Budapestnek. Mint az ország fővárosa, óriási tömeget vonzott a vidéki lakosság számára munkalehetőséget biztosítva. A tanulmányunkban is vizsgált rétegből, a cselédségből is, amelynek szerepe többek között a higiénés kultúra elterjesztése szempontjából igen jelentős volt. Ez a népi kultúrát képviselő réteg az, amely a budapesti tartózkodása idején eltanult és átvett „kultúrhagyományt” hazavitte falujába, (kibővítve-átalakítva) megváltoztatva ezzel az otthoni közösség tudásának egyes elemeit.

Az orvosi és sportpropaganda

A két világháború között egyre nagyobb problémaként merül fel a felduzzadt város megoldatlan közegészségügye és higiéniai viszonyai. Elsősorban orvosok sürgetik a főváros víz és csatornarendszerének bővítését, a köztisztaság jobb megszervezését, 1918-ban végre megalakul a Fővárosi Közegészségügyi és Fertőtlenítő Intézet is, amelynek feladata volt többek között a higiénés propaganda megszervezése és népszerűsítése. A magyar orvosok számára követendő mintaként szolgáltak azok a kiállítások és nemzetközi kongresszusok, amelyek az emberi testről, a higiéniaról, a fertőző betegségekről a legtöbb információt nyújtották. Ilyen egészségügyi kiállítás volt 1907-ben, Bécsben, 1911-ben pedig Drezdában. Az utóbbi egészségügyi világkiállítás példátlan sikereket ért el. Az „Internacionális egészségügyi és demográfiai kongresszust” ötévenként rendezték meg a világ különböző országaiban.⁸ A legjelentősebb közülük az 1912-ben Washingtonban megrendezett 15. kongresszus volt, ahol jelentős a test, a ruházat, a városok, a lakások higiénijára vonatkozó ismeretanyag gyűlt össze.

Zemplényi Imre a rendszeres orvosi propagandáról szóló tanulmányában nagyon fontosnak tartja az Országos Közegészségügyi Intézet szerepét, nemcsak a főváros szempontjából.⁹ Az Intézet lett a modern hazai higiéné elméleti és gyakorlati bázisa. Az intézet ünnepélyes átadása 1927. szeptember 29-én történt.¹⁰ Mind városon,

⁸ Budapest 1984-ben rendezték meg a nyolcadik nemzetközi kongresszust.

⁹ Zemplényi 1929.

¹⁰ <http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-04/data/pdf/1901.pdf>

mind falun tarthatatlannak ítéli a közegészségügyi állapotokat. Ezért azt javasolja, hogy nagyon fontos lenne a körorvosok és a lelkészek együttműködése a propaganda szempontjából. Sürgeti a védőnői és gondozónői hálózat kiépítését, valamint szorgalmazza a testnevelő tanárok bevonását az egészségnevelésbe. Hangsúlyozza, hogy a tisztálkodásról az óvodától kezdve az egyetemig beszélni kell. Gaál András a falusi egészségvédelemről fejt ki véleményét az Egészségpolitikai Szemlében. Kiemeli, hogy az ország 3362 falujából csak 122-ben folyik egészségvédelem, ami azt jelenti, hogy 67,8%-a lakosoknak, közel 4 millió ember semmilyen felvilágosítást nem kap.¹¹ A vizsgált időszakban az egyik legtöbbet tevékenykedő orvos Gortvay György volt, akinek nevéhez fűződik a Társadalmi Múzeum tevékenységének megszervezése is.¹² Azok az orvosi kezdeményezések, amelyek általában sürgetik a rossz higiénés körülmények megoldását, hangsúlyozzák nemcsak az egészségügyben dolgozó szakemberek felelősségét, hanem az iskola ez irányú nevelési tevékenységét is. A Tanácsköztársaság idején az akkori forradalmi kormányzótanács rendeletben mondta ki: „A Tanácsköztársaság a gyerekek testi és lelki védelmét legfontosabb feladatának tartja”. Gerenday György¹³ az akkori Országos Testnevelési Tanács elnöke 1918. november 19-én egy beadványban fordult az akkori vallási és oktatásügyi miniszterhez,¹⁴ hogy a háború idején katonai célokra lefoglalt budapesti és vidéki fürdőket és uszodákat nyissák meg, és bocsássák a „nép” rendelkezésére. Az egészséges életmódra való nevelés a rendszeres mozgás a friss levegőn, a tiszta test és a lelki tisztaság megteremtése az iskolákban a testnevelő tanárookra hárult. Az iskolák környékén hatalmas plakátok hirdették a következőket: „A Tanácsköztársaság nemcsak szellemi tisztaságot, lelki felszabadulást jelent, hanem módot ad arra, hogy szépek és egészségesek legyenek.” „Az élet legfontosabb kincse: a tanult elme és az egészséges test.” A már idézett rendelet kimondta, hogy hetente kétszer orvosi és nevelői felügyelet mellett a szegény gyerekek ingyen fürödhetnek a város valamennyi közfürdőjében, valamint kötelezően beengedték ezeket a gyerekeket azokba a parkokba (például Károlyi-kert, Várkert, Vérmező, Margitsziget) ahová addig csak a jobb módban élő gyerekek járhattak.

A polgári korszak egyik meghatározó társadalmi jelensége volt az egyesületi élet, amelyek többsége alaptevékenységének tekintette a szociális érdekvédelmet, valamint a jótékonyt. A középpolgári réteghez tartozó nő, házon kívüli szabadidejének eltöltésének meghatározó szerepe volt a már említett karitatív tevékenység, amely szórakozási alkalom is volt egyben. A Gyermekbarátok Egyesülete, a Vöröskereszt Egyesület, az Országos Gyermekvédő Liga az első világháború alatt kialakult rossz

¹¹ Gaál 1934: 10–22.

¹² Gortvay 1935.

¹³ Gerenday György a szabadtéri sportok és a testnevelés elkötelezett híve, 1904-től a Magyar Olimpiai Bizottság tagja, 1913-tól a Magyar Athlétikai Club, 1921–22 között pedig a Magyar Birkózók Országos Szövetségének az elnöke.

¹⁴ Lovász Márton töltött be ezt a posztot 1918. október 31–december 22-e között.

szociális és higiénés helyzetben, míg a két világháború közti időszakban az ún. Zöldkereszt védőnői mozgalom tevékenysége volt jelentős. Ez utóbbi háttérintézményeként működött az Országos Stefánia Szövetség, 1941-től pedig az Országos Egészségvédelmi Szövetség koordinálta a felvilágosító preventív munkát. A Zöldkereszt mozgalom tevékenysége különösen vidéken volt jelentős. A Pesti Izraelita Nőegylet 1866–1945 között folytatott kiemelkedően fontos jótékonyági tevékenységet.

Budapest 1900–1945 között az urbanizáció tükrében, különös tekintettel a higiénia és szociálpolitika kérdéseire

Budapest 1918-ra az állami élet központja lett, közigazgatási, kereskedelmi és ipari centrummá vált. Az ország politikai határvonalait alaposan átszabó trianoni döntés módosította az ország gazdasági-társadalmi struktúráját. 1919 után az urbanizációs fejlődés lelassult és igen egyoldalúvá vált: kizárólag Budapestre és környékére korlátozódott. Látványos különbségek voltak város és a vidék között. Ez a gazdasági különbségen túl társadalmi és életformabeli különbségeket jelentett, óriási távolságot teremtve a vidék és a főváros között. 1920-ra az addig külön falvakként élő Pest környéki települések Budapesthez csatolódtak, így ekkortól beszélhetünk Nagy-Budapestről.

A jelentős népességszám növekedés sürgetővé tette a közegészségügyi ellátás megszervezését. Az első világháború idején 22 tisztiorvos, 20 hatósági szülésznő, 34 ún. egészségőr tevékenykedett. Az egészségőrök az orvosok mellett egészségügyi felvilágosító munkát végeztek elsősorban. E korszakra tehető a legjelentősebb egészségügyi szakintézmények fejlesztése is. Különösképp az 1897-ben létrejött Bakteriológiai Intézetre, valamint az 1898-ban alakult Fertőtlenítő Intézetre fektették a hangsúlyt. Jelentős fejlesztést kapott az 1894-ben alakult Köztisztasági Hivatal, valamint a Szent István, Szent János, Szent Margit, Szent Rókus kórház és a Bakáts téri szülőotthon.

A felsorolt kórházak mindegyikének feladata volt a szegénygondozás is. Az 1877-ben kötelezővé tett kétszeri himlő elleni oltás hatása az lett, hogy 1913-ban nem szerepelt a halálozási okok között. Erre az évre a másik nagy betegség a kolera is teljesen eltűnt, köszönhetően a csatornázásnak, visszaszorulóban volt a tifusz, a diftéria-vörheny-kanyaró is. Megoldatlan probléma volt azonban a tüdőbaj és a magas csecsemőhalandóság. Magyarország a tuberkolózisos megbetegedések terén az európai ranglétra harmadik helyét foglalta el. Ennek okát az akkori szakemberek a rossz táplálkozásban, lakás és higiénés viszonyokban látták. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az egészségügyi viszonyok általános mutatói mögött rendkívüli egyenlőtlenségek mutatkoztak. Az aránytalan elosztás miatt az orvosok harmada Budapesten élt, a vidék orvosi ellátása igen alacsony volt. A nagyobb városok, de különösen a főváros civilizációs és szociális fejlődésével egyre élesebb ellentmondásba került a falu teljes megrekedése. A tbc falun még mindig pusztított és teljesen megoldatlan volt a kórházi rendelés és a betegbiztosítás kérdése is.

Az 1880-as évekig Magyarországon az ivóvízellátással, a szennyvízelvezetéssel és tisztítással egyetlen hivatalos hatóság sem foglalkozott. Változás akkor következett be, amikor az akkori Földművelésügyi Minisztériumban felállított közegészségügyi mérnöki szolgálat 1890-ben megkezdte működését. 1896–1914 között Budapest főcsatorna hálózatának hossza 23,7 km-ről 41,2 km-re a mellékcatornáké 320 km-ről 397-re növekedett. A vízvezeték-hálózat 507,6 km-ről 863,6 km-re nőtt.¹⁵ Míg 1893-ban még csak 32 nyilvános illemhely működik, addig 1914-ben 97. Ezek a zöldre festett vasházacskák a város főbb útvonalain voltak elhelyezve.

Az akkori kormány szociálpolitikájának egyik kiemelkedő intézménye lett az ún. Társadalmi Múzeum is. A Társadalmi Múzeum később Népegészségügyi Múzeum néven ismert, a századfordulótól az 1940-es évekig létező intézményről beszélünk. A múzeumra először Gortvay György a múzeum akkori vezetője hívja fel a figyelmet.¹⁶ A Társadalmi Múzeumot 1901-ben az akkori Kereskedelemügyi Minisztérium hozta létre azzal a céllal, hogy a kormány szociálpolitikájának muzeális közege és tudományos gyűjtőhelye legyen. A múzeum elnevezése később megváltozott és 1919-től Népegészségügyi Múzeumként élt tovább.¹⁷ Az intézmény Budapesten a Ferenciek-terén álló egykori Király Bazar épületében működött. Az intézmény a múzeumi tevékenység mellett népművelői tevékenységet is ellátott. A múzeum főbb feladatai közé a következő tevékenységek tartoztak: a népbetegségekre és a szociális törvénykezésre vonatkozó bel- és külföldi adatok gyűjtése, tanulmányok és statisztikák készítése és ismertetése. Továbbá szaktanácsadás, tanfolyamok és kiállítások rendezése szociális egészségügyi és balesetvédelmi kérdésekről, az egészségügyi kultúra intézményes terjesztése és az ehhez szükséges technikai oktatási segédanyag, (film, diapozitív stb.) előállítás és kölcsönzése volt. Vezérfonalak szerkesztése és kiadása, az országos egészségügyi propaganda adminisztratív és szellemi irányítása, az ország területén működő hatósági, társadalmi jellegű egészségügyi és szociális intézmények és a külföldi egészségügyi mozgalmak nyilvántartása.

¹⁵ Budapest története IV. 1978: 603–611.

¹⁶ Gortvay György 1935-ben a múzeum vezetőségének egyik vezéregyénisége részletes leírást ad a múzeum keletkezésének történetéről (forrás).

¹⁷ A múzeum anyaga valószínűleg terjedelmes lehetett, hiszen négyemeletnyi szintet töltött meg a következőképpen: Földszint: előadóterem, baleset-elhárítás és műszaki munkásvédelem, nyilvános olvasóterem, I. emelet: könyvtár, szakolas, II. emelet: bányabiztonság, iparegészségügy, egészségügyi munkásvédelem, munkásjólét, forgalombiztonság, mentésügy, ipari mérgek, ipari gázvédelem, ipari élettan, III. emelet: általános higiéné, anatómia és élettan, kuruzslás, köztisztaság, balneológia, orvostörténet, IV. emelet: szociálhigiéné, gümőkór, veneriás betegségek, alkoholizmus, szexuáletika, népesedéspolitik, eugenika, pornográfia (ez az anyag csak külön engedéllyel volt megtekinthető). A múzeum néprajzi anyaggal is rendelkezett, elsősorban néphit, népszokás és sáman gyűjteménye volt jelentős.

A középpolgárság higiénája

Az 1910-es, 1920-as évek Magyarországra – különösen Budapestre – megérkező újfajta szemléletmód, amely a higiéniai kultúrát dominánsan előtérbe helyezte, a mindennapok szintjén különösen polgári rétegben volt megragadható. A higiénés szokások, ezen belül is a testi higiénia viszonylag kései megjelenése, új keletű térfelfogást eredményezett, amelynek egyik szembetűnő megnyilvánulása a bérházakban tömegesen építeni kezdett a fürdőszobák voltak. A testtel, a ruházattal és a lakókönyezettel szemben a higiénés elvárások ártértékelődtek, presztízstértékűvé váltak. Mai szemmel nézve a vizsgált korszak higiéniai kultúrája a gyakorlatban még mindig a külső megjelenésnél – öltözet, lakás – és nem a testi higiénianál játszott fontos szerepet. Természetesen a test tisztántartásának igénye is pozitív irányba tolódott, de sokkal lassabban vált rendszeres igénnyé, mint a mosás vagy a takarítás. A legszembetűnőbb presztízstárgy a fürdőszoba, amelynek meglete sokáig státuszszimbólumot is jelentett, nagyon lassan vált tényleges funkciójában használt helyiséggé Magyarországon. A polgári lakáskultúrában jellemzően az anyagi jellegű (nagyvonalúságot sugalló drága holmik) és a minőségi (tartósságot biztosító magas színvonalú) értékek domináltak. A 19. század végén a feltörekvő polgárság számára az anyagi ösztönzések kerültek előtérbe: reprezentatív terek lineáris elrendezésben (szalon, ebédlő, úri szoba), mellék helyiségek funkcionálisan mellérendelt szerepben, de a fürdőszoba már szimbolikus, presztízis érték-hordozóként, esetleg átmeneti formációkban a háló meghosszabbításaként, ónémet szobabútorokkal berendezve, vagy tradicionális szinteken, fürdőszoba nélküli lakásokban az intim szférának számító hálószoa bútoregyüttesébe beletervezett tisztálkodási blokként. 1918 után már a minőségi törekvések hatottak erősebben: modernizálódó nyilvános lakóterek váltják fel a korábbi formákat (a szalon többfunkciós nappaliként, a fürdőszoba modern berendezéssel, a korszerűség jegyében, funkciójában jelenik meg). 1930-ban a három szobás lakások közel 90%-ában már volt fürdőszoba. A fürdőszoba azonban középosztályi privilégiumnak számít a 20. század első felében. A fürdőszobában általában egy mosdó állt. Fölötte üveglapon fogápolási cikkek, fésű, kefe, nagytükör külön felső világítással. A mosdó mellett állt a bidé, utána derékszögben a fürdőkád. Állt még a fürdőszobában egy nádfonatos karosszék, amibe vizesen is bele lehetett ülni. E mellett állt a wc. A falon lógott egy gyógyszeres szekrény: jód, ragtapasz, vatta, kötszerrel, egy másik polcon a férfiak borotválkozó eszközei és egy hajnyíró gép. Volt a fürdőben egy személymérleg, és a falon egy fogas, azon lógtak a fürdőköpenyek. A fürdőkáddal szemközt egy ugyancsak fehér támlás, karos fapad volt felcsapható ülőkével, alatta hely a szennyes fehérnemű számára.

„Púder és szappan”

„Az éljünk higiénikusan” gondolat szinte forradalmian próbált változtatni a korábbi évtizedek gyakorlatán. A 20. század elején lezajló mentalitásváltás, amely szorosan összefüggött a kor változó gazdasági folyamataival is – például a drogériahálózat kiépülésével –, a korszerű új praktikus módszerek, a speciális termékek használata és a higiénikus élet gondolata köré összpontosult. A tisztaság reprezentációs volta háttérbe szorult, felváltotta a racionálisabb gondolkodás, amely a tisztaságot az egészséggel, a szépséggel és a szabadidővel párosította, de a tiszta ruha, vagy a tiszta lakás még mindig fontosabb követelmény maradt. A polgári értékrendet képviselő családoknál jellemző volt a napi egyszeri mosakodás, leggyakrabban este. Ez a fürdőszobában történt, amely a felsőtest megmosásából és fogmosásból állt. Hétköznapi napokon csak mosakodtak: nyakat, hónaljukat, arcukat tisztították meg bolti szappannal – házi szappanhoz egy polgárasszony nem alacsonyodott le. Fogat reggel és este mostak. Általános gyakorlat volt polgári körökben a heti egyszeri fürdés, vagy „nagyisztálkodás”, amikor az egész testüket megmosták.

A fogyasztói társadalom létrejötté a termékek számának növekedésével és minőségük javulásával egyszerre indít el homogenizáló és differenciáló folyamatot. A kereskedelem tradicionális üzlethálózata is átalakul a 20. század elejére. A speciális szaküzletek és az új formaként megszülető nagyáruházak párhuzamos jelenléte újabb rétegspecifikum-elemzésre ad módot: a középosztály integráns részét képező öntudatos értelmiségi és hivatalnokréteg tagjai legfeljebb a cseléd számára vásároltak áruházban, ők a szakboltokat részesítették előnyben. Éppen ebben az időszakban jelennek meg, a különböző speciális boltok, élükön a drogériákkal. Az 1889-ben alapított „Molnár és Moser Laboratoriuma” volt az egyike, Budapest leghíresebb drogériáinak, amelynek fénykorában szinte csodájára jártak a budapestiek, mert itt kísérletezték ki azokat a krémeket, szappanokat, dezodorokat, kölniket, tisztítószereket és megannyi más terméket, amelyek iránt évről évre nagyobb volt az érdeklődés. Csak fürdőszoba berendezéseket áruló boltokból Budapesten 1928-ban 6 volt.¹⁸

„Piszkos cseléd – tiszta nagysága”

Egy középpolgári családmodell nem nélkülözhetette a háztartási alkalmazottként foglalkoztatott cseléd (alkalmazott) jelenlétét. Ez a specifikus munkafelfogás szorosan összefüggött a 19. század végén már elkezdődött, de a két világháború között

¹⁸ A leghíresebb boltok Bogdány és Tsa. (Izabella u. 79.), valamint Walamann Sándor (Jókai u. 6.) Hubert és Tsa. (Liszt F. tér 4.) alatt voltak. A leghíresebb víz és fürdőberendezéseket áruló bolt az 1930-as évek második felétől Körner Vilmos és Társa (Nádor u. 36.), Janisch János és fia VII. (Jósika u. 12.), valamint Reitschel és Hennenberg Rt. (Práter u. 12.) szám alatt voltak. A fürdőberendezéseket gyártó gyárak közül Bründl János (Péterffy S. u. 34.) alatt található gyára volt jelentős.

népszerűvé váló szemlélettel, a testújfajta értékelésével és ezzel párhuzamosan a higiéniaról alkotott kép átértékelődésével is.

A cselédeknek a polgári háztartásban betöltött szerepe a városi polgárság felső és középső rétegeiben végbemenő életformaváltással, konkrétan az életmód, a fogyasztás növekvő szerepével, valamint az „új” női státusz kialakulásával függött szorosan össze. Természetesen az egyéni kényelmet is szolgálta. Ez a megváltozott női státusz és az új polgári családmódel kialakulása a háztartások működtetéséhez elengedhetetlennek tartotta azt, hogy a falusi hagyományokra erősen emlékeztető, függő helyzetű munkaerőre támaszkodják.

A cseléd ugyanakkor sokszor a piszkosság és a lazább erkölcs megtestesítője volt. Azok a szimbolikus határok, amelyek ezt a tényt kívánták demonstrálni, az élet számos területén megnyilvánultak. Ilyen volt például a cselédszoba elhelyezése a lakás legeldugottabb, legsötétebb és legpiszkosabb helyén, a házon belül elkülönülő cselédlépcső kötelező használata, csak a számukra kijelölt lakáson kívüli wc használata, a fürdőszobai tisztálkodás megtiltása, vagy épp kötelezővé tétele, a faluról hozott batyu vagy kelengyeláda lakásba behozásának – higiénés okokból történő – megtiltása vagy kizárólag a cselédszobában tárolása.

A cselédek Budapestre kerülésük előtt teljesen más tisztálkodási normák között éltek. Gyakorlatilag addig nem láttak fürdőszobát, nem tudták használni azt. Hiszen a nagyobb vidéki városokban is elenyésző a fürdőszobák száma a századfordulón, a falvakban pedig sokkal tovább ismeretlen. Nagyon sokan akkor látnak először vízcsapot, amikor elszegődnek egy városi lakásba, és nem kis meglepődéssel veszik tudomásul, hogy Budapesten a víz a falból jön, és nem kútról hozzák a vizet. A fürdőszoba használatát meg kellett tanítani, ami olykor nem volt egyszerű. Persze a munkaadók közvetlenül is szorgalmazhatták cselédek gyakori tisztálkodását, amelyekre többnyire tisztasági fürdőkben és csak ritkán e családok fürdőszobáiban kerülhetett sor. A cselédek higiénés szokásai a falun tanult és rögzült normákat jellemezték, melynek egyik fontos eleme a külvilág felé mutatott reprezentációs tisztálkodási rendszer, mely a külső elvárásokhoz igazodott. A munkaadók szorgalmazása és a rendszeres tisztálkodás megkövetelése mindenképpen hatással lehetett a későbbi falusi életre is.

Tisztasági fürdők

Budapesten a két világháború előtt és között a gyógyfürdők mellett jelentős szerep jutott a tisztasági fürdőknek. A meglehetősen vegyes tisztálkodási és higiénés körülmények arra készítették az akkori városvezetést, hogy a főváros intézményesült keretek között biztosítsa az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó lakosságának a legalapvetőbb higiénés feltételeket. A tisztasági, azaz népfürdők és a Duna-fürdők a szegény sorsú lakosság tisztálkodását tették lehetővé. Ezek a fürdők jórészt ingyenesen, illetve az önköltséget meg nem haladó olcsó díjazás mellett voltak igénybe vehetőek. A tisztasági fürdők szociálpolitikai illetve közegészségügyi szempontból

fontos intézmények voltak. A statisztikai adatok, valamint a szóbeli gyűjtések arra engednek következtetni, hogy ezeket a kizárólag a személyes higiéniaért szolgáló tisztasági fürdőket nem a legszegényebb réteg vette igénybe, sokkal inkább az otthoni fürdőszobával nem rendelkező alsó és középosztálybeli szegényebb rétegek. Igénybe vették ezt a szolgáltatást továbbá a munkások felsőbb rétege, az alsóbb polgári rétegek, valamint a Budapesten szolgáló cselédek is. Az egyik legjelentősebb tisztasági fürdő 1922-ig a Hungária Fürdő volt a Dohány utca 44-ben. A kizárólag tisztálkodásra fenntartott kádfürdőket a gyógyfürdő részlegtől, külön bejáraton közelíthették meg a fürdőt használók.¹⁹ 1935-ben a Rudas fürdő, a Lukács fürdő, a Széchenyi fürdő, a Szent Gellért fürdő erre a célra kialakított fürdőhelyiségei, valamint a kizárólag tisztálkodásra épített 9. kerületi Dandár utcai népfürdő és a 6. kerületi Palota úti népfürdő állt a rászorulóknak számára.²⁰

Összegzés

A század eleji tisztaságfelfogás a szépség és az egészség, illetve a modernizáció alapelveire épült. A tisztaság még mindig a látható részek, tehát a ruha, a lakás és a felsőtest tisztántartására korlátozódott. Legfontosabb szabályok: reggel hideg vízben, szappannal elvégzendő mosdás, fogmosás, majd a fésülködés, a tiszta ruha és a lélek tisztasága. A mosdás normái tovább: a napi reggeli, evés előtt kézmosás, utána szájöblítés, hetente egyszer lábmossás, fehérneműváltás és fürdés. A kozmetikumok ismerős márkanamei (Nivea, Elida, Kalodont, Odol, 4711 stb.) már jelzik, hogy a korszerű szépségápolás alapjait ebben az időszakban rakták le: társadalmi elvárássá vált a korábbi „háztartási” igénytelenség helyett a gondozott és tiszta külső, s az erre szánt idő „beépítése” a mindennapokba. Éppen erre a korra tehető a drogéria-hálózat kiépítése, valamint a fodrászok, kozmetikusok, manikűrösök és pedikűrösök munkájának jelentős fellendülése is. A fokozatosan a mindennapi létbe beépülő szabadidős tevékenységek, mint például a teniszezés, korcsolyázás, kirándulás, úszás is, a sokoldalú női lét bizonyítékává váltak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Békés István 1973: *Szegény ember gazdag városban*. Budapest. Kossuth Kiadó.
Benczúr Gyula 1938: *A fürdés története*. Budapest. MTA.
Beniczky Irma 1876: *Gyakorlati széptan*. Budapest. Franklin Társulat.
Budapest története 1978: IV. 603–611.

¹⁹ A Hungária Fürdő tisztasági fürdő bejárata a Klauzál utca felől, az előkelő gőzfürdőt látogatók módos polgárok, a Nyár utca felől tudtak a fürdőbe bejutni. A két társadalmi réteg, jól elkülönülve, egymással nem érintkezve használta a fürdőt.

²⁰ Liber 1934.

- Budapesti cím és lakásjegyzék 1928.
- Buday László 1909: A községi háztartás. *Statisztikai Közgazdasági Szemle*. 4. 390–406.
- Burucs Kornélia 1995: Városi háztartás a századfordulón. *História*, XVII/7. 13–14.
- Czingel Szilvia 2001: *Higiéniai és tisztálkodási szokások változása 1900–1945 között Budapesten*. (Ph.D. disszertáció) Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest.
- Erdei Ferenc 1941: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest. Franklin Társulat.
- Featherstone, Mike – Hepworth, Mike – Turner, S. Bryen 1997: *A test. A társadalmi fejlődés kulturális kódja*. Budapest. Jászöveg Műhely Kiadó.
- Forrai Judit 1991: Városi higiénia. *Rubicon*. II/3. 23.
- Gaál András 1934: A falusi egészségvédelemről. *Egészségpolitikai Szemle*, 10–22.
- Gergely András 1971: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle*. XIV/3–4. 406–441.
- Gerő András 1993: *Magyar polgárosodás*. Budapest. Atlantisz Könyvkiadó.
- Gortvay György 1935: *A népegészségügyi múzeum munkája*. Budapest. Egyesült Kő, Könyvnyomda, Könyv és Lapkiadó Rt.
- Granasztói Pál 1973: *Ifjúkor a Belvárosban*. Budapest. Magvető Kiadó.
- Gyáni Gábor 1978: *A fővárosi női munkaerő foglalkoztatottságának szerkezetváltozása 1880–1941 között*. Budapest Főváros Levéltára Közleményei. Budapest.
- Gyáni Gábor 1979: „Menek Pestre cselédnek” (A budapesti női házicselédnek az 1920-as években). *Valóság*. XXII/ 11. 67–77.
- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest. Magvető Kiadó.
- Hanák Péter 1978: *Magyarország társadalma a századforduló idején. Magyarország története 1890–1918*. 7/1. köt. 403–517.
- Kiss Lajos 1943: *A szegény asszony élete*. Budapest. Athenaeum Kiadó.
- Körmendi Zoltán 1963: *Nagyvárosi képeskönyv*. Budapest. Magvető Kiadó.
- Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29) 1. 80–94.
- Szegedy Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné 1936: *Háztartási alkalmazottak kiskatéja*. Budapest.
- Vági Gábor 1981: Cselédnek lenni. *Valóság*. XXIV/2. 49–58.
- Vígh Annamária 1998: *Egy polgárlakás Budapesten. Tanulmányok Budapest múltjából XVII*. 77–85.
- Wohl Janka 1886: *Az otthon*. Budapest. Athenaeum. <http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-04/data/pdf/1901.pdf>
- Zemplényi Imre 1929: *A rendszeres orvosi propagandáról*. Budapest. Élet és Egészség kiadás.

Detre Katalin

Mozdulatművészet – a gyógyító mozgás tudománya és művészete

A gyógytorna kialakulása és intézményesülése Magyarországon

*„A művészet közreműködése nélkül az élet
legfontosabb kérdéseit nem lehet megoldani.”
(Karl Ernst Osthaus, 1911)¹*

Gyógytorna

A mozgás terápiás célra való felhasználása a 16. század végén jelent meg az újkori Európa orvosi gyakorlatában és a 19. század elejéig megmaradt az orvostudomány keretein belül. A gyógytornász szakma a svéd humanista testnevelő tanárban, Per Henrik Lingben (1776–1839) tiszteli elődjét, aki mozgásrendszerét anatómiai alapokra helyezte, és gyakorlatanyagát a képzés céljának alárendelve rendszerezte. Gimnasztikája katonai, pedagógiai, esztétikai és orvosi alrendszerekből állt, ez utóbbi lett az ún. svéd gyógytorna alapja. Szintén ő képzett először orvosi tornát alkalmazó szakembereket, gyógytornászokat, akik anatómiát, élettant, kórélettant tanultak az orvostanhallgatókkal együtt a stockholmi egyetemen.² A 19. század második felében a svéd gyógytorna elterjedt az európai orvosi gyakorlatban, de önálló gyógytornászképző iskolák csak a 20. század elején kezdtek alakulni.³ A századforduló környékén az alapvetően sebészeti és ortopédiai svéd gyógytorna légzőtornával,⁴ neurológiai és lazító technikákkal, gépi tornával bővült. Emellett megjelent a civilizációs ártalmakat megelőző és kiegyenlítő higiénikus torna is.

Magyarországon szintén az ortopédiai kezeléseknél alkalmaztak először gyógytornát, amihez legtöbbször fürdőterápia is kapcsolódott. Az első gyógytornászok a fürdőorvosok közül kerültek ki. A komplexebb gyógytorna a 20. század tízes éveiben

¹ Karl Ernst Osthaus (1874–1921) német gyűjtő és mecénás. Magángyűjteményéből 1902-ben létrehozta a Folkwang Múzeumot, melyhez iparművészeti műhelyek és festőiskolák is kapcsolódtak. A múzeum és a művészeti egyetem ma is működik.

² Gardi 1984: 108.

³ Az első, államilag elismert bizonyítványt adó német gyógytornászképző intézetet 1900-ban alapította svéd mintára dr. J. H. Lubinus Kielben. A növekvő társadalmi szükségletek ellenére az első világháború végéig ez volt az egyetlen ilyen oktatási intézet Németországban. Schämann 2005:13.

⁴ A légzőtorna az énektanítás technikáját és tapasztalatait használta fel a gyógyításban. Kármán 1995: 35.

jelent meg azokban a mozdulatművészeti iskolákban, amelyekben dr. Bess Mensendieck higiénikus tornarendszere alapján dolgoztak. Mensendieck női tornája és a vele rokon gimnasztikai rendszerek képezték az alapját a klasszikus balett technikáját és előadásmódját elutasító színpadi táncirányzatoknak is. Az iskolák a húszas évek elejétől a laikus foglalkozások mellett tanár- és művészképzéssel is foglalkoztak. Műhelyeikben formálódtak azok a testképzési rendszerek, amelyek egyszerre szolgálták az egészségmegőrző és a művészi mozgás megújulását. Miután a második világháború előtt Magyarországon más gyógytornásképzés nem létezett, a magyar gyógytorna és a mozdulatművészet története elválaszthatatlanul összefonódott.

Mozdulatművészet

A mozdulatművészet a 19. század végén a balett mellett új színpadi táncként, a társadalomban a torna mellett új testnevelésként jelent meg. A mozgalom úttörő egyéniségei, bár különböző irányokból közeledtek az emberi mozdulat világához, hasonló célokat tűztek maguk elé: felszabadítani a testet, mindenekelőtt a női testet a balett kötöttségei és a férfiakra szabott torna merev fegyelme alól, megtalálni a harmóniát test és lélek között a művészi átélés és önkifejezés segítségével. Az új szemléletű testnevelési rendszerek a századforduló művészi, pedagógiai és életreform-mozgalmainak eredményeként jöttek létre. E mozgalmak kritikusan viszonyultak a modernitáshoz, új irányokat, értékeket, életvezetési alternatívákat kerestek. Képviselőit a szabadság, az egyéniség és az autonómia tisztelete jellemezte. Képzésük legfontosabb célja az önállóan gondolkodó, alkotó személyiség kialakítása, eszköze pedig a testet, szellemet egyaránt alakító új technika volt.⁵

A mozdulatművészet egyszerre volt modern táncmozgalom, testnevelési- és testkultúra mozgalom. A kezdeményezés a francia színjátszás reformereként, színészként, énekesként és pedagógusként is működő Francois Delsarte (1811–1871) nevéhez köthető, aki tanítását arra a felismerésre alapozta, hogy az emberek gondolati és lelki történései a mozdulataikban is megjelennek. A test, a lélek és a szellem egységének gondolatából kiindulva gyakorlatokat állított össze a tudatos testhasználat tanításához. Alkalmazott esztétikának („Cours d'esthétique appliqué”) nevezett rendszerét 1839-ben kezdte oktatni Párizsban színészeknek.⁶ Delsarte rendszerének továbbfejlesztéséből alakultak ki a ritmusmozgalom különböző irányzatai.

⁵ Detre 2012: 173–174.

⁶ Delsarte 1829-ben a Párizsi Konzervatóriumban tanult énekelni, ám rossz tanári instrukciók következtében elveszítette énekhangját. Saját tanári gyakorlatában igyekezett az ilyen hibás módszereket elkerülni, ezért tanulmányozta a hangképzés mechanizmusát, illetve általában a test felépítését, működését. A kor orvosi eredményeit felhasználva alakította ki korszakalkotóan új mozgásrendszerét, melynek „alapja a mozgás-ellenmozgás törvénye volt, melyben kimondta, hogy a test minden mozdulatának harmóniája egy azzal ellentétes értelmű elmozdulást von maga után. Rámutatott a feszítés-lazítás-légzés összefüggéseire, és felhívta a figyelmet a gerinc központi szerepének jelentőségére.” Ruyter 1999: 4, Kármán 1995: 1.

Az amerikai delsartiánusok és a szabadtánc első nemzedéke

Delsarte egyik tanítványa, az amerikai Steele MacKaye (1842–1894) hazájába visszatérve *harmonikus gimnasztika* néven kezdte tanítani a Franciaországban tanult új módszert. MacKaye tanítványa, Genevieve Stebbins (1857–1914) már zenei kísérettel dolgozott, és ő publikálta először a gyakorlatgyűjteményt *Delsarte System of Expression* címmel. A 19. század utolsó harmadában a *delsartizmus* elterjedt Észak-Amerika nagyvárosaiban. Az amerikai *delsartiánusok* művész-tanárok voltak: az iskolákban a mozgáson kívül szobrászatot, rajzot, zenét, művészettörténetet is tanítottak. A növendékek, akik a művelt közép- és felsőosztályok leányaiból kerültek ki, nemcsak a kecses mozgást sajátították el: az itt kialakult testtudat hozzájárult egy új női öntudat kialakulásához.⁷ Az irányzat terjedéséhez hozzájárult annak a táncosnői nemzedéknek a megjelenése, amely radikálisan új szemlélettel közeledett a tánchoz. E táncosnők, „bár önmagukat nem tekintették egy egységes művészeti irányzat képviselőinek, néhány fontos ponton azonosnak mutatkoztak. Mindenekelőtt abban, hogy a táncnak ismét művészi rangot kívántak adni. Ezzel a merész felfogással egyedül álltak a századforduló művészeti életében, amikor a színpadi táncot az operaszínpadok dekoratív balettbetétei, és a nagyvárosi mulatók és lokálok, utazó revük és zenés színházak ledérségei jelentették.”⁸ Egyszerre lázadtak a kiürült konvencióktól szabadulni képtelen színpadi tánc és a szórakoztatóipari közeg ellen. További közös vonásuk volt, hogy független, önálló művészként akartak érvényesülni, „nem pedig egy *girl-kórus* uniformizált tagjaiként.”⁹ Elvetették a konvencionális mozgásformákat, szabad, eredeti, személyes mozdulatokkal kísérleteztek. Műsorukat maguk állították össze, táncaikat önállóan komponálták, mellőzve az addig kizárólag férfifoglalkozásként ismert koreográfusok közreműködését. Nemcsak művészként, de nőként is szabadságra, önállóságra, függetlenségre törekedtek. Forradalmian új gondolataik a konvencióktól megszabadított női testről, mozgásról, szépségről erősen hatottak a századforduló emancipációs mozgalmaira. Sokan közülük az új művészetek iránt akkor még fogékonyabb Európában is bemutatkoztak, elősegítve ezzel a műfaj terjedését az öreg kontinensen.

Női torna

Delsarte rendszere nemcsak az előadó-művészetben hozott újat: elmélete és gyakorlatai alapján új szemléletű gimnasztika is létrejött. Az első erről szóló publikáció New Yorkban jelent meg 1893-ban. Szerzője Eleanor Georgen így írt a könyv bevezetőjében: „ez a gimnasztika az eddig ismert legkiválóbb testképző módszer,

⁷ Wedmeyer-Kolwe 2004: 29. Ruyter 1999: 57.

⁸ Fuchs 2007: 17.

⁹ Fuchs 2007: 18.

amely alkalmas az izmok nyújtására és lazítására is. (...) [A]jánlható nőknek, és mindenkinek, aki egészségre és szépségre törekszik.”¹⁰ A *szépségi és egészségi torna* egyre népszerűbb lett Amerikában, és hamarosan Európában is elterjedt. Ebben kulcsszerepet játszott két Stebbins-tanítvány, Hedwig Kallmeyer és dr. Elisabeth Marguerith Mensendieck (1864–1958). Mindketten a század elején nyitottak iskolát Németországban, ahol saját rendszert hoztak létre: Kallmeyer *harmonikus gimnasztikája* a szépségre, Mensendieck *higiénikus tornája* az egészségre helyezte a hangsúlyt. Elméleti és gyakorlati munkásságuk fontos szerepet játszott a modern testkultúra és táncművészet kialakulásában.

Ritmikus gimnasztika

A mozgalművészet harmadik irányzata a századfordulón született új zenepedagógiai módszerből, a ritmikus gimnasztikából alakult tánccá. A ritmikus gimnasztika, a genfi zenepedagógus, Emile Jaques-Dalcroze (1865–1950) módszere és nevelésmélete, egy olyan korszakban született, melyben az emberi individuum egyre fontosabbá vált, ugyanakkor a modernizációs folyamatok gyors térnyerése számos új kérdést vetett fel az ember alkalmazkodóképességével kapcsolatban. Az alkalmazkodási folyamat konfliktusai megjelentek a kor filozófiai áramlataiban, továbbá az új humán tudományokban, a szociológiában, a pszichológiában, a pedagógiában. Dalcroze az egyén nézőpontjából vizsgálta a folyamatot. Az emberi élet teljességének igényéből kiindulva olyan módszert keresett, amely képes volt segíteni ezt a kiteljesedési folyamatot. Arra mutatott rá, hogy minden emberi tulajdonság és képesség kiegészíti egymást. A nevelés feladata, hogy a gyermekekben minél többfajta képességet fejlesszen ki, és felkészítse őket arra, hogy ezeket a képességeket tudatosan használják, mivel a modern kor embere csak ezáltal válhat képessé arra, hogy az összes, állandóan változó körülményhez alkalmazkodni tudjon úgy, hogy közben megőrizze autonómiáját és szabadságát.

Nevelési modelljét saját foglalkozásában, a zeneoktatásban találta meg. Dalcroze szerint a zene saját ritmusát eredetileg az emberi test ritmusából szerezte, ezért az élethez az összes művészetek közül a zene áll a legközelebb. Másrészt olyan jelenség, amely minden emberi képességre hatást gyakorol: nemcsak a fülünkkel halljuk, hanem egész testünkkel érzékeljük. „Nincs olyan zenész, akinél nem figyelhető meg testmozgás a zene ritmusának kifejezése során, vagyis ösztönös kapcsolat áll fenn a ritmus és a gesztusok között.”¹¹ A jó zenei ritmus egyszerre képes rendet és szabadságot vinni a mozgásba, segítségével érzékelhetővé és érthetővé válnak a tér, az erő és az idő összefüggései. Dalcroze 1910-ben Hellerau-kertváros önkormányzatától

¹⁰ Ruyter 1999: 65.

¹¹ Lásd bővebben: Bachmann 1993.

önálló iskolát kapott.¹² A képzésben évente több száz hallgató vett részt, a nyilvános bemutatókra pedig mindenholnan érkeztek az érdeklődők, elsősorban művészek, értelmiségiek, így 1910 és 1914 között Hellerau a táncmozgalmak, és egyben az európai kulturális reformmozgalmak egyik legfontosabb központja lett. A tanítványok közül sokan nyitottak saját iskolát, a módszert továbbfejlesztették a hangsúlyt a zenetanításról a gimnasztikára illetve táncra helyezve. A ritmikus gimnasztika „bámulatos gyorsasággal találta meg az utat művészek, pedagógusok, szülők és gyermekek érdeklődéséhez”.¹³ 1914-ben Európában és az USA-ban már több mint 120 Dalcroze-tanfolyam és iskola működött.¹⁴

Művészeti- és életreform-mozgalmak

Végül a szabadtánc európai előzményeként fontos megemlíteni azokat az életreform-mozgalmakat és művészkegyösségeket, melyek a felgyorsult modernizáció ellentmondásaira és feszültségeire kerestek új válaszokat. A társadalmi és életreform-törekvések először az iparosodásban élenjáró Angliában jelentkeztek, ahol már a 19. század elején leplezetlenül, hagyományoktól nem fékezett egyértelműségükben jelentkeztek a kapitalizmus negatív tendenciái. A gépi tömegtermelés következményei, a szaktudás, a közízlés, a művészi színvonal látványos romlása, a munkafolyamat elidegenedése elleni tiltakozás indította el az Arts and Crafts mozgalmat, melynek a művészeti életen messze túlmutató hatásai voltak. A mozgalom fő ideológusa, John Ruskin (1819–1900) a művészet és az ízlés hanyatlását az általános kultúráválság megnyilvánulásaként értelmezte. Elsőként fogalmazta meg azt az elvet, hogy a szépérzék és a művészet iránti fogékonyság akkor ébred fel az emberekben, ha megváltoztatják az életkörülményeiket. A művészetet közügynek, társadalmi szükségletnek tekintette. Követői, William Morris és társai igyekeztek kitörni a romantika és a *l'art pour l'art* művészetének társadalmi elszigeteltségéből, mivel azt mind a művészekre, mind a társadalomra nézve károsnak ítélték. Kritikájuk nemcsak a tárgyi környezetre, hanem magára a munkafolyamatra is kiterjedt. Ezek az igények és törekvések álltak az új művészkegyolóniák alapításának háttérében.¹⁵

A munka/élet/természet/művészet összekapcsolásán alapuló életkegyösségek fontos szerepet játszottak a 20. század életreform-mozgalmaiban. Az életreform-mozgalmak kezdetben szemben álltak a kor ipari és tudományos eredményeivel, a nagyvárosi életformával. Sokszor a többségi társadalom peremén bontakoztak ki, de nem veszélyeztették annak alapintézményeit. Értékeiket a többségi társadalom többé-kevésbé

¹² Hellerau a német kertváros-mozgalom egyik legkomplexebb és legsikeresebb kísérlete volt az első világháború előtt.

¹³ Freund 1915: 5.

¹⁴ Freund 1915: 5.

¹⁵ Pevsner 1977:11–61.

tolerálta, sőt idővel számos elemét el is fogadta. E mozgalmak közös jellemzője volt a természethez való visszatérés, a természetes életmód, amely érintette az étkezést, a ruházkodást, a lakóhelyi környezetet. Az életreform világában hangsúlyos szerepet kapott a természet részeként felfogott emberi test, valamint a testtel való foglalkozás számos új formája: ápolása, egészségének megőrzése, gyógyítása, esztétikai tökéletesítése. A testiség felé fordulás magában foglalta az ösztönös és az érzelmi megnyilvánulások elfojtásával való szakítást is. E törekvések már szorosan kapcsolódtak a századfordulón kibontakozó mozdulatművészeti mozgalmakhoz.¹⁶ Sok reform életmód-közösségben ugyanis gimnasztikával és tánccal is kísérleteztek. Raymond Duncan párizsi és nizzai, Lábán Rudolf asconai művészközössége, valamint a Bauhaus táncszínpada a formálódó modern tánc fontos műhelyei közé tartozott.

A mozdulatművészet elterjedése, intézményesülése

A mozdulatművészet itt bemutatott irányzatai a gyakorlatban nem váltak el egymástól. A higiénikus és esztétikus torna, a zenepedagógia, a tánc, a színpad- és jelmeztervezés egy-egy iskolában vagy művészközösségben egyszerre volt jelen a „*Gesamtkunstwerk*” gondolat mindkét értelmében: megvalósult a különböző művészeti ágak szintézise,¹⁷ illetve a művészet közelebb került a mindennapi élethez. Az első világháború előtt az oktatás elsősorban magániskolákban, alapítványi iskolákban, magánházaknál, szanatóriumokban zajlott. A társadalmi bázist az első időszakban művészek, értelmiségiek, ezen belül főképpen, de nem kizárólag nők alkották. A háború után a ritmus-mozgalom az erős balett-hagyományokkal rendelkező Franciaországgal és Oroszországgal szemben elsősorban a Weimári Németországban és kulturális vonzáskörzetében, Ausztriában, Svájcban és Magyarországon terjedt el, egymás után alakultak az iskolák. A ritmikus gimnasztika tanárai részben testnevelőként dolgoztak, részben zene- vagy táncpedagógusként részt vettek a művészeti oktatásban. Az oktatás szabályozása, a diplomák hivatalos elismertetése, a műfaj népszerűsítése és védelme érdekében már a tízes években sorra alakultak a különböző egyesületek és szövetségek, melyek 1925-ben a Német Gimnasztikai Szövetségben egyesültek. A műfaj népszerűségét jelzi, hogy 1929-ben csak Berlinben 152 gimnasztikai- és tánciskolát regisztráltak.¹⁸

A harmincas évek második felétől a náciizmus terjedése megtörte ezt a lendületes fejlődést. A mozdulatművészek egy része származási vagy lelkiismereti okok miatt emigrációba kényszerült.¹⁹ A Németországban maradt zsidó növendékeket,

¹⁶ Német 2013: 30–31.

¹⁷ Vincze 2012: 185–196.

¹⁸ Wedemeyer-Kolwe 2004: 54.

¹⁹ Valeska Gert például zsidó származása miatt távozott az USA-ba. Kurt Joss egyrészt nem volt hajlandó megválni zsidó munkatársaitól, másrészt *A zöld asztal* című háborúellenes koreográfiája miatt a náci sajtó hecckampányt indított ellene.

táncosokat, zenészeket, koreográfusokat elbocsátották. A többiek önként vagy vonakodva, de csatlakoztak a hivatalos szövetségekhez. Az 1936-os Berlini Olimpiai Játékok nyitóünnepségén „amely egyszerre kívánta demonstrálni a játékok nemzetköziségét, és a kíváncsú – heroikus, atlétikus, népi és közösségi – német identitást”,²⁰ számos jelentős német mozdulatművész koreográfiája szerepelt.²¹ A második világháború után a német modern táncot, mint nácizmushoz kötődő irányzatot, mindkét Németország hosszú ideig elutasította.

A magyar mozdulatművészet

A mozdulatművészet Magyarországon Nyugat-Európával szinte egy időben jelentkezett. A század elejétől a leghíresebb táncosok felléptek Budapesten, sőt néhány vidéki nagyvárosban is. Az első iskolaalapítók a korszak legjelentősebb külföldi iskoláiban sajátították el a testre és mozgásra vonatkozó ismereteiket, hazatérve ezeket továbbfejlesztve alakították ki saját önálló rendszereiket. Iskoláik valódi szellemi, művészi, pedagógiai műhelyek voltak. Létrejöttükben nagy szerepük volt az iskolához tartozó baráti társaságoknak, melyekben a legkülönbözőbb foglalkozású és érdeklődésű emberek kerültek kapcsolatba egymással. A három legjelentősebb iskolateremtő személyiség, Madzsar Józsefné Jászi Alice, dr. Dienes Valéria és Szentpál Olga az európai mozdulatművészet három irányzatát képviselte és terjesztette el Magyarországon. Bár különböző irányokat képviseltek, közös meggyőződésük volt, hogy a test és a mozdulat felszabadítása, az új testkultúra belülről is átforgalmazza az embert. „Az elhanyagolt test a lélek fölé kerekedik – írta Szentpál Olga – (...) a valódi, a hasznos testkultúra azonban nem a test céljait szolgálja, hanem a lélek felszabadulását.”²²

Mozdulatművészeti iskolák

Az első iskolákat a tízes években alapították. Madzsar Alice 1912-ben indított tornatanfolyamot nők és gyermekek számára Bess Mensendieck rendszere alapján. A húszas évek közepéig elsősorban higiénikus tornarendszerét dolgozta ki, amely alkalmas volt mind a prevencióra, mind a korrekcióra, illetve nagy hangsúlyt kapott benne a légzőtorna, valamint a has- és mellizmok kidolgozása, amellyel korát messze megelőzve megteremtette a terhestorna alapjait. A testképzés során izomtudatosításra törekedett, „mert nem érnek semmit a mechanikusan ismételt sematikus mozdulatok, kell, hogy munka közben minden mozdulat tudatosan történjen.”²³ Kis létszámú csoportokkal dolgozott, hogy mozgás közben az egyéni szükségleteknek

²⁰ Fuchs 2007: 92–103.

²¹ Lábán Rudolf, Mary Wigman, Rudolf Bode.

²² Szentpál–Rabinovszky 1928: 13.

²³ Madzsar Alice-t idézi Kármán 1995: 30.



1. kép. Kövesházi Ágnes: Mensendieck-gyakorlat, 1928 körül, dr. Madzsar József felvétele (Repiszky Tamás tulajdona)

megfelelően tudjon korrigálni. Mensendieckhez hasonlóan fontosnak tartotta, hogy mozgás közben jól látható legyen a testtartás és az izmok működése, ezért az órákon részt vevő növendékek ruha nélkül tornáztak. Emiatt „az iskolának a húszas évek elejéig nagyon sok ellensége volt. (...) Az új törekvéseket képtelenek voltak – még orvosi körökben is – elismerni, botrányosnak tartották, hogy egy úri nő pénzért tanít, erkölcstelennek ítélték a meztelen tornát.”²⁴ Ennek ellenére a növendékek száma évről évre nőtt, a tehetőbbek mellett tisztviselőnők és munkásasszonyok is jártak hozzá. 1926-ban megjelent, majd 1929-ben újra publikált könyvének előszavában így fogalmazta meg alapvető célkitűzéseit: „Szeretném, ha ez a könyv hozzásegítené a ma még kétkedőket is annak belátásához, hogy csak az egészséges és szép testű nő lehet egész ember, és hogy csak helyes testkultúra alapján nevelhetjük fel az új asszonytípust, aki mint élettárs, mint anya, mint nő, és mint ember egyaránt megállja a helyét.”²⁵ A húszas évek elejétől tanítványainak hatására figyelme a kifejező tánc felé fordult.

²⁴ Repiszky 2004: 195.

²⁵ Madzsar 1929: 7.

Megalakult a Madzsar Mozdulatszínpad Stúdió, amely rendszeresen fellépett avantgárd színházi előadásokon. Iskolája 1922-től tanárképzést is nyújtott.

A filozófus és matematikus Dienes Valéria a tízes években Bergson előadásait látogatta a párizsi egyetemen. Az ő mozdulatpszichológiája fordította figyelmét a tánc felé. Ehhez járult két közvetlen táncélmény: Isadora Duncan táncelőadása és Raymond Duncan görög tornája, melyet a filozófusnő három hónapon keresztül minden nap gyakorolt, miközben megismerkedett Raymond mozdulatelméletével. 1912-ben hazatért Budapestre, baráti körében bemutatta a Duncan-féle természetes táncolás mozdulatait, majd látva az érdeklődést, tanfolyamot indított. Később saját mozdulat-rendszert dolgozott ki Orkesztika néven.

Szentpál Olga 1917-ben szerzett Dalcroze-diplomát Hellerauban, közben a Zeneakadémia zongora tanszakát is elvégezte. A Budapesti Dalcroze Intézetben kezdett ritmikus gimnasztikát tanítani. 1919-ben önálló iskolát nyitott. Az emberi test mozgáslehetőségeit kutatva eltávolodott mestere módszerétől, és saját táncrendszert dolgozott ki. A táncképzést 1923-ban indította el gyermekek és laikus felnőttek számára. A húszas évek elejétől koreográfiáival rendszeresen megjelent a nyilvánosság előtt, elsősorban zenei színpadokon.

A mozdulatművész műhelye a magániskolája volt, megélhetését a növendékei biztosították. A már felnevelt tanítványok munkatársként bekapcsolódtak a műhelymunkába: tanítottak és részt vettek az előadásokon, amelyek iskolai bemutatóként indultak, később lett belőlük valódi művészi produkció. A világnézeti, ideológiai háttér széles skálán mozgott: voltak baloldali, antifasiszta előadások a munkás testedzőkkel, voltak avantgárd színházi produkciók, és voltak keresztény misztériumjátékok hatalmas mozgáskórus bevonásával a Dienes-iskola előadásában.

Tanárképzés, egyesületek

A húszas évek elejétől az említett három iskola növendékei önállósodtak, saját iskolát nyitottak. A műfaj népszerű lett, ezért a három jelentős iskolában is elindult a tanárképzés. A tantervet minden iskola maga alakította ki. A tanárok az iskolákhoz kötődő művész-értelmiségi körökből kerültek ki. A gyakorlati gimnasztikai és táncképzés mellett elméleti tárgyakat is tanítottak: anatómiát, élettant, filozófiát, pedagógiát, zenét, művészettörténetet.

1925-ben az alakuló Országos Testnevelési Főiskola vetélytársat látott az akkor még kategorizálatlan – ráadásul politikailag megbízhatatlan kötődésű –, testképző irányzatban, és megkérdőjelezte az itt folyó testnevelés szakszerűségét. A kialakult konkurenciaharcban elérték, hogy az iskolák működését a belügyminiszter a vezető tanároknak a Testnevelési Főiskolán szerzett diplomájához köthette. Ekkor az addig elszigetelten működő iskolák sajtókampányt indítottak, arisztokrata támogatóik közreműködésével elkezdtek szervezni érdekképviselői szervüket, majd 1928-ban megalakult a Mozdulatkultúra Egyesület gróf Zichy Géza Lipót elnökletével.

Az egyesület elérte az 1925-ös BM-rendelet módosítását. A mozdulatművészetet önálló műfajnak nyilvánították, amikor a Magyar Országos Táncmesterképző Tanfolyamon belül létrehoztak egy önálló tagozatot. A tanárképzést úgy szabályozták, hogy iskolánként két éves képzés után egy ún. „táncmesterképző év” következett az állami tanfolyamon, melynek tanulmányi vezetője az egyesület főtíkára, Pálfi György lett. Ez után következett a záróvizsga, amely „Nyilvános Tánctanításra Képesítő” oklevelet adott. Az autonómia azonban részleges maradt, mivel a működéshez külön rendőrhatalósági engedély kellett, mely mindig csak egy évre szólt. A harmincas évek második felétől tovább szűkült a mozgástér: különféle korlátozó intézkedések, így a zsidótörvények és a politikai üldözések miatt sok mozdulatművész kényszerült emigrációba vagy illegális munkára. Ennek ellenére az iskolák a német megszállásig működtek. Előadásokat tartottak, az egyesület is sokat tett a fennmaradás és a fejlődés érdekében: továbbképző tanfolyamokat szerveztek, könyvtárat gyűjtöttek, és 1933-ban folyóiratot indítottak *Mozdulat – Kultúra* címmel.²⁶

A hazai mozdulatművészet a második világháború után

A háború után újra elindult mind az oktatás, mind a művészi munka. 1945-ben újra megalakult az Egyesület, továbbá létrehozták 97 taggal a Pedagógus Szakszervezetben belül a Mozdulatművészeti Szakosztályt. Itt felmerült a tanárképzés főiskolai szintre való emelése, a különböző iskolák tananyagának egységesítése, valamint a gyógyító gimnasztika és tánctanítás szétválasztása. Ekkor a mozdulatművészek egy csoportja – főleg madzsaristák – kiváltak, és az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetén belül létrehozták a Gyógytornász Szakcsoportot. Az 1945 és 1952 között történt eseményekről annyit tudunk, hogy a mozdulatművészetet, mint táncművészetet burzsoá műfajnak minősítették, és gyakorlatilag betiltották. Képviselői a néptánc, a balett, a varieté, a versenysport és nem utolsósorban a gyógytorna területén helyezkedtek el. A betiltott modern táncsal ellentétben a gyógytorna ekkor indult fejlődésnek, ugyanis az ötvenes években több hullámban lezajlott gyermekbénulás-járvány miatt megnőtt az igény a gyógytornász-szakemberek iránt. A Madzsar-tanítványok korábban is dolgoztak különböző klinikai területeken, illetve ők szervezték meg az rendszeres képzést is: 1955-től két éves Egészségügyi Szakképzés indult, amely 1975-től főiskolai, 1995-től pedig egyetemi szintre emelkedett.²⁷

A mozdulatművészet, illetve a belőle kialakult gyógytorna története nem csak a művészettörténész, a táncművészeti vagy a pedagógia-történész, hanem a társadalomtörténész számára is érdekes kutatási terület lehet. Magyarországon a mozdulatművészek olyan „új modernizálódó társadalmi szegmenst hoztak létre, melyben egyfelől új foglalkozások nyertek legitimációt, másfelől a foglalkozások ethosza,

²⁶ Lenkei 1993: 47–93.

²⁷ Gardi 1983: 109, Lenkei 2007: 19–44.

és az azokhoz kapcsolódó társadalmi szerep és csoportidentitás erősebbnek bizonyult a származásnál.”²⁸ Az intézményesülés és a professzionalizáció folyamatának és konfliktusainak vizsgálata azért is érdekes, mert egy olyan szakmai csoportról van szó, amely szorosan kapcsolódott ellenkultúra mozgalmakhoz, vagyis tagjainak értékrendje, mentalitása és életvitele kezdetben élesen szemben állt a többségi társadalom normáival. Az intézményesülés során a mozgalom által megfogalmazott törekvések egy része szélesebb körben is elfogadottá vált. A modernitáshoz kritikus viszonyuló életreform mozgalmak programjának hátterében mindig jelen volt egyfajta „teljességigény”, a test, a lélek, a szellem boldogabb korokban még meglévő harmonikus egységének az igénye, továbbá a törekvés a szabadságra, a természetességre, az egészségre, az egyéniség megőrzésére. Az archaizáló, megnyilvánulásaiban sokszor polgárpukkasztó emberképet jelentős modern polgári felfogások és tudományos ismeretek árnyalták: a természetesség és a test felszabadítása részben a felvilágosodásra vezethető vissza, míg az egészséges, erős, ellenálló és esztétikus test a szociáldarwinizmus egyik eszménye, az egyéni identitás testi megjelenítése pedig modern gondolat. Az ambivalens motívumok összefonódásának köszönhetően az életreform egyszerre volt modern és antimodern, polgári és polgárellenes, kötődött jobb- és baloldali ideológiákhoz, pártokhoz.²⁹ Mindezek az ellentmondások tetten érhetők mind a gyógytorna szakma történetében, mind a mozdulatművészet hagyományain nevelkedett gyógytornászok életútjában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bachmann, Marie-Laure 1993: *Dalcroze today. An Education trough and into Music.* Oxford University Press, London.
- Boreczky Ágnes 2013: Más művészet – új közönség. A mozdulatművészet és a korabeli társadalom. In: *Mozdulat.* Gondolat Kiadó, Budapest. Szerkesztette: Beke László, Németh András, Vincze Gabriella
- Detre Katalin 2012: Mozdulatművészeti kitekintés. In: *A gyógyító mozgás művésze. Madzsar Alice emlékének.* Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Freund Ernő 1915: *Ritmikus gimnasztika. Hallásképzés. Improvizáció,* Szerkeszti és kiadja: Freund Ernő, Hungária Könyvnyomda Budapest.
- Fuchs Livia 2007: *Száz év tánc.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Gardi Zsuzsa 1983: *A gyógytornász pálya szociológiája.* OTKI Egészségügyi Főiskolai Kar, Gyógytornászképző Szak közleménye.
- Kármán Judit 1995: *Módszerek múltja és jelene.* Magyar Mozdulatkultúra Egyesület, Budapest.

²⁸ Boreczky 2013: 56.

²⁹ Wedemeyer 2001: 399–403.

- Lenkei Júlia 1993: *Mozdulatművészet. Dokumentumok egy letűnt mozgalom történetéből*, Magvető -T-Twins.
- Lenkei Júlia 2007: Volt egyszer egy táncnevelési szak. In: *Színház és politika*. OSZMI, Budapest.
- Madzsar Józsefné Jászi Alice 1929: *A női testkultúra új útjai*. Atheneum, Budapest.
- Németh András 2013: Életreform-törekvések és táncpedagógiai reformok a 20. század első felében. In: *Mozdulat*. Gondolat Kiadó, Budapest, Szerkesztette: Beke László, Németh András Vincze Gabriella
- Pevsner, Nikolaus 1977: *A modern formatervezés úttörői*. Gondolat, Budapest.
- Repiszky Tamás 2004: *Ágas-bogas család*. Studia Comitatusia, Szentendre.
- Ruyter, Nancy Lee Chalfa 1999: *The Cultivation of Body and Mind in Nineteenth-Century American Delsartism*, Greenwood Press. Westport, Connecticut, London.
- Szentpál Olga-Rabinovszky Máriusz 1928: *Tánc: A mozgásművészet könyve*. Általános Nyomda Lap- és Könyvkiadó Rt.
- Schämann, Astrid 2006: Akademisierung und Professionalisierung der Physiotherapie, letöltve: 2013. 08.05. <http://schulz-kirchner.de/fileswp/schaeman-akademisierung.pdf>
- Zaletnyik Zita 2012: Mozgásrendszerek történeti megközelítése. In: *A gyógyító mozgás művésze. Madzsar Alice emlékének*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Vincze Gabriella 2012: Képzőművészet a mozgás sugarában. In: *A gyógyító mozgás művésze. Madzsar Alice emlékének*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Wedemeyer-Kolwe, Bernd 2004: *„Der Neue Mensch” Körperkultur im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Königshausen und Neumann, Würzburg.
- Wedemeyer, Bernd 2001: *Der Körper des Reformers in: Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. haeusser-media – Verlag Häusser, Darmstadt.

Nagy Péter

A gyári munkás és az egészség

*Betegségek és balesetek a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.
őzdi munkásai körében*

Ózdon a vasüzem az 1840-es évek második felében jött létre, mely 1881-ben a megalakuló Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (rövidítve RMST, Rima) ipari konszernbe tagozódott be,¹ melynek égisze alatt az államosítás időszakáig működött. Az ózdi gyár nemcsak munkahelyként volt jelen az ott dolgozók mindennapjaiban, hanem nagymértékben meghatározta a környék lakosságának életminőségét.² A kohászati munka együtt járt számos speciális egészségkárosodással, betegséggel, valamint gyakoriak voltak a munkahelyi balesetek is. Ez a jelenség sarkallt arra, hogy egy rövid összefoglalást mutassak be az egyedi munkakörülményekről, s az ebből eredő jellemző betegségekről és balesetekről, valamint a vállalat ezekre adott válaszairól. Annak is megkíséreltem utánajárni, vajon mennyire segítette a vállalat beteg, rokkant munkavállalóit, s milyen volt az egészségügyi ellátás? Tanulmányomban terjedelmi okok miatt csak a nagyvállalattá alakulástól az államosításig terjedő intervallum (1881–1946) jellemzőit vizsgálom. A kohászat veszélyes és kimerítő munkatevékenységnek számított, ami az ózdi gyári munkások körében számos balesethez, betegséghez vezetett. A munkakörülmények időszakunkban nagyon rosszak voltak, melyekről az üzemi propaganda keveset, a szociáldemokrata sajtó viszont annál többet írt. A gyári viszonyokkal a Népszava több cikkében is foglalkozott, s különös hangsúlyt helyezett arra, hogy a „Rima rabszolgái” milyen sanyarú állapotok között élnek és dolgoznak, utalva a vállalatvezetés érzéketlenségére.³ Elemzésemben a szakirodalom felhasználása mellett jelentősen támaszkodtam Vass Tibor helytörténeti kutató munkáira.⁴ Áttekintettem a korszak halotti anyakönyveit a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban, melynek során átfogó képet kaptam az időszak halálozási mutatóiról. Emellett főként egyéb levéltári forrásokat, újságcikkeket dolgoztam fel. Speciális forrásanyagot jelentett Durbák János ózdi gyári munkás krónikája, melyben 1906 és 1935 között jegyezte fel az Ózdon történt fontosabb eseményeket, így sok esetben olyan információkra bukkanhattam, amelyeket

¹ Réti 1977.

² Berend 1980.

³ b. gy.: A Rima ózdi rabszolgái között. In: *Népszava*, 1928. október 7. : 9.

⁴ Vass 1977, 1994.

más forrásokból nem tudtam volna rekonstruálni. Vizsgálódásaimat idős volt ózdi üzemi dolgozókkal, valamint élő családtagjaikkal végzett interjúkkal egészítettem ki.

A kohászat veszélyes és kimerítő munkatevékenységnek számított, így Ózdon is a gyári munkások körében is számos balesethez, betegséghez vezetett. A munkakörülmények időszakunkban nagyon rosszak voltak, melyekről a gyári propaganda kevésbé beszélt, amit azonban szociáldemokrata sajtó, a Népszava viszont nagyon kihangsúlyozott. A gyári viszonyokkal több cikkében is foglalkozott, s különös hangsúlyt helyezett arra, hogy a „Rima rabszolgái” milyen sanyarú állapotok között élnek és dolgoznak, utalva a vállalatvezetés érzéketlenségére.⁵

A gyári dolgozók egészségügyi viszonyai

A vasgyár a korabeli betegségeken kívül számos speciális betegséget eredményezett. Ez egyrészt adódott a kimerítő fizikai munkából, az ottani körülményektől – főként a magas üzemi hőmérséklettől és a portartalomtól –, valamint abból, hogy a vállalatvezetés csak csekély mértékben biztosította a szükséges munkavédelmi felszereléseket: kevésbé tartotta fontosnak a szükséges védelmi előírások betartását. Vizsgált időszakunkban a rossz munkakörülmények következtében már sok aktív korú, 35–40 éves munkás rendelkezett valamilyen egészségkárosodással.⁶ Az üzemeken belül változó volt az egyes egységekben a munka jellege, ezért kialakultak egyes gyárrészlegekre jellemző károsodások. A kavarászok nagyon nehéz munkát végeztek, miközben a kisugárzó hő „pecsenyepirosra sütötte arcukat, orrukat”, sokszor arcbőrük „vérekes” volt.⁷ Gyakori volt az izzó vassal érintkező munkaterületen dolgozóknál az idősebb korban elszenvedett szemidegsorvadás, melynek rosszabbodása esetén elvesztették látásukat. A kemencéknél uralkodó nagy hőség következtében főleg nyáron rendszerezések voltak a rosszullétek, gyakran összeestek a gyári udvaron az itt dolgozó munkások. Ezért fontos szerepe volt a magas hőmérsékletű helyeken a víz utánpótlásának, valamint a kohóknál engedélyezték a szeszes italok fogyasztását is, főként a rumot.⁸

A gyári munkások között a rossz körülmények miatt jelentős pusztítást végeztek a betegségek. A halotti anyakönyveket áttekintve látjuk, hogy a magas hőmérsékletű helyeken, a nehéz fizikai munkát végzők közül az öregkort nagyon kevesen érték meg. Nagy pusztításokat végzett a tuberkolózis különösen az 1920-as években. A probléma fontosságát mutatja, hogy a gyári orvosok már a századfordulón a tüdőbaj megelőzéséről és gyógyításáról szóló ismertetővel egészítették ki a társpénztári

⁵ b. gy.: A Rima ózdi rabszolgái között. In: *Népszava*, 1928. október 7. : 9.

⁶ PIL VI. 686.f. 212. cs.

⁷ Vass 1977: 172.

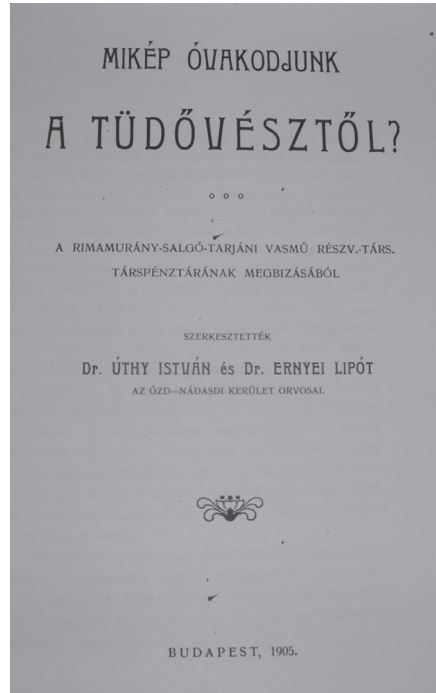
⁸ Vass 1994: 46–56.

szabályzatot.⁹ A Népszava közlése szerint azonban hiába betegedett meg egy fizikai alkalmazott, a műszakok vezetői egyáltalán nem, vagy csak már nagyon válságos helyzetben engedték el táppénzre a dolgozókat.¹⁰

Emellett Ózdot sem kerülték el az országos járványok, amelyek a sűrűn lakott területeken, valamint a sok munkavállalót foglalkoztató vasgyárban gyorsan terjedtek. A ragályos és fertőző megbetegedésektől a gyári munkások gyermekei szenvedtek a legjobban, akik a Gyári Iskolában könnyen elkaphatták egymástól a betegségeket. A századfordulón skarlát- és tífuszjárvány bontakozott ki a térségben, 1918 szeptemberében és októberében pedig a világszerte pusztító, hatalmas méretű spanyolnátha-járvány Ózdon is megjelent. 1926 januárja és márciusa között ismét tífuszjárvány dühöngött a területen, amely 87 megbetegedést és több halálesetet is okozott a gyári dolgozók családjaiban.¹¹

Balesetek az ózdi üzemben

A veszélyes munkatevékenységnek számító kohászati munka során gyakoriak voltak a sok esetben halálos kimenetelű balesetek. Ezeket fokozták a hiányos védőfelszerelések, valamint az, hogy a vállalatvezetés kevés figyelmet fordított a szükséges előírások betartására. Mivel a veszélyes helyeken dolgozó munkások saját maguknak alakítottak ki védőfelszerelést, ez csak a kisebb balesetektől védte meg őket, a nagyobbaktól nem.¹² Ezen felül a munkások elővigyázatlansága, figyelmetlensége is temérdek esetben vezetett tragédiához. A gyári balesetek pontos számáról sajnos nem rendelkezünk átfogó kimutatásokkal. Az ózdi anyakönyveket áttekintve azt látjuk, hogy évente



1. kép. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. társaspénztári alapszabályának mellékletének borítólapja

Forrás: Bérés László magángyűjteménye

⁹ A Rimamurány Salgó-Tarjáni Vasmű Részvény-társaság alapszabályai 1905.

¹⁰ u. gy.: Képek az ózdi gyártelepről. In: *Népszava*, 1925. július 8.: 5.

¹¹ Durbák é. n.

¹² Lásd bővebben Vass 1977.

1–10 halálos kimenetelű szerencsétlenség történt az üzemben.¹³ A „baleseteket” az ózdi Gyári Temetőben külön megjelölték. Számukra a sírkő mellett kerítést húztak fel, melynek végződéseire dárda alakú vasdarabokat kovácsoltak. Interjúalanyom szerint a 20. század első felében nagyon sok ilyen sírhelyet lehetett látni a temetőben, ami a halállal végződő balesetek sokaságát jelezte. Luczák Margitnak például három családtagja – mindkét nagyapja, valamint nagybátyja – gyári szerencsétlenségek közepette vesztette életét.¹⁴ A baloldali sajtóorgánum a Rima vezetését rendszeresen bíráló cikkeiben állandóan felhívta a figyelmet az elégtelen munkakörülményekre. A *Népszava* szerint például a hengerműveknél volt a legrosszabb a helyzet, az itt dolgozók „minden pillanatban szembenéznek a halállal egy kiló kenyér áráért”. Ezzel nyilvánvalóan azt is kifejezték, hogy az iparban viszonylag megfelelőnek számító kereset nem tükrözte a munkatevékenységek veszélyességét. A *Népszava* tudósítása szerint a vasgyárban nagyon óvatosan, körültekintően kellett dolgozni, azonban ennek ellenére is gyakran történtek szerencsétlenségek. A munkásokat akármelyik pillanatban felnyársalhatta a tüzes vas. Folyékony állapotában kiegészítette a szemüket, ráfolyhatott a lábukra, rácsöppenhetett a fejükre, ha csak egy pillanatra nem figyeltek oda. A nagy hőség miatt nagyon sok helyen félmeztelenül dolgoztak, ami kimondottan balesetveszélyes volt az izzó acél miatt.¹⁵ Egy szédülés, elővigyázatlanúság a halálukat jelenthette, egy rossz lépés miatt leeshettek a kohó kéményéről, a műhely- és öltöző-épületek emeleteiről, a nagy gépek levágták kezüket, valamint összenyomták őket. Kovács András gyári munkás például, mikor „*vasfogas gépet kent, elcsuszott, a gép alá került. A gép a szerencsétlen embert összezúzta. Néhány percz mulva ott a helyszínen kisenvedett. Kovács András öt árvát hagyott hátra, kikből 3 már felnőtt. (...) A baleset a véletlen műve volt.*”¹⁶ Gyakorik voltak az égési sérülések is a kemencéknél, a kohóknál és a hengerüzemben is. „*1914 április 21-én a Martin-kemencében az öntőüst tele folyékony vassal leszakadt, Valuch és Juhász munkások égési sebeikbe az éjszaka folyamán belehaltak, s többen súlyos sérüléseket szereztek.*”¹⁷

Az elfolyt és használhatatlan tüzes vasat meddőhányóra, az úgynevezett haldányra hordták ki, ahol sok gondatlan baleset is történt. Évente több esetben előfordult, hogy melegezni mentek oda az emberek, akik gyakorta ittas állapotban voltak, és ott elaludtak. „*Márczius 26-án reggel virradóra a haldányon összeégett kezekkel, arccsal, fogyatékos öltözetben találtak egy hullát. Egyideig nem tudták kilétét. Végre megállapították, hogy a szerencsétlen járdánházi bányász, ki hetek óta nem dolgozik, csavarog. Vasárnap is 6 tagból álló éhező családjától, melynek táplálója 15 éves fia, elvitte az utolsó koronát. Bekapott a korcsmában s rossz szelleme a haldányra*

¹³ Ózd halotti anyakönyvei 1881–1948. MNL BAZ IV. 830. 83. téka, 86. kötet, 237, 241. téka, 256. kötet, XXXIII. 1. a) Halotti anyakönyvi másodpéldányok. 526–531. kötet

¹⁴ Interjú Luczák Margittal.

¹⁵ b. gy.: A Rima ózdi rabszolgái között. *Népszava*, 1928. október 7.: 9.

¹⁶ Végtetes szerencsétlenség. *Ózd és Vidéke*, 1906. január 23.: 3.

¹⁷ Durbák é. n.



2. kép. Az ózdi kohók (1913)

Forrás: Ózdi Városi Muzeális Gyűjtemény, Fotóarchívum

vitte, a hol az égő haldánnyra feküdt, megfulladt s teste összeégett.”¹⁸ Szinte minden évben történt több vonatbaleset is vagy a gyárban, vagy az iparvasút mentén, ahol szerelvények okoztak halálos baleseteket. „Varga János iparvasuti kocsivezető (...) a rohanó vasuton elcsuszott és a kocsik kerekei alá került, melyek darabokra tépték.”¹⁹ Rendszeresek voltak az áramütések is, valamint fulladás, gázmérgezés is előfordult, amelyek időnként emberéleteket is követeltek. Láthatjuk tehát, hogy az elővigyázatlanság különösen fontos volt a vasgyár területén. A balesetek azonban nem csak az üzemi munkásokat sújtották. Ózdon jellemző volt, hogy a családtagok elemőzsiát vittek be férjüknek, apjuknak, s az itt dolgozók, vagy a betérő hozzátartozók gondatlanságából sok szerencsétlenség is bekövetkezett. A legszörnyűbb hogy sokszor fiatal gyermekek lelték halálukat az üzem területén. A korabeli ózdi újság így számol be Droppa Jolánnak, egy vasgyári asztalos gyermekének tragikus haláláról: *Szivettpő baleset történt az ózdi gyárban márczius 28-án délután 4 órakor. Droppa Pál 10 éves leánykája uzsonnát vitt atyjának a gyárba. Mikor a raktárnál ment, észrevétlenül két vagon közé tévedt, abban a pillanatban, a mikor a két vagon összeért. A szerencsétlen gyermek fejét úgy összeszorította a vagonok ütközője, hogy abban a pillanatban meghalt. A kis leány egyetlen gyermeke volt Droppa Pál asztalos előmunkásnak. Fájdalmas volt látni a szülők szivettpő bánatát. A kis leányt kórházba*

¹⁸ Az alkoholista sorsa. *Ózd és Vidéke*, 1906. április 5.: 3.

¹⁹ Vonat kerekei alatt. *Ózd és Vidéke*, 1906. január 5.: 3.

*vitték, onnan hazaszállították a szülői házhoz. Temetése nagy részvét mellett történt, melyen Osváth Zoltán ev. ref. lelkész megható gyászbeszédet mondott.*²⁰

Biztosítás, egészségügyi ellátás

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. mindegyik telephelyén, így Ózdon is kiépítette biztosítási rendszerét, az úgynevezett társpénztárat, melynek legtöbb munkavállalója tagja volt. A dolgozók baleset-, betegség- és nyugdíjbiztosításban is részesülhettek, beleértve a rokkantsági nyugdíjat is. A munkások temetkezési segítyt is kaphattak, valamint a kulturális tevékenységeknek helyet adó Olvasó Egylet is kivette a részét az önszegélyezésből.²¹ Ezen felül az Ózdon működő Nőegylet is adott tagjainak férjük halála után egyszeri támogatást, valamint minden karácsonykor ruhát és cipőt az árva gyerekeknek, valamint a szegényeknek.²² Ózdon működött egy rokkant egylet is,²³ sőt a Rima munkaképtelen volt alkalmazottai részére bikási telepén úgynevezett „Rokkant-telepet” is létrehozott.²⁴ Ezek alapján egy széleskörű jóléti intézményrendszer tárul elénk, melynek révén a munkaképtelen dolgozók többféle segítségre számíthattak. A vállalatvezetés érdekkörébe tartozó Ózd és Vidéke című újság a halálos balesetek közlése során mindig kiemeli, hogy a családfő elhalálása után a hozzátartozók „tekintélyes összeget” vehetnek kézhez.²⁵ Kasza Lajos gyári munkás halotti hírének közlésekor pedig egyértelműen pozitív állást foglal a cégvezetés jótéményei mellett: „A család baleset és nyugdíjat fog kapni. Ilyenkor láthatjuk, mily áldásos intézményt honosított meg Lázár Zoltán volt igazgató akkor, mikor a kötelező baleset elleni biztosítást behozta.”²⁶ Az egyes emlékiratok, valamint a baloldali sajtóazonban árnyalják ezt a képet. Jócsák Kálmán, nyugdíjas ózdi munkás például részletesen vall a vállalat biztosításpolitikájának negatívabb oldalairól is. Jócsák szerint a munkások bruttó keresetének 2%-át nyugdíj-, 2%-át beteg-, 1%-át balesetbiztosítás céljára vonták le. A rokkantsegély véleménye alapján minimális volt, abból nem lehetett megélni, a dolgozó családtagok segítségnyújtása nélkülözhetetlen volt a munkaképtelen személy számára. Azonban túlzásnak tartom azt az állítását, hogy ha nem volt meg számára családja támasza, sok esetben koldulásra kényszerült az illető.²⁷ A *Népszava* által 1925-ben megkérdezett fizikai munkások a vállalatvezetés által biztosított nyugdíjakat, az özvegyi és árvaellátást is kirívóan kevésnek tartot-

²⁰ Liliom törés. *Ózd és Vidéke*, 1906. április 5.: 3.

²¹ Dullien 1928.

²² Segélyezés. *Munka*, 1903. február 15.: 6.

²³ Az országos rokkant egyesület ózdi fiókjának közgyűlése. *Ózd és Vidéke*, 1906. március 28.: 3.

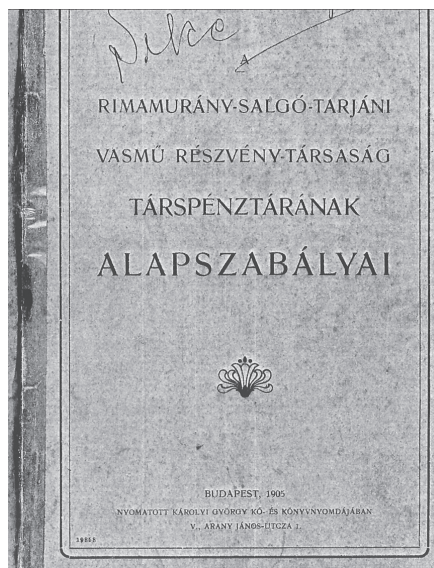
²⁴ A Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése 1913: 154–155.

²⁵ Végzetes szerencsétlenség. *Ózd és Vidéke*. 1906. január 23.: 3.

²⁶ Halálos kimenetelű szerencsétlenség. *Ózd és Vidéke*, 1906. március 5.: 3.

²⁷ A koldulásról ezen a megjegyzésen kívül más forrásokat nem találtam. PIL VI.686. 212.

ták.²⁸ A gyári napszamosok és a nyolc napnál rövidebb ideig, időszakosan a kohászatnál dolgozók pedig csak 1911-től részesülhettek a biztosítás jótéményeiben.²⁹ Természetesen a megállapított segélyek nem tudták teljes mértékben pótolni a kiesett munkajövedelmet, azonban a vállalati jóléti intézményrendszer, valamint a cég által támogatott egyesületi hálózat széles körben tudta támogatni a betegeket, munkaképteleneket, valamint hozzátartozóikat a lehetőségekhez képest. Érdeemes átnéznünk a munkások és a vállalat közötti kártérítési perek anyagát is, amelyet a dolgozók, vagy családtagjaik a cég ellen indítottak. Elek Tópe Lászlót a vasraktár fala maga alá temette az 1910-es évek közepén, s ott halálát



lelte. Családtagjai pert indítottak, ami 1915-ben peregyezséggel zárult. A kártérítést azonban nem kapták meg, az özvegy az igényelnél kevesebb végkielégítést kapott, két kiskorú gyermekét pedig méltányosságból alkalmazták az üzemben, mivel elérték a keresőképes kort. Az elhunyt felesége azonban igazságtalannak tartotta a döntést, amivel a gyárvezetés nem ismerte be felelősségét a nem megfelelő körülmények miatt: „*Talált-e már bűnösnek valaha valakit, gyári ember a büntetővizsgálat? Ugye, még soha? Ugye, még sohasem terhelt senkit sem mulasztás?... Az a Miskolc attól az Ózdtól oly rettenetesen messze van, hogy mire a hatóság arra a helyszínre kiszállhat, az oly sokára van, hogy mire kiér, az a helyszín többé már nem is...helyszín.*”³⁰ Az özvegynek abban igaza volt, hogy az üzem vezetése, ha csak lehetett, nem ismerte el a kártérítési igényt, mivel úgy vélte, hogy a társláda feladata kártalanítania a munkást vagy a családtagokat. A társulat a pereket legtöbbször megnyerte, mivel a pert indítók nehezen találtak maguknak tanúkat, mivel azok a jövedelmüket kockáztatták. Több olyan esetet találunk, hogy a céget feljelentő alkalmazottat, amint tudta, elküldte a vállalat. Barnóczky Józsefet például 1910-ben a martinkemencék mellett baleset érte, az indított kártalanítási pert pedig négy év múlva elvesztette. Az ózdi gyár igazgatója ezután bejelentette, hogy a „perlekedő munkást ezentúl

²⁸ u. gy.: Képek az ózdi gyártelepről. *Népszava*, 1925. július 8.: 5.

²⁹ MNL OL Z 366. 3151. sz.

³⁰ MNL OL Z 366 2403. sz.

a szolgálatból el fogjuk bocsátani”, a Rima felső vezetése pedig helyeselte, hogy így statuáljanak példát a „perlekedési viszketegség” megszüntetésére.³¹

A vállalat a perek kiküszöbölésére az egészségkárosodásokkal rendelkező munkásokkal több esetben nyilatkozatot íratott alá, miszerint betegségük ellenére a munkában maradást „maguk kérik”, s vállalják a következményeket „anélkül, hogy valami segélyezés, kártérítés vagy egyéb kártalanításra a társulat vagy a munkások társaspénztára részéről” igényt fogalmaznának meg.³² Más esetekben a beteg munkást elbocsátotta a vállalat, azzal az indokkal, hogy neki csak egészséges dolgozóra van szüksége.³³ A vállalatvezetés tehát a társaspénztáron kívül, ahogy tudta, próbálta elejét venni annak, hogy más formában is fizessen alkalmazottainak, vagy azok családtagjainak, még ha jogos volt is a kártérítés igénye. Az eltérő forrástípusok viszont egyértelműen pozitívumnak tartották a kohászati üzem egészségügyi ellátórendszerét, mely intézményrendszer a baloldali sajtóban sem volt kritika tárgya. A négy társulati kórház közül az 1882-ben létesített ózdi volt a legnagyobb, amely 1888-ban új épülettel bővült. Az intézmény sebészeti, belgyógyászati, szülészeti, szemészeti, fogászati és gyermekosztállyal is rendelkezett. Az ápolási feladatokat irgalmas rendi apácák látták el. A sebészeti részleg röntgenlaboratóriummal is fel volt szerelve, s alkalmas volt komplikáltabb műtétek elvégzésére is.³⁴ Egy ideig a vállalat a szerint a társládai szervezethez tartozó dolgozóknak nem akarta engedni, hogy a kórházba felvegyék őket, ezt társládai előzetes engedélyhez kötötte. Ezt a tarthatatlan állapotot azonban a bírósági ítéletek rendre felülbírálták.³⁵ Eleinte a környékbeli lakosok idegenkedve fogadták a kórházi fekvést, azonban ez a mentalitás időszakunkban folyamatosan megváltozott. Kezdetben szinte csak a gyári munkások vették igénybe a szolgáltatásait, később viszont a tájékoztatás következtében családtagjaik, s a környékbeliek egyre nagyobb számban fordultak ide gyógykezelés céljából. A kórház kiterjedt ellátási körét mutatja, hogy 1927-ben 1 338 sikeres operációt végeztek el az intézményben, míg a társulat többi kórházában együttesen ez a szám csak 455 volt. A szülési feladatokat elősegítendő 1922-ben alakult meg a Stefánia Szövetség ózdi fiókszervezete. A szervezetnek helyiséget és felszerelést a vállalat biztosított. Az otthoni környezetet megszokott terhes anyák kezdetben berzenkedtek attól, hogy vizsgálatra és szülni a klinikára menjenek, de a szövetség munkájának eredményeképpen ez a hozzáállás az évek során jelentősen megváltozott. Az 1940-es évek elejére évente az ezer főt is elérte a kórházi szülések száma. Ezeknek a szolgáltatásoknak nagy szerepe volt a csecsemőhalandóság jelentős csökkenésében is. A cég tejkonyhát is létesített, ahol pót- és mesterséges táplálékot készítettek a csecsemők számára, valamint okta-

³¹ MNL OL Z 366. 2293. sz.

³² MNL OL Z 383. 63. cs. 113. sz.

³³ MNL OL Z 366. 2104. sz.

³⁴ Interjú Kovács Zoltánnéval.

³⁵ MNL OL Z 366. 2588. sz.



3. kép. Az ózdi Gyári Kórház egyik kórterme

Forrás: A Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése. Budapest, 1913. Ózdi Városi Múzeum, Történeti Adattár

tást és főzőgyakorlatokat is tartottak a fiatal anyák részére. A Rima minden újszülött után ezen felül 7 méter pelenkavásznat adott Ózdon, valamint a sokgyermekes szülőket pénzzel és élelmiszercsomagokkal is segítette.³⁶

A Népszava cikkeiből kiderül, hogy a gyár területén nem volt mosakodási lehetőség, így a kormos, olajos dolgozók a gyári közfürdőbe jártak tisztálkodni. A műszak végeztével azonban nem fértek be mindannyian az épületbe, így nem tudott mindenki megfelelően tisztálkodni. A nem megfelelő higiénias viszonyok sok esetben betegségeket eredményeztek.³⁷ Ózdon társpénztári fürdőt is létesítettek, amelyben 14 kádfürdő, korszakunkban modernnek számító gőzfürdő, hideg, langyos és meleg medence, uszoda és zuhanyzók várták a betérő gyári alkalmazottakat. Az ózdi Gyári Uszoda volt Közép-Európa első fedett uszodaépülete. A fürdő szolgáltatásait mind a tisztviselők, mind pedig a munkások is kedvezményesen vehették igénybe.³⁸

³⁶ Kovách 1942: 23.

³⁷ b.gy.: Lakás – és közegészségügyi képek Rimáék birodalmából. *Népszava*, 1928. október 16.: 3.

³⁸ Dullien 1928: 2–3.

Összegzés

Az ózdi kohászati munka, mint láttuk kiemelten sok veszélyforrást jelentett az itt dolgozók és belátogató családtagjaik számára is, amely számos – nem ritkán halálos kimenetelű – balesetet eredményezett. Számtalan gyári munkás szenvedett egészségkárosodást, valamint a rossz üzemi munkakörülmények sok járváynak, betegségnek is kiváló táptalajt jelentettek. A halotti anyakönyveket áttekintve látjuk, hogy ebből adódóan a gyári munkások közül sokan korán elhunytak és csak kevesen éltek meg a nyugdíjkort.³⁹ A vállalatvezetés ezek ellensúlyozására, valamint az elhunytak hozzátartozóinak támogatására biztosítási rendszert, egészségügyi hálózatot épített ki, melynek jótéteményeit azonban a baloldali szociáldemokrata sajtó kevésnek tartotta. A vállalatvezetés a kártérítési pereket a maga javára próbálta fordítani, sőt, a munkaképtelen vagy pereskedő dolgozókat több esetben is elbocsátották. A Rima irányítóit csak a racionális szempontok vezérelték, s nem óhajtottak többet adni annál, amit a társláda vagy a jóléti intézmények biztosítottak. Mindent összevetve úgy látom, hogy a gyárvezetés oldaláról a megfelelő munkakörülmények kialakítására kevés figyelem összpontosult, az ellátórendszer azonban magas színvonalúnak volt mondható Ózdon. A betegeket, balesetet szenvedőket a jó felszereltségű Gyári Kórházban a korban magas színvonalon látták el, amely országos összehasonlításban is példaértékűnek mondható. A gondatlanságból vagy figyelmetlenségből bekövetkező baleseteket azonban kevésbé lehetett elkerülni, mely a kohászat speciális jellegzetességeiből adódott.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

Z 366. Okmánytár 2104., 2293., 2403., 2588., 3151. sz.

Z 383. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi vas – és acélgyára 63. cs. 113. sz.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (MNL BAZ)

IV. 830. Borsod vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye. 83. téka, 86. kötet, 237, 241. téka, 256. kötet, XXXIII. 1. a) Abaúj, Borsod, Gömör, Kishont, Torna (vár)megye és Miskolc város anyakönyvi kerületei állami anyakönyvi másodpéldányainak gyűjteménye. Halotti anyakönyvi másodpéldányok. 526–531. kötet

Politikatörténeti Intézet Levéltára VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. 686. f. 212. cs.

³⁹ Ózd halotti anyakönyvei 1881–1948. MNL BAZ IV. 830. 83. téka, 86. kötet, 237, 241. téka, 256. kötet, XXXIII. 1. a) Halotti anyakönyvi másodpéldányok. 526–531. kötet

- A Rimamurány Salgó-Tarjáni Vasmű Részvény-társaság alapszabályai. Budapest, 1905.
- A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése 1913. Budapest. Ózdi Muzeális Gyűjtemény, Történeti Adattár
- Dullien Ferenc: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság szociális és kulturális intézményeinek ismertetése. Különlenyomat a Munkaügyi Szemle 1928. évi 11. számából. Ózdi Muzeális Gyűjtemény, Történeti Adattár
- Durbák János é.n.: Feljegyzések. Ózdi Muzeális Gyűjtemény, Történeti Adattár.
- Kovács Antal 1942: Egy vidéki gyártelep szabadidő-tevékenysége. In: Raggambi Fluck András (szerk.): Szabadidő-tevékenység a magyar gyáripárban. Budapest, 20–25.

- u. gy.: Képek az ózdi gyártelepről. *Népszava*, 1925. július 8.
- b. gy.: A Rima ózdi rabszolgái között. *Népszava*, 1928. október 7.
- b. gy.: Lakás – és közegészségügyi képek Rimáék birodalmából. *Népszava*, 1928. október 16.
- Vonat kerekai alatt. *Ózd és Vidéke*, 1906. január 5.
- Végzetes szerencsétlenség. *Ózd és Vidéke*, 1906. január 23.
- Halálos kimenetelű szerencsétlenség. *Ózd és Vidéke*, 1906. március 5.
- Az országos rokkant egyesület ózdi fiókjának közgyűlése. *Ózd és Vidéke*, 1906. március 28.
- Az alkoholista sorsa. *Ózd és Vidéke*, 1906. április 5.
- Liliom törés. *Ózd és Vidéke*, 1906. április 5.
- Segélyezés. *Munka*, 1903. február 15.

Interjú Kovács Zoltánnéval. Ózd, 2012. szeptember 10. (Készítette Nagy Péter)

Interjú Luczák Margittal. Ózd, 2014. február 10. (Készítette Nagy Péter)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Berend T. Iván (főszerk.) 1980: *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Budapest.
- Réti R. László 1977: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű története, 1881–1919*. Budapest.
- Vass Tibor 1977: Az ózdi munkások munkakörülményei és öltözékei. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1975–1976*. Budapest, 168–205.
- Vass Tibor 1994: Az ózdi vasmunkások táplálkozási szokásai. In: Nagy Károly (szerk.), *Lakóhelyünk Ózd* 13. szám. Ózd, 46–56.

**SZEXUALITÁS A HÁZASSÁGBAN
ÉS AZON KÍVÜL**

Egy kapcsolat vége

*Házasságtörés és emberölés az 1820-as évek Zemplén megyéjében
– ahogyan Kazinczy Ferenc látta*

Kazinczy Ferenc 1823 májusában írt leveleiben több levelezőtársának, így Cserey Miklósnak, Rummy Károly Györgynek, gróf Gyulay Karolinának, Kazinczy Klárának és Guzmics Izidornak is beszámolt egy nagy figyelmet keltő bűnügyről,¹ nevezetesen arról, hogy az ismert és megbecsült köznemesi családból származó Sóvári Soós János 1823. május 11-én kassai otthonában több lövéssel halálosan megsebesítette felesége szeretőjét, gróf Amadé Ferenc alezredest, aki a Zemplénben állomásozó, III. Frigyes Vilmos porosz királyról elnevezett, 10. huszárezredben szolgált.²

Kazinczy az eset ismertetése előtt különböző részletességgel ugyan, de igyekezett jellemezni az emberölési ügybe keveredett Soós Jánost. A legaprólékosabban a Rummy Károly Györgynek írt német nyelvű levelében mutatta be a történet főszereplőjét, társadalmi rangját, státuszát és személyes tulajdonságait.³ A köztisztletnek örvendő Soós Pálnak és Szirmay Teréziának három fia született: az ifjabb Pál Zemplénben volt főszolgabíró, László ugyancsak Zemplénben főjegyző, János pedig Abaúj vármegyében viselt főügyészi hivatalt. Kazinczy szerint mindhárman tehetséges és olvasott emberek voltak, János képességei alapján akár az alispáni hivatalka is várományosa lehetett volna. A Cserey Miklóshoz írt levélből azonban még egy lényeges mozzanat kiderül: az, hogy a Soós família rokonságban állt magával Kazinczyval is.⁴

¹ Kazinczy Cserey Miklósnak [Sátoralja]ujhely, 1823. máj. 15. KazLev XVIII. 328–329.; Kazinczy Rummy Károly Györgynek [Sátoralja]ujhely, 1823. máj. 18. KazLev XVIII. 335–336.; Kazinczy gróf Gyulay Karolinának Sátoralja[ujhely], máj. 18. KazLev XVIII. 337–339. Kazinczy Kazinczy Klárának [Sátoralja]ujhely, 1823. jún. 2. KazLev XVIII. 353–354. Kazinczy Guzmics Izidornak 1823. máj. 31. KazLev XVIII. 360–361.

² Gróf Amadé Ferenc őrnagyként 1818-ban került át a 9. huszárezredből a 10. huszárezredbe, 1821-ben léptették elő alezredessé. (Amon von Treuenfest 1892: 292–295.)

³ „Die Gerüchte sind bunt. Lassen Sie sich darüber von mir *authentisch* unterrichten. Ich will das mit meiner gewohnten Mikrologie thun, die andere von mir so gerne annehmen, die aber dem gelehrten Grafen (Teleki László) in meinem Erd. Levelek so sehr widerte” – írta Rumynak. KazLev XVIII. 335.

⁴ A rokonsági fokot egy több, mint három évvel későbbi, ugyancsak Csereyhez írt levelében világította meg Kazinczy, e szerint Soós János anyja Kazinczy Ferenc apai nagyanyja, Szirmay Terézia testvéreinek, Szirmay Lászlónak ugyancsak Terézia nevű lánya volt. Kazinczy Cserey Miklósnak, Széphalom, 1826. okt. 27. KazLev XX. 142.

Soós feleségéről, Balog Máriáról Kazinczy lényegesnek tartotta elmondani, hogy a nő az egykori borsodi főispán, gróf Andrássy István és gróf Dőry Terézia unokája, a nagyapát azonban II. József tarquiniusi hajlamai miatt megfosztotta főispáni hivatalától (egészen pontosan: ő „durch Joseph II, wegen seiner tarquinischen Regierung herabgesetzter Obergespann in Borsod”),⁵ s aki feleségével erkölcstelen és szabados életmódot folytatott. Leányuk – Kazinczy szerint a szülői mintától is befolyásolva – szintén könnyelmű életet élt, és teherbe esett Andrássy István Balog nevű fiskálisától. Ebből a házasságból, s ilyen erkölcsi mintát adó családból származott tehát Soós Jánosné.⁶

Kazinczy a Cserey Miklósnak írt levelében a következőképpen jellemezte a házasság indítóokait: „Sóvári Soos János, egy igen régi famíliából szül. rokonom, ezelőtt Abaujvármegyei Fő Fiscális, excellens fejű 's nyelvű ember, ki V. Ispánságot várhatott, elvévé Gróf Andrássy István Borsodi volt Fő Ispán Excell. unokáját, pénzéért, vérségéért, 's büszkeségből, mert az asszony törpécske, rútacska, 's gyenge elmécskéjü volt.”⁷ Vagyis Balog Máriát Kazinczy sem belső, sem külső tulajdonságai alapján nem tartotta vonzó és ideális partnernek, úgy vélte, Soós Jánost kizárólag érdekei mozgathatták, mikor megházasodott: „Maga Soos igen tisztelt ház gyermeke volt: de a' nem szép, nem eszes, nem nevelt Asszonyra sok jószág vára.” – írta ugyanerről gróf Gyulay Karolinának.⁸

Gróf Amadé Ferenc és Balog Mária kapcsolatáról Kazinczy úgy tudta, az asszony nem szeretett férje vidéki birtokán élni, ezért inkább Kassára költözött, s itt folytatta viszonyát a katonatiszttel. Soós János megpróbálta megakadályozni, hogy találkozzanak, elment még Amadé előljárójához is, ám ez sem használt. Miután 1823 elején kiderült, hogy az asszony szeretőjétől esett teherbe, megígértette Amadéval, hogy egyedül többet nem keresi fel otthonát. Kazinczy arra is utalt azonban, hogy Amadé többször is kijelentette: végez Soóssal, ha útjában áll. Magáról az emberölés körülményeiről már ekkor tudni lehetett, hogy május 11-én, vasárnap délután Amadé aznap már másodszor volt Soóséknél, s ott tartózkodott egy másik katonatiszt, Dornfeld kapitány is. A házaspár között az elmondások szerint a két közös gyermek miatt tört ki a vita, és ez a perpatvar vezetett végül a szerencsétlen eseményekhez: „A' lövés Vasárnap dél után történt Kassán a' nagy uczára nyíló ablakú szobában, 's veszekedés közt. A' kétcsőjű pistoly 2 golyója Amadének jobbját és szívét verte keresztül, melly jele hogy kezét szívére tette, 's mondta Soosnak, hogy lőjön, ha mer. A' másik csőből, a' mint mondják, a' földről, hova azt Soos lecsapta, ment fején által a' 3 golyó. Szándéklott tette mutat minden. Soos szerencsés vala elillantani a' Városból, szekere

⁵ KazLev XVIII. 335.

⁶ Máshol Kazinczy feljegyezte, hogy Andrássy István ellen a megye kérésére vizsgálatot indított az uralkodó, királyi biztosnak báró Orczy Lőrincet küldte ki. A vizsgálat eredményeként a főispánt felfeltették hivatalából (vö. MTAK Kt K/641 181b).

⁷ KazLev XVIII. 328.

⁸ KazLev XVIII. 337.

utána jött, felvette, 's Szinnyérben van Ujhely és Lelesz között, honnan a' Megye Törvényszéke elébe fog idéztetni." – írta Kazinczy Guzmics Izidor pannonthalmi bencés szerzetesnek, majd a levél folytatásában arra is utalt, hogy Soós esete nem egyedi, immár egyre több a nyilvánosság előtt felvállalt házasságtörő viszony: „Nem tehetne e valamit a' Primás az illyek eránt? E' részben törvényeink csonkák, 's a' bűn mind inkább terjed. Zemplénynek is vannak szomorú példái, 's a' Magyar gyomor a' franczia és olasz szabad életet nem igen tűri.”⁹ Kazinczy ekkor alapvetően a megcsalt férj szempontjából, vele azonosulva értékelte az eseményeket, s úgy vélte: „Rettenetes, hogy a' ki ökrömet ellopja, büntethetem: a' ki többet lop-el mint száz gulyám, nem; 's a' világ még nevet mint bolondot, ha bajom panaszlom.”¹⁰ Gróf Széchenyi István, aki 1823 májusában ezredével Nagyváradon tartózkodott, s itt értesült a történetekről, szintén egyértelműen Soós pártját fogta naplóbejegyzésében, véleménye szerint ugyanis az erkölcsi igazság az ő oldalán áll: „Sós *nagy elégtételt* szerzett. Görögországban talán Oresztész lett volna – Magyarországon gyilkosnak számít, amiért nem egyezett bele és nem tűrte, hogy Amadé, tiltakozása ellenére, házáat látogassa és feleségét tovább szeretgesse. – A dolgok állása szerint 5 esztendőre Munkácsra kerül.”¹¹

Kazinczy az ügygel kapcsolatos információit jórészt a helyszínen felvett vallo-másokból szerezte, s már a gróf Gyulay Karolinának írt levelében jelezte, hogy Amadénál megtalálták Balog Mária „botránkoztató képét” és hajszálait, s lefoglaltak bizonyítékul számos szerelmes levelet is.

Kazinczynak az elkövetkező három évben aztán módja lett minden apró részlettel megismerkedni, hiszen Zemplén megye táblabírájaként részt vett a Sóvári Soós János ügyében eljáró megyei fenyítőtörvényszék munkájában. Jelen tanulmányban a Soós János elleni főbenjáró per több mint 900 oldalnyi Sátoraljaújhelyen őrzött iratanyagából a tanúvallomásokot dolgoztam fel, elsősorban azokat, amelyek az ügy előzményeire, mindenekelőtt az Amadé és Balog Mária közötti kapcsolatra próbáltak rávilágítani. Magával az emberölés körülményeivel itt részletesen nem kívánok foglalkozni.¹²

A tanúvallomások általam vizsgált csoportja a következő hat pontra igyekezett megfelelni:

1. Ismeri-e a tanú Soós Jánost és feleségét, valamint gróf Amadé Ferencet és honnan?

⁹ KazLev XVIII. 360–361.

¹⁰ KazLev XVIII. 329.

¹¹ Széchenyi 1978: 299.

¹² Az iratok jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára IV. 2008/c. Zemplén vármegye Törvényszékének iratai 1550–1850 (1851). Törvényszéki jegyzőkönyvek fogalmazványai és iratai 1823–1849 (1851). Jkv-i sz.: 479/1830. Loc. 146. No. 328. A kutatáshoz nyújtott segítségért a Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár munkatársainak, mindenekelőtt Oláh Tamásnak tartozom köszönettel.

2. Kinek a kedvéért járt Amadé Ferenc Soós János házához, tiltotta-e ettől Soós Amadét és mennyiszor?

3. Voltak-e a nevezetes eset előtt házastársi ízetlenkedések és perlekedések Soós János és hitvese között és ezek mi okból történtek?

4. Tapasztalta-e a tanú, hogy gróf Amadé Ferenc Soós János életére tört, hányszor, mikor és hogyan?

5. Mit tud a tanú gróf Amadé Ferenc halálának körülményeiről?

6. Tudja-e a tanú, hogy Soós János hitvese gyakran sürgette Amadét, hogy minden ismeretséggel hagyjon fel, és ne járjon többé a házhoz?

A kérdőpontokra adott válaszok alapján megállapítható, hogy behatóbb ismeretekkel inkább a női cselédek rendelkeztek, mindenekelőtt pedig Balog Mária Lizi nevű szobalánya, aki, úgy tűnik, asszonyának bizalmasa is volt. A többi női cseléd, pl. a gyermekek mellett lévő dajkák személyes tapasztalataik mellett is elsősorban a szobalány elbeszéléseire támaszkodtak, a férfi alkalmazottak (inas, kocsis, szakács) azonban magáról a viszonyról, a házaspár közötti konfliktusokról szinte semmit nem tudtak.

A vallomások alapján megállapítható, hogy a Balog Mária és gróf Amadé Ferenc közötti házasságtörő kapcsolatot főként az utolsó hónapokban végigkísérte a verbális agresszió túl a tényleges fizikai fenyegetettség és a testi erőszak is, s ez utóbbinak elszenvedője, mint az a per során kiderült, maga Balog Mária volt.

Sadovszky Erzsébet (Lizi), Soós Jánosné szobalánya (18 esztendő, római katolikus, hajadon) az 1. és 2. pontra adott válaszában kijelentette, hogy mikor ő szolgálatba állt, Amadé már járt Soósékhoz, még pedig igen-igen gyakran az asszony barátságáért, melyet onnan tud a tanú, hogy látta egymás közt való nyájas beszélgetéseiket és társalkodásaikat. Leveleztek is sűrűn egymással, a gróf inasa hordozván a leveleket, amit a tanú maga tapasztalt. Egy másik tanú, Lenárth Mária vallomása hasonló fordulatokkal írta le a katonatiszt és Balog Mária közötti szoros viszonyt: hogy Amadé az asszony kedvérért járt a házba, onnan tudja, „mert a Grófnak az Asszonnyal való nyájas barátságokat, és társalkodásokat látta, sőt tapasztalta, hogy sűrűn leveleztek egymással, mely Leveleket az Gróff Inassa hordotta az házhoz.” – olvasható Lenárth Mária tanúvallomásban.

Lizi szerint Soós a feleségével való „belsőbb barátkozástól” megpróbálta a gróft tiltani, egy este házából ki is utasította, de Amadé azt mondta, egy katonatiszt nem hagyja magát eltiltani senki házatól.

A 3. pontra felelve a szobalány azt vallotta: Soós János az előző nyáron Legyesbényén vette észre, hogy a kapcsolat Amadé és Balog Mária között szorosabb, mint kelene, s a házaspár között a következők hangzottak el: „az Úr mondotta az Asszsonynak, hogy betsületére, jó hírére, s nevére vigyázzon, és olyat ne tselekdjen, a mi nem illik, melyre az Asszsony azt felelte, hogy semmit sem tselekszik olyat, a mi nem illene.” Ezt követően a házaspár sokat veszekedett, s Amadé első kitiltására valamikor ősszel, szüret környékén kerülhetett sor, mikor Soós Újhelyről visszatérve feleségét

Amadé társaságában találta kassai házukban. A 4. kérdőpontra rátérve Lizi elmondta, szintén az előző ősszel egy gróf Andrássy Istvánnénál eltöltött ebédről hazajövet Balog Mária megkérte férjét, hogy menjen el otthonról. A szobalány ezt követően lármát hallott, félig kinyitotta az egyik helyiség ajtaját, ahonnan egyenesen az asszony szobájába látott át, aki – elmondása szerint – éppen akkor mondta a grófnak, hogy a barátságuk vége van, ő az urával élni akar, és az éjjel is vele fog hálni. Amadé ekkor a kanapéról a földre rántotta, miután az asszony a földről felkelt, az ágyra dobta, a hüvelyéből kihúzott kardot a mellének szegezte, és kérdezte, fog-e a férjével élni. Mire Balog Mária azt felelte, hogy ez eltökélt szándéka. Ekkor Amadé felkötötte kardját, és el akart rohanni a promenádra, hogy az ott sétáló Soós után menjen, s végezzen vele (a vallomás szerint: „ízzé porrá vagdalja”). Az asszony ettől megijedt, és visszahívta szeretőjét. Ez volt tehát az első alkalom, legalábbis a vallomások szerint, amikor Amadé fizikai kényszert alkalmazott Soósnéval szemben. A szobalány és a már említett másik tanú, Lenárth Mária dajka, aki 1823 januárjáig öt éven keresztül szolgált a családnál, azt is elmondta, hogy ezen esetet követő harmadik napon az asszony egy papírosba csomagolva visszaküldte Amadénak a férfi portréját, aki azon nyomban Soósékhoz sietett, s miután a nő nem volt hajlandó a képet visszavenni, Balog Máriaát megragadta, az ablakon kitartotta, hogy kidobja, s magát utána vesse. Mire az megijedt, és megígérte, visszaveszi a képet, ezalatt Lizi szobalány az ijedten sikoltozó kisasszonykát, Soósék hat éves lányát kivezette a szobából.

Lizi továbbá elmondta, hogy egy szerdai napon a fürdőbe menve az asszony sírva panaszkolta, hogy nem mehet az urával Pestre, mert a gróf azt írta neki, hogy akkor megöli férjét. Panaszolta azt is, hogy a gróf őt nagyon „vexálja”, amiért nem szökik el vele, de Balog Mária – a tanú elmondása szerint – attól tartott, hogy Amadé valahol a világban még őt is megölné. A gróf megtiltotta neki nemcsak hogy férjével háljon, de azt is, hogy vele együtt étkezzen. A vallomásból az is kiderült: a gróf gyakran faggatta a tanút, hogy az asszony együtt hál és eszik-e az urával, a tanú tagadó feleletét azonban Amadé nem hitte el. Lyukat fúrt a hálószoba a falára, s miután a házaspártól elbúcsúzott, a szomszéd szobából leste, mit csinál az úr az asszonnyal. Mikor egy ideig Soós az ebédlőben aludt, az utcáról figyelte, hogy Soós mikor gyűjt magának gyertyát, és meddig időz az asszonynál, ez alkalmakkor még a keze is megfagyott. A tanú szerint a strázsáknak is feltűnt Amadé viselkedése, és kérdezték, mit csinál a gróf éjjel 11-kor is az utcán fel s alá járkálva. Mindezeket túl még a kemencében is el akart bújni, de a tanú lebeszélte erről, és – elmondása szerint – összetett kézzel könyörgött a grófnak, hogy ne tegye.

Mikor 1823. január 2-án az asszony bevallotta, hogy gyermeket vár Amadétól, Soós a grófot a háztól végképp eltiltotta, aki vagy három hónapig nem is ment oda, azután pedig csak igen szigorú feltételekkel. Ezt a tanú magától az asszonytól hallotta, de a feltételeket nem ismerte. A tanúvallomás hitelesítése során feltett kérdésre, hogy mi okból vallotta be férjének az asszony, hogy Amadétól terhes, és a tanú ezt megelőzően tudott-e az asszony állapotáról, Sadovszky Erzsébet azt válaszolta: már

ezt megelőzően is Soós gyakran vádolta feleségét azzal, hogy az terhes, már pedig ő régóta nem is hált vele, hiszen az ebédlőben aludt, sőt nem is étkeztek együtt. Balog Mária végig tagadta terhességét, mígnem a nyolcadik hónapban elmondta férjének az igazat. A tanú – elmondása szerint – már korábban is tudott asszonya állapotáról, mert hallotta, hogy az sírva panaszolta Amadénak, hogy teherbe esett tőle. Mire a férfi azt mondta: hát nem hozhatja-e meg egy ilyen emberért ezen áldozatot is.

A szobalány vallomásából tehát úgy tűnik, Balog Mária az utolsó hónapokban megpróbált szeretőjétől megszabadulni, de a férfi erőszakos fellépése miatt ez a próbálkozása kudarcot vallott. Lizi elmondta azt is, hogy ezen alkalmakkor a férfi órákig térdelt asszonya előtt, és sírt, egészen addig, amíg eltérítette szándékától. Lenárth Mária vallomásában szintén megemlíttette, hogy maga is látta, Amadé három óráig térdelt sírva a nő előtt.

A vallomásokból az is kiderült, hogy Amadé nemcsak az asszony előtt beszélt arról, hogy férjét megöli, de a cselédek előtt is kilátásba helyezte, hogy megmérgezi Soóst, sőt őket magukat akarta erre a tetre rábírní. Lenárth Mária vallomása szerint a gróf Soóst a tanú előtt, annak füle hallatára csak „huncfutnak” nevezte, s annak szájából hallotta, hogy ezt a huncfutot kénytelen lesz megölni, mint egy kutyát.

Mikor Balog Mária tehességét bevallotta, Soós nemcsak Amadét tiltotta ki a házból, de az asszonyt is el akarta zavarni. A szobalány szerint egy egész napig rimánkodott férjének, de mivel vele nem boldogult, a grófhhoz szaladt. Erre Soós üzent neki, hogy jövődő sorsának meghatározását tőle várja, és azonnal menjen haza. Ezután Soósné azt mondta, hogy inkább hazamegy, mert a férje bármikor betoppanhat. A gróf ekkor azt parancsolta inasának, hogy vegyen egy botot, és ha a Soós János jön, a pitvarban üsse agyon. Mivel Soós nem jött, Amadé azt mondta az inasnak, tölts meg a puskát, hogy lelőhesse a férfit, ha szállására jönne. (Lenárth Mária vallomásában ez úgy szerepelt: a gróf azt mondta inasának, vegyen egy dorongot, és ölje meg az urat mint egy kutyát a kapu mellett.) Az asszony végül hazament, előtte azonban a gróf adott neki egy kétélű tört, hogy otthon a férjét szúrja le vele. Balog Mária hazaérve a tört átadta a férjének, aki elrakta a fegyvert. A tanú a vizsgálat során azonosította a tört. Mindezek a vallomások azt is bizonyították, hogy Soós élete is veszélyben forgott.

A Balog Mária és Amadé Ferenc közötti testi kapcsolat leírásakor a tanúvallomások meglehetősen szemérmesen fogalmaznak: a dajka és a szobalány válaszaiban azt olvashatjuk: *látták egymás közt való nyájas beszélgetéseiket és társalkodásaikat*. Soós azon felismerését, hogy felesége viszonyt folytat, a kérdőpontokra adott vallomások pedig így adták vissza: *a gróf és az asszony között nagyobb az esmerettség mint kellene*, illetve *Soós a feleségétől való belsőbb barátkozástól megpróbálta a grófot eltíltani*.

Természetesen nem tudni, hogy a tanúk pontosan hogyan fogalmaztak, amikor az Amadé és Balog Mária közötti testi kapcsolatáról beszéltek. A tanúvallomásokban rögzített, e vonatkozásban meglehetősen formalizált kifejezések, nyelvi fordulatok inkább arra utalnak, hogy nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a forrásokban

ki is beszél tulajdonképpen: a vallomástevő vagy inkább az azt lejegyző megyei tisztviselő? A házasságtörésre, a házasságon kívüli testi kapcsolatra mindenesetre nincs külön kifejezés a vizsgált dokumentumokban, hacsak nem tekintjük annak a társalkodás szót, amely eredetileg a szövetség, társul fogadás értelemben is használatos volt.¹³

A viszony tagadhatatlan bizonyítéka volt persze Balog Mária terhessége. Azt, hogy mindenki számára egyértelmű volt, a gyermek csak Amadéé lehet, megerősítették azok a vallomások, amelyek arra utaltak, hogy Soós János és felesége között a gyermek fogantatása körüli időszakban nem volt testi kapcsolat. Az asszony és szeretője közötti ambivalens, szélsőséges indulatoktól sem mentes viszony testi tartalmáról talán azok a tárgyi bizonyítékok adhatnak még képet, amelyeket a halott grófnál találtak: Stiller Leó, a város főcélisa szerint a megölt gróf erszényében egy csomóban összekötött cédula volt, melyeken a szobalány Soós Jánosné írását ismerte fel. Amadé nyakában pedig egy Szűz Mária kép lógott, egy medál az asszony hajával, egy másik az arcképével, a zsebében egy másik kép az asszonyról, és többféle hajak, amelyek között a tanú egyértelműen szeméremtestről származó szőrt ismert fel. Sichulsky Fridrich Kassa város orvosa mindezeket megerősítve hozzátette: a cédulák oly gyanúsán és fortélyosan voltak írva, hogy azok értelmét csak nehezen lehetett kivenni. A zsebben talált női képről pedig azt mondta: azon idealizálva, fehér ruhában és félig fedett kebelével volt az asszony lefestve – Kazinczy is erre utalhatott korábban idézett levelében, mikor az asszony „botránkoztató” képét említette. A testi szörzetnek ereklyeként, emlékként történő kezelésére természetesen több példa is akad: Kazinczy a fogsága alatt, 1795-ben lenyírt, fél éves szakállát eltette emlékül, s ezt még 1819-ben is őrizte.¹⁴ Bártfay Lászlóné 1839 februárjában a börtönbe vonuló Wesselényi hajából levágott egy tincset, s elrakta emlékül.¹⁵ Arra is van adat, hogy gróf Desseffy József egyik menyével „cserélt” hajtincset.¹⁶ A levágott szakáll és haj egy adott élethelyzetre, illetve az idő múlására emlékeztetett, nyilvánvaló, hogy a szeméremszörzet megőrzése is valamiféleképpen a felidézést szolgálta, de ezzel kapcsolatos egyéb adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre.

A Zemplén megyei törvényszék végül 1826. szeptember 30-án hozott ítéletet,¹⁷ Soóst felmentették, Balog Máriát viszont két évre ítélték: „A’ lövés tehát mind

¹³ R. Várkonyi Ágnes 1987: 212–213.

¹⁴ Kazinczy 2011: 85., 303.

¹⁵ Bártfay 2010: 152.

¹⁶ Vaderna 2013: 74.

¹⁷ „[...] a’ Kir. Tábla minden változtatás nélkül helyben hagyá azon ítéletünket, mely Sónári Soos Jánost, kinek pisztolya keresztül lövé Obristlieutenant Gróf Amadét, vétkennek kiáltá, de vétkes hitvesét két esztendei fogságra kárhoztatá. Imádom érte az Istent. Bár a’ házasság’ szentségén pajzánkodókat gyakrabban érné ilyen.” Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak. [H. n.] 1827. nov. 23. KazLev XX. 388. A Kirlyi Tábla tehát jóváhagyta a vármegye ítéletét, a Hétszemélyes Tábla azonban az asszony büntetését három hónapra csökkentette.

a' kétszer nem akart lövés volt, 's így abszolválánk Sóst. – Az Asszonyt mások két esztendei fogságra ítélek. A' magam ítéletemet szabad elmondanom: én 3 holnapra, mert látánk hogy az Asszony akara magához és tiszteihez térni: de A. pofozta, verte, a' kanapéről lerángatta.”¹⁸ – számolt be a fejleményekről Kazinczy. Véleménye némileg módosult Balog Máriával kapcsolatban, a tanúvallomások mellett alapvetően az asszony Amadéhoz írt levelei befolyásolhatták, melyeket bizonyítékkul csatoltak a perenyaghoz: „Az asszony kis termetű, csaknem törpe, rút ábrázatú, de a' Románok olvasása olly gyönyörű levelek írására tanította-meg, hogy a' perben felolvastatván czéduláji 's levelei, sokszor kiáltám-fel magamban: *Melly cultura!* Németül én is tudok, 's nem rosszúl írok, ha magam megvetem. De ez az asszony hozzám képest egész Mester.”¹⁹ – írta Cserey Miklósnak Kazinczy, aki a későbbiekben Balog Máriának az Amadéval közös gyermek születése után keletkezett egyik levelét idézte: „Itt az Asszony levele, mellyben gyönyörű németiséggel írja, hogy az ő Rozinaja felébrede alvásából, 's szemei az atyjára (Amadéra) emlékeztetik, und jeder Blick von dem Kinde ist ein Kuss für den Vater.”²⁰

Nem véletlen talán, hogy Kazinczyt Soós János ügye komolyan foglalkoztatta, és minden bizonnyal személyesen is megérintette. Közvetlen családi környezetében is előfordult ugyanis egy feltűnést keltő, a nyilvánosság előtt is felvállalt házasságtörő kapcsolat. Öccse, Kazinczy Dienes²¹ Klobusiczky Antal feleségével, Pruszkay Antóniával folytatott hosszú ideig tartó viszonyt, amelyből két gyermek is született: „Itt csak rövideden említem, hogy Dienes, Biharban vévén szolgálatot, nem vala spectatora 's mindennapi tanúja azoknak a' mik ezen a' földön történtek, beszéllettek; 's már akkor egyg semmire-való asszony' lánczaiba keveredvén, valamit az neki sugallott, azt jóvá hagyá. Ez a' Bécsi születésű undok asszony érzéketlen vala azok eránt a' miket mi igenebben érzettünk talán mint illet volna, 's érzéketlenné tette Dienes is. Ez maga egy kis egyenetlenséget szülhete közöttünk, de a' mi nem ment volna ennyire mint ment, ha D. a' világot ezen ocsmány commercium által maga ellen nem ingerlette, 's tőlünk, hogy mi ezt még gyönyörködve nézzük, nem kívánta volna.”²² – írta Kazinczy a Pályám emlékezetében. Arra a felvetésre, hogy nem szégyelli-e, hogy úgy jelenik meg a világ előtt mint házasságtörő (adulter), s hogy nem tartja-e rútnak, hogy Klobusiczky házánál a férj és feleség, a szülők és gyermekek közötti köteléket felbontja, Dienes azt válaszolta: ezt minden ember csinálja, és hogy az erényesség (Ehrbarkeit) csak hippokritaság. Hogy valóban mindenki így csinál-

¹⁸ KazLev XX. 145.

¹⁹ KazLev XX. 143.

²⁰ KazLev XX. 143–144.

²¹ Kazinczy Dienes (1761. febr. 22. – 1824.) 1783-ban Bihar megye aljegyzőjévé nevezték ki, később főjegyzővé választották. 1803 és 1810 között a megye másodalispánja, hivatali ideje alatt királyi tanácsossá nevezték ki. 1808-ban a megye országgyűlési követe lett.

²² Kazinczy 2009: 255.

ta-e, s a különbség csupán csak a látszat fenntartásában, s bizonyos határok átlépésében vagy át nem lépésében volt, egy-két esetből persze nem állapítható meg.

Az Amadéval történeteknek létezett azonban egy másfajta olvasata is a kortársak számára. A megyei ellenállás időszakában, 1823-ban Amadé Ferenc apját, gróf Amadé Antalt Zala vármegyébe nevezte ki királyi biztosnak az uralkodó. A királyi biztosi kinevezést elfogadó személyeket mély ellenenszenv, sőt gyűlölet övezte, így a zempléni királyi biztos, Lónyay Gábor 1824-ben bekövetkezett váratlan halálát, a nyitrai biztos, id. báró Eötvös Ignác spanyol juhainak pusztulását, a Veszprém megyébe kinevezett Almásy József családjában történt mérgezést és gróf Amadé Antal fiának megölését is sokan Isten büntetésének tartották. Ez a vélekedés pedig olyan erős volt, hogy rögtön az 1825/27-es országgyűlés elején több követ, így a zempléni gróf Schmideg Ferenc és a Sopron megyei Nagy Pál is ebben az értelemben szóltak.²³ Széchenyi István pedig a már említett naplóbejegyzésében szintén utalt Amadé Ferenc apjára, s ekkor a közvélekedés szerint a nemzet és az alkotmány ellen támadó királyi biztost Schiller hőséne, Don Carlosnak apjához, a zsarnok Fülöp királyhoz hasonlította.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára

IV. 2008/c. Zemplén vármegye Törvényszékének iratai 1550–1850 (1851). Törvényszéki jegyzőkönyvek fogalmazványai és iratai 1823–1849 (1851).

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTAK Kt) Kazinczy-hagyaték (K/641)

²³ „Schmidegg Ferencz Zemplényi Gróf szeret úgy szóllani, hogy csudáltassék, 's Lónyai felől azt mondá, hogy ámbár őtet az *Isten* – vagy az *Isten haragja*, már magához vette – – – Nagy Pál azt mondá, hogy a' volt Commissáriusokon az *Isten* már is álla bosszút; mert az egyik familiájában (Almási) egyikik a' másikat megétette – a' másik (Lónyai) ifju korában ragadtatott-ki gyermekei közül – a' harmadiknak (Amadé) fíja lövetett agyon, békességben (debuisset adjicere kurvázkodásért) – a' negyedik az *Isten* a' maga haragját tűzben éreztette (Ötvös – elégett 72 öl hosszaságú ólja minden spanyol juhaival.) –” Kazinczy Cserey Miklósnak [Sátoralja]ujhely, 1825. okt. 30. KazLev XIX. 446.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amon von Treuenfest, Gustav Ritter 1892: *Geschichte des kaiserl. und königl. Husaren-Regimentes Nr. 10 Friedrich Wilhelm III., König von Preussen*. Verlag des Regiments, Wien.
- Bártfay László 2010: *Naplói*. S. a. r. és a kísérő tanulmányt írta Kalla Zsuzsa. Ráció, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 2011: *Fogságom naplója*. S. a. r. Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kazinczy Ferenc 2009: *Pályám emlékezete*. S. a. r. Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KazLev XVIII.: *Kazinczy Ferencz levelezése. Tizennyolczadik kötet. 1822. Január 1. – 1823. Deczember 31.* S. a. r. Váczy János. MTA, Budapest, 1908.
- KazLev XIX.: *Kazinczy Ferencz levelezése. Tizenkilenczedik kötet. 1824. Január 1. – 1826. Márczius 31.* S. a. r. Váczy János. MTA, Budapest, 1909.
- KazLev XX.: *Kazinczy Ferencz levelezése. Huszadik kötet. 1826. Április 1. – 1828. Deczember 31.* S. a. r. Váczy János. MTA, Budapest, 1910.
- R. Várkonyi Ágnes 1987: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. (Labirintus) Helikon, Budapest.
- Széchenyi István 1978: *Napló*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: Oltványi Ambrus. Ford. Jékely Zoltán – Győrffy Miklós. Gondolat, Budapest.
- Vaderna Gábor 2013: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. (Ligatura) Ráció, Budapest.

Testi tulajdonságok szerepe a párválasztásban és a párelhagyásban

Eszménykép a 19. század elején, avagy a párválasztás kritériumai

Az emberi együttélés folyamán számtalan eszményképet fogalmazunk meg: ideális társadalom, ideális család, férj, feleség, gyerek, szülő, nő, férfi stb. Jelen írásban azokkal foglalkozunk, amelyek a családra, a házasságra vonatkoznak. E társadalmi intézmények fő feladatának és a szereplők ideális tulajdonságainak megfogalmazásával a filozófusok gyakran foglalkoztak. Itt most csak két egyházjogász (Kecskés Pál és Schütz Antal) népszerűsítő írására utalunk.¹ Ezúttal ugyanis nem célunk a házassági etika történetének bemutatása, csak arra utalunk, hogy a keresztény házassági ideál az Evangéliumban is megjelenik, a házastársak egymáshoz való viszonyát, egymás iránti jogait, kötelességeiket Szent Pál a leveleiben részletesen leírja. Szent Ágoston a keresztény házasság alapjainak a hűséget, a gyermeket és a szentséget tartja. „A hűség kizárja a házasságon kívüli viszonyt; a gyermek a házasság gyümölcse, kit a szülők kötelesek szeretettel gondozni, vallásosan nevelni; végül a szentségi jelleg felbonthatatlanná teszi a házasságot...”² Ezek az alapszabályok mind a mai napig érvényesülnek a római katolikus egyház házasságjogi törvényeiben.³ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a humanizmus, de főleg a reformáció lényeges változást hozott a nézetekben. A reformáció ugyanis tagadta a házasság szentségi jellegét. Luther a házasság ügyeit az egyházi fórum helyett a világi hatóság körébe utalja. Ezt elfogadja II. József is, akinek az 1786-ban kiadott házassági rendeleteit a magyar református egyház később is irányadónak tartotta.⁴ Összességében megfogalmazhatjuk, hogy a magyar család- és házassági jog kérdéseivel évszázadokon át leginkább az egyházak foglalkoztak. Az alábbiakban a magyar jogi praxisban a 19. század közepén előforduló esetek példája alapján a házasság felbontásának folyamatát mutatjuk be, illetve a népi jogi szemlélet tükröződését.

A házastársi együttélés szabályainak megszegését nemcsak az egyház, hanem az állami intézmények is büntették. Ennek első fórumai a helyi tanácsok voltak, amelyek döntései általában egybeestek a helyi közösség normáival. Ez egyben azt is jelentette,

¹ Erről egy rövid összefoglalót közölt Kecskés Pál. Lásd: Kecskés 1928; Lásd még: Schütz 1933.

² Kecskés 1928: 30.

³ Reiner 1903. A legújabb összefoglalást lásd: Bárh 2005.

⁴ Tóth 1875.

hogy a helyi szokások, a szokásjog érvényesültek a jogi intézkedésekben és fordítva. A jogtörténeti szakirodalom így nemcsak a törvények szövegében bekövetkezett módosulások nyomon követésére alkalmas, de a történeti forrásokban fennmaradt eseteleírások nyomán kibontakozik előttünk a korabeli ember gondolkodása, viselkedése, azaz a családi élete. Széles körű forrásismereten alapulnak Tárkány-Szűcs Ernő, Kállay István, Hajdu István feldolgozásai.⁵ Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül az 1930-as, 1940-es évek fordulóján beindult népi jogkutatás alapjait lerakó országos adatgyűjtést sem, amelynek vezérfonalát Papp László vázolta fel.⁶ Sajnos, e gazdag forrásanyag – amelyet jogászok, néprajzosok gyűjtöttek össze – még jórészt feldolgozatlan és maga a diszciplína kutatása is háttérbe szorult a 20. század második felében. Pozitív előrelépésnek tekintjük az ELTE Jogi Karának kezdeményezését, mely szerint a különböző tudományágak (jog-, történet-, és néprajztudományok) kutatóinak bevonásával kezdeményezte a jogtörténet kutatástörténeti kérdései bemutatását.⁷ A kiadványok, írások többsége azonban elsősorban a jogi szempontokra helyezi a hangsúlyt. Mi ettől eltérően a korabeli eseteleírásokat a családi élet rendjének, a családképnek a megrajzolásához használjuk fel forrásként.⁸ Azzal, hogy bizonyos cselekedeteket büntet a közösség vagy annak valamely intézménye, egyrészt arra utal, hogy a közösség normái ezzel ellentétesek, másrészt, hogy kivételek mindig vannak. E gondolatok előrebocsátásával született meg jelen írásunk.

A család és tagjainak eszményképe meghatározásához számtalan forrást felhasználhatunk. Itt most nincs módunk valamennyire kitérni. A művészetekkel és az irodalommal kapcsolatos alkotások bemutatását mellőzzük. A naplók vezetése, parasztvallomások leírása, a levelezés az írástudás elterjedésével először a műveltebb osztályoknál, majd szélesebb néprétegek között terjedt el. Neves emberek – elsősorban politikai szerepet vállaló férfiak – naplói, levelezései, feljegyzései elsősorban a történészek figyelmét keltették fel. A közszerepet is felvállaló nagyasszonyok írásai ugyancsak napvilágot láttak. Ezekből az írásokból elsősorban a felsőbb rétegek eszményképét és életmódját rekonstruálhatjuk. Egyes írások, könyvek azért születtek meg, hogy közvetítsék, népszerűsítsék a felvilágosult gazda elvárásait. Ebbe a sorba tartoznak Nagyváthy János vagy Tessedik Sámuel írásai.⁹ A 20. század első felében az iskolai oktatásnak is része lett a gazdasági tevékenységre való nevelés.¹⁰ Az oktatás irányelvei között mindig szerepeltek a nevelés szempontjai is. A nők feladatait is

⁵ Tárkány-Szűcs 1981; Kállay 1996; Hajdu 1985; Mátay 2006.

⁶ Papp 1948.

⁷ Mezey – Nagy 2009.

⁸ Erre már korábbi írásainkban is tettünk kísérletet, amikor az özvegyekről vagy az árvákról írtunk. Lásd: Örsi 2005.; Örsi 2012; Örsi 2013a.

⁹ Nagyváthy 1791; Tessedik 1786.

¹⁰ Géher 1936, 1940.

számba vették.¹¹ Más írások a női emancipáció irányába mutattak.¹² Az egyház feladatának tartotta a családi nevelés ellenőrzését, amelyet például családlátogatásokkal, tanításokkal, prédikációkkal befolyásolt. A 20. századi családeshemény alakítását az állam is célul tűzte ki. A gazdasági iskolák, ismétlő iskolák tankönyvei külön fejezetben mutatták be a jó gazda, jó gazdaasszony tevékenységét. A gazdától elsősorban a sikeres gazdálkodást várták el. A gazdaasszony munkája főleg a háztartásvezetést, a gyermeknevelést jelentette. Ezen ismereteket a gyermek a családban sajátította el elsődlegesen, de erre ráerősített az iskola, sőt újabb ismereteket is közvetített.¹³

Milyen volt tehát a magyar családkép? A magyar családképhez hozzátartozott, hogy a családban a különböző generációk együtt éltek. Igaz a magyar nyelvterületen voltak kiscsaládos és nagycsaládos térségek.¹⁴ A családfő szerepét a férj vagy a legidősebb férfi családtag (a gazda) töltötte be. A 18–19. században a generációk közötti hierarchia élesebb volt, a patriarchális családvezetés erősen érvényesült, mint később. A generációk közötti kapcsolat is lazábbá vált. Napjainkra mindezek a keretek és jellemzőik erősen átalakulóban vannak.¹⁵

A házassági együttélés szabályai és felbontásának okai a 18–19. században

A hagyományos keretek között működő család alapja a jó házasság volt. Ezt alapozta meg a körültekintő párválasztás, amely a korábbi évszázadokban elsősorban a szülők privilégiuma volt. A szülők és a közösség érdeke pedig az volt, hogy gyermekük számára olyan felet találjanak, aki biztos háttérrel nyújt egy új családnak. Ez főleg anyagi háttérrel jelentett. Nem elhanyagolható azonban az azonos kultúra sem, amely azonos nyelvet, nemzetiséget, vallást is jelentett. Mindez együtt volt a földrajzilag is behatárolható néprajzi csoportban, szűkebb értelemben akár a településen. Az azonos csoporthoz tartozás azonos identitást, erkölcsi rendet, szemléletet is tükrözött. A testiségnak és a szerelemnek kevésbé volt jelentősége.

A közösség és benne az érintett fiatalok is természetesnek tartották, elfogadták a szülői döntést. A felvilágosodás, majd az individualizmus kibontakozása ütött rést ezen az értékrenden. A fiatalok szemléletváltása nyilvánul meg a 18–19. század fordulóján kezdődő válásokban. Nézzük mindezt a korabeli törvények tükrében!

A római katolikus egyház a házasságot szentségnek tartotta, amely felbonthatatlan. Az érvényes házasság csak az egyik fél halálával szűnik meg. A római katolikus egyház-jog szerint válási szándéknál azt kell vizsgálni, hogy eleve érvényes volt-e a házasság.¹⁶

¹¹ Benke – Szabó – Velezdi 1942.

¹² Ennek összefoglalását lásd: Orosz 1962!

¹³ Erről lásd részletesebben: Örsi 2013b.

¹⁴ Faragó 1999; Faragó 2000; Fél 2001; Morvay 1956.

¹⁵ Ennek bemutatására lásd: Örsi 2013c.; Herbály-Örsi 2013.

¹⁶ Sipos 1928; Huszár 1928.

Jelen esetben forrásaink – a Királyi Kúriához, mint legfelsőbb bontó szervhez beérkezett válóperek¹⁷ – azt teszik lehetővé, hogy a protestáns házasságkötés szabályait vegyük szemügyre. Ezúttal nem térünk ki az erdélyi egyházi törvényszékek gyakorlatára. Ezt részletesen bemutatta már Kolumbán Zsuzsanna, Kiss Réka és Sipos Gábor.¹⁸ Magyarország egyéb területein a protestáns (református, evangélikus) egyházak elfogadták, hogy a 19. századi válóperekben az állami törvényszék döntött. A házasságkötés és válás szabályaiban pedig II. József uralkodó által 1786. március 6-án kiadott rendeletét tekintették érvényesnek.¹⁹ Leggyakrabban erre hivatkoznak a per illetve a válás kimondása során. Ugyancsak hivatkozási alap az 1791. évi 26 törvénycikkely.

II. József házassági rendelete 62 §-t tartalmaz. Ebből ezúttal elsősorban az házasság érvénytelenségére és a válásra vonatkozókat mutatjuk be röviden.

3. §. Házasságkötésre nem képesítettek a kiskorúak, ha előzőleg az atyjuk vagy annak nem léte estén nagyatyjuk nem egyezett bele.

11. §. Házasfelek, akik már egyszer házasságra léptek, míg az a házasság tart, második házasságra nem léphetnek.

18. §. Házasságtörő férfiak és nők egymással házasságra nem léphetnek.

23. §. A házasságba kölcsönös beleegyezés szükséges. A házassági egyezség azzal fejeztetik be, ha a férfi és a nő kölcsönösen megegyeznek a felbonthatatlan egység kötésében, oly céllal, hogy gyermekeket nemzenek és az ezen viszonyból folyó jogokat élvezzék.

24. §. Ami a beleegyezést gátolja, az a házasság érvényét is felbontja. Így akik ép elmével nem bírnak, nem köthetnek érvényes házasságot. A siketek és a némák kivételek.

25. §. Érvénytelen az a házasság is, ha valamelyik fél eltitkolja valamelyik tulajdonságát.

26. §. Ugyancsak semmis az a házasság, ha a nő egy harmadik személytől teherben van, és azt eltitkolja.

41. §. A törvényes módon létesült házassági egyesülés felbonthatatlan lesz és ezen kötelék, míg a két házaspár él, semmi szín alatt föl nem oldható.

A 43–62 paragrafusok a házasságok felbontásának lehetőségeivel foglalkoznak. A házasság felbontásának okaként első helyen a házaseletre való testi tehetetlenség szerepel. A házasfelek leglényegesebb kötelezettségének elmaradásáról három paragrafus is szól.

42. §. Ezen okból bármelyik fél indíthat pert a polgári törvényszék előtt.

43. §. A tehetetlenség valódiságát orvos, sebész és szülésznő vizsgálja meg és teyének próbát.

¹⁷ A Magyar Nemzeti Levéltárban 1822-től vannak külön, önálló csoportba rendezve O 33 szám alatt.

¹⁸ Kolumbán 2012; Kiss 2009; Sipos 2012: 127–158.

¹⁹ Tóth 1875: 126–135.

44. §. Ha külső jegyekből nem állapítható meg a nemzőképesség hiánya, akkor 3 évi együtt-lakásra kötelezzék a feleket, és csak ha ezután sem következik be fogamzás, akkor mentseék fel őket a házassági kötelék alól.

45. §. Ha a tehetetlenség csak időleges, akkor gyógyszerrel kezeljék. Ha a tehetetlenség csak a házasságkötés után történik (pl. balesetben, betegség esetén), akkor nem bontható fel a házasság.

50. §. Ha egyik házasfél a másiktól durva bánásmódban részesül, vagy pedig gonosz tette és erkölcstelen életre csábítás veszélye forog fenn, a sértett félnek szabadságában áll a törvény szokott útján segínyt és biztonságot keresni. Erre elfogadott gyakorlat az ágy- és asztaltól való elválás. Ha a különélésben megegyeznek, akkor ezt a bíró elrendelheti.

A nem katolikus vallásúakra még a következő paragrafusok is vonatkoznak:

55. §. Amennyiben egyik fél a másik életére tör vagy paráználkodik a házasságot a bíró felbonthatja.

56. §. Ha valakit a házastárs elhagy és az a három ízben kitűzött határidőig nem jelentkezik, az elhagyott fél kérheti a házassági kötelék alóli feloldást.

57. §. A házassági kötelék felbontása akkor is megengedhető, ha a házastársak között halálos gyűlölet vagy legyőzhetetlen ellenszenv fejlődött ki. A válásba azonban mindkét félnek bele kell egyeznie. A házasság felbontását azonban megelőzi a békéltetés és az ágy- és asztaltól való különélés.

58. §. Ebben az esetben azonban figyelembe kell venni a született gyermek érdekeit is.

59. §. A gyermektartásban és gyermeknevelésben a feleknek szerződésben meg kell egyezniük. Itt megjegyzendő, hogy ha a házasságra lépéskor már valamelyik félnek gyermeke van, annak tulajdonát ki kell mutatni.

60. §. Az elválás után mindkét fél szabadságában áll az újabb házasságkötés. Ha azonban egyik fél a másik irányába bünt követett el, azzal nem köthet ismét házasságot.

61. §. Az újabb házasságkötésnél az asszonyoknak ki kell várniuk, míg be nem bizonyosodik, hogy nem terhesek.

62. §. Ugyanazok a felek is házasságra léphetnek ismét egymással a szabályok betartásával.

A törvény végigtanulmányozásából tehát világosan kiderül, hogy a házasfelektől feltétlen elvárták a hűséget, a nemzőképességet, a döntőképességet és a harmonikus együttélést, alkalmazkodást.

A válás gyakorisága és a válóperek kezdeményezői a 19. század első felében

A Királyi Kúriánál lefolyt válóperek száma 1821–1849 között 840 volt.²⁰ Az 1822-ben indított válóperekből negyvenet vizsgáltunk meg részletesebben. Ebből 19 esetben nő, 21 esetben férfi volt a felperes. A kezdeményezés tehát nemektől függetlennek látszik. Vizsgálatunk azt sem igazolja egyértelműen, hogy nemesek esetében gyakoribb a házasság felbontása. A kimutatás szerint 9 férfi és 9 nő volt nemes származású. Hat esetben mindkét fél nemes családból származott. Az tény, hogy ezen esetekben a különböző társadalmi státuszúak házassága bizonyult a legtörekényebbnek.

Az általunk megvizsgált házassági perek földrajzilag igen nagy eltérést mutatnak. Másodfokon 20 házasságot valamelyik alföldi megyeszékhelyen tárgyalták, 13-at ettől északra található megyékben. Dunántúli per 4 volt. Ezekből a számokból nem következtethetünk igazán arra, hogy a válás intézménye a Dunától keletre vált először elfogadottabbá. A számok mögött ugyanis azt is tudni kell, hogy az Alföldön volt a legerősebb a protestantizmus, amely elfogadta az állami törvényszék előtti válást. Ugyanakkor a kiváltságos kerületek válóperei legfelsőbb szinten a nádor előtt zajlottak és nem a Királyi Kúrián. (Megjegyezzük, hogy a Jászkun Kerületek Bíróságán folyt perekre Bartha Júlia hívta fel a témával foglalkozók figyelmét.²¹) Az azonban feltűnő, hogy a legtöbb válókereset Debrecenből és Pest megyéből került ekkor a Kúriára.

A válást kezdeményező forrásokban megjelenő indokok és válóokok

- Az általunk tanulmányozott legtöbb válópernél az ügyvédek arra hivatkoztak, hogy a házasfelek között halálos gyűlölet, legyőzhetetlen ellenszenv alakult ki, ami miatt kéri a házasság felbontását (58. §.). Amikor azonban a részletekre is kitérnek, kiderülnek a valódi okok, amelyek megelőzték az elhidegülést. Az alábbi okok különböző mértékben fordultak elő: A fiatalok szülői kényszer miatt házasodtak össze. A lány gyakran még igen fiatal és tapasztalatlan volt. A házasságot nem előzte meg kölcsönös vonzalom, szerelem. Elsősorban anyagi érdekből jött létre a házasság.
- A férj testileg fenýtette ifjú feleségét. Ennek kiváltó oka lehetett a szexualitástól való húzódozása, járatlansága, a házastársi hűség megszegése. Időnként a férjet a szexuális életre való képtelenséggel vádolta a házastársa. Előfordult valamelyik fél betegségére, annak eltitkolására való utalás. Gyakoribb volt, hogy valamelyik fél megszegte a házastársi hűséget.

²⁰ MNL O 33. Kuria iratok – válóperek névmutatója (extractus Causorum Divortien 17. k) szerint ekkor 1680 személyt érintett a válás.

²¹ Bartha 2012.

- Előfordult a terhesség eltitkolása is. A rossz tulajdonságok (henyeség, dologtalanság) tapasztalatlansága ugyancsak elhidegüléshez vezetett.
- A kapcsolat megromlását okozhatta, ha az újabb házasságra lépő özvegyasszony gyermekével nem megfelelően bánt a férj, annak családja.

A fiatalon erőszakkal férjhez adott lányok szinte egyedüli reakciója az volt, hogy megpróbáltak kitérni a szexuális kapcsolat elől. 1824-ben egy lány – akit nagyatya és anyja a vagyonosabb sors reményében kényszerített a férjhezmenetelre – „idegenséget és irtóztatást nyilván kimutatta, s tőle a Házastársi kötelességet is állhatatosan megtagadta. ...” A felsőbb rendelkezések 27, 28, 29 és 57-ik cikkelye és az 1791-es 26. törvény értelmében kéri a házasság felbontását.²²

Az ellentmondást sokszor tettelegesség követte. Hellebrandt Máriát 16 éves korában 1819-ben erőszakkal adták férjhez Piskátor Andrásnak Jolsván. Fogolyként kamrába zárták, koplaltatták és keményen megverték, hogy így törjön meg. Az ifjú asszony elszökött, aminek eredményeképpen „annak megjavítására, forró szeretetből ösztönöztetvén s mintegy orvoslásra tselekedte” a férj a verést. Miután „a felperes feleségétől állandó hív szeretetet nem reményhlet a felséges pátensek 57, 58 és 59. Czikelyei értelmében kéri a házassági kötelék felbontását.”²³

1816-ban egy Szabolcs és egy Bereg megyei fiatal kényszerítettek házasságra, amelynek a vége válás lett. A nő arra hivatkozott, hogy a férfi a házastársi kötelességet nem tudta teljesíteni, ezért megszökött. A férfiúi tehetetlenség orvosi bizonyítására nem került sor, mert azt az alperes elismerte. Így 1823-ban elválasztották a párt egymástól.²⁴

Egy asszony azért válik el, mert a férje gyengeelméjű, 13 év óta nem született gyermekük és a férje „dühösködése” elviselhetetlen.²⁵ A férfiak tettelegessége nem ritka. Ez általában otthon történik. Van azonban, hogy erre a közösség, a nagy nyilvánosság előtt kerül sor. 1823-ban többen tanúsítják, hogy „Feleségét egy Vasárnap Templom után és olly időben tehát, a midőn az uttzákon a Nép számosabban megfordul, az uttcán utol érvén, másoknak botránkoztatásával annak Főköthőjét fejről tsúfosan s gyalázatosan letépvén, s a sárba tapodván általa hajánál fogva földre tiporatott s ne talántán vagy egyszer még meg öllye, méltán félne (az asszony).”²⁶

Máskor a férfi elvett egy olyan lányt, akinek „nehéz nyavalyája”, epilepsziája volt. Ez a betegség mindinkább súlyosbodott és „ez egyrészt a felperesben undorodást gerjesztett, más részről pedig a házasság tzeljainak ellenébe lenne...” a férfi elhagyta a nejét, sőt nős paráznaságba keveredett, mely eredményeképpen mindkét fél kérte a válás kimondását, amelynek nem volt akadálya, mert se „házasságnak gyümölcse”,

²² MNL O 33. 2. cs. 97.

²³ MNL O 33. 1. cs. 11.

²⁴ MNL O 33. 2. cs. 75.

²⁵ MNL O 33. 1 cs. 21.

²⁶ MNL O 33. 1. cs. 30.

sem hozomány nem volt.²⁷ A nehéz nyavalyára való hivatkozás több esetben, de főleg férfiakra hivatkozva fordul elő.

Máskor az derült ki a per folyamán a tanú vallomásából, hogy „az alperes a felperes férjével lett házassági öszveköttetése előtt Palór Mártony levű legény által a véle üzőtt fajtalan szerelmében teherbe lett ejtetése, s a férjének az eránt való tudatlansága nyilván kisülvén, a Felek közöt kötött házassági szövetség a Felséges Királyi Rendszabások 26-ik cikkelyei szerint ezennel megsemmisítettik...”²⁸

1818-ban egy komáromi nemes lányt vett feleségül egy nógrádi honoratior²⁹ legény. Azonban kiderült, hogy „az alperes szüzességét házassága előtt másnak ajándékozta – mivégből első éjszaka alkalmával a Feleségétől (a felperes) elfordulván neheztelését ezen szavakkal: Tenéked már férfival volt dolgod tudtván – s mint az alperes asszony semmit sem válaszolt – Azonban ezen megtsalattatását a házasságtól reménylhető édes gyümölcsök nézeteiből el szenvedett volna a felperes.” A válás okaként másodiknak „észrevette a felperes, hogy nem csak a magzatozáshoz oly elkerülhetetlen szükséges havi tisztulás Feleségét sohasem járja, s nem is járta, sőt a veszedelmes fejér folyásba is sinlődik; mit az asszony szülei házasságuk előtt is jól tudván –, szorgalmatosan csak azért palástoltak, hogy Leányukat férjhez adják.” Harmadik okként erkölcsi hibáit sorolja fel, mely szerint „az Házasság első heteibe minden igaz ok nélkül durczáskodó hitvesét megintvén a Felperes – az szidalmakkal válaszolt, azt nyilatkozván hogy neki az Isten sem parantsolna nem még egy férfi. azt hányván férjének szemére hogy neki külömb emberhez lehetett volna menni férjhez – felhozván több Ifjakkal való Levelezéseit is...” Ugyanakkor a felperes attól is félt, hogy az alperes „ötet meg éteti”. A férfi a nő szüleit is hibáztatta, mert amikor panaszkodott azt válaszolták neki: „a ki házasodik, annak mindent el kelletik szenvednie, s nálok oly esetek is adódván, hogy az asszonyok férjeiket meg étetni akarták, mégis kéntelenek együtt lakni és hogy az ő Leányok nem olyan alamuszi ...” „Ezen felbátorodván az alperes asszony tsépeire tett kezekkel szórta a szidalmakat.” A nemes származású nő a hivatali munkát végző férjtől a tisztársát és barátját is tiltotta.

A per során az is kiderült, hogy házassági szerződést is kötöttek, amelybe a magtalanság esetét is beleszőtték. Ezt a férfi még tapasztalatlan lévén, mint ép és egészséges állapotú ember gyanútlanul aláírta, amit azonban az alperes asszony anyja és sógora társaságában más ingó javakkal együtt elvitt.

Az alperes elutasítja a szüzesség elvesztésének vádját és tagadja az ellene felhozott testi bajokat. A civódásokat, szemrehányásokat azzal magyarázza, hogy „az alperes fiatal személy lévén férje eránt forró szeretettel viseltetvén, ötet a kistapongó életmód-

²⁷ MNL O 33. 2. cs. 112.

²⁸ MNL O 33. 2. cs. 109.

²⁹ A magyar közjogban azokat a személyeket nevezték honoratioroknak, akik származásukat tekintve nem voltak nemesek, de szellemi tevékenységük révén tiszteletdíjban részesültek (orvosok, mérnökök, tanárok, ügyvédek). Takács 1991: 124.

jától óvni kívánta. ... ezen tettét erköltsi vagy szívbeli romlottságnak venni nem lehet – hanem inkább tiszta szerelemből való féltésnek...” E per 1818-tól 1835-ig tartott.³⁰

A házasság felbontásának szabályai

A házassági perek lefolytatásának módját részletesen szabályozza az említett törvény. A perek több lépcsőben folynak. Először a helyi egyház képviselője, a pap kap szerepet a békéltetésben. Ennek sikertelensége után következik a következő lépés az ágy- és asztaltól elválasztás a megyei bíróságokon. Mindezek sikertelenségét követi a további bizonyítékok beszerzése, annak megvizsgálása. A Királyi Kúrián folyó pereknél a felperes és alperes, azok védői (prókátorok, azaz ügyvédek), a bíró mellett a házasság védőjeként az ügyész is jelen van. A körütekintő eljárás sokszor évekig tart. A vádak, tettek, viselkedések bizonyítása mellett mindkét félnek kérnie kell a válást, és ha a vád fennáll, valamint az indok a törvényeknek megfelel, a válást a Királyi Kúria végérvényesen kimondja, ezzel lehetőséget adva a feleknek az újabb házasságkötésre.

Összegzés

A 19. század elején korán (14–16 évesen) férjhez adott leányok számára a szülők elsősorban az anyagi biztonság megteremtése figyelembevételével választottak párt. A házaselet megkezdése különösen szexuális téren okozott lelki gondot némely fiatalnak, amely elhidegüléshez vezethetett. A fiatal feleség bántalmazása beletartozott a férj eszköztárába. A testi hibák között a nemzőképtelenséget, az elmebajt a törvény is elismerte válóokként. A szüzesség elvesztése (házasság előtti nemi élet), a paráznaság (házasságon kívüli nemi élet harmadik féllal), az elszökés ugyancsak szerepel vétségeként. (Kiseb testi fogyatékoságot elfogad a közvélemény.) A közösség értékítélete gyakran szigorúbb, mint a törvényé. A jogalkotók és joggyakorlók elsődleges szempontja minden szinten a válságba került házasságok megmentése. Ennek eszközei a hosszadalmas és körütekintő bizonyítási eljárások, a békéltetés, az ágy- és asztaltól való elválás, valamint a közös megegyezés alkalmazása. Válóokként leggyakrabban a lelki elhidegülést, a gyűlölködést fogalmazzák meg, de ez csak következmény. A valóságos okok között a fiataloknak a házasságra való felkészületlensége, a férj uralma a felesége felett, a nő kiszolgáltatottsága, bizonyos testi hibák és az eltérő erkölcsi nézetek egyaránt megtalálhatók.

³⁰ MNL O 33. 1. cs. 23.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár O 33. 1, 2. cs. Királyi Kuriai Levéltár – válóperek.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár O 33. Kuria iratok – válóperek névmutatója (extractus Causorum Divortien 17. kötet).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárh Dániel 2005: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
Bartha Júlia 2012: „Amit Isten egybekötött, ember azt szét nem választhatja...” Válás a 18. századi Jászkunszágon. In: Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. kötet. Túrkeve–Szolnok. 83–88.
Benke Antal – Szabó Mária – Velezdi Sarolta 1942: *A gazdaasszony alapismeretei*. Budapest.
Farágó Tamás 1999: *Tér és idő – család és történelem*. Miskolc.
Farágó Tamás 2000: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk., Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós szerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz nyolc kötetben VIII*. Budapest, 393–483.
Fél Edit 2001: *Régi falusi társadalmak*. Pozsony.
Géher Lajos (szerk.) 1936, 1940: *Gazdafiúk könyve 1, 2, 3. rész*. Budapest.
Hajdu István (szerk.) 1985: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest.
Herbály Katalin – Örsi Julianna 2013: Család, házasság diákszemmel. – Egy 2013. évi felmérés előzetes eredménye. In: Örsi Julianna (szerk.): *Alföldi családtörténetek. Vallomások, riportok, vélemények, írások a családról*. Túrkeve–Szolnok. 169–178.
Huszár Elemér 1928: *A katolikus házasságjog rendszere az új egyházi törvénykönyv szerint*. Budapest.
Kállay István 1996: *Városi bíraskodás Magyarországon. 1686–1848*. Budapest.
Kecskés Pál 1928: *A házasság etikája*. Budapest.
Kiss Réka 2009: *Egyház és közösség a kora újkorban a Kükküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében. (17–18. sz.)* Budapest.
Kolumbán Zsuzsanna 2012: Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében. In: Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. Túrkeve–Szolnok. 2. kötet 69–82.
Reiner János 1903: Egyházi házasságkötési jog történelmi alapjai. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. (székfoglaló értekezés). klny.
Mátay Mónika 2006: *Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen.

- Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.) 2009: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*. Budapest.
- Morvay Judit 1956: *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest.
- Nagyváthy János 1791: *A szorgalmatos mezei gazda*. Pest.
- Orosz Lajos 1962: *A magyar nőnevelés úttörői*. Budapest.
- Örsi Julianna 2005: Családi és vérségi kapcsolatok érvényesítésének jogi eszközei a Jászkunságban a 18–19. században. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Jogszabályok – jogszokások. Jászkunság kutatása 2005*. Kiskunfélegyháza. 337–373.
- Örsi Julianna 2012: A csonka család gyermekei (árvák, félárvák) a XVIII–XIX. században. In: *Tisicum 21. kötet*. Szolnok. 101–106.
- Örsi Julianna 2013a: Özvegyek, árvák házassodási esélyei a Jászkunságon. In: (Mészáros Márta (szerk.): *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. Kiskunfélegyháza. 328–245.
- Örsi Julianna 2013b: A paraszti szemlélet és mentalitás állandósága és változása. In: Örsi Julianna (szerk.): *Gazdaszemmel. A hagyomány és az ismeretátadás szerepe s vidéki társadalomban*. Túrkeve. 25–34.
- Örsi Julianna 2013c: Családkép a magyar történelemben. In: Örsi Julianna (szerk.): *Alföldi családtörténetek. Vallomások, riportok, vélemények, írások a családról*. Túrkeve–Szolnok. 9–24.
- Papp László 1948: *Vezérfonal a népi jogélet kutatásához*. Budapest.
- Sipos Gábor 2012: *Reformata Transylvanica. Sipos Gábor tanulmányai az Erdélyi Református Egyház történetéhez*. Kolozsvár.
- Sipos István 1928: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris Canonici szerint*. Pécs.
- Schütz Antal 1933: *A házasság. Tíz előadás melyeket 1931 őszén a Pázmány-Egyetem valamennyi karának hallgatói számára tartott*. Budapest.
- Takács György 1991: *Ha a jogász latinul beszél ... (latin kifejezések jogi nyelvünkben)*. Budapest.
- Tárkány-Szűcs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Tessedik Sámuel 1786: *A' parasztember Magyar országba mitsoda és mi lehetne egy jó rendbeszedett falunak rajzolatja*. Pécs.
- Tóth Sámuel 1875: *Az egyházakat s belhivatalnokokat legközvetlenebbül érdeklő Országos Törvények, kormányrendeletek, egyházkerületi rendszabályok és intézkedések gyűjteménye*. Debrecen.

„... egy nő, több mint csak asszony...”

Szendrey Júlia és Horvát Árpád házassága

Szendrey Júlia és Horvát Árpád 1850. július 21-én kötött házasságot a pesti lipótvárosi plébánia kápolnájában. Szántófy Antal plébános házassági anyakönyvi bejegyzése szerint: „A házasságra összeveadottak vezeték és keresztnéve és hitvallása: *Horváth* Árpád, nőtelen, rk, 29 éves, egyetemi tanár, helybéli lakos, és *Szendrey* Julia, *hajadon*, rk, 20 éves, Zala vármegyéből származott hivem.”¹ A bejegyzésben két tévedés is szerepel: a menyasszony nem hajadon volt, valamint nem 20, hanem 21,5 éves. Az esketés előtt Szántófy egy nyilatkozatot kért Szendrey Júliától, melyben el kellett ismernie: meg van győződve arról, hogy Petőfi Sándor az erdélyi csatákban elesett, és hitelesnek találja báró Heydte állítását, miszerint „a csata lefolyása után a csatatért följárván, a halottak között talált egy holttestet, mit öltöneyei és alakja leírásából biztosan lehet férjem, Petőfi Sándorénak elismerni.”² Ezt a nyilatkozatot Szántófy levéltárában megőrizte, és 1854-ben szükség is volt rá, amikor Scitovszky János hercegprímás – Albrecht főherceg kezdeményezésére – kénytelen volt vizsgálatot indítani annak kiderítésére, hogy Szendrey Júlia nem egy álcázó manőver keretében ment-e újra férjhez.³

A Horvát Árpáddal tizenhét éven át tartó kapcsolatának végéről így írt Szinnyei József: „1867-ben megfogamzott benne az a különös elhatározás, hogy külön megy lakni férjétől. Hiába figyelmeztették a világ ítéletére és súlyosbodott betegségére, nem voltak képesek őt lebeszélni szándékáról. Csakugyan elköltözött a zerge-utcai külön lakásba, hol 1868. szept. 6. meghalt.”⁴ A szakítást kiváltó okok ismeretlenek maradtak a külvilág számára.

A házasság vizsgálatának módszereit meghatározza a korabeli nyilvános és privát szféra közötti viszonyrendszer. A konfliktusforrások egyik fő oka ugyanis a két fél szexualitásról vallott eltérő felfogásában gyökerezik, amelyről a nyilvánosság előtti beszéd lehetetlen volt.⁵

¹ Mikes 1930: 392.

² Mikes 1930: 110.

³ Az 1853-ban indult nyomozás fázisait lásd: Mikes 1930: 128–132.

⁴ Szinnyei 1905: 1029.

⁵ Ugyanez figyelhető meg Kuthy Lajos válópere során is: 1839. május 29-én feleségül vette Kalicza Johannát, aki a házasságkötés után néhány nappal vissza is ment a szülői házba, s bár rövid időre még visszatért hozzá, együttélésük három hónap után végérvényesen befejeződött. A fiatalasszony váratlan elhatározása megsértette a társadalmi normákat. Nem derül ki, férje mivel rémítette meg ennyire:

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy ki, mikor, és mit tudhatott erről a tizenhét évig tartó kapcsolatról. Milyen szférákban mozgott, milyen határokat lépett át, milyen forrásokból táplálkozott ez a tudás? Eszerint négy területet különböztetek meg, ebből kettő a nyilvános, kettő a privát szférához kötődik: 1. A korabeli folyóiratok híradásai a házasságról. 2. Visszaemlékezések, naplók, levelezések alapján azoknak az információknak a feltérképezése, amelyek magánszemélyek írásbeli és/vagy szóbeli kommunikációjában cserélődhettek, illetve a korabeli pesti társaséletben közszájon foroghattak a kapcsolatról. 3. Családon belüli tudás: a Petőfi-, Szendrey-, Horvát családon belüli levelezés azon része, amely utal a kapcsolat jellemzőire. 4. Szendrey Júlia két utolsó levele, amelyek közül az egyik apjához, a másik férjéhez szólt: ez a két legfontosabb és legintimebb forrás a házasságról.

I. A korabeli sajtó képe a házasságról

Szendrey Júlia és Horvát Árpád egybekeléséről 1850. augusztus 5-én jelent meg az első híradás a *Hölgyfutárban*: „Petőfi S. hitvese e napokban másodszor férjhez ment, Horváth Árpádhoz, s e szerint már most bizonyosnak tarthatjuk, hogy letűnt gyásznapjaink folytán jobblétre költözött derék költőnk.”⁶ A napilap július másodikán, még a házasságkötés előtt közölt egy „Juliához” címzett verset Lauka Gusztáv tollából,⁷ amely Szendrey Júlia ambivalens megítéléséről, a közhangulat ingadozásáról tanúskodik: bolygó csillaghoz hasonlítja a hölgyet, akinek megítélésében a „nép” babonákra hagyatkozik és kegyetlen, ellentétben a megértő, bölcs csillagással. A vers datálása a következő: „Erdőd, Aprilban 1850”, így nem merül fel kérdés a címzett személyazonosságát illetően: a kortársak számára is egyértelmű lehetett, hogy Szendrey Juliához szól a költemény. Egyes strófák a közhangulat feszültségéről árulkoznak, amelyet a beszélő rajongása sem tud ellensúlyozni:

„Bolygó csillag, mely ha megjelen,
Egyszer, másszor több száz éven át,
S hogy vést pusztulást hoz – a balga nép –
E sötéthittel ijeszti magát,”
„Végre elvész, eltűnöl. S hová?!
Ki úgy szeretett, az sem tudja meg –
Sirva gondol rád a csillagász.
A nép örül, mert többé nem remeg.”⁸

„Felperes megjegyzi: miszerint mind azon tényeket, melyek a' házaselet rejtéjében történtek, a' szemérem 's becsülete vég feláldozása nélkül felemlítenie teljesen lehetetlen...” Völgyesi 2009: 77.

⁶ [Sz. n.] 1850: 123.

⁷ Lauka 1850: 5–6.

⁸ Lauka 1850: 5–6.

Augusztus 6-án ismét megjelent a *Hölgyfutárban* egy röpke tudósítás, amely a következő napokban kisebb polémiát⁹ kavart: „Egy barátunk szép özvegye nem rég második házasságra lépve egy élő barátunkkal, azon tanakodtunk, hogy a menyasszonyt tartsuk é boldogabbnak, vagy a vőlegényt? E habozás közt végre azon határozathoz jutánk, hogy alkalmasint legboldogabbnak tarthatjuk barátunkat; ámde nem az élő, hanem az elhunytat.”¹⁰

A házasság megkötéséről a *Pesti Napló* is tudósított, ahol Szendrey Júlia később, még az 1850-es év folyamán, már Horvát Árpád feleségeként két elbeszélést is megjelentetett Petőfi Júlia néven. Feltűnő, hogy Horvát Árpádné néven soha, egyetlen szöveget sem publikált. 1857-ben újrakezdődő irodalmi pályája során nem asszonyneven, és nem álnéven (mint sok más költőné esetében), hanem leánykori néven, Szendrey Júlia név alatt jelentek meg költeményei, elbeszélései és fordításai.

A haláláról szóló híradások (*Pesti Napló*, *Fővárosi Lapok*, *Családi Kör*) mindegyike megemlítette mind Horvát Árpáddal kötött házasságát, mind irodalmi munkásságát.¹¹

A névhasználatot, s ennek mentén a házasság lezáratlanságát illetően sajátos feszültség figyelhető meg a halálozást követően. A „Horvát Árpád, egyetemi r. tanár és könyvtárőr, maga és gyermekei: Attila, Árpád, Ilona, úgy Petőfi Zoltán és Szendrey Ignác” által 1868. szeptember hetedikén kiállított gyászjelentésen a „Horvát Árpádné” név szerepel, amely a család összetartozását hivatott reprezentálni, ahogyan a „folyó hó 6-dikán este 8 órakor, élete 40-ik, második házassága 19-ik évében hosszas szenvedés után történt gyászos halálát”¹² bejelentő mondat is, amely halványan sem utal a kapcsolat tizennyolcadik évében bekövetkező szakításra. A gyászjelentés névhasználatával ellentétben a Kerepesi úti temetőben elhelyezett sírkőre kizárólag a Szendrey Júlia nevet vészték rá.¹³

1891-ben megjelent egy életrajzi könyv Szendrey Júliáról Szana Tamás tollából,¹⁴ melynek érdekessége, hogy az akkor még élő Horvát Árpád szóbeli közlései felhasználásával készült. Mikes Lajos 1930-ban így tekintett a kiadványra: „meg kell állapítanunk, hogy Horvát Árpád örömmel élt a kínálkozó alkalommal, s mindent elkövetett, hogy az életrajzban, amelyet ugyyszólván ő íratott meg, saját magát tisztázza minden esetleges későbbi vád ellen és lehetőleg Juliára hárítson át minden felelősséget a történelemért. Szana emliti először név szerint Haynaut és Liechtenstein herceget Juliával kapcsolatban. Szana mondja el, hogy Julia volt az, aki Horvát Árpádnak

⁹ A lap augusztus nyolcadikái számában szerkesztői válasz jelent meg egy feltehetően Szendrey Júlia által írt tiltakozó levélre: Sz. n., *Hölgyfutár* 1850: 135.

¹⁰ Sz. n. 1850: 127.

¹¹ A tudósítások szövegét Mikes Lajos könyve idézi: Mikes 1930: 198–199.

¹² OSzK Kt. VII/142.

¹³ 1868. szeptember 10-én Horvát Árpád erről tudósítja gyermekeit: „Sírkövén (végakaratahoz képest) csak a Szendrey-név fog állni!” OSzK Kt. VII/141.

¹⁴ Szana Tamás az életrajz mellett függelékként huszonegy verset is közölt Szendrey Júliától.

„... egy nő, több mint csak asszony...”

valósággal felkínálkozott feleségül, és ugyancsak Szana magyarázza Julia különválását férjétől 1867-ben Julia idegességével és érthetetlen makacsságával. Szana ezt mind a férjre való hivatkozással teszi.¹⁵ Ha található is némi túlzás Mikes érvelésében (talán túlhangsúlyozza Horvát szerepét az életrajz megírásában),¹⁶ két megállapítása mindenképp figyelemre méltó. Az egyik annak regisztrálása, hogy azon elemek első megjelenése, amelyek később mind a tudományos (Színnyei),¹⁷ mind a szépirodalmi-esszéisztikus (pl. Schöpflin)¹⁸ diskurzusban gyakran megjelennek Szendrey Júlia alakjával kapcsolatban, Szana Tamás művéhez köthető. A másik pedig annak belátása, hogy a könyv egyes szövegrészeit tekinthetjük úgy, mint Horvát Árpád közvetett interpretációját a házasságról.

Ennek fényében olvashatóak tehát a könyvnek a házasság előzményeire és körülményeire vonatkozó részletei, melyek szerint Szendrey Júlia 1850. július 20-án a lakására hívatta Horvát Árpádot azzal az indokkal, hogy „fontos és sürgős közlendői volnának véle.”¹⁹ A fiatal tudósra egy csomagot akart rábízni azzal a kéréssel, hogy ha két hét múlva sem térne vissza Pestre, akkor „a benne foglalt irományokkal együtt, fölbontatlanul” égesse el. Horvát Árpád hiába próbálja tervéről lebeszélni, Júlia hajthatatlan marad:

„Végre látván, hogy nem sikerül megingatni őt, egy tudósnál szokatlan lírai ellágyulással csak annyit kért tőle: adna neki egy hajfűrtöt örök emlék gyanánt. Julia erősen a szemei közé nézett s így válaszolt:

Azt nem teszem, mert ilyen emléket osztogatni sohasem volt szokásom. Hanem ha akarja (s ekkor ujjával rövidre vágott hajába markolt) ez mind az öné lehet. Horvát Árpád, nagy meglepetésében csak ennyit tudott kérdeni:

És tudna kegyed engem szeretni?

A mi ismeretségünk, válaszolá Julia, annyira új és annyira rövid, hogy mély szenvedélyről szó sem lehet. Azt azonban hiszem, hogy e lépést egyikünk sem fogná megbánni.”²⁰

A teatrális jelenetet, amelyet Szana könyve úgy reprezentál, mint Horvát Árpád szóbeli közlése alapján leírt, hiteles történetet, érdemes összevetni egy másik, ugyanezt a jelenetet (a házasságot megelőző beszélgetést) megkonstruáló forrással,

¹⁵ Mikes 1928: 212.

¹⁶ Azt, hogy Horvát Árpád Szana Tamással „megíratta” Szendrey Júlia életrajzát nem kellően megalapozott, túlzó állításnak tartom, ugyanis nincsenek pontos információink arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben támaszkodott Szana Tamás Horvát Árpádra, és milyen mértékben más adatközlőkre, forrásokra, visszaemlékezésekre a könyv megírása során. Szana Tamás gyakorlott életrajzíró volt, Szendrey Julián kívül írt életrajzot Csokonairól, Tóth Kálmánról, Izsó Miklósról, és más jeles személyiségekről is.

¹⁷ Színnyei 1905: 1029.

¹⁸ Schöpflin 1930.

¹⁹ Szana 1891: 133.

²⁰ Szana 1891: 135–136.

Vachottné Csapó Mária memoárjával, amelynek hitelessége nem kevésbé kétséges, annak ellenére sem, hogy Szendrey Júlia szájába adja az eseményeket leíró szavakat.

II. Amit a korabeli pesti társasélet tudhatott a házasságról

A korabeli pesti társasélet információinak mennyisége természetesen jóval meghaladhatta a sajtóban közöltekét. Erre vonatkozóan csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésünkre források: utólagos, a századvégen született visszaemlékezések, valamint az eseményekkel párhuzamos, a házasságkötés hírét továbbító levelek.

Vachottné Csapó Mária *Rajzok a multból* című, köztudottan kritikával kezelendő visszaemlékezése nemcsak a pesti fiatalságnak a váratlan házasságkötésre való reakcióját írja le,²¹ hanem azt is, ahogyan szerinte Szendrey Júlia – magyarázatként kérésére – interpretálta saját döntését és házasságát:

„Nem volt senkim a világon, kihez segélyért, vagy csak tanácsot kérni is fordulhattam volna. Öngyilkossági eszmék kezdének e szorult helyzetemben elfoglalni, – s megírtam végrendeletemet, följegyzém végóhajtásaimat – midőn Horvát Árpád, Sándor e régi barátja megjelent, – s előtte föltáram, mi elsötétült belsőmben véghez ment.

Menjen férjhez nagysád – tanácslá ő részvétteljesen – hiszen, mint tudjuk, hogy Sándor mint hőse nemzetének, elesett – s így bárki e haza határai között szerencsésnek fogja magát tartani, ha özvegyének ifjú életét megmentve, őt nőül bírhatja.

És ki volna az az akárki? – kértem csaknem gúnyosan, mert beszédét képtelenségnek tartám. Akár én is – viszonzá ő lelkesülten – ha nagysád férjéül elfogad.”²²

A házasságkötés előzményeiről mind Szendrey Júlia, mind Horvát Árpád esetében csak közvetett, többszörös szűrőn átesett interpretációjukat ismerjük. Mind Vachottné Csapó Mária memoárja, mind Szana Tamás életrajza 4–5 évtizeddel az események után született, és került a nyilvánosság elé. Jelentős különbség viszont, hogy Csapó Mária emlékezetből írta le Szendrey Júlia állítólagos, 1850-es álláspontját, míg Szana Tamás a még élő Horvát Árpád recens szóbeli közléseit, az 1890-es évek közepére megérlelődött, reprezentálni kívánt álláspontját közvetítette.

Ezektől merőben különböző forrást jelentenek Gyulai Pál 1850-es levelei, aki aktuális élményként, július 14-én tudósította Szász Károlyt egy gyömrői levelében, hogy azelőtt két héttel Pesten, Garayék²³ lakásán megismerkedett Szendrey Júliával. Részletesen leírta első beszélgetésüket, el volt ragadtatva kivételes modorától: „Beszél-

²¹ „Erdélyi élénken festé előttünk, mennyire föl van lázadva a fiatalság a szerencsétlen, kevéssel előbb oly ünnepelt asszony ellen; – elmondá, hogy ismerősei nem köszöntik, hanem ha találkoznak vele az utcán, fejüket elfordítva, a másik oldalra sietnek. Egy szóval, a közvélemény elítélte a nőt, ki Petőfit oly hamar elfelejthet...” Vachott Sándorné 1890: 176–177.

²² Vachott Sándorné 1890: 176–177.

²³ Garay János a pesti egyetemi könyvtár tisztje volt: Szinnyi 1894: 1006–1014.

„... egy nő, több mint csak asszony...”

tünk mindenről, a költészetéről, férjéről, Sandról, Byronról, vitakoztunk a nőkről, férfiakról neveltünk egymás ötletein, aztán érzelegtünk, hogy gunyolodjunk. Nem csodálkozom, hogy Petőfi oly ábrándosan s mondhatni örülten szerelmes volt bele. Különös nő s hogy férje nem ugyan reá vonatkozó szavaival éljek, jó, szép mintegy [!] angyal s elmés, mint az ördög... De mindezekből ne gondold, hogy én talán szerelmes vagyok... Sokkal inkább át vagyok hatva férje „minek nevezzetek” című hozza irt költeményétől, mintsem vágyban égő szemet emeljek reá...”²⁴ Pontosan két hónappal később, 1850. szeptember 14-én számol be második találkozásukról, szintén Szász Károlynak. Augusztus elején, ahogyan Pestre érkezett, első útja Szendrey Júliához vezetett. A beszélgetésüket lejegyző szövegrészt érdemes hosszabban idézni:

„Egyszer csak hirtelen kérdi Petőfine: mióta vagyok Pesten? „Ma délben érkeztem. Nem hallottam semmit? „Még barataimmal nem találkoztam.” „Ön hát semmit sem tud. „Nem.” Én tegnap óta Horváth neje vagyok s ön az első vendégem... Alig tudtam haragomat és megvetésemet fékezni. Sok mindenről beszéltünk s némi célzások nem maradtak el. Horváth Árpád kimegy, ketten maradunk. Ekkor menteni kezdi előttem magát, költői phrasisokkal és sophismákkal, melyeket Sand regényeiből tanult s melyek csak a magára való alkalmazás által lettek azok, miknek czimezém. Utálatos volt e nő és istenkáromlás sima beszéde. A pamlag fölött három kép függött a Kossuthé, Bemé és Petőfié. Én a Petőfi képére nézek, aztán reá. Lesüti szemét, aztán mély gyűlölettel néz ream. Én mosolyogva a napi eseményekről beszélek. Férje belép, néhány szót szolok még és elbucsuzom. Gyalázatos nő! Lichtensteinhoz ezelőtt egy hónappal csak azért ment el, hogy bemutassa magát s itt is ürügyül férjét használta föl, kihez ki akar menni külföldre s nem kaphat utlevelet. Éjjel is meglátogatta a hü nő a hatalmas tabornokot, csak hogy utlevelet kapjon szeretett férjéhez. Szegény [!] Petőfi nyughatsz-e sírodban. Ah minek neveznéd most?”²⁵

A levélből két aspektust szeretnék kiemelni. Az egyik az a (megválaszolhatatlan) kérdés, hogy Gyulai mérhetetlen felháborodása kinek a pozíciójából értelmezhető: a Petőfiéből vagy a sajátjából. A Szász Károlyhoz írt első levelében feltűnő Szendrey Júlia iránti intenzív érdeklődés, annak bizonygatása, hogy nem szerelmes belé, érthetővé tehetné a második levélből kicsapó gyűlöletet, felháborodást is, amelyet a Horváttal kötött házasság vált ki belőle. Ugyanakkor a Petőfi arcképére, majd Szendrey Júliára vetett pillantásainak érzékletes leírása által Gyulai a Petőfi nevében való haragot hangsúlyozza a levélben. A másik aspektus annak jelentősége, hogy Gyulai név szerint említi Lichtenstein herceget, ami megcáfolja Mikes Lajos állítását, miszerint Horvát Árpád közlése nyomán Szana Tamás írta le először a tábornok nevét. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a Lichtensteinnel való viszony vádja

²⁴ Gyulai 1961: 50.

²⁵ Gyulai 1961: 55–56.

nemcsak később bukkant fel, hanem az eseményekkel párhuzamosan, 1850-ben is foglalkoztatta a pesti társaséletben résztvevőket.

III. Néhány megjegyzés a családi levelezésben

A nyilvánosság információi felől a privát szféra felé haladva: a Szendrey-, Gyulai- és Horvát család hagyatékában találhatunk a házasságra vonatkozó utalásokat. Hogyan látták a gyermekek szüleik kapcsolatát?

Az OSZK Kézirattárában VII/ 137. jelzet alatt őrzik Horvát Attila, Árpád és Ilona leveleit és édesanyjukhoz írt üdvözlő verseit. Igen árulkodó, hogy Árpád így köszöntötte fel édesanyját születésnapján: „Harminc hatodszor éred meg e napot s kívánom hogy még legaláb harminc hatszor érd meg de boldogabban mint eddig.”²⁶

A családi levelezés is tartalmaz implicit utalásokat, különösen Petőfi Zoltán²⁷ édesanyjához írott levelei érdekesek ebből a szempontból. Egy 1861. július 2-án, Pesten keltezett levele így kezdődik: „Édes kedves Anyám! Má(ma) apa leveledet kapta, de az apa nekünk semmit, semmit sem mondott, hogy hogy vagy? nincs semmi bajod? semmit de semmit sem mondott meg, azért kérlek tégedet írj nekünk egy kis levelet. Jól mulattok-e te és Attila Kolozsvárott?”²⁸ Két évvel később, 1863. augusztus 23-án, Zoltán egyik csákoói tartózkodása alatt született levele így zárul: „Hogy van édes apa, nem haragose? mitől függ jólétetek, csókolom s tisztelem őt.”²⁹

A Szendrey Júlia halálát követő időszakban Horvát Árpád három levelet írt vidéken tartózkodó gyermekeinek: az első szeptember 7-én, a halál megtörténtének másnapján, a másodikat szeptember 10-én, a temetés másnapján, a harmadikat tíz nappal később, szeptember 19-én. Ezekben a temetésnek mint a nyilvánosság előtti családi reprezentáció aktusának problematikája sem érdektelen, hiszen világosan kiderül, hogy a férj a temetés előtt botránytól tartott, s annak elkerülését Szendrey Ignác jelenlétének tulajdonította:

„Tegnap (9-kén) délutáni öt órakor temettük el szegény szerencsétlen anyátokat; a részleteket bajos levélben megírni; ha haza jöttetek, – elmondok majd mindent: egyébként megnyugtatóstokra annyit írhatok, hogy valami rendkívüli dolog nem adta magát elő a temetésen... Nagytata még a temetést megelőzőleg érkezett haza, – mi valóban nagy szerencse, mert sok zavarnak vette elejét.”³⁰

²⁶ OSZK Kt. VII/137.

²⁷ Petőfi Zoltánról lásd: Szilágyi 2007.

²⁸ OSZK Kt. VII/132.

²⁹ OSZK Kt. VII/132. A levélzárást idézi Szilágyi Márton: Szilágyi 2007: 127.

³⁰ OSZK Kt. VII/141.

„... egy nő, több mint csak asszony...”

A feszültséget fokozta, hogy Szendrey Júlia hagyatéka fölött nem az elhagyott férj, hanem ápolója, Tóth József rendelkezhetett, akire halála előtt rábízta minden kéziratát (naplókat és szépirodalmi műveket egyaránt),³¹ valamint minden munkáinak kiadási jogát is ráhagyta.³² Horvát Árpád gyermekeihez írott levelei azt is mutatják, hogy Tóth József és Petőfi Zoltán személyét összekötve, mindkettejük viselkedését ellenségesnek találta önmagával szemben:

„Zoltánnak csak válaszkép irjatok, – másként ne; mert nem csak, hogy igen tiszteletlenül viseli magát irányomban, de sőt mondhatom valóban sértőleg; alig hogy kalapot emel előttem: ez is a Tóth-barátságnak egyik keserű gyümölcse. Mint hallom, egyesült erővel úton útfelen rágalmaznak, kigyót békát kiáltanak ellenem!”³³

„Boldogult anyátok hagyaték könyvtárából alig menthettem meg számotokra néhány értékes kötetet, – mert már megelőzőleg Tóth és Zoltán gazdálkodtak benne; a selejtjét, az igaz, ott hagyták, de ezt bizony én is otthagytam. Zoltán most Tóthtal egy házban lakik; testi-lelki barátok!!”³⁴

IV. Szendrey Júlia két utolsó levele

A házasságra vonatkozó két legfontosabb forrás Szendrey Júlia utolsó két levele, amelyek közül az első édesapjának, a másodikat Horvát Árpádnak címezte. A Szendrey Ignáchoz szóló szöveget már halálos ágyán, heteken át írta, a levél tintával írott része a nyolcadik oldalon meg is szakad, és ceruzával, nehezen olvashatóan folytatódik. A levélre rendkívül körülményes fogalmazásmód jellemző, tartalma a következő pontokban foglalható össze: Szendrey Júlia fordulópontnak tekinti életében aktuális helyzetét, azt a lépést, amelyre készül, ugyanakkor fél apja „elidegenülésétől.” Engedélyéért folyamodik, de többször hangsúlyozza, hogy csak „érett megfontolás és önvizsgálat” után döntsön ügyében édesapja: ha nem tud belenyugodni szándékába, nem teszi meg. A sorsdöntőnek tekintett lépés egy tervezett házasság ápolójával. Ehhez szükségeltetik, hogy katolikus vallásáról áttérjen protestáns hitre, hogy elválhasson Horvát Árpádtól.³⁵ Személyes megbeszélést kér édesapjától, hangsúlyozza,

³¹ Ez a hagyaték jut majd el Mikes Lajoshoz, aki 1928-ban katalógust állít össze belőle: Mikes 1928, majd 1930-ban közli a Szendrey Júlia rehabilitációja szempontjából fontosnak vélt életrajzi dokumentumokat, és a naplók szövegét, a szépirodalmi műveket viszont nem: Mikes 1930.

³² OSZK Kt.VII/197.

³³ OSzK Kt. VII/141.

³⁴ OSzK Kt. VII/141.

³⁵ „Nekem pedig szent meggyőződése, hogy kedvesebb leend az isten előtt, ha mint kálvinista hálával dicsőítem szent nevét, mint ha örökké csak zúgolódva, kifakadva, a tagadásig hitetlenül, úgy miként eddig, katolikus létemre, töltöttem szerencsétlen, ezerszer elátkozott életemet.” Mikes 1930: 337–338.

hogya ne küldjön közvetítőt: sem Gyulait, sem senki mást.³⁶ A problémák gyökereként különböző elvek ütközését jelöli meg: „Higye el nekem, édes jó Atyám, Isten a tanum, hogy nem, azért nem vagyok rossz, nem vagyok háladatlan leánya, csak nagyon, nagyon szerencsétlen, *kit életútja mindig ellenkezésbe, meghasonlásba hozott éppen azoknak a nézetével, elveivel és meggyőződésével, kiket különben legjobban szeretett*, s kiket megsérteni mindig egy-egy vérző sebet ütött az én szívemen is.”³⁷ (Kiemelés tőlem – Gy. E.)

Ezen a ponton kapcsolódik az apához írt levél gondolatvilága az elhagyott férjnek küldött üzenetéhez. 1868. szeptember 1-jén, a levél keletkezése napján Szendrey Júlia már nem tudott írni, így Tóth Józsefnek diktálta le a szöveget,³⁸ aki aztán eljuttatta egykori jeggyűrűjükkal együtt Horvát Árpádhoz.³⁹ A levélben – ugyanúgy, ahogyan az apához szóló levélben is – elvek ütközéséről van szó: „kereken tagadtam azon elv jogosultságát, melyet ő, mint férj, rám erőszakolni akart, hogy: »az asszonynak nincs más kötelessége, mint a férj kéjvágyát kielégíteni,« s hogy: »az asszonynak e kéjvágy kielégítésében lehet s kell csak boldognak lenni stb. stb.«⁴⁰

„Ki sohasem akart bennem mást tekinteni, mint durva érzékeinek alárendelt vak eszközt... nem kellett-e magamtól ez embert épen oly utálattal eltaszitanom, mint a mily gyöngédséggel viseltettem iránta életemnek ama legszerencsétlenebb szakában, midőn – szavai után ítélve – benne megmentőmre véltem találhatni, s nem másra csak egy kéjenc állatra találtam?!“⁴¹

„undort éreztem iránta attól a perctől kezdve, mikor *levetkőzve magából az embert, teljes állatiaságában tünt fel előttem* s mint ilyen gyalázatos buja fotográf képeit házi köröm szentélyébe oly megérthetetlen cinizmussal behozni törekedett, s vadállatiassággal, bennem, nevében – e miatt történt tiltakozásomért – kigunyolt minden érzelmet, melyeket szívemben gyöngéden és kegyelettel ápolva: átalok *a köznapiasságból kiemelkedni vágytam...*“⁴² (kiemelés tőlem – Gy. E.)

³⁶ „... ne küldjön senkit közbejáróul közénk, sem Gyulait, sem senki mást. Valahányszor ez még köztünk történt, mindig csak rossz vért és idegenséget, félreértést és sok keserű balmagyarázatot szült köztünk.” Mikes 1930: 339.

³⁷ Mikes 1930: 338.

³⁸ A levélből két példány is készült, mindkettőt az OSZK Kézirattára őrzi. Az egyik igen sok utólagos betoldást tartalmazó fogalmazvány, a másik viszonylag egyenletes kézírással írt tisztázatot, de ceruzás bejegyzések ebben is találhatók, s közvetlenül utána Tóth József Horvát Árpádnak írott, saját üzenete kezdődik. Mindkét példányban szerepelnek aláhúzással kiemelt szavak.

³⁹ A történet leírását lásd: Mikes 1930: 222.

⁴⁰ Mikes 1930: 184.

⁴¹ Mikes 1930: 184.

⁴² Mikes 1930: 184.

Úgy gondolom, fontos hangsúlyozni, hogy nem (vagy nem csupán) a szexuális aktusok jellemzőiről van szó a levélben, hanem a két fél szexualitásról való beszéd-módjának igen erőteljes különbségéről. Szendrey Júlia a problémák gyökerének jelentkezését így jelöli meg: „állati és durva bánásmódja, brutalis követelései és kifejezései oly keserűn ébresztettek föl, midőn nejemé lettem... midőn megösmertem *fogalmát* a boldogságról, melyet még csak nem is képzelt másban, mint *egyedül* a legállatiasb kéjben.”⁴³ (kiemelés tőlem – Gy. E.) A diskurzusban érzékelhető feszültségek, ellentétek fő csomópontja a Horvát Árpád tulajdonában lévő, kérdéses funkciót betöltő „buja fotográf” képalbum. A fentiek kapcsán három kérdéskör rajzolódik ki: Mit tudhatunk a képgyűjteményről? Milyen kontextusban helyezhető el Szendrey Júlia narratívája a korabeli leánynevelés, és egyéb fennmaradt, a nők és a szexualitás viszonyához kötődő forrásokhoz (ez esetben konkrétan Slachta Etelka naplójához és leveleihez) képest? Hogyan jelenik meg, és miért fontos Szendrey Júlia narratívájában a „köznapiasságból” való kiemelkedés vágya?

Mivel Szendrey Júlia szövege nem említ konkrét dátumokat, még megközelítően sem lehet rögzíteni a problémás képgyűjtemény felbukkanásának időpontját, a házasság megromlásának kezdetét a tizenhét évig tartó kapcsolat periódusán belül. Csak találgatni lehet arra vonatkozóan is, hogy mi lehetett Horvát Árpád elérni kívánt, eredeti célja a buja képek közös nézegetésével, ahogyan arra nézvést is, hogyan nézhetett ki, pontosan mit ábrázolhatott a képgyűjtemény. Szilágyi Márton szerint az erotikus dageurrotypiak jellegére a nagyjából egykorú anyagok publikált változataiból következtethetünk, s ebből kiindulva „a hosszú expozíciós idő miatt – teljesen vagy részben meztelen – nők beállított, statikus képeiről lehetett szó.”⁴⁴ Az 1894-ben elhunyt Horvát Árpád könyvtára az OSZK Könyvtárába került.⁴⁵ A hagyatékot 1925–1930 között kutató Mikes Lajos ebben az időpontban a Remoták között feltehetően láthatta a képgyűjteményt,⁴⁶ az azóta eltelt évtizedekből viszont nem találtam nyomot arra vonatkozóan, hogy hova tűnhetett az album, amely ma már nem található meg a kéziratárban.

A levél szövegében feltűnő, hogy Szendrey Júlia érzékelte és külön kihangsúlyozta a biológiai és a társadalmi nem közötti különbséget: „Engemet Sándorom emléke és oly sokszor kigunyolt olvasmányaim, de mindeneke előtt szívem arról világosítottak fel, hogy *egy nő, több mint csak asszony...* nem tudtam és nem akartam annyira elaljasodni, *megtagadni nememet*, hogy megfeledkezve minden női szeméremről

⁴³ Mikes 1930: 184.

⁴⁴ Szilágyi 2007: 128.

⁴⁵ A Horvát Árpád könyvtárában megtalálható könyvek listáját különböző mappák tételszerű jegyzéke formájában ma is az OSZK Kézirattárában őrzik. Ezek értékes olvasástörténeti források lehetnének. Horvát Árpád könyvtáráról lásd még: Horvát 1885., Wix Györgyné 2009.

⁴⁶ Erre utal 1930-as könyvének megjegyzése, miszerint „Horvát Árpádnak a Széchenyi Könyvtárban őrzött könyvtára – illetve annak egy része, a Remoták-k között, amely Julia üzenetében szerepel – kétségtelenné teszi, hogy Julia üzenetének minden szava megfelel a valóságnak.” Mikes 1930: 340.

és finomságról: egy a férj előtt oly kedves, de – erősen hiszem – minden művelt szívre és nemes lélekre undorító fotograf képgyűjteményben tudjak gyönyörködni s azokat a férjjel órákig elnézni.”⁴⁷ Ennek a gondolatmenetnek a megértéséhez – nem párhuzamként, de a korabeli leánynevelés, s az ebből fakadó női gondolkodásmód illusztrálására – Slachta Etelka naplójából⁴⁸ szeretnék idézni, aki 1842. május 10-én, a nászéjszakáját megelőzően⁴⁹ ezt jegyezte fel naplójába: „Én nem tudom, hogyan élendem túl a holnapi napot. Remegek minden fogamban, meg nem barátkozhatom azon eszmével, megszűnni az lenni, ki vagyok – Istenem!”⁵⁰ Szintén Slachta Etelka írja több mint tíz évvel később, sokgyermekes anyaként egy ismeretlennek, akinél fogamzásgátlási módszerek után érdeklődik, azt kívánván megakadályozni, hogy férje az újabb gyermekáldás elkerülése érdekében szeretőt tartson:

„Én személy szerint azon a véleményen vagyok, hogy nem azért élek a világon, hogy minden évben, mint a tehén a kisborjút, egy gyermeket hozzak a világra...”⁵¹

„Mert észre kellett vennem, hogy engem sem tart többre, mint a legbecstelenebb személyt, hogy az aktus közben – amely egy asszony számára mindig is megalázó marad – még az a vigaszom sem marad, hogy mindezt az erkölcsös szerelem megneemesíti...”⁵²

Férje magatartására való reakcióját alapvetően meghatározza anyai öntudata, amely levele szerint az egyetlen akadályozó tényezője annak, hogy végérvényesen elutasítsa férje további szexuális közeledését, sőt akár az elválásukat is: „ha nem lennének gyermekeim, soha többé nem közeledhetne hozzám.”⁵³ Az anyaság mint a kapcsolat megszakításának akadálya jelenik meg Szendrey Júlia szövegének egyik legmarkánsabb kijelentésében is: „... ha van a mit bánok, csak egyedül az: mért nem volt erőm már réges régen kiragadni magamat köréből! Ám hogy még is oly sokáig – bár többé nem mint férj és feleség – tudtam túrni társaságát: erőt erre csupán

⁴⁷ Mikes 1930: 185.

⁴⁸ Slachta Etelka naplójáról lásd: Gyáni 2005, Katona 2012, Kövér 2011.

⁴⁹ Kövér György reflexiója a nászéjszaka előtti bejegyzés kapcsán: „Hogy milyen viharos érzésekkel ment bele a nászba, azt még megörökitette, hogy milyenekkel jött ki belőle, azt már nem. A leány még írt, a nő már hallgatott. S ha a legbensőségesebb ego-dokumentumok sem engednek bennünket a női lélek rejtett titkaihoz, azt mégis nyomon követhetjük a leánykori naplóból és a levelezésből, így együttesen, hogy milyen hullámfázisokon át, milyen érzésviharok közepette készítette elő magát egy katolikus nemes kisasszony a némbéri létre. Hogy a naplófüzetek között tátongó időintervallumok, vajon mennyiben tünete az én-azonosság megszakítottságainak, avagy az identitás válságainak?” Kövér 2011: 240.

⁵⁰ Slachta 2007: 57.

⁵¹ Katona 2008: 132.

⁵² Katona 2008: 131–133.

⁵³ Katona 2008: 132.

gyermekeim⁵⁴ iránt érzett lángoló igaz és szent szeretetem (melyet úgy hiszem, ő sem fog tőlem megtagadhatni) adott.”⁵⁵ A „többé nem mint férj és feleség” kitétel összecseng Szana Tamás könyvének a különválás előzményeit taglaló fejezetével: „A háznál most már nem feleség, hanem csakis a gyermekek anyja kíván lenni...”⁵⁶

Hangsúlyozom, hogy nem párhuzamként, hanem a korabeli gondolkodásmódok megértésének kedvéért idéztem Slachta Etelkát. A Szendrey Júlia és Horvát Árpád között feszülő ellentétet a szexuális életben örömet lelő férj, és az azt elutasító feleség ellentétpárjára szűkíteni nagyon félrevezető volna. Nem érdektelen ugyanis, hogy Szendrey Júlia szövegében a képgyűjtemény együttes nézegetése elleni tiltakozást azzal kapcsolja össze, hogy férje kigúnyolt benne minden olyan érzelmet, amely által a „köznapiasságból kiemelkedni” vágyott. Ugyanez a motívum jelenik meg akkor is, amikor Horvát Árpád esküvőjük előtti és utáni arcát összehasonlítja: „ki később, mint férj, épen azért gúnyolt szüntelen, a miért, mint egykor mondá – annyira imádott – gondolkozás módomért, tisztult nézeteimért s eszméimért, – ki előtt szivemben minden nemesebb érzés, lelkemben minden magasztosb gondolat: csak a legnevetségesebb különcködési vágy volt.”⁵⁷

Nehéz megfogalmazni, mit jelenthetett számára az a szellemi többlet,⁵⁸ amely által ki kívánt emelkedni a „köznapiasságból”, ugyanakkor naplóinak, szépirodalmi műveinek ismeretében kijelenthető az, hogy az élet minden területén intenzív érzések, gondolatok megélésére, inspiratív és innovatív élményekre vágyott. Sőt, az élet fogalmával csak az ilyen élmények megélését képes azonosítani, s ezek ellentétéként a vegetatív, érzelmek nélküli létet jelöli meg, amelyet éppen a test, az állati test képével jelenít meg *Élni vagy meghalni!* című költeményében:

„Nem tespedés, nem tengés, mire vágyom,
Tudni, hogy élek, és érezni ezt.
Zárt levegőben elalél a szellem,
S az ember nem más, mint állati test.”⁵⁹

⁵⁴ Szendrey Juliának és Horvát Árpádnak négy gyermeke született: Attila 1851-ben, Árpád 1855-ben, Viola 1857-ben, és Ilona 1859-ben. Vö. Ónody 1998: 119–126., Pethő 1984.

⁵⁵ Mikes 1930: 185.

⁵⁶ Szana 1891: 167.

⁵⁷ Mikes 1930: 185.

⁵⁸ Talán nem véletlen, hogy Szana könyve külön igyekszik azt bizonygatni, hogy a házastársak között megvolt a szellemi összhang, mintha a Horvát Árpád szóbeli közlései feldolgozása mellett az is egyértelművé vált volna Szana számára, hogy Szendrey Júlia szempontrendszerének ez egyik fontos eleme volt: „Kedvencz költőiben férjével együtt gyönyörködött, ki bíráló megjegyzéseiben folytonos táplálékot adott szellemének. A nem lázas szenvedélyből, hanem becsülésen alapuló ragaszkodásból kötött frigy köztük eképp mind bensőbbé vált.” Szana 1891: 144–145.

⁵⁹ MTAK Kt. K 524/1.

A „köznapiasság” fogalmának alkalmazása a szexuális problémáknak a levél szövegébe foglalt leírása során felveti azt a kérdést, hogy melyik fél szexualitás-felfogása tekinthető „köznapiinak”, Horvát Árpádé vagy Szendrey Júliáé? Ha a férj erotikus képek közös nézegetésére törekvő szándékait a korabeli kontextusban perverznek minősítenénk, és/vagy ha – Slachta Etelka naplójának és a korabeli szokások, leánynevelés ismeretében – a szexuális örömek kiváltására nem mindennapi módon törekvő eljárás elutasítását tipikusnak, akkor Szendrey Júlia szexualitás-fogalma tűnhetne köznapiinak. De mit ért ő a „köznapiasság” fogalmán, mi az, amiből kiemelkedni vágyik? Aligha az imént említett szokásrendszerből való kiszakadást. Sokkal inkább a közönségeség különböző formáinak elutasítását. Az ugyanis nem derül ki a levélből, hogy hogyan viszonyul magukhoz a szexuális aktusokhoz, hiszen erről – Slachta Etelkával ellentétben – nem beszél. A szövegben tehát nem (vagy nem csupán) magát a szexualitás tevékenységet elutasító/eltűrő/szabályozni kívánó női magatartásmód fedezhető fel, hanem a férjnek a szexualitással kapcsolatos beszédmódjának, mind nyelvi (a boldogságról és az asszonyi kötelességről kijelentett elvei), mind vizuális (fotográf képgyűjtemény) kifejezőkészletének elutasítása.

FORRÁSOK

OSzK Kt. VII/132.

VII/137.

VII/141.

VII/142.

VII/197.

MTAK Kt. K 524/1.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gyáni Gábor 2005: Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére*. Budapest, 33–40.

Gyulai Pál 1961: Somogyi Sándor (sajtó alá rend. és jegyz.): *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Budapest.

Horvát Árpád 1885: Horvát Árpád jelentése az Országos magyar királyi Statistikai Hivatalhoz saját könyvtáráról. *Magyar Könyvszemle* (10.) 1–6. 42–59.

Katona Csaba 2008: Katona Csaba (közread., jegyz., bev.): *„Azért én önnek sem igent, sem nemet nem mondtam” Válogatás Slachta Etelka és Szekrényessy József leveleiből*. Mediawave Alapítvány, Győr.

Katona Csaba 2012: A kacér és a szende. Slachta Etelka és Kölcsey Antónia naplójának értelmezései. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (47.) 2. 52–60.

- Kövér György 2011: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65.) 3. 219–240.
- Lauka Gusztáv 1850: Juliához. *Hölgyfutár*. (2.) 2. 5–6.
- Mikes Lajos 1928: *Szendrey Julia levelesládájának kincsei. Szendrey Julia ismeretlen naplója, Petőfi Sándor, Arany János stb. ismeretlen kéziratai*. Budapest.
- Mikes Lajos 1930: *Szendrey Julia ismeretlen naplója, levelei és haláloságyán tett vallomása*. Bethlen Margit grófnő előszavával. Közzéteszik és feldolgozták: Dr. Mikes Lajos, Dernői Kocsis László. Budapest.
- Ónody Magdolna 1998: *A Petőfi és a Szendrey család*. Debrecen.
- Pethő György 1984: *Közelről. Irodalmi foratókönyv és dokumentumok Szendrey Júlia és Petőfi Zoltán életéből 1850–1870*. Budapest.
- Schöpfung Aladár 1930: Szendrey Julia. *Nyugat* (23).12. 959–963.
- Szana Tamás 1891: *Petőfiné Szendrey Júlia*. Budapest.
- Sz. n. 1850: [Szerző nélkül] *Hölgyfutár*. (2.) 31. 123.; 32. 127.
- Szilágyi Márton 2007: Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála. In: Szilágyi Márton: *Határpontok*. Budapest, 119–132.
- Szinnyei József 1894: *Magyar írók élete és munkái, III. kötet*. Budapest.
- Szinnyei József 1905: *Magyar írók élete és munkái, X. kötet*. Budapest.
- Vachott Sándorné Csapó Mária 1890: *Vachott Sándorné, Rajzok a multból, II. kötet*. Budapest.
- Völgyesi Orsoly 2009: Kuthy Lajos válópere. In: Főrizs Gergely (szerk.): *Aranyozás. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 71–80.
- Wix Györgyné 2009: Rég elfelejtett gyűjtőkről. In: Boka László, Ferenczyné Wéndelin Lília (szerk.): *Gyűjtők és gyűjtemények: a Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kincsei és történetük*. Budapest, 57–68.

Szegedi Gábor

A jó egészség a legjobb hozomány?

A házassági tanácsadás Magyarországon a 20. század első felében

Mi is az a házassági tanácsadás: definíció és elméleti keret

A. Definíció

Sok európai és észak-amerikai országhoz hasonlóan, a házassági tanácsadás Magyarországon a 20. század első évtizedében bukkant fel értelmiségi és orvosi diskurzusokban. Négy évtizeddel később a házasság előtti orvosi vizsgálat az intézményesedő, egész országra kiterjedő nemibeteg- és tüdőbeteg gondozás kulcsfontosságú szűrésévé vált: az 1942 és 1952 közötti évtizedben az összes házasulandó számára kötelezővé tétetett, vagyis – ha minden a törvényalkotó akarata szerint történt volna – több mint 15 millió, a nemi betegségekre és a tuberkulózisra kiterjedő vizsgálatot végeztek volna el országsszerte. E diskurzus, és a végül hatalmas erőforrásokat megmozgató egészségügyi program eddig nem került a történettudományi kutatások látóterébe. Doktori disszertációmban részletesen foglalkozom a témával¹, e tanulmányban megpróbálom nagyobb vonalakban vázolni ezt a kevésbé ismert történetet.

Azzal a kérdéssel kezdeném, hogy mit értettek a korabeli szerzők (orvosok, pszichiáterek, eugenika-hívők, egyéb értelmiségiek) a „házassági tanácsadás” gyűjtőfogalmán? A definíció ekkoriban Európában és Észak-Amerikában leginkább három dolgot jelentett:

Házasság előtti egészségügyi tanácsadás: a cél az volt, hogy a házasság előtt álló, a nemzet szempontjából talán legértékesebb „emberanyag” a legfontosabb népbetegségektől, a szifilisztől, a kankótól és a tuberkulózistól mentesen lépjen frigyre kiválasztottjával és így egészséges utódok szülessenek. Az eugenikára, vagyis az emberi faj „nemesítésére” törekedők követelték az intézmény bevezetését, akik azt is szerették volna elérni, hogy a fiatalokat arról is kioktassák: milyen minőségű génállománnyal rendelkező partnert válasszanak, azaz várhatóan a gyermekeikben is megjelenő „selejtes” tulajdonságok miatt azokkal, akinek a családjában például sok az iszákos, az elmebeteg vagy a bűnöző, lehetőleg ne kössenek házasságot. A tanácsadás sok esetben jelentette házassági igazolások, illetve házassági engedélyek orvos általi kiadását is, mely gyakorlatot Magyarországon kívül több országban is kötelezővé tettek a század első felében.

¹ Szegedi 2014.

Házasság alatti tanácsadás: a párok szexuális vagy egyéb pszichológiai, lelki problémáinak megoldása, születésszabályozási kérdésekben tanácsadás, vagy akár fogamzásgátló eszközök kiadása. A 20. század első fele a házasságok *eroticizálódásának* az időszaka, ahol a házasság egyre kevésbé gazdasági egység, inkább két fél kölcsönös beleegyezésén alapuló, szerelmi közössége, melynek fontos összetevője a szexuális harmónia. Az angol Marie Stopes vagy például a holland Theodoor van de Velde a témában megjelent tanácsadó könyvei a korszakban nagy népszerűségnek örvendtek.²

Szexuális tanácsadás: ez a tágabb értelemben vett szexuális nevelést is magába foglalta akár házasságban élők, akár az egyedülállók számára, valamint fontos része volt a nemi betegségek veszélyeiről, az ellenük való védekezésről való tudás. Németországban a Magnus Hirschfeld vezette Szexuáلتudományi Intézet (Institut für Sexualwissenschaft) a homoszexuálisok részére is nyújtott szexuális tanácsadást, amely pszichológiai segítségnyújtást is jelentett az akkor még bűncselekménynek számító szodómia fenyegetése árnyékában élő férfiak számára.

B. Elméleti keret: biopolitika

A házassági tanácsadás olyan közegészségügyi diskurzus, amelynek első számú célja a termékenység javítása mind mennyiségi mind minőségi szempontból. A szexualitás, mint azt Foucault-nak a biopolitikáról alkotott elméleteiből³ megtudhatjuk, két fontos hatalmi eszközrendszer, a fegyelmező és a szabályozó hatalom metszéspontjában áll. Az első kialakulását Foucault a 18. századra teszi, ez az az időszak, amikor az iskolák, a börtönök, a kórházak és egyéb, az egyén testét fegyelmi rendbe állítani kívánó intézmények tömegesen jelennek meg, ugyanis az állam felismeri, hogy polgárainak testi funkcióit születésüktől a halálukig szabályozni érdemes és lehet. A második, a szabályozó hatalom a 19. században terjed el. Fő célpontja már nem az egyén, hanem a populáció, a népesség, amelynek élete és ehhez kapcsolódóan a makroszinten mérhető egészségi mutatói – születési és halálozási arányok, csecsemőhalandóság, termékenység stb. – kezdenek az államhatalom érdeklődési terébe kerülni. A modern állam számára immár egyre növekvő mértékben válik a legitimáció forrásává az élet biztosítása állampolgárai számára. E szabályozó hatalom olyan intézményeket vezet be, mint az egészségbiztosítás, az öregségi nyugdíj, amelyek a népesség majd egésze számára biztosítják a megfelelő hosszúságú és minőségű életet.

A szexualitás azért fekszik e kétfajta hatalom metszéspontján Foucault szerint, mert alapvetően testi tevékenység, és mint ilyen, egyénileg fegyelmezendő, elsősorban a „felügyelet” (*surveillance*) révén, de ezzel együtt a termékenység forrása is, tehát az egyének összességének szexuális szokásai olyan biológiai folyamatot képeznek, amely a népesség egészére és az élet kialakulására is hatással van. Ahogyan

² Mindkét könyv magyarul is megjelent: Stopes 1924, van de Velde 1926.

³ Foucault 1997.

Foucault fogalmaz: „A szexualitás ott van, ahol a test és a népesség találkozik”⁴. A házassági tanácsadásban – akár Magyarországon, akár a többi európai államban – a Foucault-i biopolitika szexualitást célzó kettős hatalmi törekvése bújik meg, amely a szexualitást a házasságon belül kívánja normalizálni, a házassághoz való jogot azonban biológiai feltételekhez köti.

A magyar példa ezen túl potenciálisan rámutat Foucault egy másik, a biopolitikához kötődő gondolatára: a rasszizmus kiemelt szerepére a modern biopolitikai állam működésében. Ebben a rendszerben a darwini elveken alapuló „tudományos rasszizmus” alapozta meg azt a fajta gondolkodásmódot, ahol az ellenfél megsemmisítése (ami lehet fizikai megsemmisítés is, de ennek számít pl. az elhallgattatás, száműzetés is) a belső közösség, a „faj” vagy a „nemzet” megtisztulásának, illetve népesség-szintű továbbélésének alapfeltétele. A jobb egészség, a tiszta és hosszú élet biztosítása csak akkor garantálható, ha a „felsőbbrendű” faj egyedei számára biztosított a szaporodás, az alsóbbrendűeket pedig meggátolják ebben. A modern biopolitikai államnak ezt az aspektusát Edward Ross Dickinson is tárgyalta 2004-es *Biopolitics, Fascism, Democracy*⁵ című cikkében, amelyben azt javasolta, hogy a Foucault, majd később a Giorgio Agamben⁶ által is terjesztett felfogást a biopolitikai állam rasszizmus-paradigmájáról érdemes volna újragondolni. Ugyanis a biopolitika nem feltétlenül jelenti a rasszista-megalapozású megsemmisítésre való törekvést a hatalom részéről, és épp ezért nem lehet a liberális demokráciákat – amelyekben a megfelelő kontrollmechanizmusok meg tudják gátolni a nácikéhoz hasonló végletes politikák megvalósítását – a totalitárius biopolitikai államokkal egyként kezelni.⁷

A magyarországi házassági tanácsadás azért játszik szerepet ebben a kérdésben, mert az 1941. évi XV. törvény cikkelyezte be: ugyanaz a jogszabály, amely az ún. „harmadik zsidótörvényt” is tartalmazta. Ez a törvény tehát egyszerre vezette be a kötelező, tiltó hatályú házasságelőtti vizsgálatokat és a faji alapú házassági és közösülési tilalmat. A 20. század közepén tehát a magyar, biopolitikai alapokon álló állam a házasságot faji kategóriaként határozta meg és a szexuális, illetve termékenységi viszonyokat úgy kívánta szabályozni, hogy „szaporodásra ítelt” egyének csoportjában az „egészséges” fogalmát az örökölhető és a fertőző betegségekben szenvedőkön túl faji elemmel tágította.

⁴ Foucault 1997: 251–252.

⁵ Dickinson 2004.

⁶ Agamben 1998.

⁷ Dickinson 2004: 35.

A házassági tanácsadás a házassági törvényt megelőzően: eugenika, nemibeteg gondozás és az önkéntes tanácsadás időszaka

A házassági tanácsadás diskurzusa az 1900-as évek elején jelent meg Magyarországon, részben az eugenika gondolatának terjedése, részben pedig a nemi betegségek elleni küzdelem szószólóinak köszönhetően. Az 1900-ban indult, Jászi Oszkár szerkesztette *Huszedik Század* folyóirat, amely önmagát a progresszív, racionalista és tudományos szavakkal határozta meg, az 1911-es ún. „Eugenika-vitában” lehetőséget adott az akkor haladónak vélt „tudomány” elméleti kereteinek meghatározásához. Az egyik első és talán legnevesebb eugenika-hívó a diplomata Hoffmann Géza volt, aki előbb Chicagóban, majd Berlinben dolgozott konzulként és a német Fajegészségtani Társaság tagja is volt. Hoffmann 1914-es cikkében hosszasan írt az eugenika magyarországi lehetőségeiről. Többek között a házassági tanácsadást is megemlítette, az USA-t hozva példaként, ahol 10 államban ismertek házassági tilalmakat „nyavalyatörős, nemi beteg, iszákos, szokásos gonosztevő, előrehaladt tüdőveszes, öröklődő betegségben szenvedő, a köznek terhére eső egyének” számára.⁸ Hoffmann úgy gondolta, hogy a megvalósítás nem feltétlenül véghezvihető Magyarországon, ezért elsősorban a lakosság nevelése szempontjából tartotta fontosnak „bizonyos káros frigyeknek törvényes megbélyegzését”,⁹ de bízott benne, hogy a későbbiek folyamán lehetséges lesz a teljes körűen kötelező vizsgálat. Hoffmann tanítványának számított Teleki Pál, kétszeres magyar miniszterelnök, az 1917-ben alapított Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság első elnöke is, aki hasonló elveket vallott a házassági eugenikáról. Teleki korai szerepe az eugenika népszerűsítésében, nem független tudományos alapú antiszemitizmusától, így nem véletlen, hogy miniszterelnöksége idején forrt össze az egyébként külön törvényjavaslatként futó házasságelötti vizsgálat a fajvédelmi, zsidók és nemzsidók keveredését tiltó rendelkezéssel.

A másik fő diskurzus, amelyben felmerült a házassági tanácsadás bevezetése a nemi betegségek elleni küzdelem volt, elsősorban a szifilisz és a kankó terjedésének megállítása érdekében. Egy francia bőrgyógyász, Alfred Fournier 1880-ban *Syphilis et mariage* (Szifilisz és házasság) címmel írt művében összekapcsolta a nemi betegségek kérdését a házassággal. Fournier a középosztálybeli házasságokat féltette a kettős nemi morál¹⁰ miatt belopakodó nemi fertőzésektől. Szerinte a házasodó férfiak jelentős része már korábban legalább egy fertőzésen átesett (jellemzően prostituálttal való nemi kapcsolat révén) és ezért az érintetlen feleségek gyakran épp a házasság elején, férjüktől kaptak fertőzést, ami a házasságot is gyakran tönkretette,

⁸ Hoffmann 1914: 101.

⁹ Hoffmann 1914: 102.

¹⁰ Amely a férfiak számára „természetes” nemi étvágyuk miatt megbocsátotta a házasság előtti szexuális szabadságot, míg a nőktől teljes önmegtartóztatást kívánt.

és az utódok egészségére is kihatással volt. Fournier gondolatából egyenesen következett az az elgondolás, hogy a venerológusok¹¹ kezdjék el egyre erőteljesebben követelni a férfiaktól, hogy házasság előtt – a feleségükre való tekintettel – megvizsgáltassák magukat.

Magyarországon az első, a nemi betegségekre szakosodott nyilvános szervezet a Teleia Egyesület volt, amelyet 1893-ban alapított három pesti orvosi (Feleký Hugó, Temesváry Rezső, Török Lajos). A Teleia a városi szegények ingyenes és anonim ellátására szakosodott, ugyanis a 19. század végén a nemi betegségek komoly stigmát jelentettek. A kórházakban a nemi betegek számíthattak a leginkább mostoha ellátásra, sok szegénynek pedig nem is volt ilyesmire pénze. Weiss Emil, a Teleia orvos pártolója, és a „szociális bajokra” – nemi betegségek, tuberkulózis, alkoholizmus – szakosodott folyóirat, az *Egészségügyi Lapok* szerkesztője már 1908-ban írt egy cikket „Kankó és házasság” címmel, ahol megemlítette azt is, hogy a magyar parlamentben akkoriban egy képviselő javasolta: minden házasulandó férfit vizsgálgatnak meg orvosi szempontból még az esküvő előtt, és Magyarország ezzel kövesse külföldi államok példáját.¹²

A Teleia magánszemélyek önkéntes egyesülése volt, de a 20. század első két évtizedében három kísérletet is tettek arra, hogy létrehozzanak Magyarországon egy országos antiveneriás (azaz: nemi betegségek ellen küzdő) egyesületet, de mindhárom rövid életű volt: mind az 1905-ös, illetve az 1913-as Országos Védő-Egyesület, mind az 1916-ban Nékám Lajosnak, a nemi betegségek elleni kormánybiztos vezetésével létrehozott Nemzetvédő Szövetség a Nemibajok Ellen. Ez utóbbi kidolgozott egy olyan átfogó tervezetet a nemi betegségek elleni küzdelem céljából (egy 1917-es konferencia keretében), amelynek része lett volna a Guszman József¹³ által referált házasság előtti orvosi vizsgálat is. A tervezet megvalósítására a világháborús vereséget követően már nem volt lehetőség, de a házassági tanácsadás eszméje, kiváltképp a világháború alatti és azt követő nemi betegség-frásznak köszönhetően,¹⁴ továbbélt 1918-at követően is.

Az 1920-as és 1930-as évek során a házassági tanácsadásról szóló diskurzus marginális kérdésből kiemelt fontosságú közegészségügyi témává vált. Egyrészt az 1920-as évek közepén sorra alakultak az önkéntes házassági tanácsadással foglalkozó klinikák, intézmények, másrészt mind egészségügyi szakértői, mind döntéshozói szinten

¹¹ Nemi betegségekkel, vagyis a „venereás bajokkal” foglalkozó, jellemzően bőrgyógyász szakorvosok.

¹² Weiss 1908: 10.

¹³ Guszman ekkor már a János kórház bőrgyógyász főorvosa volt, és aztán nagy karriert futott be a két világháború között, amelyre az tette fel a koronát, hogy 1941-ben a Fővárosi Nemibeteg gondozó igazgatójává nevezték ki. 1954-től 1956-os haláláig pedig az Országos Bőr-és Nemigondozó igazgatójaként dolgozott.

¹⁴ Nékám egy 1916-os cikkében a 20 milliós Magyarországon 4–5 millióra becsülte a nemi betegek számát, és bár ez komoly túlzásnak tűnik, a társadalomban komoly félelem terjedt el a nemi betegségek rohamos terjedésére vonatkozóan.

újra és újra felmerült a házasságelötti vizsgálatok bevezetésének kérdése. Az önkéntes tanácsadók tevékenysége jól mutatja, hogy a házassági tanácsadás két fő iránya Magyarországon az eugenika, illetve a nemibeteg gondozás volt. A Teleia Egyesület klinikája, illetve az Országos Szociálpolitikai Intézet újpesti tanácsadója kizárólag nemi betegségeket vizsgált, míg a Családvédő Országos Szövetség és a Magyar Családvédelmi Szövetség egyéb eugenikai kérdésekkel is foglalkozott. Ez utóbbi volt az egyetlen, amely a faj kérdését is bevonta az önkéntes tanácsadás körébe, de az antiszemitizmus ezt az egy egyesületet leszámítva nem számított általánosnak e területen, már csak azért sem, mert több tanácsadó élén zsidó származású orvos állt – pl. Emódi Aladár Teleiánál vagy a Naményi Lajos a Családvédő Országos Szövetségben.

A fő problémát az önkéntes házassági tanácsadók számára a létszám jelentette. A Teleia tanácsadója például évente 30–100 közötti látogatót tudott felmutatni – míg a nemibeteg-rendeléseken ezrek, olykor tízezrek jelentek meg évente –, és a többi klinika sem volt népszerűbb: évente átlagosan pár száz fiatal döntött úgy a 20-as, 30-as években, hogy házasság előtt, a Fournier-javasolta okokból, illetve eugenikai megfontolásokból orvosi véleményt kér. Ehhez az is hozzájárult, hogy ezek az önkéntes tanácsadók elsősorban orvosi-biológiai szempontból adtak tanácsot, és nem jártak konkrét haszonnal a jelentkezők számára. Németország, amely a magyar nemibeteg-politika, illetve eugenika szempontjából is fontos referencia volt, több száz tanácsadó állomással büszkélkedhetett a weimari időszakban, és azok az intézmények, amelyek hajlandóak voltak fogamzásgátlással kapcsolatos információkat, vagy akár fogamzásgátló szereket biztosítani, alig győzték a látogatók rohamát.¹⁵ Magyarországon az uralkodó, „viktoriánus” nemi erkölcs – mely elsősorban a keresztény egyházak világnézetéhez idomult – nem tette ezt lehetővé, arra pedig kevesen voltak kíváncsiak, hogy vajon számukra egy klinika orvosa engedélyezné-e a házasságot, vagy sem.

A házassági tanácsadásról azonban rengeteg vita folyt szakmai és tágabb értelmiségi körökben is. 1925-ben megalakult az Országos Közegészségügyi Egyesületen belül az Antiveneriás Bizottság, amely az egészségügyet igazgató minisztériumok (a Népjóléti Minisztérium, majd annak megszüntetése után a Belügyminisztérium) tanácsadó testülete lett, és amely az 1930-as évek elején kidolgozta a *Lex Veneris*, vagyis az első átfogó magyar nemibeteg-törvény tervezetét. Ez a törvénytervezet – mely a korabeli orvosi/venerológiai elit közösen kialakított álláspontját tükrözte –, tartalmazta a házassági tanácsadást is. E javaslat szerint a házasság előtt mindenkinek – nőnek, férfinak egyaránt – kötelező lett volna meglátogatni egy szabadon választott orvost tanácskozás céljából (nemi betegségekről, biológiai-örökléstanai kérdésekről), és az anyakönyvvezetőnek igazolni kellett volna a tanácskozás tényét. A törvénytervezet értelmében tehát a Hoffmann Géza által már 1914-ben említett nevelési célzat élvezett volna elsőbbséget: a személyes szabadság jegyében

¹⁵ Grossmann 1995.

a házasulandó maga dönthette volna el, hogy a kapott információk birtokában oltár, illetve anyakönyvvezető elé áll-e, vagy inkább megvizsgáltatja magát, esetleg eláll a házasságtól, tudván, hogy öröklődő betegségben szenved.

A kötelező házassági vizsgálatok időszaka

A házassági tanácsadás a *Lex Veneris* részeként fontos fogaskereke lett volna egy átfogó közegészségügyi politikának, melynek célja a nemi betegségek széles körű felderítése és kényszerkezelése volt. Ez ugyan a személyes szabadságba való nagyobb beavatkozással járt, azonban lehetővé tette a nemi betegségek hatékonyabb, és ezáltal a biopolitikai állam szempontjából megfelelőbb igazgatását. A *Lex Veneris* legfontosabb elemei a következők voltak:

- kötelező kényszerkezelés a nemi betegségek felderítése esetén,
- a fertőzés forrásának kötelező megnevezése és felkeresése,
- a nemi betegségeket ambuláns módon kezelő, valamint tanácsadási funkciókat ellátó Nemibeteg-gondozók létrehozása és működtetése – ezeket eleinte Egészségvédő Intézeteknek nevezték, félvén attól, hogy a nemibeteg-gondozó elnevezés egyeseket elriaszt a lehetséges stigma miatt,
- szűrővizsgálatok a társadalom egyes veszélyeztetett vagy veszélyforrásnak tekintett (például a pincérnők) csoportjai számára, valamint házassági tanácsadás,
- szexuális felvilágosítás a fiatalabb generációk számára.¹⁶

Az elgondolás lényege tehát a fertőzések prevenciója volt országos nemibeteg gondozó-hálózat létrehozásával, ahová szükség esetén be lehet utalni a nemi betegnek talált egyéneket kényszerkezelésre. A fertőzési gócok felderítése e tervszerűen a modern európai mintát követte – Németországban például 1927-ben fogadtak el hasonló átfogó törvényt és az Antiveneriás Bizottság egyik tagja az 1920-as évek végén tanulmányút keretein belül vizsgálat annak hatását, részleteit. Vagyis a prostituáltak regisztrációja és rendszeres orvosi felügyelete mint a nemi betegségek elleni küzdelem egyetlen módja immár túlhaladottá vált. A fertőzést elvileg bárki továbbíthatta, a lényeg a források megnevezése volt, illetve a betegnek talált egyének követése egészen a gyógyulásukig. A házasságelőtti vizsgálat azért vált fontossá, mert a nemi betegségek nagyobb arányú felderítéséhez szükséges volt egyes korosztályok teljes körű szűrésére, valamint a házasulandók számítottak a legalkalmasabb ilyen csoportnak, mivel ők már – a döntéshozók reményei szerint – az esküvőt követően nem „szorultak rá” a prostituáltak igénybe vételére, valamint közel álltak a gyermekvállaláshoz.

A törvénytervezet 1936 végén került belügyminisztériumi benyújtásra, itt már 1935 közepe óta Johan Béla volt az egészségügyi államtitkár. Johan szerepe a Horthy-korszak közegészségügyében kiemelkedő volt, a *Lex Veneris* és a házasságelőtti vizsgálatok tekintetében is szinte teljesen az ő akarata érvényesült. Ezt részben annak köszönhetta,

¹⁶ Neuber 1935.

hogy kitűnő szervezőként és okos politikával képes volt az egyébként őt ellenkezés-sel fogadó orvostársadalmat a maga oldalára állítani, illetve azokat, akik más elképzelésekkel bírtak, a partvonalra tenni. Johan egy átfogó egészségpolitikai koncepciót vitt véghez előbb az Országos Közegészségügyi Intézet (OKI) igazgatójaként, majd államtitkárként: létrehozta és országos hálózattá bővítette a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szövetséget, amely 1941-et követően egyesítette az anya-és csecsemővédelmet – amely elsősorban a csecsemőhalandóság csökkentésében járt elől –, a nemibeteg- illetve a tüdőbeteg gondozást, továbbá a helyi tisztiorvosok, illetve a zöldkeresztes védőnők révén a korábban teljesen elhanyagolt tanyák, falvak, kisvárosok számára is biztosította a modern közegészségügyi ellátást. Célja eléréséhez Johan államosította a közegészségügyi szolgálat nagy részét (beleértve a tisztiorvosokat és a körorvosokat) és a központosítás részeként úgy gondolta, hogy a javasolt kötelező házassági tanácsadást házassági vizsgálatként kellene bevezetni, tiltó hatállyal, mert a betegségek terjedését a legjobban úgy lehet meggátolni, ha az orvosnak hatalmában állna távol tartania a fertőző betegeket a házasságtól. A *Lex Veneris* az 1940. évi VI. törvényként került elfogadásra, ez azonban a házassági vizsgálatokat nem tartalmazta; az a 1941: XV. törvény első hét paragrafusában került becikkelyezésre.

1942 februárjától indult meg a kötelező házassági vizsgálat Magyarországon, vagyis ettől kezdődően mindenki köteles volt az esküvő előtt legfeljebb 30 nappal igazolást kérni a helyileg illetékes tisztiorvostól arról, hogy fertőző nemibetegségben, illetve tüdőbajban nem szenved. Ez a rendelkezés évente – az ország méretétől függően – 150–200 ezer emberre vonatkozott, és egészen 1952-ig kitartott. A feltételezett érintetlenségük, vagyis tulajdonképpen a továbbélő kettős morál miatt a nők könnyebbséget kaptak annyiban, hogy lehetőségük volt háziorvosuktól kapni igazolást, ami igen sok középosztálybeli nő számára – ha volt pénzük háziorvosra – lehetővé tette a szeméremre kevés tekintettel lévő, a nemi szervek vizsgálatát is tartalmazó vizit elkerülését. A Pest megyei tisztiorvosi papírokból kiderül az is, hogy a középosztálybeli férfiak is tudtak alkalomadtán élni ezzel a lehetőséggel, ami az orvosi vizsgálatnak bizonyos mértékig osztályjellegét adott. A házasságtól eltiltottak száma az Országos Társadalombiztosító Intézet, a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete, a Fővárosi Tisztiorvosi Hivatal és a Pest Megyei Tisztiorvosi Hivatal anyagai alapján 2–4% között mozgott. Aki számára nem tették lehetővé a házasodást, annak az 1940. évi VI. törvény alapján kötelezővé tették a gyógykezelésen való részvételt, és jellemzően egy éven belül, a kúrák befejeztével nyílt lehetőség az elhalasztott esküvő megtartására.

A házasságelőtti vizsgálatokat 1945-öt követően is folytatták, bár az 1941: XV. törvényből a zsidókra vonatkozó fajvédelmi paragrafusokat 1945 márciusában törölték. A levéltári forrásokból az derül ki, hogy az első néhány évben a megvalósítás sokkal alaposabb volt, mint amit a törvény betűje előírt volna. Például a Magánalkalmazottak Biztosító Intézeténél fellelhető több tízezer anamnézis bizonyítja, hogy az intézeti orvosok kezdetben úgy gondolták, hogy a vizsgálat lehetőséget ad egy

eugenikai regiszter létrehozására, és ezért rendkívül alaposan kikérdezték a házassalándókat – például a felmenőik egészségéről, betegségeiről, bármilyen örökölhetőnek vélt bajról, testi hibákról – és bár tiltást csak nemi betegség és TBC esetében rendelhettek el, igyekeztek a nem kellően egészségesnek gondoltakat is lebeszélni a házassodásról. Az orvosi személyzet kezdeti lelkesedése pár év alatt jelentősen csökkent, a vizsgálat formalitássá szelídült, és ugyan továbbra is eltiltottak egyeseket a házasságtól, de érdeklődésük a törvényi kategóriákra (fertőző nemi betegségek, TBC) korlátozódott.¹⁷

A házasságelőtti vizsgálatot csak 1952-ben törölték el. 1945 a diskurzus, illetve a benne részt vevő egészségügyi szakértők többsége számára nem hozott nagy változást. A vizsgálat ötvenes évek eleji eltörlésében több ok is közrejátszhatott. Elsőként említhető a penicillin hozzáférhetővé válása az 1940-es évek végén, amely mind a nemi betegségek, mind a TBC tekintetében komoly áttörést jelentett, ugyanis lehetővé tette a rendkívül gyors, fájdalommentes és tökéletes gyógyulással járó kúrákat, ami néhány éven belül minimálisra csökkentette e népbetegségek elterjedését. (1947-ben még 15 000 friss szifiliszes eset volt, 1952-ben pedig már csak ennek az egytizede.) A házasságelőtti vizsgálatokat továbbá más szűrővizsgálatok váltották fel, például 1949 után vezették be az ifjúmunkások, vagyis munkába álló fiatalok országos szűrését, ami épp olyan széles csoportot érintett, mint a házasságelőtti vizsgálatok. Továbbá 1945-ben egyenjogúsították a törvénytelen gyermekeket, azaz a házasságon kívüli gyermekvállalás kisebb stigmának és ezért vállalható opciónak számított – bár továbbra is házasságban született a gyermekek nagy része. A házasságelőtti vizsgálatok kijátszása is problémát okozott a hatóságok számára, ezért például 1947-ben bevezették a fényképes igazolványok felmutatásának kötelezettségét, azonban ez sem tudta meggátolni azt, hogy a többség ne úgy tekintsen a vizsgálatra, mint egy felesleges adminisztratív akadályra a közelgő esküvő előtt.

Fontos kérdésnek tartom azt is, hogy találhatunk-e összefüggést a házassági tanácsadás, illetve az 1941. év XV. törvény fajvédelmi része között.¹⁸ Ez utóbbi a zsidók és nemzsidók keveredésének tiltása miatt az 1935-ös, a „német vér és német becsület védelméről” szóló törvénnyel vonható párhuzamba: a törvényi előkészítés folyamatából, illetve a parlamenti vitából látható, hogy a tudományos rasszizmus, illetve a Foucault említette biopolitikai állam rasszizmusa állt a háttérben. A házasságelőtti vizsgálati javaslat azonban az 1930-as évek során a fajvédelmi résztől teljesen független törvényalkotási folyamat része volt. Ezt a közegészségügyi törvénytervezetet a *Lex Veneris* részeként szerették volna törvénybe iktatni az Antiveneriás Bizottság, illetve más testületek egészségügyi szakértői, melyek között több zsidó származású tagot is találhatunk – pl. Emődi Aladár, a Teleia főtitkára az Antivene-

¹⁷ BFL. VII. 1112.

¹⁸ A magyarországi szexuális antiszemitizmusról és a fajgyalázási törvényről részletesebben lásd: Szegedi 2015.

riás Bizottság tagja maradt egészen annak feloszlásáig, 1944 márciusáig. A törvényjavaslatot átdolgozó és a tiltó hatályt bevezetettő Johan Béla sem volt antiszemita, ő is elsősorban a közegészségügyi szempontokat, a fertőző betegségek terjedésének megakadályozását tekintette a törvény céljának. A fajvédelem mégsem választható teljesen külön a házasságelőtti vizsgálatoktól, egyrészt a miniszterelnök Teleki Pál személye miatt,¹⁹ aki már az első világháború idején is az eugenika egyik zászlóvivője volt, továbbá ismert mélyről jövő antiszemitizmusa is – az ő gondolkodásában a házasság kérdését illetően az „egészségvédelem” fajjavítási funkciókat is el kellett, hogy lásson, amibe beletartozott a „megtisztulás”, az idegennek gondolt faji elemmel való vérkeveredés kiküszöbölése is.²⁰

Továbbá, a korabeli keresztény-nemzeti nemi nevelés és felvilágosítás, amely szintén a házasságra, házaseletre készítette fel az ifjúságot – mind szellemi-etikai, mind biológiai szempontból – mélyen át volt itatva antiszemitizmussal. A Magyar Katolikus Orvosok Szent Lukács Egyesületének tagjai, Koszterszitz József, Olasz Péter vagy akár a legnépszerűbb szerző, Tóth Tihamér műveiben is sok helyen találkozunk nyílt vagy kevésbé nyílt antiszemita szövegrészekkel, amelyek a zsidókat a szexuális veszély egyik forrásának tüntették fel: ők a könnyűvérű csábítók, a pornográf termékek kiadói, a lánykereskedők, vagy például a gyermeket „szexualizáló” Freud igéjének, illetve a szexológia gondolatainak terjesztői. Tóth Tihamér ezt írja például több tízezer példányban kiadott könyvében, melyet 1924-et követően az ország összes középiskolája számára kötelező volt beszerezni: „*Fiúk, ha szeretitek édes hazánkat, ha aggódtok nemzetünk jövő sorsáért, becsüljétek meg magatokban tiszta véreket, szeplőtelen ifjúságokat és ne vegyétek a kezetekbe a nem-keresztény és nem-magyar fajú (csak magyarul író) emberek által terjesztett, a magyar faj legyöngetését célzó erkölcstelen írásokat.*”²¹

A zsidók faji alapú meghatározása és elkülönítése tehát a nemi felvilágosító források alapján úgy tűnik, hogy összekapcsolódott a szexuális különbözőséggel: a zsidók fajiságának másságát a számukra tulajdonított, eltérő szexualitás is aláhúzta. Épp ezért nem is meglepő, hogy az 1941. évi XV. törvény 15. paragrafusa végül azt mondta ki, hogy „Vétséget követ el és három évig terjedhető fogházzal, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével büntetendő az a zsidó, aki magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül nemileg közösül.”²²

A tisztességes szó körül hosszas viták folytak, de a törvényalkotó szándéka értelmében alapvetően a prostituáltak számítottak nem tisztességesnek, azaz a zsidó

¹⁹ Lásd Ablonczy 2005: 488–491. Ablonczy rámutat, hogy ugyan Teleki halálát követően, 1941. április végén nyújtották be az alsóházban a házassági törvény tervezetét, de annak előkészületei Teleki regnálása alatt indultak meg, három hét alatt nem is lett volna lehetőség egy ilyen átfogó törvényjavaslat kidolgozására.

²⁰ Lásd Ablonczy 2005: 402–406.

²¹ Tóth 1935: 74

²² 1941. évi XV. tc. Lásd *Ezer év törvényei*.

férfiak számára a fajkeveredést azzal a keresztény csoporttal tették lehetővé, amely szexuális „mássága” révén a többségi társadalomtól szintén elütőnek, a nemzet továbbélése, a termékenység szempontjából pedig irrelevánsnak tűnt.

Összegzés

A magyarországi házassági tanácsadás gondolata tehát a nyugati világban elterjedt eugenikai, illetve antiveneriás diskurzusok részeként jelent meg a 20. század első felében. A házassági tanácsadásra vonatkozó javaslatokat először az 1910-es évek közepén fogalmazták meg, a két világháború között pedig megindult az önkéntes tanácsadás. A magyarországi önkéntes tanácsadókat igen kevesen keresték fel, ugyanis szexuális, illetve fogamzásgátlási tanácsokat ezek nem szolgáltathattak, csak a biológiai „alkalmasságot” állapíthattak meg. A házasság előtti kötelező tanácsadásról szóló szabálytervezetet egy, a nemi betegségekről szóló átfogó törvény keretén belül nyújtotta be a kormányhoz a Belügyminisztérium tanácsadó szerve, az Antiveneriás Bizottság 1936-ban. Az 1936–1941 közötti kormányok a törvényt többször átdolgozták, és a fő szempontokat ugyan helybenhagyták, de a kötelező tanácsadást leválasztották a törvényről, illetve ezt külön házassági törvényben fogadták el, amely tartalmazta a fajvédelmi, a zsidók házassági, illetve szexuális tevékenységét korlátozó intézkedéseket is. Ez az „árukapcsolás” tűnhet ugyan első ránézésre mondva csinálnak, de az akkoriban dominanciát élvező keresztény-nemzeti szexuális nevelés megalapozta e két különálló történet egységét: a keresztény fiatalok házasságra, házassági egészségre való felkészítésébe tág értelemben beletartozott a zsidóktól való tartózkodás is, mégpedig azok vélt szexuális „elfajzásai” okán.

A törvény végül azt a kötelező orvosi vizsgálatot valósította meg, amely Johan Béla elképzelését tükrözte. Johan a házasság előtti vizsgálatot egy átfogó közegészségügyi koncepció részeként gondolta el, és olyan hatalommal bírt a Belügyminisztérium egészségügyi államtitkáráként, hogy keresztül tudta vinni akaratát az orvostársadalom jelentős részének ellenkezése dacára. A vizsgálatokon a fertőző nemi betegségeket és TBC-t keresték, az orvosok pedig rendelkeztek a tiltás opciójával, vagyis évente több ezer házasulandót nem engedtek anyakönyvvezető elé állni. A törvényt 1952-ben törölték el, amikor a nemi betegségek és a TBC már nem számított népbetegség-szintű problémának, valamint találtak más szűrési formákat, amelyek a házasság előtti vizsgálatokat helyettesíthették.

FORRÁSOK

- Budapest Főváros Levéltára (BFL) VIII. 1112. Magánalkalmazottak Bizt. Intézet Házassági Tanácsadó törzskönyvei.
1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Ezer év törvényei. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8168> Letöltés: 2013. December 3.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2005: *Teleki Pál*. Budapest: Osiris.
Dickinson, Edward Ross 2004: Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on our Discourse About „Modernity”. *Central European History* (37) 1. 1–48.
Foucault, Michel 1997: *Society Must be defended: Lectures at the Collège de France 1975–76*. New York: Picador.
Hoffmann Géza 1914: Eugenika. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (7) 2. 91–106.
Grossmann, Atina 1995: *Reforming Sex – The German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920–1950*. Oxford: Oxford University Press.
Neuber Ede 1935: *Az Országos Közegészségi Egyesület Antiveneriás Bizottságának ünnepi kötete 1925–1935*. Budapest: Athenaeum.
Stopes, Marie 1924: *Szerelmi élet a házasságban*. Budapest: Dick Manó.
Szegedi Gábor 2015: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás: Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban. *Socio.hu* (2015) 1. 57–76. URL: http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szegedi.pdf
Szegedi Gábor 2014: Good Health is the Best Dowry: Marriage Counseling and Pre-nuptial examinations in Hungary, 1925–55. (Disszertáció) URL: <http://goya.ceu.hu/record=b1174651~S0>
van de Velde, Theodor Hendrik 1926: *A tökéletes házasság élettana és megvalósítása*. Budapest, Rozsnyai.
Weiss Emil 1908: Kankó és házasság. *Egészségügyi Lapok* (1) 2. 10–11.

„Néhányan kifogásolták fürdőruhám fazonját”

*Vélemények a meztelenség felhasználásáról a magyarországi
reklámokban az 1970–1980-as évek fordulóján**

Az 1960-as évek végi magyarországi gazdasági átalakulás nyomán megnövekedett a kereskedelmi reklámok szerepe.¹ Egy 1969-ben, majd 1973-ban immár második, változatlan kiadásban megjelent *Kereskedelmi reklám* című, tankönyvpótló jegyzet szerint „A szocialista társadalomban az árutermelés fennmarad, tehát a reklámra továbbra is szükség van. Fő funkciója az áruk értékesítésének előmozdítása.”² A *Reklám szocialista módra* című 1978-as *Népszabadság*-cikkből az is kiderül, hogy „A reklám célja ma már a tudatformálás és az ízlésnevelés is. Ez utóbbit direkt módon is műveli azáltal, hogy a szocialista reklámnak esztétikailag is példát kell mutatnia, szépek kell lennie!”³

Az idézett jegyzetben olvasható az is, hogy „Eléggé elterjedt gyakorlat a »szexepil« hangsúlyozása, pedig nem mindig vezet eredményre. Néha megfelel a célnak, például kozmetikai cikkek hirdetéseként. De ellentétes hatású, ha háztartási gépnél, vegyszernél alkalmazzák.”⁴ E felfogással összhangban volt a 3/1972-es belkereskedelmi minisztériumi állásfoglalás, amely szerint „Művészi aktfotók, grafikai és rajzos ábrázolások árureklámozás céljára csak akkor használhatók fel, ha azok az áru jellegével, rendeltetésével vagy használati módjával kapcsolatba hozhatók.”⁵ A korabeli közvélemény-formálók kifejezés-használata azonban nem feltétlenül adott egyértelmű iránymutatást a reklámok készítői számára. A jegyzet szerzői ugyanis idézőjelbe tették a ’szexepil’ szót, ami azt jelezhetette az olvasóknak: egyfajta sajátos módon alkalmazzák itt,⁶ viszont nem magyarázták meg, voltaképpen miként. Ám az ekkori-

* A munkám elkészítéséhez nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Balogh Virágnak és Kereskes Amáliának.

¹ A korabeli reklámokról lásd például: Simon – Vándor (szerk.) 2000: passim; Rónai 2004: 136–150.

² A Kereskedelem gazdaságtana tanszék munkaközössége 1973: 8. Lásd még: A Kereskedelem gazdaságtana tanszék munkaközössége 1969: 8.

³ Buzási 1978: 3.

⁴ A Kereskedelem gazdaságtana tanszék munkaközössége 1973: 94. Lásd még: A Kereskedelem gazdaságtana tanszék munkaközössége 1969: 94.

⁵ György – Debreczenyi (szerk.) é. n.: 141–142.

⁶ Lásd ehhez: Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky (szerk.) 1972: 579. E munka 1980-ig változatlan kiadásokban jelent meg.

ban használatos *Magyar értelmező kéziszótár* és az *Idegen szavak és kifejezések szótára* azonos jelentést adva a kifejezésnek: „nemi vonzóerő”,⁷ megkönnyíthette azok dolgát, akik e reklámeszközzel kapcsolatban igyekeztek tájékozódni. Az 1972-es rendeletben olvasható ’akt’ kifejezés pontos tartalmát azonban a jogalkotók nem határozták meg és a két szótár definíciói is némileg eltértek egymástól. Az értelmező szótárban ez áll: az ’akt’ „Meztelen emberi test(et ábrázoló kép, szobor)”,⁸ vagyis e szerint a reklámokban a meztelen emberi test nemcsak egy arról készített műalkotás (festmény, szobor stb.) képének közlésével jelenhet meg, hanem a közvetlenül róla készített fényképpel is (ezt egyébként az állásfoglalásban az ’aktfotók’ kifejezés jelezte), míg az idegen szavak szótárában a meghatározás: „meztelen emberi testet ábrázoló képzőművészeti alkotás”⁹ – ezt figyelembe véve csak a művészi alkotást használhatta volna fel a hirdetés készítője. Eltérés figyelhető meg a kézikönyvek között az ’erotika’ kifejezés jelentésének megadásánál is. Az értelmező szótár szerint ez „1. A nemi ösztön (lelki) megnyilvánulásainak összessége 2. (Mű)alkotásban: erotikus tartalom”,¹⁰ a ’lelki’ szó zárójelbe tétele ugyanakkor arra utalt: nem kizárólag az ilyen megnyilvánulások tartoznak ide. Az idegen szavak szótárában viszont, akárcsak az előző kifejezés esetében, egy szűkebb értelmezés olvasható: „érzékiség; a nemi ösztön lelki megnyilvánulása”.¹¹ A ’szex’ szónál azonban mindkét szótár igencsak széles körű értelmezést adott: az értelmező szerint „Nemiség”,¹² az idegen szavakéban: „a nemiség, az egész nemi élet”.¹³ A bizonytalanság a szexualitással kapcsolatos kifejezések használatánál ekkoriban más munkáknál is megfigyelhető¹⁴ – ugyanakkor valószínűleg nem függetlenül azoktól az előzményektől, amelyekről Popper Péter 1981-ben ezeket állította: „Úgy tudom, *Illyés Gyula* írta, hogy nekünk a szexre és »tartozékaira« még elfogadható szavunk sincs. Vagy latinul mondjuk, vagy bírósági nyelven, amelyet senki sem ért. Nálunk túl sokáig érvényesültek a tradíciók, amelyek gátlásokat teremtettek szexuális vonatkozásban is.”¹⁵ – A művészi aktok reklámokban történő felhasználását illetően azonban az 1972-es jogszabály gyakorlatilag korlátlan lehetőségeket biztosított a hirdetések készítőinek: azokat ugyanis valamiféle

⁷ Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky (szerk.) 1972: 1285; Bakos (szerk.) 1973: 757. E munka szerint a jelenség csak nőknél létezik; az értelmező szótár nem jelezte, hogy az csak az egyik nem esetében lehetne meg. A Bakos szerkesztette mű 1979-ig ugyanazokkal a meghatározásokkal látott napvilágot új kiadásokban.

⁸ Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky (szerk.) 1972: 18.

⁹ Bakos (szerk.) 1973: 23.

¹⁰ Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky (szerk.) 1972: 331.

¹¹ Bakos (szerk.) 1973: 230.

¹² Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky (szerk.) 1972: 1285.

¹³ Bakos (szerk.) 1973: 803.

¹⁴ Lásd ehhez: Tóth – Murai 2014b: 139–141, 143–144, 175; Tóth – Murai 2014a: 54–81, 167–168; Tóth 2014: 73–75, vö. még: Bezsenyi 2014: 214–215.

¹⁵ Garai – Sebes 1981: 4. Az itt említett Illyés-szöveget nem sikerült megtalálnom.

indoklással akár hogyan kapcsolatba lehetett hozni az adott áru jellegével, rendeltetésével, vagy használati módjával.

Ugyanakkor az 1970-es években nem egy, hirdetésekkel foglalkozó szakember foglalt állást amellet, hogy a meztelenség, a szex csak akkor jelenjen meg egy reklámban, ha az az eladni kívánt termék jellegével, funkciójával egyértelműen összhangban van. Szabó Ágnes, a Budapesti Idegenforgalmi Vállalat munkatársa a *Propaganda, Reklám* 1974. évi 4. számában közzétett írásában azt állította: „Vitatott kérdés, hogy vajon a szocialista reklámozásnál szükség van-e a szex figyelemfelkeltő effektusára. Abban általában megegyezik a szakemberek véleménye, hogy a közízlésnek megfelelő tálalásban – amely persze országonként más és más – alkalmazható, de nem mindenáron és főként nem a reklámozni kívánt termék rovására.”¹⁶ Szitányi György 1977-es *Valóság*-tanulmányában „A legkedvesebb ajándék autoszifon” reklámról írta elítélően: „Egyike az 1976-os év »leg«-jeinek. Ez csak a célját tekintve slogan; eredménye: semmi. Ha ehhez hozzátesszük azt, hogy a szöveg fehér (negatív) egy színes fotón, amelyen ott hever hasmánt helyzetben egy mérsékeltelen kellemes arcú, ahogy a rossz nyelvek mondják: »demokratikus« szex, vagyis egy virágos kalappal díszített ifjú hölgy, akin nem látni, hogy fürdőruhában van, lévén, hogy vállalja az erogén zónákat sejtelmesen eltakarják, előtte egy autoszifon és egy cukrozott szélű pohár, amelynek peremére vézna citromszeletet tűztek, a hölgy pedig műanyag szívószálon szódát iszik a vizespohárból vermutossá álcázott üvegnyomóból, okkal támad kételyünk a dolog fejlett reklám voltát illetően.”¹⁷ E szöveg azt is jelzi, hogy ekkoriban forgalomban volt egy sajátos kifejezés a „szocialista” országban készített, a nemi vonzóerőt megjelenítő ábrázolásokról: „demokratikus” szex, a ’demokratikus’ szót vagy a szókapcsolat egészét idézőjelesen használva.¹⁸ Sas István, a Mafilm dramaturgja pedig a *Propaganda, Reklám* 1977. évi 3. számának lapjain megjelentetett, *Közhely a reklámban* című írásában ezt állította: „»Mindent a szemnek...« A szituáció és a modell megválasztásának öncélúságából eredő közhelytípus. Szemléletesen bizonyítja, hogy a közhely főleg a nem odaillő, ad hoc alkalmazásból ered. (Kutya, gyerek, félmeztelen nő stb.)”¹⁹ Ez utóbbi reklámeszköz helytelen alkalmazásának bírálatát volt hivatott nyomatékosítani az idézett szövegrész után közölt karikatúra, amelyen reklámfelvétel munkálatainál egy teljesen meztelen nő vasalót emel a magasba, a hirdetés készítője pedig ekként mentegetőzik a képaláírás szerint: „Elnézést, kisasszony, most látom csak, hogy nekünk nem vasalót, hanem hűtőszekrényt kell reklámozunk...”²⁰

Magyarországon az 1970-es évek közepén–második felében tehát nem volt tiltott a meztelenség megjelenítése kereskedelmi reklámokban. Ugyanakkor azonban

¹⁶ Szabó 1974: 19.

¹⁷ Szitányi 1977: 87–88.

¹⁸ Lásd ehhez: Szitányi 1977: 88, 94.

¹⁹ Sas 1977b: 17. Lásd még: Sas 1977a: 10.

²⁰ Lásd Sas 1977b: 17.

teret kaptak ezt ellenző vélemények, törekvések is. A Kossuth Könyvkiadó 1974-ben adta közre Maksymilian Pohorille lengyel közgazdász *Fogyasztási modell a szocializmusban* című könyvét, amelyben a szerző azért is bírálta a „tőkés reklám”-ot, mert az „Gyakran használja fel az erotikát, a félelmet és az erkölcsi pressziót, továbbá kihasználja a fogyasztók sznobizmusát és kitűnni vágyását. Magától értetődő, hogy a szocialista társadalomban elfogadhatatlanok a vevők befolyásolásának ezek a rafinált technikái.”²¹ Dr. Veres Gáborné, a Kőbányai Gyógyszerárugyár reklámozstályának vezetője, a Fabulon hirdetéssorozatának irányítója egy, az 1980-as évek elején adott interjújában arról számolt be, hogy nemrég „egy artisztikus csupasz hátsóval reklámoztuk a Fabulon napozót. Ezzel a fotóval egyébként sok bajunk volt, hiszen Budapesten nem engedélyezték a kiragasztását, üdülőkörzetekben viszont igen. Magyarazatot tőlem ne várjon [ti. a riporter]. Véleményem szerint ugyanis semmiféle ízléshatárt nem léptünk át.”²² A nemiséggel kapcsolatos kifejezés használatánál ez esetben is megfigyelhető a bizonytalanság: a Fabulon-reklámplakáton ábrázolt nő ugyanis visel fürdőruha-alsórészt, tehát nem csupasz a feneké.

E hirdetést is, a „fejlett nyugati reklámtechniká”-val való rokonsága miatt támadta Bessenyei István reklámkutató először az *Élet és Irodalom* 1979. szeptember 8-i, majd a *Marketing, Piackutatás* 1980. évi 1. számában közzétett *Életöröm – féláron* című írásában, ahol közölte Pohorille fent idézett megállapításait is. A cikk szerint a Fabulon „utóbb a meztelen női feneket is felhasználja. Úgy látszik, élesedik a harc a kozmetikai és piperecikkek piacán. A nő hasal, arca – alig nyitott ajka – ebben a vonatkozásban lényegtelen; a fény a fenekére koncentrál. (»Milyen érzés volna arra a fenékre felkenni azt a balzsamot?» – sóhajthat fel a pesterzsébeti szakmunkás, amikor a műszak után felesége fájós hátát masszírozza.)”²³ A plakátról e szövegben is téves leírás olvasható: az azon látható nő feneké ugyanis nem meztelen – e téves adat azonban (még ha esetleg a szexualitással kapcsolatos kifejezések használatában megfigyelhető bizonytalanságból is következett a megfogalmazás) itt alkalmas lehetett arra, hogy bizonyítsa e reklám rokonságát a „nyugati” hirdetésekkel és ekként igazolja a szerző elítélő véleményét. A „pesterzsébeti szakmunkás” „sóhajtás”-a pedig ugyanezt az érvelést más oldalról támogathatta meg: a cikkíró ezzel is igyekezett érzékeltetni a Fabulon-plakátnak a „szocialista viszonyok”-tól idegen voltát.²⁴ Azt pedig, hogy e kép közzététele a „kapitalista jelenségek” magyarországi térnyerését mutathatja, a „piac”-on „élesedő” konkurencia-„harc”-cal kapcsolatos szövegrész sejteti. Ám a bírált ábrázolás nem került ellentétbe az 1972-es állásfoglalással – így nem alaptalanul állíthatta róla Deutsch Lajosné, a Magyar Reklámszövetség titkára

²¹ Pohorille 1974: 184–185.

²² E. P. 1982: 4. A szerző minden bizonnyal Emőd Pál, lásd ehhez: Sz. Debreczeni 1992. 140. – E plakátról lásd még: P. Szűcs 1980: 135; a plakátról képet közöl: P. Szűcs 1980: 140.

²³ Bessenyei 1979: 4; Bessenyei 1980: 58.

²⁴ Lásd még: Bessenyei 1979: 4; Bessenyei 1980: 59.

a Bessenyei-cikkkel vitatkozó, a *Marketing, Piackutatás* 1980. évi 3. számában napvilágot látott írásában: a Fabulon reklámja „megfelelhet a szocialista körülmények között elvárható reklám kritériumainak, mint ahogyan meg is felel”²⁵ A szakszerű jogi érvelést jól egészítették ki Kövesdi Gyulának, a Magyar Reklámszövetség propagandista szakosztálya vezetőjének szintén a Bessenyei-szöveggel polemizáló, Deutschné munkája után olvasható fejtegetéseinek szarkasztikus részletei: a „pesterzsébeti szakmunkás”-sal foglalkozó mondatokat ugyanis ekként értékelte:

„Ügyes zsurnalisztikai fogás! Az olvasó legott hajlamos átvenni a rafináltan sugallt véleményt: ez a plakát még a családi békét is felborítja [...] Pedig az ellenkezője épp annyira igaz:

- Az én szegény feleségem munkában fáradt hátát is bekenem vele, hátha enyhíti fájdalmát – lágyul el a pesterzsébeti munkás, amikor műszak után hazafelé menet megpillantja a plakátot.

Kinek van igaza? Gondoljuk csak el: milyen házasság az, hol már egy plakát is vihart kavar? [...] Képzeliük el, mi lenne, ha a [hirdetési] feladatot úgy kívánnánk megoldani, hogy az ne váltsa ki a cikkíró újabb haragját:

- Középkorú dolgozó nő a második műszak végén elmosogatja edényeit, majd egy fazék tükörfényesre tisztított fenekén megpillantja fáradt arcának ráncait: Fabulon a bőre őre! [...] – Idős néni élvezi a nyárutó napsugarait a Városligetben, miközben naptejet ken visszerez lábára [...] Lám, mivé lenne egy hirdetés, ha meghagynánk benne a hétköznapiak, a mindennapok világát. Csakhogy a reklámfilmek, plakátok és egyéb hirdetések dolga nem a hétköznapiak dokumentálása, hanem az áruk eladása.”²⁶

A Fabulon-plakátot ért különféle bírálatokra pedig sajátosan reagált dr. Veres Gáborné, amikor elkészítette e hirdetés továbbalakított változatát, amelyen a nő egy piros-fehér csíkos sortot visel és, a képen olvasható szavaival, a következőket tudatja a nézőkkel: „Néhányan kifogásolták fürdőruhám fazonját. A kedvükért most felöltöttem...”

A *Tollasbál* című újság 1980-as számában közzétett ábrázolással²⁷ a Magyar Reklámszövetség által rendezett, az 1980. év legjobb sajtóhirdetése pályázaton „hirdetési ötletért” Veresné különdíjat nyert.²⁸ Deutschné, Kövesdi írásai és e díj egyaránt azt jelezték: a reklámszakma kiállt a plakát, és ezáltal a meztelenség, a szexuális vonzóerő hirdetésekben történő, jogszabályokba nem ütköző felhasználása mellett.

²⁵ Deutschné 1980: 339.

²⁶ Kövesdi 1980: 340. Cikkében a szerző ezt állította a bírált Fabulon-plakátról: „Jó aktfotó, semmi egyéb.” Kövesdi 1980: 340. Mivel azonban a plakáton látható nő visel fürdőruhát, a kép nem tekinthető aktfotónak (lásd ehhez e munkám 5., 8., 9. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket) – itt tehát ismét megfigyelhető pontatlanság, bizonytalanság a szexualitással kapcsolatos kifejezés-használatban.

²⁷ Lásd *Tollasbál* '80 22.

²⁸ Falken 1981: 10–12.

Az 1970–1980-as évek fordulóján megjelent, *A magyar reklám értékrendszere* című munka szerzői, Bessenyei István és Heller Mária arra mutattak rá írásukban, hogy a vizsgált hirdetésekben „A női szexuális vonzóerőt használja fel 2,13 százalék, a férfit 0,91 százalék.”²⁹ Sőt, akadt olyan reklámszakember is, aki magától értetődőnek tartotta, hogy a hirdetésekben csak a női test vonzóereje használandó fel, így a Magyar Reklámszövetség által közreadandó *Magyar Reklámetikai Kódex* ekkoriban előzetesen vitára bocsátott tervezetében még csak a „női test ábrázolásáról” volt szó.³⁰ Ám dr. Vörös Imre, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa a kódex munkálatai során arra hívta fel a figyelmet: „erotikus motívumok nem korlátozhatók a női testre; férfi tompor – amelynek erotikus hangulata aligha vitatható – megmutatásával is lehet pattanás- gátló kenőcsöt reklámozni – inkább emberi testről kellene beszélni.”³¹ Egy 1981-es *Marketing, Piackutatás*-cikk szerint a kódex szerkesztői csak az elfogadás előtti utolsó pillanatban változtattak az eredeti megfogalmazáson.³² Az 1981 májusában életbe lépett *Magyar Reklámetikai Kódex* szerint egyrészt „A reklám nem tartalmazhat pornográfiát és egyéb módon sem sértheti a közérkölcst”, másrészt, „*Erotikus motívumok alkalmazása*”-val kapcsolatban így mutatott irányt: „Az ízléses erotika, az emberi test ábrázolása – a közérkölcshatárai között – kozmetikai, test- és szépségápolási, valamint divatcikk, ékszerek, családi használati cikkek, utazások, üdülések reklámozásánál általában megengedhető.

Nem fogadhatók el az előbbi motívumok, ha azt a reklám tárgya, témája nem indokolja.”³³ E szabály összhangban volt az 1972-es belkereskedelmi minisztériumi állásfoglalással – a Magyar Reklámszövetség *Tájékoztatója* 1982. júniusi számának egyik cikkéből pedig az derül ki, hogy a szervezet Etikai Bizottsága már ezekre hivatkozva foglalt állást egy kiskereskedelmi vállalat reklámlapjával kapcsolatban, ezt állapítva meg: „a kiadvány számos képe és szövege sérti a közérkölcst és a jó ízlést, sőt helyenként a pornográfia határát súrolja. A kifogásolt képek és szövegek általában öncélúak, az árukkal kapcsolatba sem hozhatók.”³⁴

Míg idézett cikkében Bessenyei a „nyugati” reklámeljárásokkal való rokonságuk miatt bíralt magyar hirdetéseket, Székely András az *Új Tükör* 1979. április 1-jei számának hasábjain közzétett, *Mit ér a reklám, ha magyar?* című írásában egy, a női meztelenséget megjelenítő kártyanaptárral kapcsolatban vetette fel: ez a nő „miről informál? [...] arról, hogy miután Nyugaton már réges-rég rájöttek, hogy a szex nem

²⁹ Bessenyei – Heller 1981: 10.

³⁰ Móricz – Nemes 1981: 326–327. E jelenség okainak megismeréséhez még további tájékozódásra van szükség.

³¹ Vért 1980: 330.

³² Móricz – Nemes 1981: 327.

³³ Vigh – Debreczenyi (szerk.) 1981: 7, 20.

³⁴ *Tájékoztató* 1982. június. 7–8.

az igazi reklámeszköz, nekünk sikerült »felfedezni«?³⁵ Ám egy 1983-as közvélemény-kutatásban, amely azzal foglalkozott, hogy „Mit tart a hazai polgár a magyar reklámról”, az „Előnyére válik-e a reklámnak egy csinos, minél lengőbbben felöltözött nő?” kérdésre a válaszok a következőképpen oszlottak meg: „Feltétlenül”: 29,2%, „Csak, ha kapcsolódik a hirdetés tárgyához”: 39,7%, „Nem, elvonja a figyelmet”: 19,1%, „Közömbös”: 12,0%.³⁶ A válaszadók több mint kétharmada (68,9%) tehát valamiképpen előnyösnek tartotta ezt a reklámeszközt, több mint egynegyedük (29,2%) „feltétlenül” ilyennek – ami azt jelezte: nem okvetlenül helytelen a „szex” alkalmazása kereskedelmi szempontokból a korabeli magyar reklámokban. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az e kérdésben állást foglalók több mint egyharmadának (39,7%) véleménye összhangban volt az e tárgyban megalkotott szabályokkal és számos reklámszakember felfogásával – ám annak megismeréséhez, hogy a társadalom legszélesebb köreinek nézetei nyomán alakultak-e ki az idézett iránymutatások vagy ezek hatása formálta-e a szűk szakmainál szélesebb közösség vélekedését, további kutatásokra lenne szükség.

Azonban azt már az általam ismertetett-elemzett munkák is jól mutatják, hogy a meztelenségnek a kereskedelmi reklámokban történő felhasználásainál Magyarországon, az 1970–1980-as évek fordulóján, összhangban a hatályos szabályozásokkal, a gazdasági szempontok kétszeresen is tudtak érvényesülni: e reklámeszközt a korabeli közvélemény-formálók egyfelől alkalmazhatónak tartották – másfelől viszont csak akkor, ha az összefüggött a hirdetett termék jellegével, funkciójával. Az idézett szövegek némelyike ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy a szexualitással kapcsolatos kifejezések használatánál olykor egyfajta bizonytalanság, pontatlanság volt jelen – feltehetőleg nem függetlenül azoktól az előzményektől, amelyekről Popper Péter beszélt idézett nyilatkozatában. A különféle támadásokat kiváltott Fabulon-plakát esete ugyanakkor azt is jelzi: ekkoriban nem volt mindig kiszámítható, hogy miként alakul egy-egy alkotás sorsa:³⁷ bár készítői nem jártak el szabályellenesen, közzétételét nem mindenütt engedélyezték az illetékesek. Az ismertetett közvélemény-kutatásból pedig az is kiderül, hogy – legalábbis a megkérdezettek túlnyomó többsége szerint – a reklámszakemberek helyesen jártak el, amikor a kereskedelmi érdekeket szem előtt tartva valamiképpen felhasználták a meztelenséget az általuk készített hirdetésekben.

³⁵ Székely 1979: 7.

³⁶ hvg. *Heti Világgazdaság* 1984. január 14. 36. A felmérésről a folyóiratban a következőket lehet olvasni: „Mit tart a hazai polgár a magyar reklámról – ezt kívántuk megtudni, amikor felkértük az Economix Szövetkezet közvélemény-kutatóit, hogy a karácsonyi vásár idején több fővárosi bevásárlóközpontban »fogják vallatóra« a járókelőket. A 675 válaszadó (36,4 százalékuk 34 év alatti, 35,4 százalékuk 30–50 év közötti, 28,2 százalékuk 50 év fölötti; 51,7 százalékuk nő, 48,3 százalékuk férfi volt) természetesen csak hozzávetőleg képviselheti a teljes hazai »reklámfogyasztó« közönség véleményét, amelybe azonban így is bepillantást nyerhetünk.” hvg. *Heti Világgazdaság* 1984. január 14. 36.

³⁷ Lásd ehhez például: Gyarmati 2001: 612.

Mindezen túlmenően azonban felvethető a kérdés: a meztelenség e sajátos „funkcionalista” alkalmazása egyedülálló volt-e ekkoriban Magyarországon vagy pedig – figyelembe véve a munkám elején idézett *Népszabadság*-cikkrészletet³⁸ is – a legtagabban értelmezett kulturális életben található-e ehhez hasonló jelenség? Ezzel kapcsolatban érdemes idézni művészek, újságírók 1981-ben közreadott véleményeit. Például Karinthy Ferenc író azt mondta: „Amikor egy szép nő a cselekmény logikája szerint vetkőzik le, *a mű gondolatát, hatását erősítve*, semmi megbotránkoztatót sem érzek benne. De *nevetségesnek* tartom, ha gondolatok és érzelmek helyett, minden *ok és összefüggés nélkül* meztelen hölgyek járkálnak fel-alá a színpadon, vagy a filmvásznon.” Kánya Kata színésznő azt állította, hogy „Jó néhány film- és tévészerepet adtam már vissza, mert a szövegkönyvből kiderült: a rendezőnek nem elsősorban színészi képességeimre, hanem meztelen alakomra volt szüksége. De vállalom azokat a feladatokat, amelyek – bár vetkőzéssel járnak – igaz szituációkat tartalmaznak.” Az idézett szövegeket és más, hasonló állásfoglalásokat is közreadó újságírók összegezve ekként értékelték ezeket: „a nyilatkozatok többsége egyetért egy alapelvben: a szép emberi test látványa önmagában nem elítélendő. Feltéve persze, ha annak drámai funkciója van, ha az előadott művek enélkül veszítenének művészi erejükből, mondanivalójuk hitelességéből. Ám *semmiképpen sem elfogadható, alkalmazható sanda sikerfogásként, olcsó nézőcsalogatóként, mert ez nemcsak azokat alázza meg, akik csinálják, de legalább annyira azokat is, akiknek »feltárlják«*.”³⁹ Összevetve a két művész és az újságírók kijelentéseit a reklámszakemberek fentiekben idézett véleményeivel, feltűnő a hasonlóság: mindannyian akkor tartották indokoltnak a meztelenség felhasználását alkotásaikban, ha az szervesen összefügg e művek jellegével, funkciójával és ekként szolgálja a művészi, illetve a kereskedelmi célokat. Annak megismeréséhez azonban, hogy e nézetek miként illeszkedtek az 1970–1980-as évek kádárizmusának „testpolitikájá”-ba, valamint társadalom- és kultúrpolitikájának egészébe, még további tájékozódásra van szükség.⁴⁰

³⁸ Lásd ehhez e munkám 3. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

³⁹ Garai – Sebes 1981: 4.

⁴⁰ Lásd ehhez: általában Valuch 2012: 126–127.

FORRÁSOK

hvg. *Heti Világgazdaság*, 1984.
Tájékoztató, 1982.
Tollasbál '80.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakos Ferenc (szerk.) 1973: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest.
- Bessenyei István 1979: Életöröm – féláron. *Élet és Irodalom* 1979. szeptember 8. 4.
- Bessenyei István 1980: Életöröm – féláron. *Marketing, Piackutatás* (14.) 1. 58–59.
- Bessenyei István – Heller Mária 1981: A magyar reklám értékrendszere. *Propaganda, Reklám* (24.) 4. 7–10.
- Bezsenyi Tamás 2014: „Kelenföldnél kiszállok”. *Budapesti Könyvszemle* (26.) 3. 212–217.
- Buzási János 1978: Reklám szocialista módra. *Népszabadság* 1978. április 28. 3.
- Deutsch Lajosné 1980: Nem a mundér becsületét védem... *Marketing, Piackutatás* (14.) 3. 338–339.
- E. P. 1982: Fabulon-reklámstratégia. Kerülik a fülledt erotikát. *Népszava* 1982. augusztus 1. 4.
- Falken Pál 1981: Az 1980. év legjobb sajtóhirdetése. Egy pályázat ürügyén. *Propaganda, Reklám* (24.) 4. 10–12.
- Garai Tamás – Sebes Erzsébet 1981: Szex minden mennyiségben? Közügyé vált magánügy. Hatan egy kortünetről. *Hétféi Hírek* 1981. február 2. 4.
- Gyarmati György 2001: Magyarország a II. világháborútól napjainkig (1944/45–2000). In: Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, 555–640.
- György Ernő dr. – Debreczeni Ferenc dr. (szerk.) Év nélkül: *Reklámtevékenységet szabályozó joganyag-gyűjtemény*. Budapest.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest.
- A Kereskedelem gazdaságtana tanszék munkaközössége 1969: *Kereskedelmi reklám*. Budapest.
- A Kereskedelem gazdaságtana tanszék munkaközössége 1973: *Kereskedelmi reklám*. Hely nélkül.
- Kövesdi Gyula 1980: Kiben is van a hiba? *Marketing, Piackutatás* (14.) 3. 339–340.
- Móricz Éva dr. – Nemes Júlia 1981: Az a jó öreg szex... Dialógus a Magyar Reklám-etikai Kódex kapcsán. *Marketing, Piackutatás* (15.) 3. 326–331.
- P. Szűcs Julianna 1980: A plakát „érdekházasságai”. *Jel-Kép* (1.) 2. 135–141.
- Pohorille, Maksymilian 1974: *Fogyasztási modell a szocializmusban*. Budapest.

- Rónai Veronika 2004: Traubisoda, bontott csirke, Skála kópé, Fabulon... Reklám-filmek a gulyáskommunizmusban. In: Csermely Ákos – Sükösd Miklós (szerk.): *PRopaganda a mai médiában. Írások az internet és a média világából 2004*. (Média Hungária Könyvek 5.) Hely nélkül, 136–150.
- Sas István 1977a: Emberábrázolás a reklámban. *Propaganda, Reklám* (Évfolyamszámozás nélkül.) 1. 10–12.
- Sas István 1977b: Közhely a reklámban. *Propaganda, Reklám* (Évfolyamszámozás nélkül.) 3. 16–17.
- Simon Attila – Vándor Ágnes (szerk.) 2000: *A gyufacímktől az online hirdetésig. A magyar reklám 25 éve, 1975–2000*. Budapest.
- Sz. Debreczeni Kornélia 1992: *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Gulyás Pál lexikonának kiegészítése*. Budapest.
- Szabó Ágnes 1974: Reklámklub. „Hogyan lesz a meztelen nőből Mikulás?” *Propaganda, Reklám* (Évfolyamszámozás nélkül.) 4. 19.
- Székely András 1979: Mit ér a reklám, ha magyar? *Új Tükör* 1979. április 1. 6–8, 10.
- Szitányi György 1977: Mit csinál a hetvenes évek magyar reklámja? *Valóság* (20.) 7. 82–96.
- Tóth Eszter Zsófia 2014: Mint aki jól végezte a dolgát... Az egészséges erotika definíciója a szocializmusban. *Múlt-kor* (Évfolyamszámozás nélkül.) 2. 71–77.
- Tóth Eszter Zsófia – Murai András 2014a: „Doktor úr, kérem...” Diskurzusok a szexualitásról az Ifjúsági Magazinban (1965–1989). In: Tóth Eszter Zsófia – Murai András: *Szex és szocializmus avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?* Budapest, 54–81, 167–168.
- Tóth Eszter Zsófia – Murai András 2014b: Magánörömök, közállapotok. A szexualitás ábrázolása a ’80-as évek magyar filmjeiben. In: Tóth Eszter Zsófia – Murai András: *Szex és szocializmus avagy „hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának”?* Budapest, 121–144, 173–175.
- Valuch Tibor 2012: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. (Mindennapi történelem.) Budapest.
- Vért András 1980: Készül a Magyar Reklámetikai Kódex. *Marketing, Piackutatás* (14.) 3. 329–333.
- Vígh Béla dr. – Debreczeni Ferenc dr. (szerk.) 1981: *Magyar Reklámetikai Kódex*. Budapest.

**TESTPOLITIKÁK:
A KATONA ÉS A FOGOLY TESTE**

Magzat a méhből

*Magzatelhajtás a két világháború közötti Magyarországon**

Lám a gyermekek az Úr ajándékai, a test gyümölcse jutalom.”¹ – szól az ószövetségi passzus és vajon inspirált-e legalább egy prédikációt ez a gondolat az első világhégés végén járó ormánsági faluban, Piskón? Ha inspirált is, Julianna asszony esetében nem sok foganatja volt, főleg nem 1918. október 7-e délelőttjén, amikor a cédrusmagokból főzött lével megmérgezett hat hónapos magzatát a világra hozta és vánkosa alá eldugta.²

W. G. Sumner magyarázata szerint a zsidó hagyományokra épült viselkedési normák azok, amelyekből a magzatelhajtással és csecsemőgyilkossággal való hagyományos szembenállás kibontakozott, így nem indok nélküli a Bibliát idézni, már csak azért sem, mert a Dávid királynak tulajdonított ének keletkezése idején léteztek olyan leírások – az ősi Kínában bizonyíthatóan –, amelyek a születésszabályozási módszereket ismertették. A magyarok körében a magzatelhajtás úgyszintén nagy múlttal bír, Gémes Balázs egész a honfoglalásig visszavezeti és hivatkozik a 16. századtól bizonyíthatóan kimutatható gyakorlatára is.³

A születésszabályozás tehát korán beépült a közösségek mindennapi életébe,⁴ W. G. Sumner következtetése alapján úgy, mint a gyermekkel járó terhek felismerésének következménye, amely egyben a felnőtteket védő rendszabályként funkcionált, így értelmezése szerint a magzatelhajtás voltaképp a szülők alapvető és erősza-
kos önvédelme.⁵ Úgy véljük, ehhez a szisztémához igazodott a hagyományos magyar társadalomban is a népi erkölcs és a világi illetve egyházi megítélés közötti differencia, habár – mint látni fogjuk – a büntetés megszabott tétele és a ténylegesen kirótt nagyságuk között érezhető különbségek konstatálhatóak.⁶ A közösségi megítélés a magzati lélek létének illetve nemlétének kérdésétől függött, melynek időbeli

* A tanulmány az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült. A szöveghez fűzött kritikai észrevételekért köszönettel tartozom Deáky Zitának, Gönczöl Katalinnak, a Szijártó István által koordinált önképző kör és a Válságtörténeti Kutatócsoport tagjainak.

¹ Zsoltárok Könyve 127, 3.

² MNL BaML VII. 2. B. 991.

³ Sumner 1978: 473., Pollack Petchesky 1986: 27–28., Gémes 1975: 235; 238.

⁴ Pollack Petchesky 1986: 31.

⁵ „A magzatelhajtás és a csecsemőgyilkosság a szülők alapvető és erősza-
kos önvédelme.” Sumner 1978: 483; 458; 455–456; 461.

⁶ Jávör 2000: 666., Deáky 1996: 122.

mértéke hagyományosan a „félidő”, azaz a magzat körülbelül négy és fél hónapos kora,⁷ míg viszonylag alacsony azok aránya, akik a fogamzás pillanatától kezdve tekintették azt lélekkel bírónak.⁸

A magzatelhajtás megítélésénél természetesen sokat nyom a latba, hogy mi váltja ki azt, tehát röviden át kell tekintenünk azokat a lehetséges magyarázatokat, amelyeket jellemzően gazdasági és morális indítékok jellemeznek. Féja Géza – korabeli, de egysíkú – meglátása a kisemmizett paraszt bosszújának tudja be,⁹ míg W. G. Sumner a gazdasági okok és a társadalmi ambíciók kombinációját feltételezi.¹⁰ A gazdasági oldalról történő másik megközelítés szerint a gazdasági jólét váltotta ki a magzatelhajtást,¹¹ így a gazdasági hatáson alapuló magyarázat kettős, tehát mind a kisemmizettség, a nyomor¹² vagy – ha úgy tetszik – a szűkös erőforrások biztosította lehetőségek és a jólét, az anyagi stabilitás, azaz a rendelkezésre álló lehetőségek bősége is ugyanazt a mechanizmust válthatta ki.

A kérdés morális oldala kapcsán az egyik problematikus pont az emberölés, a másik pedig a szaporodás.¹³ Kisebb közösségben az abortáló asszony vállalja a gylilkosság terhét és azt valamilyen magyarázattal idővel elrendezi magában (legyen az akár a gyónás, vagy annak hiányában egy számára racionálisan indokolt okkal történő önfeloldozás) illetve szembenéz a közösség szankciójával. Ennek szövevénye figyelhető meg vizsgált perünkben: S. Julianna vallomása szerint munkaadó asszonya biztatására hajtotta el gyermekét,¹⁴ a tények viszont azt mutatják, hogy elhajtott magzata egy orosz hadifogollyal folytatott több éves érzelmi viszonyból fogant második – a korabeli megfogalmazással élve – törvénytelen gyermeke volt. Másrészt a házaspár családtervezési eljárását illetően egykézőnek mondható, együttélésük közel 12 éve alatt két gyermek született. Az első a házasságot követő évben, akit a férj is elismert magáénak, a második pedig – bár a férfi nevére anyakönyveztek –, az orosz hadifogolytól származott, ami mind az ő, mind a felesége vallomásából egyértelműen kiderült. Az első gyermek korai halála után majd egy évtizeddel később született a második. Amikor tehát az elhajtás megtörtént, élt egy gyermek,

⁷ Gémes 1987: 17.

⁸ Ehhez képest a KSH NKI keretei között lezajlott véleményfelmérés során 1991-ben a válaszadók többsége (55,3%) szerint az élet a fogamzással kezdődik. Lásd: Pongráczné – S. Molnár 1991. 19.

⁹ Féja 1984: 48.

¹⁰ „A gyermekek számának korlátozása valamennyi modern, civilizált társadalomban a gyermekek minőségének javulására vezet, amennyiben ez egyáltalán javítható gondosság, nevelés, utazás és tökélerfordítás révén.” Sumner 1978: 458.

¹¹ „A kisebb létszámú család életében – bármilyen formát öltött is – következett be az, hogy a gyermekeket tehernek kezdték érezni; ekképpen a »haladás« hozta létre a magzatelhajtást és a csecsemőgylilkosságot.” Sumner 1978: 460–461.

¹² Balás 1905: 158.

¹³ Sumner 1981: 195.

¹⁴ „A méhmagzatot elhajtani nem akartam, a terhességet nem titkoltam. Kovács Zsuzsanna piskói lakos ajánlotta, hogy hajtsam el a magzatot, mert »jóraló asszony nem hozza világra gyermekét«.”

míg a nő termékenységi időszaka lehetővé tette volna több megszületését is. Így tehát a „csúfság” nemcsak a házasságon kívüli viszonyért, de a több gyermek vállalásáért is érthető volna.¹⁵

A két világháború közötti társadalom jobb megismeréséhez hozzátartozik az életút kitüntetett fordulói közül a szülés–születés kérdésének mélyebb feltárása, melynek kapcsán a kor értelmiségi diskurzusaiban jelentős szerepet kapó népesség-fogyatkozás témája a magzatelhajtás kérdésében való alaposabb elmélyülés nélkül kevésbé értelmezhető. A kutatás forrásbázisa egyrészt az ormánsági peranyagunkból másrészt a Magyar Távirati Iroda (MTI) 1920 és 1944 közötti archív anyagai között fellelt magzatelhajtási perekről szóló tudósításokból áll. Nem lehet megbecsülni, hogy mennyi magzatelhajtás történhetett a két világháború közötti időszakban, de élve a lehetőséggel, mely szerint egy-egy tiltott műtét olykor kiderült,¹⁶ összegyűjtöttük azt, amit lehetett.¹⁷ Összesen 107 per került így látóterünkbe, amelyeket az ítékezés egy vagy több szakaszában sikerült megvizsgálnunk. Leválasztottuk Magyarországnak a II. világháborúba történt belépését követő anyagokat, amelyekben már csak a folyamatban levő perek lezárását kerestük, az 1941 áprilisa és 1944 decembere között indult pereket nem vizsgáltuk. Jelentőséget tulajdonítottunk az MTI és a Magyar Országos Tudósító (MOT) közlési módjának, azaz hogy mikor és hogyan közölték az eseményeket,¹⁸ de a terjedelmi korlátok miatt igyekszünk csupán a leglényegesebb elemeket kiemelni. Megjegyezzük továbbá, hogy nem kívántuk magunkat feszesen politikatörténeti kronológiához tartani, így a kapcsolódó irodalom feltárásakor, ha választás elé kerültünk, beemeltünk nem sokkal korszakunk előtt kelt idézeteket is.

A vizsgált eset

A Baranya Megyei Levéltárban végzett kutatásunk során a pécsi törvényszék iratai között találtuk S. J.-né S. Julianna piskói asszony magzatelhajtási perét. Piskó ekkor egy körülbelül 450 lakosú református magyar falu, amely közigazgatásilag a szentlőrinci járáshoz,¹⁹ hagyományosan azonban a közigazgatásilag nem, de néprajzilag

¹⁵ Ez azonban nem ormánsági sajátosság, lásd például Luby Margit eredményeit, aki Szatmár vármegyében kutatott: „...a sokgyerekes családról némi csúfsággal emlékeznek meg, azt mondván: van annak őszi-tavaszi. Vagy pedig: a bolond, annyit vesz magára, amennyit bír, az okos, amennyit akar. Az egyik asszony így szállt síkra az egyke mellett: szántani lehet, vetni nem muszáj.” Luby 1935: 143.

¹⁶ Deáky 1996: 125.

¹⁷ Óvatosan kezeljük tehát a sajtóközlemények alapján összeállított adatbázist, úgy tekintünk rá, mint a jéghegy csúcsára, miközben tudjuk, hogy a levéltárakban őrzött peranyagok áttekintése hozhat igazán átütő eredményt. Ez azonban meghaladja kereteinket.

¹⁸ „Különleges volt a Magyar Távirati Iroda helyzete és jelentősége (...) belföldön hangoztatta függetlenségét, amiről Kozma naplójegyzeteiben beismerte, hogy »...lényegében ugyan akkor sem volt igaz, de mindenki úgy tett, mintha hinné, hogy igaz«” Kókay–Buzinkay–Murányi 2000: 182–183.

¹⁹ Helységnevtár 1913: 1049.

önálló Ormánsághoz tartozott. Julianna asszony dossziéjában az időben legkorábbi dokumentum az a jegyzőkönyv, amelyet a piskói bíró bejelentése alapján a körjegyző felvett. A helyi bíró a falu bábájának jelentésére támaszkodva a feltételezhető magzatelhajtás miatt azonnali intézkedést kért, amelyet két nap múlva egy őrmester és egy csendőr alkotta őrjárat kiszállása követett. Az ágyban fekvő asszonyt felkeresték, kihallgatták és halott magzatát – ekkor már – a konyhában, teknő alá takarva megtalálták. A beteg asszony nem sokat tudott beszélni, a történekhez időben legközelebbi vallomásában csak annyit mondott, hogy tüzelőfát szállított és annak emelése miatt elvetélt. De gyanússá tette az esetet, hogy szája széle hólyagos volt és az esetet első körben jelentő helyi bábaasszony – pontosabban okleveles szülésznő – kikérdezésével további információk láttak napvilágot. B. S.-nét Julianna asszony édesanyja hívta, hogy leányát a hideg leli és igen beteg, s amikor a bába megvizsgálta, rögtön látta, hogy gyermek született, de Julianna asszony ezt csak nehezen vallotta be. Pár nap múlva újra kihallgatták S. J.-nét, aki akkor már elismerte, hat szem cédrusmagot megfőzött és annak levét megitta, hogy a szegycsonttól a gyermek elhajtásával megmeneküljön. Elmondása szerint a főzettől pár óra múlva megindult a szülés és a halott magzatot megszülte, de fájdalmai miatt kénytelen volt a szülésznőt elhívatni, ami egyben a történet kiderülését is jelentette. Három hónappal a történet után az oszrói (ma: Csányoszró) körjegyzőségen felvett jegyzőkönyv szerint Julianna asszony egy átgondolt, koherens szöveggel védekezett, amelyben már kidolgozott a háritás technikája illetve az áldozati retorika és a jó felkészítőre utal a vallomás végére hagyott érv, amely szerint, ha felbujtója – akit amúgy bizonyíték hiányában később felmentettek – nem űzné ily sikeresen tevékenységét, 40 iskolással több lenne Piskón. Tartózkodunk attól, hogy egy eseti nyom alapján általános következtetést tegyünk, de számunkra igen erősen sejteti ez a kitétel azt, hogy a népességfogyatkozásra való hivatkozással – különösen az Ormánságban – 1918-ban is erős érzelmeket kívántak megmozgatni.²⁰

A vizsgált tér

A kérdés kapcsán érdemes azonban még elidőznünk a térnél, mint alapvető magyarázó forrásnál.²¹ 1922-ben Párizsban²² és 1925-ben Bécsben²³ szigorították a magzatelhajtásra vonatkozó törvényeket. 1932-ben Londonban nemzetközi konferenciát szerveztek a magzatelhajtás és a születésszabályozás ellen,²⁴ mígnem a korábban

²⁰ Az ormánsági népességfogyatkozással kapcsolatos diskurzusok áttekintő ismertetését lásd: Andorka Rudolf 2001: 61–63.

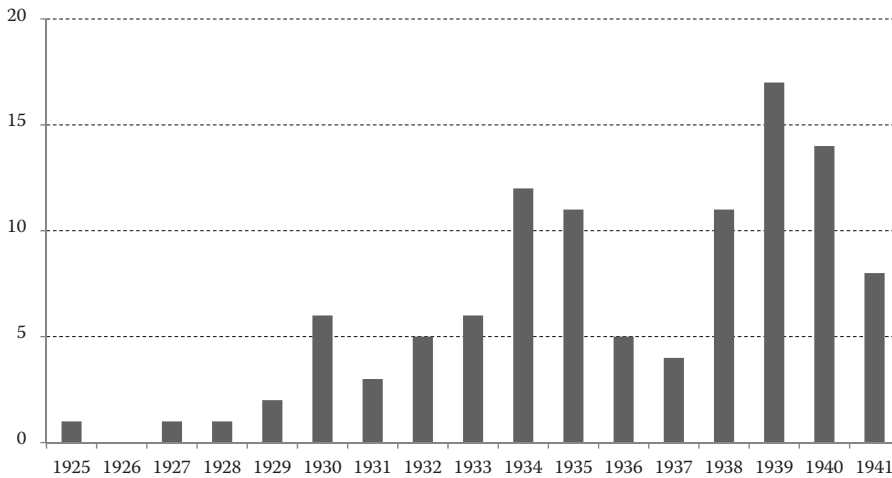
²¹ Braudel 1980: 3.

²² MTI 1922. december 18. 5. kiadás

²³ MTI 1925. március 17. 24. kiadás

²⁴ MTI 1932. május 20. 11. kiadás

az abortuszt széles körben engedélyező Szovjetunióban²⁵ 1936-ban családvédelmi reformot hajtottak végre, amely – egyebek mellett – megtiltotta a magzatelhajtást és jutalmazta a hét gyermeknél többet vállaló édesanyákat.²⁶ A módosításban jelentős szerepet játszott, hogy az abortusz korábbi legalizálása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.²⁷ A szovjet módosítást hamarosan követte a német birodalmi büntetőjog reformja,²⁸ nem sokkal később pedig Himmler kijelentette, hogy a magzatelhajtás bűncselekményét kérlelhetetlenül üldözni kell.²⁹ Úgy tűnik, hogy ez a hullám Róma kapuinál sem állt meg, ahol a közkegyelemről szóló királyi rendelet ismertetésekor kihirdették, hogy a közkegyelem alól kifejezetten kivették a népesség elleni bűncselekményeket, különösen a magzatelhajtást.³⁰ Bukarestben 1940 januárjában a bánsági népesség csökkenése ügyében tartottak orvosi értekezletet: itt ugyanis a Magyarországon kevésbé ismert úgynevezett román egyke okozott problémát,³¹ 1941 februárjában pedig a spanyol kormány hozott erélyes rendeleteket a magzatelhajtás mellett a fogamzást megakadályozó szerek ellen.³²



1. ábra. Az MTI magzatelhajtási perekről szóló hírei

²⁵ Novak 1969: 4.

²⁶ MTI 1936. május 26. 331.

²⁷ Scipiades 1935: 32–33., Cser-Palkovits 1937: 667.

²⁸ MTI 1936. november 5. 9. kiadás

²⁹ MTI 1937. január 16. 4. kiadás

³⁰ MTI 1937. február 16. 8. kiadás

³¹ Kacsó 1940: 66–75.

³² MTI 1941. február 14. 1. kiadás

Magyarországon – ahol a húszas évek közepén is volt szerző, aki jelentős számú magzatelhajtást konstatált³³ – a regionális eltérések lennének igazán érdekesek, de így is lehetőségünk van arra, hogy azon esetek körét kissé tüzetesebben is megvizsgáljuk, amelyek a leginkább előtérbe kerültek. Az MTI sokáig nem tartotta feladatának, hogy a magzatelhajtásokról számot adjon, 1920 és 1924 között egy ilyen híradással sem találkoztunk, viszont – összefügg-e vagy sem, nem tudjuk – 1925-től, azaz a bécsi szigorítástól kezdődően már alkalmasint találkozunk ilyen hírekkel, de igazán majd a harmincas évek végétől – avagy a nemzetközi helyzet fokozódásával – növekszik meg ezeknek az eseteknek a hírértéke. Az 1934–1935-ös kiemelkedés meglátásunk szerint az 1933–1934-ben lezajlott, sok és sokféle reakciót kiváltó népesedési anketnak³⁴ az eredménye. A területi megoszlás vizsgálatát nehezíti, hogy a már eleve válogatott 107 per közül csupán 59 per esetében találkozunk a földrajzi illetőség megjelölésével, amiből csak azt az egyetlen következtetést látjuk jónak megtenni, hogy ezeknek több mint felét a budapesti és Pest vármegyei perek alkották. Ebben sem feltétlenül a főváros hagyományosan magasnak tekintett kriminalizációja érhető tetten, hanem inkább az, hogy a Magyar Országos Tudósító Budapest és Pest vármegye rendőrségi tudósítója volt, így hírei is főleg erre a területre fókuszáltak. Így aztán nem tudjuk meg, hogy vajon mennyire állt e korban Temesváry Rezső feltételezése, amely szerint az Alföldön különösen elítélték a magzatelhajtást.³⁵ Az Ormánság miatt számunkra különösen is érdekes Baranya megyéből egyetlen eset vált ismertté és abból sem derült ki, hogy az elítéltek melyik településről származtak. A Baranya Megyei Levéltárban egyelőre az 1919. és az 1920. évi följajstrom névmutatóját vizsgáltuk át: mind a két évben négy-négy esetet találtunk, de a felkért nyolc dossziéból hármat kaptunk meg, melyek közül az elemzett eset volt az egyetlen, amelynek iratmennyisége behatóbb tanulmányozást tett lehetővé.

A magzatelhajtás módszere

A magzatelhajtás „ezer fortély”³⁶ közül Julianna asszony Julianna asszony tehát – vallomása szerint – a cédrusmagok főzetének megivását választotta. A teljes képhez azonban hozzátartozik az orvosszakértő szakvéleménye is, aki szerint a cédrus (egész pontosan a *Thuja occidentalis*) magja bár alkalmas a vetélés előidézésére – tekintve, hogy a méhben vérbőséget idéz elő, ami által megindulnak a szülési fáj-

³³ Örfly 1925: 796.

³⁴ A Nyugat folyóirat 1933–1934-ben *Elfogy a magyarság?* címmel rendezett ankétot az egyke-kérdésről, ahol megszólalt többek között Illyés Gyula, Babits Mihály, Fülep Lajos, Schöpflin Aladár és – egyedüli ellenpólusként – Braun Róbert is.

³⁵ „Csak egynémely vidéken, különösen az Alföldön, itélik el legalább in theoria a magzatelhajtást, mert azt tartják, hogy a ki a magzatát elhajtja, annak ezt a pokolban találják föl, hogy megegye. (...) Ezen néphit azonban fehér holló számba megy.” Temesváry 1899: 23.

³⁶ Kodolányi 1975: 84.

dalmak –, de nem valószínű, hogy az olyan gyorsan hatott, mint ahogy Julianna asszony előadta, így feltételezhetően tuja pálcával is felszúrhatott a méhébe.³⁷

A módszerek kapcsán – amelynek sokfélesége igazodott az azokat alkalmazó társadalmi csoportok heterogenitásához³⁸ – Gémes Balázs nagyszabású gyűjtőmunkát végzett és publikált,³⁹ így a témánál való hosszabb elidőzés nem feladatunk. Ennek ismeretében helytáll Magyary-Kossa Gyulának, a gyógyszer- és növénytan korabeli tanárának⁴⁰ megállapítása, miszerint talán „nincs olyan mérge, mely bizonyos adagnak bevétele után s a terhesség bizonyos stádiumában meg ne indítaná az abortuszt.”⁴¹ Temesváry Rezső már a 19. század végén csoportosította a magzatelhajtási eljárásokat,⁴² amely szerinte megvalósulhat különböző szerek, növények elfogyasztásával,⁴³ a hasra alkalmazott fizikai ráhatásokkal⁴⁴ és közvetlenül a genitáliákra alkalmazott műtéttel. Ennek egyik sajátos esete a koraszülések művi megindítása.⁴⁵ A magzatelhajtás módjában mutatkozó különbségek jórészt a szülésznők illetve a bábák képzettségi fokától függött.⁴⁶ A híradások korlátozott száma egyértelműen annak tudható be, hogy szinte kizárólag olyan esetek kerültek az érdeklődés homlokterébe, amelyek a harmadik, azaz a genitáliákra alkalmazott műtéttel történtek. Adatbázisunkban olyan esetet, ahol az abortáló nő különböző növények hatására elvetélt volna, nem találtunk: ennek háttérében a csoportok közötti fokozatosság is állhat, tehát ott, ahol tiltott műtetre került sor, nem zárható ki az előző két fázissal való próbálkozás és annak sikertelensége sem.

A téma kapcsán megszólalók nem mulasztották el a magzatelhajtással járó veszélyek hangoztatását. Magyary-Kossa az elvérzés veszélyét,⁴⁷ Polgár István a lehetséges fertőzést emelte ki.⁴⁸ Julianna asszony mindkettőt megúsza és ebben nagy szerepe lehetett a bába gyors és hatékony segítségének, de tény, hogy a híradásokban szereplő, a magzatelhajtás következményében elhunyt abortáló asszonyok jelentős részben a fertőzés, kisebb részben az elvérzés miatt vesztették életüket. Burger Károly a hosszabbtávú veszélyeket is ecsetelte, így az éveken át tartó – pontosabban meg

³⁷ BML BaML VII. 2. B. 991./1919. 5. dr. Jellachich István orvosszakértő véleménye.

³⁸ Pollack Petchesky 1986: 34.

³⁹ Lásd: Gémes 1987.

⁴⁰ Gulyás XVIII (1999): 326.

⁴¹ Magyary-Kossa 1926: 103.

⁴² Temesváry 1899: 21.

⁴³ Lásd például: Magyary-Kossa 1926: 103.

⁴⁴ Lásd például: Gönczi 1938: 26.

⁴⁵ „Újabban azonban mind többször hallunk olyan koraszülések művi megindításáról, ahol ez a terminus már túlhaladott. Ilyenkor várákozhatnak egy pár hónapot és koraszülést indítanak meg, ami most már kevésbé gyanús, de a magzat fejletlensége miatt valószínűleg nem lesz életben tartható.” Polgár 1938: 6.

⁴⁶ Deáky 1996: 122.

⁴⁷ Magyary-Kossa 1926: 94.

⁴⁸ Polgár 1938: 6.

nem határozott – senyvedést és a következményes meddőséget.⁴⁹ Esetünkben nem tudunk arról, hogy Julianna asszony a későbbiekben is szült volna, az anyakönyveket vizsgálva csak annyit tudtunk meg, hogy a Pécsi Királyi Törvényszék 1923 szeptemberében felbontotta a házasságát⁵⁰ és egyetlen gyermeke a per lezárását követően nem sokkal meghalt.⁵¹

Justitia mérlegén

A magzatelhajtás, mint a női kriminalitás – Búza László megállapítása szerint⁵² – egyik legjellemzőbb példája, a Csemegi-kódex 285. és 286. paragrafusaiban szabályozott bűncselekmény minősítése szerint büntett, az enyhítésre vonatkozó 92.§ alkalmazásával pedig vétségge minősíthető. A 107 per vizsgálata során 265 személy került látóterünkbe, közülük hat olyan, akik ellen kétszer is indítottak pert, három esetben viszont a rendelkezésre álló adatokból nem tudjuk megállapítani, hogy ugyanarról a személyről volt-e szó. Minden olyan esetben, ahol nem szerepel az illető neve, külön személyekkel számolunk. Az ítélkezés mindhárom lépcsőfokáról⁵³ leltünk példát, így a törvényszékek és ítélőtáblák ítéletei mellett a Kúriáéval is találkozunk, bár meglehetősen ritka az olyan eset, amelyet mindhárom fokon tárgyaltak volna.

A híradásokban esetlegesen nevezték meg az abortáló leányok foglalkozását, ahol erre mégis sor került, ott cselédlánnyokkal és – Pest vármegyében – egy gyári munkásnővel találkozunk. Esetünkben az ítéletek – egyrendbeli magzatelhajtás vétségéért – a felmentés és a három hónapi fogházbüntetés között mozogtak, a büntetéseket többször felfüggesztették. Az asszonyok esetében – a szintén vétségge minősített bűncselekmény kapcsán – a büntetési tételek túlnyomórészt a két és háromhavi fogház között mozogtak, de itt is találunk felmentő ítéleteket, illetve – egy esetben – hét hónapos börtönbüntetést. Az alacsony büntetési tételeknek és a számos felmentő ítéletnek oka, hogy – a szakirodalom szerint – előfordult az abortőr kezére játszás, illetve az ügyvédek hatékony működése egyaránt.⁵⁴ Utóbbira kiváló példa Julianna asszony esete is, akinél hamar fellelhetők az ügyvédi közreműködés során beépült védekezési elemek (különösen a hárítás és a fent már citált hivatkozás az iskolások számára vonatkozóan).

„Titokban működő kontár kezek száz és száz fiatal asszonyi életet pusztítanak el, vagy tesznek örökre magtalanná és senyvedő beteggé” – konstataulta Örfly Lajos 1925-ben,⁵⁵ habár sem előtte, sem azóta sincs megközelítő forrásunk a magzatel-

⁴⁹ Burger 1942: 402–403.

⁵⁰ Oszró: Házassági anyakönyv, 1907: 19. Utólagos bejegyzés.

⁵¹ Oszró: Születési anyakönyv, 1917: 3. Utólagos bejegyzés.

⁵² Búza 1908: 623.

⁵³ Angyal 1943: 7–9.

⁵⁴ Polgár 1938: 12., Nagy 1943: 112.

⁵⁵ Örfly 1925: 796.

hajtások tényleges számát illetően – még úgy sem, hogy az abortuszok bejelentése az illetékeseknek hivatalbeli kötelessége volt.⁵⁶ A szülésznők és bábák kapcsán – tekintettel a téma feldolgozottságára⁵⁷ – szintén csak a számunkra leginkább releváns tételek ismertetésére törekszünk. A bába helye a közösségben az általa végzett munka jellegéből fakadóan marginálizált volt,⁵⁸ habár Európa nagy részében különleges tudománnyal felruházottnak tartották.⁵⁹ Szolgáltatásai az asszonyi közösségek által elvártak voltak, melyek közé természetsszerűleg tartozott a magzatelhajtás is.⁶⁰ Mindez a szerepkör hozzájárult ahhoz, hogy helyenként, de különösen Kelet-Magyarországon a bába és a boszorkány alakját összekapcsolták,⁶¹ amelyet akár a *vasorrú bába* kifejezés is példáz.⁶² A korabeli szakemberek az abortuszok túlnyomó részét a bábáknak tulajdonították,⁶³ habár a bábák – ahogy arra fentebb is utaltunk – tanultságtól függően különböző módon álltak a kérdéshez. A tanultak – Temesváry Rezső meglátása szerint – nem, vagy kevésbé adták magukat a tiltott műtét elvégzésére,⁶⁴ de például az ormánsági benyomásai alapján Kovács Imre szerint minden faluban akadt egy-egy öregasszony, aki vállalta a tiltott műtétet⁶⁵ – ezeket Temesváry cédulás-, illetve parasztbábáknak titulálta.⁶⁶ A híradásokban szereplő szülésznőt, ha kaptak valamilyen megkülönböztetést, akkor vagy oklevelesek, vagy – amúgy szintén okleveles – magán- vagy községi szülésznők voltak. A bábák vizsgálata kapcsán többen és többször is megkívánják a helyzetük megértő megközelítését: a kor jeles jogtudósa, Angyal Pál⁶⁷ például a kérdés kapcsán kiemeli, hogy „a mindennapi élet is elég sűrűn vet fel oly eseteket, amelyeknek szereplője meggyőződésből, kötelességérzésből követ el bűncselekményt.”⁶⁸ A megértő megközelítés egyik érzékeny pontjára Örfly tereli a figyelmet: az elhajtás ára kapcsán megjegyzi, hogy sokakat a nyomor vitt rá arra, hogy segítsen,⁶⁹ ezért a bábák fizetésének megemelését és szakmai alapon történő kiválasztásukat szorgalmazta.⁷⁰ A képzés színvonala kapcsán – ellenben

⁵⁶ Fodrossi 1931: 339.

⁵⁷ Lásd: Deáky 1996., illetve az ebben hivatkozott irodalmat.

⁵⁸ Deáky 1996: 10–11.

⁵⁹ Dömötör 1981: 126.

⁶⁰ Deáky 1996: 124.

⁶¹ Dömötör 1981: 126.

⁶² Solymossy 1927: 218.

⁶³ Örfly 1925: 797.

⁶⁴ Temesváry 1899: 5.

⁶⁵ Kovács [1937] 1989: 71.

⁶⁶ Temesváry 1899: 6.

⁶⁷ Gulyás I (1939): 616–622.

⁶⁸ Angyal 1937: 282.

⁶⁹ Örfly 1925: 799.

⁷⁰ „Ha a községek háztartása megbírja azt, hogy kanászt, gulyást tartson, kiknek évi járandósága a 600 koronát jóval meghaladja, akkor egyen pénzük arra is, hogy tisztességesen megfizessék azt a bábát, akikre a falu összes szülőasszonya és újszülött gyermeke sorsa van bízva.” Örfly 1925: 799.

a korábban elmarasztaló véleményekkel⁷¹ – viszont elégedett,⁷² a kiválasztás a „jóraló” asszony kijelölésére vonatkozott.⁷³ A bábákra vonatkozó törvényhely szigorítását a Belügyi Közlöny már 1902-ben közölte,⁷⁴ majd 1908-ban törvénymódosítással újabb passzusok rendezték helyzetüket. Mivel sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk, elfogadjuk, hogy a kórházba kerülő nők ritkán árulták el az elhajtó nevét,⁷⁵ de tény, hogy a híradások több esetben beszámoltak arról, hogy az abortáló asszonyok – sokszor halálos ágyukon – megnevezték a magzatelhajtást elvégző bába vagy orvos nevét. A szülésznők esetében a vád általánosan az egyrendbeli magzatelhajtás büntette volt, de ez sok esetben összekapcsolódott a gondatlanságból elkövetett emberölés vétségével, hogyha az abortáló meghalt. Esetükben a felmentés ritka volt, akárcsak a fogházbüntetés, leginkább másfél, két és fél évvel szankcionálták a bűncselekményt. A legsúlyosabb vád a hatrendbeli magzatelhajtás büntette volt egyrendbeli magzatelhajtás kísérletével, ahol a szülésznőre három év börtönt és öt év hivatalvesztést róttak ki; esetében súlyosbító körülmény volt, hogy hasonló bűncselekményét korábban már háromszor megbüntették.

Szerencsésebbek voltak, akik a tiltott műtéthez orvos segítségét vették igénybe, tekintve, hogy kisebb esélyük volt arra, hogy méhük elfertőződjön.⁷⁶ A 107 perből 49 esetről az egyik – vagy az egyetlen – vádlott az orvos volt, ebből háromszor fordult elő, hogy az orvos személye ismétlődött (például a szociáldemokrata mozgalomban az abortusztörvényt erősen bíráló orvosé, Tóti Béláé).⁷⁷ Az orvos szerepe bizalmi jellegű volt,⁷⁸ s a tiltott műtétet nem vállaló orvosok is kiszolgáltatott helyzetben voltak, vagy mert az abortusz végrehajtása okozott később szerencsétlenséget⁷⁹ vagy mert egzisztenciálisan voltak kiszolgáltatva a tiltott műtétet kerítőnek.⁸⁰ Az anyagi vonatkozás kapcsán Örfy ismét hangsúlyozza az orvosok erősen függő helyzetét,⁸¹ de rajta kívül más helyen nem találkozunk az erre való hivatkozással. A híradásokban 27 esetben találunk arra vonatkozóan tájékoztatást, hogy mekkora összegért vállaltak magzatelhajtást: függően attól, hogy orvos vagy bába volt-e az

⁷¹ Bäcker 1904: 6–7.

⁷² Örfy 1925: 797.

⁷³ Bár ezt az 1908. évi XXXVIII. törvénycikk is megfogalmazta: „Városi (községi) bábának csak az választható, a ki magyar állampolgár, a 27. §-ban előirt képesítéssel bir, erkölcsileg kifogástalan.” 1908: XXXVIII. 28. §

⁷⁴ „Az a bába, a ki magzatelhajtást, magzatölést, gyermekelhagyást, gyermekcsempészetet vagy eltitkolást, továbbá a ki gondatlanságból emberölést követ el, vagy abban részes, a köztörvények értelmében szigorúan büntetetik.” Belügyi Közlöny 43 (1902): 365.

⁷⁵ Deáky 1996: 126.

⁷⁶ Polgár 1938: 7.

⁷⁷ Szabó A. 1999: 16.

⁷⁸ Vámbéry 1925: 125., Örfy 1925: 797.

⁷⁹ Polgár 1938: 10.

⁸⁰ Rejtő 1934: 288.

⁸¹ Örfy 1925: 797.

abortőr, az árak 2 és 50 pengő, illetve 20 és 110 pengő között mozogtak. Átlagolva az adatokat az orvosok közel 50 pengőért, a szülésznők 20 pengőért és az úgynevezett cédulás bábák is csak kevéssel olcsóbban végezték el a tiltott műtetet – ami e társadalmi rétegben körülbelül félhavi megélhetést jelentett.⁸² Persze itt sem mulasztjuk el hangsúlyozni, hogy inkább színesítik ezek az adatok az eddigi információkat, alacsony számuk miatt viszont abszolút nem reprezentatívak.

Áttekintve az ítéleteket, azt látjuk, hogy a törvényszék 210 személyre vonatkozó ítélete közül 33 volt felmentés, fogházra 87, börtönre 76, fegyházra két embert ítélték. A csak pénzbüntetést tartalmazó ítélet esetén a büntetés mértéke 40–50 pengő között mozgott, a fennmaradó esetekben hivatalvesztés és dorgálás (utóbbi kizárólag a kiskorúaknál) volt a szankció. Ítéletábra 86 esetben hozott ítéletet, a büntetések harmadát helybenhagyták, kevesebb mint hatodát szigorították, közel felét pedig enyhítették, ez magyarázza, hogy az ítéletábra ítélete közel 40%-ban felmentéssel végződtek. Érdekességgépp megjegyezzük, hogy a felmentettek között olyan is szerepelt, akit korábban – háromrendbeli magzatelhajtás büntette miatt – három év börtönre ítélték. A híradások alapján vizsgált perek közül a Kúria elé már csak 17 per jutott, amely – egy kivételével – mind az ítéletábra ítéletének helybenhagyásával végződtek, egy esetben pedig enyhítették a büntetési tételt. A vizsgálat azt mutatja, hogy aki tudott, fellebbezett, ami a vádlottnak nagy eséllyel meg érte, mivel ha szigorították is a büntetési tételt, az általában nem volt jelentős (vagy pénzbüntetésre, vagy pár hónap fogházra emelték). Enyhítő és súlyosbító körülmény megjelölésével csak nagyon ritkán találkozunk, de azok egybecsengenek: enyhítő körülménynek számított a büntetlen előélet és a családos, főleg a többgyermekes családos állapot, míg súlyosbító, ha valaki már hasonló bűncselekményért büntetve volt, vagy a magzatelhajtás az abortáló nő tudta és beleegyezése nélkül történt.⁸³

Julianna asszonyt a pécsi törvényszék jogerős ítélete főbüntetésként két hónap fogházra, mellékbüntetésként egy év hivatalvesztésre ítélték. Enyhítő körülményként számba vették büntetlen előéletét, alacsony műveltségét és szegénységét; és úgy véljük a sorrend itt nemcsak formai. Büntetését – tekintve, hogy gyermekével élő, immár elhagyott asszony – három évre felfüggesztették. Eddigi adataink alapján itt megszakad Julianna asszony története, amit tudunk még róla, említettük: 1923 után már nemcsak gyermektelen, de elvált asszony. Hogy a faluban aztán milyen életet élt – ha egyáltalán ott maradt – kérdés. A falu asszonyai, ahogy az lenni szokott,⁸⁴ idővel napirendre térhettek az ő története felett is, legfeljebb jobban vigyáztak magukra.

⁸² Utalva a bérezések foglalkozásszerkezeti és időben is változó megoszlására: Gyáni 2001: 332.

⁸³ Utóbbira példa: MOT 1930. június 24.

⁸⁴ Kapros 1986: 97.

Konklúzió

Tanulmányunkban törekedtünk a két világháború közötti magzatelhajtások történetét, az azzal kapcsolatos reakciókat és a téma értelmezési lehetőségeit feltárni, hogy azt a korszak népesedési jelenségét vizsgáló kutatásunkban, annak egyik lényeges stádiumaként, elhelyezhessük. Láttuk, hogy a magzatelhajtás – azontúl, hogy sem a korszakban, sem azt megelőzően nem számszerűsíthető – messze nem új keletű, azaz nem az I. világháború következményeként fellépő mentális válság eredménye, habár a két háború közötti korszakban különösen a figyelem középpontjába került. A hírközlésben megjelent tudósítások nyomán feltételezzük, hogy a magzatelhajtási esetekről szóló híradások a hazai népesedési vitákhoz és a külföldi, különösen a diktatórikus államokban lezajló fokozódó magzatvédelmi intézkedésekhez igazodott: éppen ezért emelkedik meg 1934–1935-ban, majd 1938-tól a magzatelhajtásokról szóló hírek száma.

Habár korábban megállapították, hogy az ítéletek messze nem közelítették meg a vonatkozó paragrafusokban kijelölt felső határokat,⁸⁵ számunkra a kép árnyaltabb. Vizsgált mintáink alapján úgy látjuk, hogy első fokon több esetben szabtak ki magasabb büntetési tételeket, de fellebbezés esetén – és sokszor vagy a vád, vagy a védelem ezt megtette – magasabb fokon az ítéletet általában enyhítették, vagy helybenhagyták, súlyosbításra ritkán került sor.

Julianna asszony esetében úgy hisszük, hogy ebben az alacsony műveltség erősen közrejátszott. Nem ismerjük az orosz hadifogollyal folytatott viszonyának részleteit – habár bízunk benne, hogy kutatói jó szerencsénk nem hagy el, és az eddig fel táratlan válási iratok rejthetnek újabb információkat. Bár a háborút követő években megemelkedett az élveszületési arányszám,⁸⁶ de az, hogy a Pécsi Törvényszék elé 1919-ben és 1920-ban is csupán négy-négy magzatelhajtási eset került, számunkra arról tanúskodik, hogy az erőszakos beavatkozások általában nem derültek ki. Az ormánsági példa és a híradásokból megismert perek – úgy véljük –, hozzájárultak, hogy a két világháború közötti társadalomról alkotott képünk árnyaltabbá váljon.

⁸⁵ Szabó A. 1999: 19.

⁸⁶ Faragó 2011: 122.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)
 VII. 2. Pécsi Törvényszék iratai, B. 991.1919. S. J.-né pere
 „The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints” egyház családkutató honlapján fellelhető anyakönyvek közül (<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-21543-19037-75?cc=1452460&wc=M944-VJY:n716822319#uri=https%3A%2F%2Ffamilysearch.org%2Frecords%2Fwaypoint%2FM944-79Y%3An2118130076%3Fcc%3D1452460> – Letöltés: 2013. november 26.):
 Oszrói anyakönyvi kerület:
 Születési anyakönyvek másodpéldányai 1908.
 Házassági anyakönyvek másodpéldányai 1907.
 Halotti anyakönyvek másodpéldányai 1908., 1917.
 A Magyar Távirati Iroda adatbázisa (1920–1945): <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> – Letöltés: 2013. november 26.
 A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1913. Szerk.: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1913.
 1878: V.: 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről
 1908: XXXVIII.: 1908. évi XXXVIII. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről szóló 1876:XIV. tc. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községek-nél) módosításáról
 Belügyi Közlöny 43 (1902)
 Koloh Gábor 2013: Diplomamunka. Búvópatak a társadalomtörténetben? Demográfiai folyamatok az Ormánságban 1895–1941 között és az egykezésről folytatott diskurzus a két világháború közötti Magyarországon. *Kézirat*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék. Budapest, 2013. (*Nem publikált forrásmunka.*)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 2001: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. In: Uő: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Századvég, Budapest, 58–100.
 Angyal Pál 1937: A tragikum és a büntetőjog. *Budapesti Szemle* 245, 280–312.
 Bäcker József 1904: Az úgynevezett bábakérdésről. *Szülészet és Nőgyógyászat* II. 2. sz. 45–52.
 Balás Károly 1905: *A népesedés*. Athenaeum, Budapest, 1905.
 Braudel, Fernand 1980: A tér és az idő felosztása Európában. *Világtörténet* 4, 3–69.

- Burger Károly 1942: *Szülészet*. Stephaneum, Budapest.
- Búza László 1908: A nő kriminalitás. *Huszedik Század*. 2.
- Cser-Palkovits István 1937: A szovjetnevelés csődje. *Katolikus Szemle* 51. 11. 664–671.
- Deáky Zita 1996: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége - 20. század közepe)*. Centrál-Európa Alapítvány, Budapest.
- Dömötör Tekla 1981: *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina, Budapest.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. Elektronikus kiadás: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/adatok.html Letöltés: 2015. április 12.
- Fodrossi M. József 1931: Birth control a magyar faluban. *Századunk*. 337–341.
- Gémes Balázs 1975: *A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek a magyarság körében. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, IV–V. 1973–1974*. Szekszárd. 233–258.
- Gémes Balázs 1987: *A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX–XX. században I.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Gönczi Ferenc 1938: A somogyi gyermek: a somogymegyei földművesnép gyermeknevelési módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása. *Új-Somogy*, Kaposvár.
- Gulyás Pál I (1939): *Magyar írók élete és munkái. I. kötet*. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest.
- Gulyás Pál XVIII (1999): *Magyar írók élete és munkái. XVIII. kötet*. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest.
- Gyáni Gábor 2001: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest. 189–389.
- Jávor Kata 2000: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest. 601–692.
- Kacsó Péter 1940: Román egyke. *Magyar Szemle* 39. 66–75.
- Kapros Márta 1986: *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. KLTE, Debrecen.
- Kodolányi János 1975: Szép Zsuzska. In: Uő: *Szép Zsuzska*. Magvető, Budapest. 7–98.
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor 2000: *A magyar sajtó története*. Sajtóház, Budapest.
- Kovács Imre [1937] 1989: *A néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest.
- Luby Margit 1935: *A parasztélet rendje. Népi szokások, illendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében (Szamoshát, Tiszahát, Nyírség)*. Centrum, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1926: *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*. Athenaeum, Budapest.
- Nagy Ferenc 1943: *Kehgyökérrel végzett tömeges magzatelhajtás*. Franklin, Budapest.
- Novak, Franc 1969: *Az abortusz epidemia*. Budapest.
- Örffy Lajos 1925: Védekezés a magzatelhajtás ellen és a bábaügy. *Orvosi Hetilap* LXIX (1925) 33. 796–799.

- Polgár István 1938: Adatok a jogtalan vetélések leküzdéséhez. In: *A magzatelhajtás elleni védekezés kérdése*. Közreadja: Erdenyi István. Athenaeum, Budapest. 4–13.
- Pollack Petchesky, Rosalind 1986: *Abortion and Woman's Choice: The State, Sexuality and Reproductive Freedom (Questions for feminism)*. Lincoln, United Kingdom.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: *Abortuszkérdés Magyarországon, 1991*. KSH, Budapest. 1991
- Rejtő Sándor 1934: Az orvos etikája. *Katolikus Szemle* 48. 5. 285–289.
- Scipiades Elemér 1935: *A terhesség korlátozásának jelentősége*. Kis Akadémia, Budapest.
- Solymossy Sándor 1927: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. *Ethnographia* XXXVIII 215–235.
- Sumner, W. G. 1978: *Népszokások. Erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Gondolat, Budapest.
- Szabó A. Ferenc 1999: *Az abortuszkérdés és a magyar társadalom századunkban. Magyar Napló*, Budapest.
- Temesváry Rezső 1899: *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészeti körében Magyarországon*. Dobrowsky – Franke, Budapest.
- Vámbéry Ruzstem 1925: Az orvosi titok és a magzatelhajtás. *Jogtudományi Közlöny* 16. 123–125.
- Zsoltárok Könyve 127, 3: Zsoltárok Könyve. In: *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*. Budapest. 619–686.

Trádlér Henrietta

Angyalcsinálás és ideológia

*Magzatelhajtás a Tanácsköztársaság idején**

A Ratkó-korszak népességgpolitikája közismert a történetírásban, ezzel szemben a Tanácsköztársaság idején kialakult kommunista éra magzatelhajtással kapcsolatos állásfoglalása már kevésbé kutatott téma. Ezért e tanulmányban arra törekszem, hogy egy esettanulmány segítségével bemutassam a magzatelhajtásról, az új rendszer kialakítandó magzatpolitikájáról, illetve az új kommunista anyáról és munkásnőről vallott nézeteket a Tanácsköztársaság idején. Forrásként a Kísérleti Kriminológiai Osztály iratanyaga közül Tádics Józsefné Magyarics Anna esetét dolgoztam fel, illetve a Tanácsköztársaság idején nyomtatásban megjelentetett *Kommunista Könyvtár* női emancipációról szóló könyveit használtam.¹

A Kísérleti Kriminológiai Osztály

A Tanácsköztársaság gyors, a régi rendszerrel, jogrenddel szembemenő reform intézkedéseket akart az élet minden területén, ezek közé sorolhatjuk a házasságon kívül született gyermekek törvényesítését, a gyermekek számára kötelezővé tett egészségügyi vizsgálatot, a fogyatékos gyerekek számára létesítendő ápoló intézetek felállítását, a dajkaságba adott gyerekek egészségügyi ellenőrzését. Az intézkedések egyik eredménye a Kísérleti Kriminológiai Osztály is. Az új intézményt abból a célból hozták létre, hogy a bűnözőket átneveléssel a társadalomba integrálja.

A korszakban Ferenczi Sándor, a magyarországi pszichoanalízis atyjának a bűnözésről alkotott elképzelései kezdenek egyre nagyobb visszhangot kiváltani. Ferenczi elképzeléseit többek között az 1919-ben közölt két cikke alapján ismerhetjük meg, amelyek a *Szabadgondolatban* *Büntények lélekelemzése* és az *Új Forradalomban Pszichoanalízis és forradalom* címen jelentek meg. A cikkekből azt tudhatjuk meg, hogy Ferenczi elavultnak tartja a magyar büntetőrendszert, és úgy véli, hogy a megoldást nem „a megsértett jogrend helyreállításában”² kell keresni, ahogyan azt évszázadok óta teszik. A büntetőjogi determinizmus felületes, csak a bűntényt vizsgálja meg, az elkövető lelke rejtve maradt a jogrend előtt. Az orvos javaslata szerint az elkövetők-

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Deáky Zitának, Mátay Mónikának, Vörös Boldizsárnak, akiknek a segítségével ez a tanulmány nem jöhetett volna létre.

¹ Az idézeteket a mai helyesírásnak megfelelően közlöm.

² Ferenczi 1914: 13.

nek rendszeres pszichoanalitikus vizsgálatokon kellene átesniük, de a bírának és az ügyvédeknek is ismerniük kellene a lélektan alapjait ahhoz, hogy megértsék az elkövető cselekedeteit. Az új büntetési rendszer „kizárólag a társadalom megvédését s a büntetett „megjavítását” fogja célozni.”³ Az eddig ismert, alkalmazott módszerek alig vagy egyáltalán nem használtak, ezekben „a mai büntetési módokban könnyűszerrel felfedezhetünk tisztára libidinózus, a büntető közegek sadizmusát kielégítő elemeket”⁴, melyeket meg kell szüntetni „A lélekelemzés azonban (...) lehetővé fogja tenni (...) az eddig lappangó komplexumok tudatos féken tartását, az egész egyéni múlt revízióját, szóval a tettes újranevelését.”

Az orvos úgy vélte, hogy a pszichoanalízis használata eleinte még csak tudományos szinten, de a későbbiekben már a gyakorlatban is fontossá válik. Ferenczi szerint az új tudomány lehetővé fogja tenni azoknak a lelki befolyásoknak a megismerését, amelyek az embert a bűnözés útjára terelik. Elvetette a kriminológusok vélekedését, miszerint a bűnözés fokát, mértékét, és egyáltalán a bűnözésre való hajlamot a miliő és a genetika határozzák meg. Ferenczi a lélekben vélte felfedezni a bűnözés kiváltó okait. Szerinte az új társadalmi rendben minden megváltozik: „a kommunisztikus társadalom megszünteti a »bűnözést«, hiszen a kapitalizmus megszűnik létezni, ami kommunista ideológia szerint, magának a bűnözésnek a melegágya. Ami büntetett még megmarad, „az már csak betegség, lelki abnormalitás lesz, és itt válik fontossá a probléma lélektani (...) felismerése és gyógyítási vonatkozása”. Álláspontja szerint az új irányzat nélkül a tudomány nem ismerhetné meg a bűnelkövetés valódi okát, mivel azzal még maga a tettes sincsen tisztában, így a „a bűncselekményeket nemcsak, mint idegbetegségek mellékterményét, hanem külön is beható lélekelemzési vizsgálat tárgyává kellene lenni, szóval: a pszichoanalízist a bűnügyi lélektan szolgálatába állítva, meg kellene alkotni a kriminálpszichoanalízist.”⁵ Ezzel Ferenczi megalkotta a pszichoanalitikus kriminológiát. Az új tudományág érvényre jutása már nem ütközött akadályokba.

Ennek eredményeként a Forradalmi Törvényszéken belül létrehozták a Kísérleti Kriminológiai Osztályt itt „a folyamatban lévő ügyek a forradalmi törvényszék mellett működő kísérleti kriminológiai intézethez kerültek, ahol a forradalmi törvényszék által az ügyben teendő intézkedést előkészítik, és egyben a kriminológia, a pszichológia legújabb eredményeinek felhasználásával az esetet feldolgozzák az új igazságszolgáltatás számára”.⁶ Az új intézmény célja az átnevelés lett, nem a büntetés. Kádár Imre, az osztály vezetőjének rövid visszaemlékezéséből – ami 1969. március 24-én a budapesti Állam- és jogtudományi Kar tudományos ülészakán is elhangzott – ismerhetjük meg a Kísérleti Kriminológiai Osztály keletkezéstörténetét.

³ Ferenczi 1914: 13–15.

⁴ Ferenczi 1919: 5–6.

⁵ Ferenczi 1914: 13–15.

⁶ Bónis 1956: 293–313.

A Tanácsköztársaság kikiáltását követő napokban Kádár Imrét az Osztály megszervezésével dr. Rákos Ferenc, a Budapesti Forradalmi Törvényszék elnöke, majd az ő javaslatára az Igazságügyi Népbizottság bízta meg. Kádár szerint öt tényező játszott szerepet az Osztály kialakításában. A bírák igazságügyi reformot akartak bevezetni. Ennek szellemében a bírósági eljárás során figyelembe vennék a tettesek élet-történetét, a vádlott elme-, és idegállapotát. Egyes tanácsok új „büntetési módokat” használtak, megintették a vádlottat, orvosi kezelésre küldték, társadalmi felügyelet alá helyezték. A forradalom előtti lezáratlan bűnpereket újratárgyalták a Kommün idején, amiket külön ebből a célból szervezett tanácsok vizsgáltak felül. A rendszerpárti jogászok sürgették egy új, szocialista büntetőjog kodifikálását.⁷ Az Osztályon belül, ami néhány hét leforgása alatt országos intézetté vált, két alosztály alakult, az ideg orvosok és a büntetőjogi gyakorlattal rendelkező ügyészek csoportja. A vádlott kivizsgálását az Intézet ideg orvosai végezték.⁸

Az osztály működési irányelveit három pontban foglalták össze: a szociológusok és az orvosok legjobb tudásuk szerint, behatóan, de kevés idővesztéssel vizsgálják meg az alanyokat. A vizsgálat sorrendjét és időpontját a szociológus és az orvos határozza meg. Az intézmény tagjai minden csütörtök délután 4-kor üléseznek, amin minden dolgozónak részt kell vennie. Az üléseken a munkaprogram, a szervezeti szabályok módosítása, szakmai előadások, kritikai hozzászólások hangzottak el.⁹ Az intézmény külön orvosi apparátussal rendelkezett.¹⁰ Az Osztályon összesen 12–15 szakember dolgozott, 6–8 kriminálpszichológus, akik magukat igazságügyi megbízottnak nevezték; mellettük orvospszichológusok, más néven kriminálszociológusok működtek. A munkatársak között megtalálhatóak voltak a Moravcsik-féle konzervatív irányzat képviselői, a freudista és a Ranschburg-féle pszichofizikai módszerek követői is. Politikai jellegű ügyekkel nem foglalkozott az Osztály, az esetek jelentős részben nyomozati anyagokat tartalmaztak. Az eljárás nem a Kísérleti Kriminológiai Osztálynál, hanem a likvidáló bizottságnál kezdődött. Itt vagy megszüntették, vagy folyamatban hagyták az ügyet. Ha folyamatban hagyták, kézbesíteni kellett a Kriminológiai Osztályhoz, ahol kriminológiailag és pszichológiailag feldolgozták a Forradalmi Törvényszék számára.¹¹

Az anyag jellegzetessége, hogy a kivizsgálandó bűntények többségét a forradalom előtt követték el. Az orvosok környezettanulmányt végeztek a vádlottakról, a teszteket előre meghatározott kérdéskörök alapján készítették el. Az első kérdéscsoport az alany származásával, társadalmi, gazdasági helyzetével, műveltségével, erkölcsiével, egészségügyi állapotával, karakterbeli rendellenességeivel foglalkozott. A máso-

⁷ Kádár 1969: 469.

⁸ Kádár 1969: 469–471.

⁹ BFL. XVI. 2. Kísérleti Kriminológiai Osztály.

¹⁰ Erős 2011: 90–91.

¹¹ Gödöny 1969: 80–84. és Kádár 1959: 472–476.

dik kérdéskör a gyermekkorra, testi-, lelki problémákra, munkakörülményekre terjedt ki. A harmadik csoport ölelte fel a tettes felnőttkori problémáit, végül a bűn elkövetésének előzményeit, esetleges okait, körülményeit vizsgálták. A kérdésekkel az egyes esetek egyedi értelmezését kívánták elősegíteni, a környezettanulmányok megírása során is az egyéniség kibontakozása volt a cél. Emellett a kriminálpszichológusok idegorvosi és lélektani vizsgálatokat folytattak, testi (szomatológiai) és lelki vizsgálatokat is végeztek. A környezettanulmányra, mint kórelőzményre tekintettek, úgy vélték, hogy az egyes cselekménynek úgy kell felépülnie, mint a klinikai diagnózisnak, vagyis a kórelőzményen és a vizsgálaton kell alapulnia. Az orvos és a szociológus együtt tett javaslatot a kezelésre. Az Osztály dolgozói mindenfajta megtorló büntetést elleneztek, eredményesebbnek tartották az átnevelést. A vádlottakat társadalmi felügyelet alá helyezték, vagy kényszerszolgálatára, gyógyintézetbe küldték. Gyakran javasolták az eljárás megszüntetését.¹²

Ebből az anyagból választottam ki Tádics Józsefné Magyarics Anna történetét, akit magzatelhajtással vádoltak.

Tádics Józsefné környezettanulmánya

Az alábbiakban kivonatolom Tádics Józsefné környezettanulmányát, amely Budapest Főváros Levéltárában XVI.2. fond alatt az 1264/1919. ügyiratszámom található meg. A levéltári anyag információkban gazdag, így szinte teljesen megismerhetjük szereplőink életútját, Balassa doktor interpretációján keresztül.

Tádicsné férjével és gyermekeivel élt Tökölön, mindaddig, míg földműves férjét, Tádics Józsefet 1915-ben be nem hívták a seregbe. A férfi 1915 májusában az olasz fronton fogságba esett. Tádicsné, keményen dolgozott, férfimunkát is végezve, hogy el tudja látni gyermekeit. Tádicsné házában orosz hadifoglyot szállásoltak el. Az asszony 1918 nyarán szerelmi viszonyt kezdett a férfival. A kapcsolatnak következménye lett, az asszony teherbe esett. 1919. április 20-án Tádicsné vallomása szerint, szomszédasszonya, Janicsek Józsefné tanácsára és segédletével elhajtatta magzatát. Janicsekne *„egy darab fával felszúrt Tádicsné méhébe, azon túl nem törődött a dologgal”*. Tádicsné egyedül dolgozott a mezőn, mikor kezdetét vették a szülési fájdalmak. A nő egyedül hozta világra gyermekét, aki ekkor már kilenc hónapos volt, és halva született. Az anya elásta a mezőn az újszülött testét.¹³

Tádicsné a büntény idején 30 éves, többgyermekes asszony, két leánya és egy fia van. 16 éves korában kapta meg először havibaját, házassága előtt nemi életet nem élt. 17 éves korában ment férjhez Tádics Józsefhez. Leánynevén, Magyarics Anna. Öt elemi végzett, írni, olvasni tudott. Az orvosok átlagos eszűnek, kis intelligenciájúnak, a világ dolgai iránt mit sem érdeklődő parasztasszonyként jellemezték, akinek

¹² Gödöny 1969: 86.

¹³ BFL. XVI.2. 1264/1919.

világfelfogása józan, de „erkölcsi felfogásában ragaszkodik a faluéhoz, de nem titkolja, hogy ezt a felfogást sokszor nem tartja helyesnek”. Férje hadba vonulása óta ráhárult a család eltartása. Állítása szerint, férje bevonulását követően az életéből hiányzott a férfi. Elmondása alapján, nem ismerkedett meg senkivel, „addig míg 1918-ban a vele dolgozó orosz fogoly kezdett (neki) udvarolni, akivel párszor /nem gyakran/ nemileg érintkezett. Később abbahagyta, mert „»megutálta«. Teherbe esett. A szomszédasszony Janicsekné tanácsára, és annak segítségével elhajtatta a magzatot. Tettét azzal magyarázta, „hogy oly körülmények készítették erre, amelyek szintén nem »igazságosak«, /t. i. a háború/, amely férj nélküli életre kényszerítette.” Az orvosi vélemény szerint ép elméjű, nem bűnöző természetű.¹⁴

Az iratanyagból megismerhető a szomszédasszony, Janicsek Józsefné élete is. Családi háttéréről a következőket tudhatjuk meg: apja alkoholista, öt testvére van, akik közül több szintén iszákos. 13 éves kora óta dolgozik. 16 évesen ment férjhez, családi élete jónak mondható. Öt gyermek édesanyja. Mezei munkával keresi kenyerét. Nem járt iskolába, írni, olvasni nem tud. Az orvosok leírása alapján jelleme kicsit ravasz, egyszerű gondolkodású, álszent, alacsony intelligenciájú asszony. „Erkölcsi felfogása teljesen a falué.” Állítása szerint magzatot eddig nem hajtott el, „ő ezt eddig sohasem tette, nem is tudta jól elvégezni. Arról nem tudott, hogy ezen a módon súlyos betegséget okozhatna.”¹⁵

A magzatelhajtás és a törvénytelen gyermek

A születésszabályozásnak számos módszerét ismerték hazánkban, ennek egyik legrégibb módja a gyermekgyilkosság volt, amikor is a születést követően megölték az újszülöttet. Az egyház, a népi jogszokás, a tételes jog tekintetében ez súlyos bűnnek számított.¹⁶ A magzatelhajtás a születésszabályozás elterjedtebb és elfogadottabb formája volt, mint a gyermekgyilkosság. Enyhébben is büntették.¹⁷ Az egyház tanítása nyomán terjedt el az a nézet, miszerint a fogantatás pillanatától kezdve lelke van a magzatnak, továbbmenve a lélekkel rendelkező magzat megölése gyilkosságnak számított. ekkor vált fontossá a *Mióta van lelke a magzatnak?* kérdés. A XX. századi köznépi vélekedés szerint csak az első megmozdulástól, tehát félidőtől van lelke a magzatnak, ritkábban három hónap után.¹⁸

A legtöbb a nő a szüléshez hasonlóan, ismerte a magzatelhajtás menetét, eszközeit. A megcsott nők először házi praktikákkal próbálkoztak, majd amikor az otthoni megoldások nem segítettek a bábához fordultak segítségért.¹⁹ A módszerek igen

¹⁴ BFL. XVI.2. 1264/1919.

¹⁵ BFL. XVI.2. 1264/1919.

¹⁶ Deáky 1999: 119.

¹⁷ Deáky 1999: 122.

¹⁸ Deáky–Krász 2005: 120.

¹⁹ Gémes 1987: 7–20. és Deáky–Krász. 2005: 114.

széles palettán mozogtak. Gyakorta éltek közvetlen fizikai beavatkozásokkal, mint a méhbe való felpiszkálás, felszúrás kihegyezett lúdtollal, fakanállal, fadarab véggel, felszúrás szeggel, katéterrel, bicikli küllővel, egyéb növényekkel, de arzént, higanyt is bevetettek a siker érdekében. Volt rá példa, hogy egyszerűen kézzel hajtottak el gyereket. Ujjal méhszájtágítást végeztek, illetve a méhszájat hegyes körömmel csipkedték meg. Ezt a beavatkozást általában a parasztbábák végezték.²⁰

A magzatelhajtásnak számos oka lehetett. A Tanácsköztársaság idején is elterjedtek voltak olyan nézetek, mint amilyeneket August Bebel műveiben is olvashatunk, miszerint a nő hazudozásra, irigységre, féltékenységre hajlamos, illetve magzatát hiúsága miatt hajtja el.²¹ Ezen túlmenően találkozhatunk még Buza László 1908-as női kriminalitásról írt munkájában a nők terhességtől, elhízástól, társadalmi megvetéstől való félelmével, illetve a lustaság, a kényelem szeretetével, mint amely okok magzatuk elhajtásához vezérli őket.

Mindenképp meg kell különböztetnünk a házasságban és a házasságon kívüli teherbeesést: amíg a férjezett nők gyakran gazdasági okokból hajtának végre magzatelhajtást, addig a hajadont, vagy a házasságon kívül teherbe esett férjes asszonyt a szegénytől való félelem hajtja erre. Tádicsné is ezért követte el tettét, mert *”félt, anyósától, saját szüleitől, félt a falutól és különösen félt hazajövő urától. Ezt a félelmet nem lehet eléggé hangsúlyozni és nem lehet eléggé méltatni. Aki valamilyen közösségben él és akar élni, az kénytelen ennek a közösségnek értékítéletét a világ dolgai felől elfogadni és magáévá tenni, mert a közösség el lehet minéltkülünk, de mi nem lehetünk el a közösség nélkül (...) Tádicsné ezt nem akarta, az ő primitív lelkével nem is tudta ezt akarni. Ő csak azt látta, hogy rettenetes ellentét van az ő cselekedete és a közvélemény u.n. erkölcs között, és mert ő tovább is ott akart lakni a faluban, hiszen hová menjen három gyermekével és kis gazdaságával, ennél fogva megalkudott a falu erkölcsével és rászánta magát magzata elhajtására.”*²² – írja az orvos.

Láthatjuk, Tádicsné retteget környezete megvetésétől, ami nem csoda, hisz a törvénytelen gyermek és anyjának a társadalomban betöltött helyzete is sérült volna a gyermek világra jöttével. Ha a gyermek megszületik, az anya szégyenfoltjává válik, és nem csak az anyát, de törvénytelen gyermekét is megbélyegzik.²³ Már a születési anyakönyvbe is bekerült a gyermek kétes származása. A gyermek az élet minden területén hátránnyal indult. A teljes életúthoz mind a két szülő családi hátterére, támogatására szükség volt. Az apa az esetek többségében nem érzett felelősséget gyermeke iránt, a törvények szerint nem is tartozott felelősséggel érte. A törvénytelen gyermek élete végéig magán hordozta a fattyú megbélyegzést. Lányokat sem szerették szüleik ezekhez a szerelemgyerekekhez adni, mivel apai ágról nem járt

²⁰ Lásd bővebben Gémes 1987.

²¹ Bebel 1919: 150.

²² BFL. XVI. 2. 1264/1919.

²³ Dénes 1919: 6–7.

örökség, így a törvénytelen gyerekek vagy nem is jöttek a világra, vagy lelencházba adták őket. Természetesen arra is találunk példát, hogy az anya családjához vagy dajkaságba adta a kicsit, ő maga pedig szolgálatba állt, hogy eltartsa gyermekét. Az első világháború idején a katonák beszállásolása alatt, mint esetünkben is, nő a törvénytelen, hadigyermekek száma.²⁴

A megesett lányoknak, asszonyoknak nem csak a falu szájától kellett tartania, hanem vállalnia kellett a magzatelhajtásért járó evilági és túlvilági büntetést is. 1878 és 1956 között a Csemegi kódex rendelkezései szerint a napvilágra jutott házasságon belül elkövetett magzatelhajtást 3 év, tiltott viszonyból fogant gyermek elhajtásáért pedig 2 év fegyházbüntetés járt. A magzatelhajtó az anya büntetését kapta. Kivételt képzett ez alól, ha nyereségvágyból követte el a segítő az abortuszt, akkor akár 5 évet is kaphatott. A nő halálával végződő beavatkozásokért pedig 10-től 15 évig terjedő szabadságvesztés járt.²⁵ A túlvilági büntetés ígérete is félelmet keltetett az anyában és segítőjében, hiszen a népi kultúrában úgy tartották, hogy az az anya, aki megöli gyermekét annak a túlvilágon meg kell ennie az elhajtott gyereket, kígyók szívják a mellét és a másvilágon kell megszülnie elhajtott gyermekét.²⁶

A Tanácsköztársaság magzatpolitikája

A Tanácsköztársaság magzatpolitikájában éles változást láthatunk. A kommunista ideológia szerint az őskommunizmusban a nő nem volt elnyomva, ekkor a törvénytelen gyermek fogalma sem létezett. A kommunisták a házasság intézményét felesleges tehernek vélték, így a családi kötelekeket is másodlagosnak tartották. Értelmezhetetlen volt számukra a törvénytelen gyermek jogi kifejezés. E felfogás szerint ez a fogalom nem létezett. Az új rendszer 1919. március 26-i rendeletében eltörölte a törvénytelen gyermek jogi terminust: *„mindazok a jogok és kötelezettségek, amelyek a törvényes házasságból született gyermekeket megilletik csorbíthatlanul kiterjednek azokra a gyermekekre is, akik házasságon kívül születtek”*²⁷ de ezt 1920-ban érvénytelennek nyilvánították.²⁸

A Tanácsköztársaság idején hogyan vélekedtek a magzatról az ideológusok? A rendszer ateista létéből következik, hogy nem követte a keresztény értékrendet, nézeteket a magzat lelkével kapcsolatban, kifejezetten az anya testének részeként tekintett a születendő gyermekekre. A Kísérleti Kriminológiai Osztály egyik orvosa Balassa doktor²⁹ Tádics Józsefné környezettanulmányában a következőket írta: *„Az orvosok szerint a méhmagzat nem él, ez csak része az anyatestnek, ennél fogva*

²⁴ Deáky 2011: 104–117.

²⁵ Deáky–Krász: 2005: 118.

²⁶ Deáky–Krász 2005: 118–121.

²⁷ A Forradalmi Kormányzótanács VII. sz. rendelete. 17.

²⁸ Deáky 2011: 104–117.

²⁹ A doktorról nevén kívül más információval nem rendelkezünk.

az anya azt tehet vele, amit akar” illetve még a következőket olvashatjuk „a nőnek szuverén joga különben is azt meghatározni, hogy mikor akar anya lenni, és amikor anyasága azt okozná, hogy gyermeke rossz feltételek közt születne meg (...) akkor joga van az anyaságát megakadályozni.”³⁰ A szakvéleményt író orvos, Balassa doktor és társai vajon ismerhették az ideológus Lenin vélekedését? Lenin *A munkásosztály és a neomalthusianizmus* című munkájában arról értekezik, hogy hatályon kívül kell helyezni minden, olyan törvényt, „amely üldözi az abortuszt vagy a preventív intézkedésekről szóló orvosi munkák terjesztését.”³¹ A munkát csak az 1950-es években fordították le magyarra, nem tudjuk, hogy a Tanácsköztársaság orvosai ismerhették-e a fent hivatkozott részletet, az viszont biztos, hogy August Bebel művei ismertek voltak hazánkban 1919-ben. Bebel *A nő és a szocializmus* című munkájában kifejti az emberek félelmét a túlnépesedéssel, úgy gondolja, hogy a nők inkább a preventív szerekhez nyúlnak, mint a házasság megtagadásához. Ezért legálissá kell tenni a preventív szereket, és a törvénytelen gyermek helyzetét mielőbb meg kell szüntetni.³² Balassa doktor is így érvel a törvénytelen gyermek tekintetében „Neki (Tádcsnénak) joga van meghatározni, hogy boldogságra, vagy boldogtalanságra szüljön-e gyermeket. Emberi érdekek és faji érdekek egyenesen azt parancsolják, hogy ne lehessen ember, aki tisztára születési tényével, tehát teljesen ártatlanul rosszabb helyzetben legyen, mint a „törvényesen” született, pedig ma még, a ki nem alakult új társadalmi rendben, a család fennállása idején, ez még így van.”³³

A Tanácsköztársaság idején a női emancipáció részének tekintették az abortuszt. A *Vörös Újság* már április 5-én kijelentette, hogy „a nő önrendelkezési joga szent”,³⁴ továbbá a „nő gazdaságilag és ugyanabban a pillanatban nemileg is felszabadult.”³⁵ Több mű³⁶ és számos újságcikk is született a nő egyenjogúsításának témájában. Bebel szerint a szocialista társadalomban a nő a férfival teljesen egyenjogúvá válik „testi és szellemi erejét teljesen kifejtheti és érvényesítheti”. Szabadon választhat magának szakmát, párt „szerelmi választásában szabad és független, mint a férfi” és csak is a vonzalom határozhatja meg a férfi és a nő közötti kapcsolatot. A nemi élet magánügyvé válik. Az önmegtartóztatásban élők, akik nem élnek ki „állati ösztöneiket”, amik egyenrangúak a „szellemi ösztönökkel”, öngyilkosságba menekülnek, vagy megbolondulnak.³⁷ „A szocialista társadalom nője egyéni cselekedeteiért semmiféle

³⁰ BFL. XVI.2. 1262/1919.

³¹ Lenin 1987: 289.

³² Bebel 1919: 139–145.

³³ BFL. XVI.2. 1262/1919.

³⁴ *Vörös Újság* 1919. április 5.

³⁵ Uo.

³⁶ Dénes Zsófia (1919): *A nő a kommunista társadalomban*; Kollontaj Alexandra (1919) *A dolgozó anya*, Rudas Zoltán (1919): *A kommunista társadalom erkölce*; továbbá szerző nélküli kiadvány *A nő felszabadulása a kommunista társadalomban*

³⁷ Bebel 1919: 449–450. és 101–110.

felelősséggel nem tartozik sem férfi társainak, sem magának a társadalomnak, csak abban az esetben, ha cselekedete a közre nézve káros volna.” A polgári erkölcsnek megszűnik az a felfogása, miszerint a férfi több mindent megengedhet magának.³⁸

Ezzel az ideológiai háttérrel a Kísérleti Kriminológiai Osztály orvosai is egyetérthettek, amikor a kielégítetlen nemi vágy érvét alkalmazzák Tádicsné védelmében, amivel erkölcsileg és jogilag is felmentik az anyát. Tádicsné „*vágyát követve engedett az orosz fogoly csábításának.*”³⁹ „*Ha ismerjük az életet és az emberi szervezetet, akkor tudjuk, hogy a vágy ép oly mértékben megvan a nőben, mint a férfiban. És ha tudjuk, hogy a ki nem elégítettség mily feszültséget okoz a férfiúi szervezetben, akkor nem hunyhatunk szemet az előtt, hogy mily erős lehetett ez a vágy Tádicsnéban, aki évek óta nem élt férfival.*”⁴⁰

Hasonló sorokat olvashatunk *A nő felszabadulása a kommunista társadalomban* című kiadványban. A kiadvány névtelen szerzője szerint – amely az új nőképet sugallja olvasóinak – a kommunista nő megéli szexualitását, vágyait, karriert épít, de mindezek mellett a jó anya megtestesítője is egyben. Az új társadalmi rend lehetővé fogja tenni a nő „*testi és lelki vágyainak konfliktus nélküli kielégítését.*” Az új társadalom megvédi az anyát, olyannyira, hogy a terhesség ideje alatt is óvják a nőt, kötelezővé teszik a rendszeres orvosi vizsgálatokat, mentesítik a dolgozónőket a munka alól a magzat egészséges fejlődése érdekében. Az dolgozó nő terhessége idején ugyanúgy megkapja bérét, és nem segélyezés formájában. A segély kifejezés eltűnik a köznyelvből, mivel az anyaság termelő munkává válik a következő nemzedék felnevelésével, „*a házasságban élő és gyermekneveléssel foglalkozó nő munkáját is társadalmi értéknek tekinti (az új rendszer).*”⁴¹ A kommunisták az anyák számára megkönnyítik a gyerek körüli teendőket, így a dolgozó nőnek nem kell lemondania az anyaságról. A terhesség, szülés utáni időszakban háztartási alkalmazottat tarthatnak az anyák, illetve 16 hét fizetett szabadságban részesülnek, a segélynek, az anya bérénel másfélszer nagyobb összegnek kell lennie.⁴² Az elképzelések szerint az elvállalt anyasággal párhuzamosan létrehozzák a segítő intézményeket, a kisdédóvót, a gyermekkerteket, a bábaképzést pedig tudományos színvonalra emelik, illetve a bábává vált asszonyok legmagasabb fizetési kategóriába kerülnek.⁴³ Korábban is voltak óvodák, gyermekkertek, de nem a kommunizmus jegyében, így ezek az új rendszer számára elfogadhatatlanok. Az új rendszer anya- és gyermekvédelmi törekvéseit országszerte kívánja érvényesíteni és mindenki számára elérhetővé tenni.

Az ideológiai színezettel átítatott *Vörös Könyvek* és a Kísérleti Kriminológiai Osztály orvosának vélekedése szerint, csak is az új társadalmi rend, a szocializmus képes

³⁸ Rudas 1919: 29.

³⁹ BFL. XVI.2. 1264/1919.

⁴⁰ BFL. XVI.2. 1264/1919.

⁴¹ A nő felszabadulása a kommunista társadalomban 1919: 5.

⁴² A nő felszabadulása a kommunista társadalomban 1919: 7–8. és Kollontaj 1919: 12–22.

⁴³ Dénes 1919: 14–18.

a nőket emancipálni, a gyermekvállalás pedig – Alexandra Kollontaj gondolataival élve – „*átalakul a nők legmagasabb örömévé és boldogságává*”⁴⁴

Láthatjuk a szocialista nőkép, a szocialista nő testképe eltér a korábban kialakított vélekedésektől. Korábban elkülönítették a prostituált és a tisztességes családanya testét, a szocialista ideológia 1919-re valamelyest összemosta a két testről kialakított vélekedést. A századforduló idején az orvosi, kriminológiai irodalom megkonstruálta a prostituált testét.⁴⁵ Általánosságban elmondható, hogy az közvélekedés járta, hogy a prostituált teste a tisztességes nőéhez képest meddő, nimfomán alkat, aki a szexuális vágytól túltelítve megrontja a férfiak erkölcsét, ragályos nemi betegségek terjesztője, és a szexuális gyönyörökön kívül semmi más nem érdekli. Ennek a ragályos testnek az ellenpólusaként létezett a tisztességes háziasszony képe, aki termékeny, szereti a férjét, gyermekeit, testét aláveti a férfi akaratának, a szexuális együttlétet nem élvezni, csupán gyermeknemzés céljából történik meg a szexuális aktus.⁴⁶

A Tanácsköztársaság idején kiadott könyvek, nyomtatványok, kiadványok egy harmadik diskurzust tárnak elénk. Megszűnik a prostitúció – legalábbis az ideológusok vélekedése szerint, hiszen a prostitúciót az új társadalmi rend megszünteti. A megkonstruált nőképbe beletartozik a korábban prostituáltakkal párosított nemi vágy, de egyben a jó anya, megtestesítője is lesz a kommunista nő, aki a férfival egyenrangúvá válik.

Feminizmus, pszichoanalízis, ideológia

A feminista és a szocialista mozgalmak kölcsönösen ismerhették egymás munkásságát.⁴⁷ A feminizmust a női osztály elnyomásaként és a férfiosztály elleni harcaként is értelmezhetjük, a kommunisták valószínűleg így is értelmezték. „*A feminista, vagyis más szóval: női szempontot érvényesítő mozgalmak igenis összeesnek a szociális mozgalmakkal, bár nemcsak osztályharcot hirdetnek, de ezenfelül a nemi függetlenség kiküzdését is célul tűzték*.”⁴⁸ A feministák elsődleges célja a szabad életpályamodell választás, a szabad szerelem, párválasztás, egyszóval, a női egyenjogúság minden tekintetben. A választójog nem célja, hanem eszköze a feminista mozgalmaknak. A hazai feminizmus a századforduló idején, pontosan 1904-ben a Feministák Egyesületének létrejöttével alakult ki. Pártok fölötti, neutrális mozgalomként jött létre. A szociáldemokraták, a kommunisták nem kedvelték, sőt támadták a mozgalmat, azzal érveltek, hogy a Feminista Egyesület csak a kiváltságos nőknek kedvez, csak is számukra kíván politikai jogokat szerezni.⁴⁹ „*Minden öntudatos női mozgalom*

⁴⁴ Kollontaj 1919: 22.

⁴⁵ Lásd például: Lombroso 2004., Schreiber 1917.

⁴⁶ Vargha 2005: 166–198. és Mátay 2003: 3–28.

⁴⁷ A művek gyakorta hivatkoznak Jánossy 1911 és Wirker 1913 műveire.

⁴⁸ Dénes 1919: 6.

⁴⁹ Acsády 1999: 295–309.

– amely túlnőtt az úgynevezett polgári azaz álnőmozgalom osztálybástyás keretein – éppúgy tökeellenes, éppúgy elsősorban gazdasági mozgalom megszületése percétől fogva, éppúgy követeli a bér munka által függetlenített egyén részére az egyenlő jog és egyenlő kötelezettség törvényét, mint a szoros értelemben vett proletármozgalom.⁵⁰

A pszichoanalízis – ahogy Nyugat-Európa számos országában – Magyarországon is rohamosan terjedt az értelmiség különböző fórumain, a *Nyugat*, a *Gyógyászat*, a *Huszadik Század* hasábjain, illetve a Galilei Kör, a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának gyűlésein. A megszülető tudomány új nézőpontot jelentett, amely más megközelítésbe helyezte az ember pszichés működését, személyiségfélődését, társas viszonyait.⁵¹ Hazánkban Ferenczi Sándor volt az első számú követője Freudnak, aki jó barátságot ápolt a mélylélektan atyjával. A pszichoanalízisnek a Kommün előtt igen mostoha sors jutott osztályrészül. Már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt tervbe vették az egyetemen a pszichoanalízis tanszék felállítását, de az egyetem vezetése mindig megbuktatta a javaslatot. A Tanácsköztársaság idején a vezető politikusok a felsőoktatásban nagy horderejű változásokat akartak, reformokkal igyekeztek felzárkózni a nyugathoz, olyan tudósokat emeltek fel egyetemi székekre, akik addig csak a tudomány periferiáján mozoghattak. Gondolok itt Ferenczi Sándorra, akit a világon elsőként neveztek ki pszichoanalitikus minősítésben egyetemi oktatóvá 1919. április 25-én. Így a Kommün – ugyan antidemokratikus eszközökkel –, de utat engedett a mélylélektan tudományának, immáron intézményesült formában.⁵² Ennek a modernizációnak az eredménye a pszichoanalízis megjelenése az egyetemen. A Ferenczi által vezetett Pszichoanalitikai Tanszékre többek között Hermann Imrét, Hárnik Jenőt nevezték ki tanársegédnek.⁵³

Az új tudományt, a mélylélektant megtűrték. Ekkor még nem zárta ki a marxista, leninista ideológia a lélektant, ez csak később történik meg.⁵⁴ Sőt kifejezetten baloldalinak tekintették, ami nem az eszmékben jutott kifejezésre, hanem az emberi kapcsolatokban jelent meg, többek között megemlíthetjük Kunfi Zsigmond és Ferenczi Sándor, vagy Ferenczi és Dénes Zsófia barátságát. A pszichoanalízis átítatta a korabeli magyar értelmiség gondolatvilágát, olyannyira, hogy ez a korszak művészeire is nagy hatást gyakorolt, amelyet műveikben nyomon követhetünk (elég Kosztolányi Dezső Édes Anna című művét megemlíteni).⁵⁵

⁵⁰ Dénes 1919: 6–7.

⁵¹ Mészáros 2008: 45–47.

⁵² Mészáros 2008: 50–56.

⁵³ Erős 2011: 89–91. és Erős 2009: 4–5.

⁵⁴ Erős 2011: 89–91.

⁵⁵ Harmat 1993: 58.

Összegzés

Az iratokban szereplő egyének további életét nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy az orvosok Tádics Józsefné felmentését és Janicsek Józsefné büntetését javasolták. Kutatásaim során nem találtam meg a Forradalmi Törvényszék és a Budapesti Királyi Törvényszék anyagai között Tádicsné peranyagát, sajnos még hasonló esetre sem bukkantam, így csak az orvosok véleményére támaszkodhatunk az anyag elemzésekor.

Statisztikai adatokkal nem rendelkezünk a magzatelhajtásokról, mivel ezeket minden esetben titkolták, s csak ritkán derült fény egy-egy esetre. A Kísérleti Kriminológiai Intézet orvosának vélekedése az abortuszról arra enged következtetni, hogy a rendszer az emancipációval a nők politikai elköteleződését, megnyerését kívánta elérni. A Tanácsköztársaság magzatpolitikájának ellentmondásossága nem hagyható szó nélkül. Nem alakulhatott ki 133 nap alatt egységes politika. Az abortusz esetleges legalizálásával a női egyenjogúság lépett volna életbe szocialista felfogással a női és a férfi osztályharcnak akartak véget vetni. A nőknek joguk volt a szerelemhez, a gyermekhez akár apa nélkül is, ugyanakkor a törvénytelen megbélyegzés megszüntetésével a népességszámot akarta növelni a rendszer, hogy az ezen okból végrehajtott magzatelhajtások és csecsemőgyilkosságok száma csökkenjen.

A Kísérleti Kriminológiai Osztály orvosai a keresztény hitvallással szemben az anyaméhben fejlődő gyermeket az anya részének tekintették, s ezáltal az anya kizárólagos jogának tartották, hogy a magzat életéről, mint saját teste részéről döntsön, ezáltal legalizálva a magzatelhajtást. A közvélekedés és a szakirodalom is csupán a Ratkó-korszak abortuszellenességéről beszél, a Tanácsköztársaság alatti éra felfogása kevésbé ismert a történetírásban.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára:

XVI. 2. Kísérleti Kriminológiai Osztály iratai, Tádics Józsefné Magyarics Anna anyaga 1264/1919.

A Forradalmi Kormányzótanács VII. sz. rendelete. 17. In. *A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei 1919. március 21–április 9.* Szerkesztette: Pongrácz Jenő. Magyar Szocialista Párt kiadása, Budapest, 1919.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A nő felszabadulása a kommunista társadalomban. 1919. Budapest.

Buza László 1908: *A női kriminalitás.* Sárospatak.

Dénes Zsófia 1919: *A nő a kommunista társadalomban.* Budapest.

- Ferenczi Sándor 1914 : Büntények lélekelemzése. *Szabadgondolat*. 1914. 1. 13–15.
- Ferenczi Sándor 1919: Pszichoanalízis és forradalom. *Új Forradalom* 1919. 1. 5–6.
- Jánossy Gábor 1911: *A feminizmus Magyarországon*. Szombathely.
- Kollontaj, Alexandra 1919: *A dolgozó anya*. Budapest.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1987: A munkásosztály és a neomalthusianizmus. In. Marx/Engels/Lenin: *A népesedési kérdésről*. Budapest, 287–290.
- Lombroso, Cesare – Ferrero, Guglielmo 2004: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*. Durham.
- Rudas Zoltán 1919: *A kommunista társadalom erkölce*. Budapest.
- Temesváry Rezső 1918: *Anyavédelmi törekvések Magyarországon*. Budapest.
- Schreiber Emil 1917: *A prostitúció*. Budapest.
- Wirker István 1913: *A feminizmus*. Budapest.
- Acsady Judit 1999: A magyarországi feminizmus a századelőn. In. *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I*. Debrecen, 295–309.
- Bónis György 1959: Adatok a Budapesti Forradalmi Törvényszék történetéhez. *Levéltári Közlemények* (29.) 1. 293–313.
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*. Budapest
- Deáky Zita 2011: *Jó kisfiúk és leánykák. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Budapest
- Erős Ferenc 2009: Ferenczi Sándor professzori kinevezése háttér és kronológia. *Thalassa* (20.) 4. 3–28.
- Erős Ferenc 2011: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben*. Budapest.
- Gémes Balázs 1987: *A népi születésszabályozás, magzatelhajtás, Magyarországon a XIX–XX. században*. Budapest.
- Gödöny József 1969: Kriminológiai törekvések a Magyar Tanácsköztársaságban és az Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet. *Belügyi Szemle*, (7.) 3. 80–86.
- Harmat Pál 1993: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Budapest.
- Kádár Imre 1959: Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet a Tanácsköztársaságban. In. *Jogtudományi Közlöny*, (14.) 9. 472–486.
- Mátay Mónika 2003: Egy prostituált lemeszárlása: a város, a nő és a bűnöző. *Média-kutató*. tavasz–nyár 3. 7–28.
- Mészáros Judit 2008: „Az Önök Bizottsága” Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció. Budapest.
- Vargha Dóra 2005: A bűn medikalizálása. *Budapesti Negyed*. (szerk) Csapó Csaba – Mátay Mónika. (13.) 1–2. 166–198.
- Bebel, August 1919: *A nő és a szocializmus*. Budapest.

A vezér két teste

*A test szerepe Horthy Miklós vezérkultuszában**

Ravaszh László dunamelléki református püspök 1931. december 6-án, a kormányzó névnapján elmondott prédikációjában a magyar nemzetet „egy élő testnek” nevezte, majd hozzátette, hogy „ennek a testnek mennyire élő tagja a mi kormányzónk”. Azt már nem tudta egyértelműen eldönteni, hogy a kormányzó a nemzet „szívével”, „fejével”, „homlokával”, „szemével” vagy a „kezével” azonosítható-e leginkább, mindezt nem is tartotta túlzottan lényegesnek, minekutána legfontosabb szerinte az, hogy „minden magyar ember ő benne érzi magát”.¹ A nemzet és a vezér testére vonatkozó utalások – a kortárs vezérkultuszokhoz hasonlóan – tehát az 1919 és 1944 közötti hivatalos Horthy-kép alkotóelemének tekinthetők.² Milyen összefüggésekben került ezekre sor? Milyen szerepet töltött be a test a Horthy Miklós személyéhez kapcsolódó diskurzusban?

A Horthy-kultusz a magyar történelem egyik válságperiódusának a terméke: a jelenség az 1918 és 1920 között történtek, így a háborús vereség, a Tanácsköztársaság, a román megszállás és Trianon, stb. következményeként értelmezhető. A Horthy Miklósról kialakított kép szerint egyedül ő volt „alkalmas” a válságjelenségek leküzdésére, az elvesztett nemzeti nagyság helyreállítására, kizárólag ő volt méltó a követésre. Ő testesítette meg mindazt, amit a követői el kívántak érni.³ Ez a Horthy-kép több elemre osztható fel,⁴ amelyek együttesen és külön-külön is a fenti tételt igazolták: Horthy nélkül nincsen jövője a magyarságnak, az a helyzet, amelybe a magyar nemzet belekerült, csakis az ő iránymutatását követve küzdhető le. A vezérkép egyes elemei a vezér és a nemzet viszonyát érzékeltették. Eszerint Horthy és az ő követői között „szétszakíthatatlan” kötelékek léteztek, a nemzet egésze felsorakozott mögötte. A személyéhez kötődő évfordulókat így az „egész nép”, „minden magyar” ünnepelte a kultikus kijelentések szerint. A nemzet tehát egy nagy család, összetartó

* Az előadás tanulmány verziója – azonos címmel – megjelent már a *BUKSZ* 2014/1. számában (45–49.).

¹ *Az Est*, 1931. december 8. 6.

² Ez is kiválóan jelzi, hogy „a test mindig valamilyen diskurzusba vagy narratívába íródik bele, s mint ilyen nyelvi konstrukció”. Földesi 2011: 3. A kortárs kultuszok közül lásd például Kershaw 2003: 101–102., 104., 107–108.

³ Ennek elméleti háttéréhez lásd Cassirer 1997: 39–40.

⁴ Ehhez lásd például Turbucz 2010.

közösség.⁵ Ebben az összefüggésben, a vezér és a vezetettek kapcsolatának jellemzése terén töltött be lényeges szerepet a test Horthy vezérkultuszában.

Horthy Miklós a nemzet megtestesítője

A „vér a vérünkéből”, a „test a testünkéből” kifejezéseket emberek, családok, nemzetségek, a megválasztott király és az alattvalói összetartozásának kifejezésére már a Bibliában is alkalmazták.⁶

Az ehhez hasonló kijelentések megtalálhatók voltak a Horthy születés- és névnapjain (június 18. és december 6.), a kormányzóválasztás (március 1.) és a budapesti bevonulás évfordulóin (november 16.) megjelent méltatásokban, vezércikkekben, tudósításokban, ahogyan az évfordulós ünnepségeken elmondott beszédekben és ünnepi prédikációkban is. A fővezér, majd a kormányzó vidéki útjai is fontos szerepet töltek be a kultuszépítésben. 1920. január 6-án például a *Kecskeméti Közlöny* hasábjain a következő felhívás jelent meg, egy hónappal a fővezér látogatása előtt:

„Ebben a gyászos időben az isteni gondviselés küldöttjéül kell tekintenünk Horthy Miklóstra, ki vér a vérünkéből, test a testünkéből s kinek ereje, bátorsága, képessége van hozzá, hogy Magyarországunknak tekintélyt adjon és szerezzen befelé is, és kifelé is, hogy ebből az irtózatoss, halálos magyar összeomlásból egy új ezredévre talpra állhassunk. Kecskemét Népe! Erre a szent, nagy magyar föladatra adjatok erőt, lelkesedést, bizalmat a fővezérnek hatalmas arányú, méltó ünneplésekkel!”⁷

Soltész Elemér protestáns tábori püspök 1933. december 6-án, a kormányzó névnapján tartott tábori istentiszteleten hasonlóan fogalmazott.⁸ Horthy hetvenedik születésnapján, 1938. június 18-án, Antal István, az igazságügy-minisztérium államtitkára a magyar történelem egészében helyezte el a kormányzó alakját, amikor a következőket mondta:

„A magyar nemzet sajnos évszázadokon át meg volt fosztva attól a történelmi és erkölcsi erőttől, hogy saját testéből való test és saját véréből való vér tartsa kezében az ország kormányrúdját és olyan államfő álljon az állam legfelsőbb alkotmányossági posztján, aki miközülünk, a magyar fajból származva, szívében éli a magyar fájdalmakat és lelkében érzi a magyar élet összes nagy problémáit.”⁹

⁵ Lásd például Turbucz 2009: 194–195.; Turbucz 2011a: 455–456.; Turbucz 2011b: 40–41.

⁶ Lásd 1Móz 29:14; 1Móz 37:27; 2Sám 5:1–2; 2Sám 19:13–15; 1Krán 11:1–3.

⁷ *Kecskeméti Közlöny*, 1920. január 6. 2.

⁸ *Az Est*, 1933. december 7. 9.

⁹ MNL-OL K. 428. a) 1938. június 18. 35.

A különböző évekből vett idézetek jól jelzik, hogy „vér a vérünkéből” és a „test a testünkéből” kultikus kijelentések végeredményben rövid kiegészítések, közbeszúrások voltak a vezérkép többi eleme (a „szebb jövő” ígérete, az Isten küldötte stb.) mellett. Eszerint Horthy Miklós, a nemzet vezére „közülünk való”, származása, érzései, gondolatai a „mieinkkel” azonosak, egy „közülünk” („sorsközösségben él velünk”), „velünk” érez, ismer „minket”, pontosan tudja, hogy kik „vagyunk”, mit is „akarunk”, illetve, hogy hová „tartunk”. Egy nemzeti vezérnek ezt pontosan kell tudnia. Antal István beszéde ráadásul történelmi kontextusban helyezte el ezt a kérdést. Szerinte ugyanis évszázadokon keresztül nem volt olyan államfő Magyarországon, mint Horthy, aki „közülünk való”, emiatt „szívében éli a magyar fájdalmakat és lelkében érzi a magyar élet összes nagy problémáit”. Így például a Habsburg-dinasztia sosem válhatott nemzeti dinasztivá, a Habsburg uralkodók nem váltak nemzeti uralkodókká. Ezzel szemben a kormányzó igen, mert ő a nemzet testének része, „test a testünkéből”, sőt, nemcsak annak alkotó-eleme, hanem – mint látható lesz – a nemzet szimbóluma.¹⁰ Azaz, ő maga a nemzet.

A fentiekből logikusan következik a kultikus interpretáció szerint, hogy Horthy a nemzeti törekvések, a magyarság („milliók”) érzéseinek megismeréséhez vált. Ráadásul ez meglehetősen hamar megjelent a Horthy-képben. A *Mezőkövesd és Vidéke* írta 1919. december 14-én:

„Egy név, amelyet milliók és milliók hordoznak az ajkukon és szívükben, egy név, amely Kossuth Lajos óta soha nem volt annyira megtestesítője milliók eszményeinek és legszen-
tebb érzéseinek, mint e nemes magyar katona.”¹¹

Az üzenet közel húsz évvel később sem változott:

„A magyar nemzet vezére, akiben minden erőfeszítésünk, minden törekvésünk és minden egészséges életösztönünk testet ölt, akinek személyében egyesül és összpontosul az egész gazdag és bonyolult magyar valóság, elérkezettnek látta az időpontot, hogy közvetlenül forduljon az országhoz [utalás Horthy Miklós 1938. április 3-i rádióbeszédére].”¹²

Azon túl, hogy Horthy Miklós testesítette meg a magyar nemzet törekvéseit, ő volt a nemzet időtlenített (örök) erényeinek, főbb tulajdonságainak is a megtestesítője. A legfontosabb nemzeti erények közé – a kormányzót méltató cikkek és beszédek szerint – a katonai vitézség, a lovagiasság, a bátorság, a magyar föld szeretete, „a magyar nép iránti patriarkális atyai érzés” és a keresztény hit tartozott.¹³

¹⁰ Vö. Olasz 2007: 70.

¹¹ *Mezőkövesd és Vidéke*, 1919. december 14. 1.

¹² 8 *Órai Újság*, 1938. április 5. 3.

¹³ Lásd például Fabinyi 1943: 5–6.; *Pesti Hírlap*, 1938. június 19. 1.; *Reggeli Magyarország*, 1941. június. 18. 5.; Általában a vezér személye szimbolizálja az adott rendszer alapvető értékeit. Taylor 2009: 154.

Ezek azok az „örök magyar erények, [...] amelyek mindig naggyá tették a nemzetet”¹⁴ A nemzet megtestesítője képét erősítette, hogy a földjét művelő kormányzót „gazdaként”, „magyar úrként” és „vitéz” katonaként is méltatták.¹⁵ Így bizonyos tekintetben hétköznapi, mindennapi keretek között, mások által is ismert kontextusban mutatták be őt. A földművelés és a katonáskodás ugyanis olyan tevékenység, amely az egyszerű emberek életében is jelen van. Ezen a ponton tehát a vezér nem emelkedik ki a magyar emberek közül, hanem velük egy szinten van, egy „közülük”, hozzájuk hasonló.¹⁶ A *Levente* szerint „a magyar nép tündöklő emberi és katonai erényei testesülnek meg” benne, ráadásul Horthy a „nép vágyainak, reményeinek, gondolkodásának, jellemének és nemzeti álmainak kifejezője”.¹⁷ A nemzetnek így nincs oka félnie a jövőtől, mert vezére, minden kiváló és „örök” magyar tulajdonság birtokában van. Horthy tökéletes nemzeti vezér. Az „örök” jelző azt is takarja, hogy maga a nemzet is örök. A fentiek tehát azt jelentették, hogy aki Horthy Miklóstra tekint, magát a magyar nemzetet látja. Erre utalt Ravasz László is: „minden magyar ember ő benne érzi magát”.¹⁸ A Herczeg Ferenc szerkesztésében 1939 őszén megjelent *Horthy Miklós* című reprezentatív kötet egyik tételmondata is ezt az üzenetet erősítette:

„A nép, ha Horthy Miklóst látja, mintegy aranytükörben nézi önmagát. A saját faji vonásait látja az arcán és érzi, hogy joggal lehet büszke a fájára”.¹⁹

Horthy teste tehát a magyarságot személyesítette meg, a vezér egy volt a nemzettel, a nemzet egy volt vezérével.

„Horthy Miklós személyében testesült meg az igazi magyar nemzeti egység és a magyar élet egész történelmi akarata és hatalma. [...] ő jelentette nemzetének számára a stabilitást, s az irányt, amelyet járni és követni kell”.²⁰

Kállay Miklós 1943. június 18-án, a kormányzó születésnapján elmondott rádióbeszédében azt állította, hogy:

¹⁴ *Reggeli Magyarország*, 1943. december 5. 3.; Horthy Miklós kultusza az „örök magyar erények” miatt nemzetkarakterológiai szempontból is értelmezhető, azonban a jelenség nem szűkíthető le kizárólag erre. Lásd Trencsényi 2011.

¹⁵ *Nemzeti Újság*, 1943. június 18. 1.; *Magyar Nemzet*, 1943. június 18. 1.

¹⁶ Povedák 2011: 167.

¹⁷ *Levente*, 1940. március 16. 81.

¹⁸ *Az Est*, 1931. december 8. 6.

¹⁹ Herczeg 1939: 10.

²⁰ *Magyarország*, 1938. június 18. 2.

„Az örökéletű magyarság fiatal erejének, lelkének megtestesülése, megszemélyesítője Horthy Miklós. Amikor Őt ünnepeljük, magunkat becsüljük, amikor Őt köszöntjük, magunk mellett teszünk hitvallást”.²¹

Ebből következően nem tekinthető túlzottan meglepőnek a következő állítás sem:

„Ha [a kormányzó] akar valamit, azt a nemzet is akarja. Ha a nemzet akar valamit, azt ő is akarja. Íme: nehéz időkben csodálatos összhangja a nemzet sorsát irányító legfőbb tényezőknak: a nemzeti akarathoz és a kormányzói akaratnak”.²²

Arra is akadt példa, hogy a vezért a nemzet ereje és egészsége forrásának nevezték. A *Nemzeti Újság* szerint Horthy Miklós volt „a nemzet életerejének megtestesülése”.²³ Eszerint nélküle nem képzelhető el a nemzet fennmaradása, túlélése, mert a vezér teste erőt sugároz, annak érdekében, hogy a nemzet gyarapodjon, fennmaradjon és éljen.²⁴

„A dermedt és ájult testekben ő volt az először megdobbanó szív. Tőle kaptuk akkor – abban a sötét és borult évben [1920-ban] – az életet, s tőle az elkövetkező tizenöt év során erőt és egészséget”.²⁵

A vezérkép azon elemének előfordulása, amely szerint Horthy a nemzet megtestesítője, a kutatásomhoz átnézett országos napilapok alapján²⁶ egyre gyakoribbá vált

²¹ *Pesti Hírlap*, 1943. június. 19. 1.

²² *Pesti Hírlap*, 1939. nov. 16. 1.; Ezen a ponton is érdemes utalni a kortárs vezérképeken belül kimutatható párhuzamokra. Az *Akarat* diadala című filmben a következőket mondja Rudolf Hess a Führerről: „Te vagy Németország. Amikor te cselekszel, a nemzet cselekszik. Amikor te ítélsz, az emberek ítélenek”. Taylor 2009: 167.

²³ *Nemzeti Újság*, 1942. június 18. 1.; Összehasonlításuképpen idézhető az egyik Hitler méltatásból, hogy „A német nemzet elpusztíthatatlan életerejének jelképét látjuk... benne, amely Adolf Hitlerben öltött eleven alakot”. Idézi Kershaw 2003: 107. Itt nincs mód az első világháború utáni vezérkultuszok összehasonlítására, ezek a példák inkább csak illusztrációk.

²⁴ Lafferton 1997.

²⁵ *Budapesti Hírlap*, 1935. március 1. 1.

²⁶ A kutatásom során 18 országos napilapra támaszkodtam, amelyeket igyekeztem a politikai orientációjuknak megfelelően reprezentatív módon kiválasztani. Ennek eredményeként az 1919 és 1938 közötti időszakhoz a radikális jobboldali *Szózat* és a *Függetlenség*, a katolikus klérus szócsövének tekinthető, a Központi Sajtóvállalat által kiadott *Új Nemzedék* és *Nemzeti Újság*, a konzervatív irányultságú *Budapesti Hírlap* és a *8 Órai Újság*, a polgári liberalizmus különféle árgyalatait képviselő *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Esti Kurír*, *Az Est* és *(Az) Újság*, illetve a szociáldemokrata *Népszava* cikkei elemeztem. Az 1938 és 1944 közötti évek kutatásához kiválasztott napilapok listája, néhány lap megszűnése és a szélsőjobboldal megerősödése miatt, részben módosult. Így a már felsorolt lapok mellett – a *Szózat*, a *Függetlenség*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és *Az Est* kivételével – a szélsőjobboldali *Pesti Újságot*, *Összetartást*, *Magyarságot* és *Új Magyarországot*, illetve a konzervatív irányultságú *Magyarországot* és *Magyar Nemzetet* kutattam.

a korszakban.²⁷ A kormányzó születésnapjain 1938-ig még viszonylag ritkán, évente maximum tíz alkalommal volt olvasható, míg a kormányzó hetvenedik születésnapját követően, amikor a Horthy-kultusz elérte a csúcspontját, már több mint 10-szer, 1938-ban 35-ször, 1941-ben 37-szer, 1943-ban 83-szor szerepelt az elemzett cikkekben. Hasonló tendencia figyelhető meg a névnapok esetén is, annyi eltéréssel, hogy egyrészt már az 1930-as években voltak nagyobb értékek (1933: 16; 1935: 14), másrészt, a korszak végén a növekedés nem volt annyira látványos. Emiatt 1943-ban csak 32 alkalommal alkalmazták az újságírók a vezérképnek ezt az elemét. A növekedés oka a kultusz rendszerstabilizációs funkciójának előtérbe kerülése – a szélső-jobboldal megerősödésének ellensúlyozása – volt.²⁸ A korszak végén ugyanis több cikket közöltek az államfőről a napilapok, és a vezérkép egyes elemei is gyakrabban fordultak elő, főként a kultusz azon üzenetei, amelyek a rendszerstabilizációs törekvéseknek leginkább megfeleltek.

Ezzel összefüggésben érdemes megvizsgálni, hogy milyen mértékben és módon alkalmazható a Horthy-kultusz kutatásához Ernst H. Kantorovicz elmélete a király két testéről.²⁹ Eszerint a középkori uralkodók a halandó, természetes fizikai testükön kívül rendelkeztek egy misztikus, halhatatlan politikai testtel is (*corpus mysticum*), amely az államot, a királyságot jelképezte. A misztikus test tehát a közösséget szimbolizálta, aminek része a király és az alattvalók, míg a feje az uralkodó. Ez az elképzelés az egyház misztikus testének fogalmából eredt. Krisztusnak is volt eszerint egy fizikai, halandó teste és egy misztikus, halhatatlan teste. Az utóbbi köré szerveződött az egyház (*corpus Christi*). Az egyház misztikus testének a feje természetesen Jézus Krisztus, a tagjai pedig a keresztyének.³⁰ Kantorovicz elméletét alkalmazhatónak vélem a modern vezérkultuszok elemzéséhez is.³¹ Horthy Miklós kultusza esetében a vezér testére utaló kijelentések – mindig egy nagyobb gondolatmenet részeként – elszórva találhatók meg a kultikus szövegekben. Kifejezetten a vezér testével foglalkozó szöveg – ismereteim szerint – nem született. Miután a Horthyról szóló kultikus szövegek alapos elemzése rávilágít néhány feltűnő hasonlóságra a Horthy-kép és a király két testének elmélete között, az első világháború utáni Magyarországon is lehet e – bizonyos téren módosult – hagyomány továbbéléséről beszélni. Az alapvető különbség

²⁷ Nem tettem különbséget a vezér testére vonatkozó – e tanulmányban bemutatásra kerülő – különböző utalások között, így ezek az értékek minden olyan állításra vonatkoznak, amelyek a vezért a nemzet megtestesítőjeként mutatták be. Az említett összesített értékek az előző jegyzetben felsorolt napilapokra vonatkoznak.

²⁸ Olasz 2007: 71.; Romsics 2007: 17–18.; Dömötörfi 1990: 24.

²⁹ Kantorowicz 1997: 7–23. Az elmélet bonyolultabb, mint itt bemutatom, de az elemzés szempontjából ezt is elegendőnek tartom.

³⁰ Kantorovicz 1997: 194–218., 316., 383., 419–421., 424–425., 436–437.; Rév 2012.; Sinkó 1996: 270.

³¹ A király két testének eszmétörténeti hátteréhez lásd például Kahn 2009.; Kantorowicz elméletét a szovjet típusú vezérkultuszokra is alkalmazzák, bár ez a megközelítés nem teljesen pontos, mert elsősorban a párt szimbolizálta a társadalom halhatatlan testét. Apor 2010: 60–61.

az volt, hogy a nacionalizmus eredményeként Horthy misztikus teste nem a magyar államot, hanem a halhatatlan magyar nemzet közösségét jelképezte, annak időtlennített, „örök” erényeit és főbb tulajdonságait. Értelemszerűen azért sem az államot, a trianoni országot szimbolizálta, mert a magyarság több állam területén élt, márpedig a határon túli magyarok kizárása a vezér vezette közösségből nem volt a korszak szimbolikus politikájának célja.³² Ezen túlmenően Horthy azért sem testesítette meg a trianoni Magyarországot, mert vezérkultuszának központi eleme nem a fájdalom és a megaláztatás felidézése volt, hanem a „feltámadás” és a „szebb jövő” ígérete.³³ Ezzel magyarázható, hogy a képi megjelenítések esetén a történelmi, és nem a trianoni magyar állam volt látható a vezér arcképe mellett.³⁴ Horthy misztikus testének tagja volt minden magyar, aki, mint az idézetek is jelzik, azon keresztül értelmezhetette magát a nemzet tagjaként.³⁵ Onnantól kezdve beszélhetünk Horthy misztikus testéről (a halandó teste mellett, amelyet sportolás, vadászat közben, idealizált portrékon, stb. vizuálisan gyakran ábrázoltak), hogy a kultikus interpretáció szerint a nemzet kiválasztotta, felismerte vezérét, azt a férfit, akiben az örök nemzeti erények megtestesítőjét vélte felfedezni. Ráadásul a magyar történelem bizonyos uralkodóit, mint látható volt, nem tekintette a kortársak egy része a nemzetből származónak. Horthyt viszont igen. Ez azt is jelentette, hogy a nemzet ugyan „öröktől fogva” létezik, de vezetői nem minden esetben testesítették meg a magyarságot. A Horthy-kultusz bemutatásához korlátozásokkal és módosításokkal alkalmazható Kantorovics elmélete, ami tovább erősíti a kultusz vallásos, misztikus jellegzetességeit.

A vezér az állam feje

Értelemszerűen előfordultak olyan kijelentések is, amelyek a magyar állam „fejeként” méltatták a kormányzót, tehát nem a vezér testére helyeződött a hangsúly, hanem a politikai rend, vagy – Ravasz Lászlóhoz hasonlóan – a nemzet metaforájaként alkalmazták az emberi testet. Az előbbire elsősorban a kormányzóválasztással kapcsolatban említhetők példák. Azt a napot ugyanis a magyar történelem új kezdőpontjaként állították be a kortársak, miután a magyar államnak „végre van [...] feje,

³² A királyságot nem is testesíthette meg, miután nem volt megkoronázva.

³³ A kormányzót méltató cikkekben előfordultak utalások a megkínzott, meggyötört és keresztre feszített Magyarország testére, de ezek a (részben már leküzdött) múltat jelképezték. Az irredenta kultusz keretei között ennek több képes ábrázolása is készült. Lásd például Christian – Krasznai 2003.; Zeidler 2009.; Sinkó 1996.

³⁴ Az ország területi integritását, az államot és idővel már a nemzetet is megtestesítette a Szent Korona. Tehát a magyar állam és a nemzet egységének szimbolikus kifejezésére, megtestesítésére korábban is történt kísérlet.

³⁵ Vö. Apor 2010: 60.

amely az erőt és hatalmat képviseli bent és kifelé is”.³⁶ 1920. február 4-én jelentek meg *Az Est*-ben az alábbiak:

„Nem állhat fej nélkül az ország, mert a fejetlenség azt jelenti, hogy nagyon is sok feje van, ami a legnagyobb fejetlenséget jelenti. Valaki kell, akit a közbizalom mindnyájunk fölé helyezzen, aki megtestesítse az alkotmányt, kell valaki, aki tud parancsolni”.³⁷

A politikai rend hierarchiájának kifejezésére a kultikus szövegek az emberi test metaforáját is alkalmazták.³⁸ Ráadásul ezzel kapcsolatban is kimutathatók eltérések. A katolikus sajtó egyik vidéki képviselője, a *Dunántúli Hírlap*, például az ideiglenességet hangsúlyozta: „végre van fejünk, ki elkészíti útját annak, ki eljövendő”, akinek „fején Szent István koronája tündököl majd”.³⁹ Horthy Miklós a legitimista álláspont szerint tehát csak átmenetileg vezére, „feje” a magyarságnak.

A sportoló vezér

A tanulmány eddigi részében Horthy misztikus testéről volt szó. Érdekes két szempontból, röviden a természetes testére is utalni.

A Horthy életéről szóló összefoglalók (cikkek, beszédek, stb.) szinte kivétel nélkül kiemelték, hogy a kormányzó rendszeresen sportol (vívás, lovaglás, céllövés), így fizikai erőnléte, egészségi állapota megfelelő. Ráadásul e sportágakat nemzeti sportként jellemezték, ami szintén hozzájárult a vezér és a nemzet kapcsolatának erősítéséhez. Erről a képes összeállítások is beszámoltak, amikor sportolás és vadászat közben készült fényképeket adtak közre a kormányzóról.⁴⁰ A vadászat emellett kifejezetten a férfiasság, a férfi virtus, az erő és a harc, versengés megnyilvánulásaként is értelmezhető.⁴¹ Ez is kifejezte a vezér erejét, izmos testfelépítését és értelemszerűen az egészségét, tehát az alkalmasságát és rátermettségét.

„A sport egész embert kíván, s ha a sportokban megedzett, tökéletes jellemű férfi veszi izmos kezébe az ország gyeplőjét, mindenkinek éreznie kell, hogy jó úton, biztos kezekben haladunk előre”.⁴²

³⁶ *Székesfehérvári Friss Újság*, 1920. március 3. 1.; Lásd még *Új Nemzedék*, 1920. március 2. 1.

³⁷ *Az Est*, 1920. február 4. 1.

³⁸ Lafferton 1997.; Sinkó 1996: 270.

³⁹ *Dunántúli Hírlap*, 1920. március 2. 1.

⁴⁰ Lásd például *Képes Vasárnap*, 1940. márc. 1. 19.

⁴¹ Hadas 2009.

⁴² *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1930. márc. 2. 22.

1940-ben „a magyar sport legfőbb patrónusaként” méltatták őt néhány napilap sportrovatában megjelent rövidebb cikkekben.⁴³ Ez érthető, mert a gazdaságpolitikától kezdve a külpolitikán át egészen az oktatáspolitikáig minden sikert, eredményt az államfő nevével hozott kapcsolatba a propaganda. Így történt a sport esetén is. A sport a magyar „újászületés” tekintetében is kiemelt jelentőséget kapott, ugyanis – a már idézett cikk szerint – miután „a trianoni békeparancs még a fegyvert is eltította a magyar öklöktől, a sportban jutott kifejezésre minden magyar férfias erény: bátorság, elszántság, szívósság, keménység, élni akarás”.⁴⁴

A vezér életkora

Horthy Miklós kora és egészségi állapota is gyakori eleme volt a méltatásoknak, elsősorban a születésnapok alkalmából.⁴⁵

A Horthy születésnapjain megjelent méltatások egyik markáns üzenete szerint, amely 1928-ban jelent meg először, a kormányzó a kora ellenére is „frissen” és egészségesen tölti be hivatalát. „Ez az elpusztíthatatlan ruganyos fiatalság pedig annál nagyobb csodája az Istennek, mert Horthy Miklós hatvan esztendejéből az utolsó 14 olyan körülmények között telt el, amelyek egyformán igénybe vették a fizikumát és az idegeit”.⁴⁶ 1936-ban azt írta a *Pesti Napló*, hogy „töretlen testi-lelki frissességben, egészségének viruló erejében érte meg hatvannyolcadik születésnapját”.⁴⁷ Szinte ugyanez volt olvasható 1941-ben a *Pesti Hírlap* hasábjain: „ezt a napot viruló egészségben, töretlen testi és szellemi erővel érhetette meg”.⁴⁸ Előfordult, hogy a méltatások szerzői hálát adtak Istennek, mert „a Mindenható kegyelméből egészségben és töretlenül acélos erővel áll vezéri helyén az első magyar”.⁴⁹ A kormányzó hetvenötödik születésnapján sem hiányoztak az ilyen állítások.⁵⁰

Horthy betegségei sem szorultak ki az idealizált vezérképből. A sajtó mindig hírt adott a kormányzó egészségi állapotáról, általában rövid terjedelemben. A manipuláció azonban ezen a téren is kimutatható. A legújabb kutatások szerint ugyanis az MTI hírei eltúlozták az államfő betegségének súlyosságát 1941 végén, ugyanis így is nyomást akart gyakorolni a kormányzat a kormányzóhelyettes-választás előtt

⁴³ *Például Magyar Nemzet*, 1940. márc. 1. 8.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Ez teljes mértékben eltért a Mussolini-kultusztól, miután a Duce nem kívánt tudomást venni az öregedés folyamatáról. Ráadásul az olasz sajtó, ellentétben a magyarral, nem is írhatott a vezér betegségeiről, ahogyan a születésnapjairól sem. Andreides 2011: 51.; Falasca-Zamponi 1997: 73.

⁴⁶ *Pesti Hírlap*, 1928. június 19. 5.

⁴⁷ *Pesti Napló*, 1936. június 18. 3.

⁴⁸ *Pesti Hírlap*, 1941. június. 18. 1.

⁴⁹ *8 Órai Újság*, 1932. június 18. 5.

⁵⁰ *Újság*, 1943. június 18. 1.; *Népszava*, 1943. június 18. 1.

a közvéleményre.⁵¹ A fenti idézetek lényege úgy foglалható össze, hogy a vezér, mint minden esendő és halandó ember, öregszi, de ennek ellenére egészségi állapota kiváló és a fizikai ereje sem hagyta el, azaz továbbra is rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyekkel őt a propaganda a korszakban felruházta. Mindez érthető, miután a propaganda szintjén az ország sorsa kizárólag Horthy vállain nyugodott, így a vezérkép nem árulhatott el gyengeséget. Annak ugyanis eltökéltséget, erőt, határozottságot, magabiztosságot és teljes mértékű alkalmasságot kellett sugároznia.⁵² E cikkek túlzottan sokat nem is túloztak, miután a kormányzó egészségi állapota alapvetően jónak volt tekinthető.

* * *

A Horthy-kultusz 1944 őszéig létezett a korabeli nyilvánosságban, az októberi nyilas hatalomátvételt követően a családi élet színtereire húzódott vissza, máshol ugyanis egyre kevesebb lehetőség volt az ápolására. A Horthy-kép főbb elemei tehát tovább élhettek, akár a misztikus testtel kapcsolatos állítások is, bár ennek rekonstruálása további kutatásokat igényel.

FORRÁSOK

8 Órai Újság, 1932, 1938.
Az Est, 1920, 1931, 1933.
Budapesti Hírlap, 1935.
Dunántúli Hírlap, 1920.
Kecskeméti Közlöny, 1920.
Képes Vasárnap, 1940.
Magyar Nemzet, 1940.
Magyarország, 1938.
Mezőkövesd és Vidéke, 1919.
Nemzeti Újság, 1937, 1942.
Népszava, 1943.
Levente, 1940.
Pesti Hírlap, 1928, 1938, 1941, 1943.
Pesti Hírlap Vasárnapja, 1930.
Pesti Napló, 1936.
Reggeli Magyarország, 1941.
Székesfehérvári Friss Újság, 1920.

⁵¹ Bern 2011: 138–142.

⁵² Olasz 2007: 427–428.

Új Magyarság, 1942.

Új Nemzedék, 1920.

Újság, 1943.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Budapest (MNL-OL)

K. 428. MTI „könyvomas” hírek, a) sorozat, Napi tudósítások, 1920–1944. Az MTI digitalizált hírányaga elérhető az interneten: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&a=start>

Horthy-életrajzok, propagandakiadványok

Fabinyi Tihamér 1943: *Fabinyi Tihamér ünnepi beszéde vitéz nagybányai Horthy Miklós Öfőméltósága, Magyarország kormányzója 75. születésnapja alkalmából*. Athenaeum, Budapest.

Herczeg Ferenc 1939: *Horthy Miklós*. Singer és Wolfner, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andreides Gábor 2011: Pózbán az igazság. Mussolini: a diktátor, aki nem rajongott a születésnapokért. *Múlt-kor* 4. 46–51.

Apor Balázs 2010: Communist Leader Cultsin Eastern Europe: Concepts and Recent Debates. In: Anssi Halmesvirta (ed.): *Cultic Revelations: Studies in Modern Historical Cult Personalities and Phenomena*. Jyväskylä–Pécs. (SpectrumHungarologicum 4.) 37–62.

Bern Andrea 2011: Dinasztialapítási kísérlet vagy konzervatív összefogás? A kormányzóhelyettes-választás elvi, politikai háttere, 1936–1942. In: Erdődy Gábor (főszerk.): *Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok*. ELTE TDI Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest, 127–145.

Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. (Szemeszter) Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 37–50.

Dömötörfi Tibor 1990: A Horthy-kultusz elemei. *História* (XII.) 5–6. 23–26.

Falasca-Zamponi, Simonetta 1997: *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Los Angeles–London.

Földesi Györgyi 2011: *Szövegek, testek, szövegtestek. A testírás-elméleti irányjai. Helikon* (LVII.) 1–2. 3–49.

Hadas Miklós 2009: A vadászattól a falkavadászatig. *Rubicon* (XX.) 7–8. 32–39.

Kahn, Victoria 2009: Political Theology and Fiction in the King's Two Bodies. *Representations* (106.) 1. 77–101.

Kantorovicz, Ernst H. 1997: *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*. Princeton University Press, Princeton–New Jersey.

- Kershaw, Ian 2003: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény*. Kortina, Budapest.
- Christian, William Jr. – Krasznai Zoltán 2003: A limpiasi csodás feszület és Magyarország kálváriája. *Aetas* (18.) 3–4. 137–154.
- Lafferton Emese 1997: Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. *Replika*. (<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/28/test.htm> – Letöltés: 2013. július 29.)
- Olasz Lajos 2007: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Povedák István 2011: *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban*. Gerhardus, Szeged.
- Rév István 2002: A testetlen Szent Korona. *Beszélő*. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-testetlen-szent-korona> – Letöltés: 2012. augusztus 5.)
- Romsics Ignác 2007: Horthy-képeink. *Mozgó Világ* (33.) 10. 3–32.
- Sinkó Katalin 1996: A megsértett Hungária. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum – Balassi Kiadó, Budapest, 267–282.
- Taylor, Richard 2009: *Film propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany*. 2. rev. ed. (Cinema and Society) I. B. Taurus, London–New York.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. (Eszmetörténeti könyvtár 14.)
- Turbucz Dávid 2009: A Horthy-kultusz kezdetei. *Múltunk* (LIV.) 4. 156–199.
- Turbucz Dávid 2010: Vezérkultusz és nyilvánosság. Horthy Miklós „országglásának” húszéves jubileuma (1939–1940). *Médiakutató* (XI.) 2. 101–122.
- Turbucz Dávid 2011a: Horthy Miklós hetvenötödik születésnapja. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger, 451–463.
- Turbucz Dávid 2011b: Az „országépítő” kormányzó képének megjelenése az 1920-as évek második felében. *Kommentár* (6.) 3. 32–44.
- Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. Kalligram, Pozsony.

Az államvédelem testközelben

Az erőszak helye és módszerei a politikai rendőrségen, 1945–1956

A budapesti Oktogonon 1945. február 4-én felakasztották a frissen megalakult politikai rendészet foglyait, Rotyis Pétert és Szívós Sándort. A Népbíróság által 124 rendbeli gyilkosságban bűnösnek talált keretlegényeknek a nyilvános térben lefolytatott kivégzése a verdikt „népítéletként” való értelmezését szimbolizálta. Aztán 1956. október 31-én a tértől egy sarokra a feldühödött tömeg valóban közvetlen, mindenféle bírói fórum nélküli ítéletet hozott: az Aradi utcánál meglincselte Tóth Ferenc államvédelmi századost, testét pedig egy lámpavasra húzta fel. A két esemény között majd tizenkét év telt el, amely radikálisan megváltoztatta a társadalomban a politikai rendőrségről kialakult képet: a háborús bűnösök kézrekerítőjéből a rendszer leggyűlöltebb szereplőjévé vált. Az pedig nem is kérdés, hogy a harag legfőbb oka a széleskörűen alkalmazott erőszak volt.

A ma embere az ötvenes évek brutalitásáról leginkább a túlélők visszaemlékezéseiből szerezhet tudomást, e dolgozatban azonban arra keresem a választ, hogy kizárólag az államvédelem dokumentumaiból miként rekonstruálható az erőszak megtörténte és különböző módozatai.¹ Mielőtt belekezdenék a narratív és vizuális források vizsgálatába, lássuk azokat a szempontokat, amelyek segítségével megkísérlem elhelyezni a magyar politikai rendőrséget a fentebbi jelenetekkel határolt korszak erőszakértelmében.

A huszadik századi diktatúrák természetrajzának egyik alapvetése, hogy a félelem és a rettegés leginkább a titkosrendőrségen keresztül vált a mindennapok részévé.² Mindez pedig abból eredt, hogy e szervezet képes volt a terror, mint program megvalósításához szükséges eszközök, vagyis a különböző erőszak típusok majd mindegyikét hatékonyan alkalmazni. Ilyen értelemben összefüggésbe hozható a személyes (közvetlen) erőszakkal, azaz a test és a lélek megnyomorításával, valamint az arra ösztönzőleg ható strukturális és intézményes formákkal, vagyis a társadalmi viszonyokból következő károsodásokkal, illetőleg a fizikai szankciókkal megerősített hivatali alávetettséggel.³ Ugyanakkor itt nemcsak a kínzásról, a fájdalomokozásról

¹ Az előadás és a tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült. Az írás bővebb változatát lásd *Kommentár*, 2014/5–6. 101–113.

² A totalitárius elméletekben az egyik meghatározó rendszerkritérium a terrorisztikus rendőrségi ellenőrzés. Áttekintő jelleggel: Rainer M. 2011.

³ Az erőszak típusokról: Ö. Kovács 2008., Gyáni 2010.

beszélhetünk, hanem egy valóban erőszakos szervezet működésének olyan a nyelvi és/vagy vizuális térben ható, ezáltal pedig a gondolkodáson nyomot hagyó jelenségeiről, amelyek az államvédelemmel összeforrvá erőszak-toposszá váltak. Továbbá a politikai rendőrség nyilvános ténykedésének bizonyítékain túl nem hagyhatjuk figyelmen kívül az elnyomás rejtett formáit: a felügyelet fogalomkörébe tartozó lehallgatást és megfigyelést.

Demonstratív erőszak

„Akkor a rendőröknek úgy nézett ki, ilyen szürke ruhájuk volt, és kérem szépen hát nem tudom, láttak-e már ilyen angol katonáknak sisakot? Ilyen széles ízé... karimája van, és így féloldalt volt nekijök. Úgy jöttek. És akkor a nép meg kiszaladt, hogy jönnek az angolok. Na. Ezt a hülyeséget mondták.” – emlékezett vissza az erőszaktevőkre egy szemtanú Pócspertriben.⁴ Mások az 1948. június 3-án rendőrhalállal végződő tüntetés brutális megtorlását: a veréseket, a teljes falusi lakosság megfélemlítését Péter Gábor vezette Államvédelmi Osztály (ÁVO) alakulataihoz kötötték, míg voltak, akik rendőrszolgálatokról, vagy éppen katonaságról beszéltek.⁵ Ma sem tisztázott a település „megszállásában” résztvevő karhatalmi egységek kiléte, az viszont bizonyos, hogy ha köztük voltak az ÁVO beosztottai, csak úgy egyszerűen nem lehetett beazonosítani őket.

A politikai rendőrség állományába tartozók ugyanis semmiféle megkülönböztető jelzést nem viseltek, szolgálatukat a rendőrség más egységeivel azonos galambszürke uniformisban látták el. Az egyenruhák hasonlósága a következő évben már igencsak zavarta az új belügyminisztert, Kádár Jánost, és bevezette a tárcájához tartozó, hatósági rangra emelkedett szervezet egyedi viseletét.⁶ Nem elhanyagolandó, hogy épp a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága (BM ÁVH) nyilvános „szereplései” indokolták az öltözködési reformot. Olvassunk bele a minisztériumban 1949. már-

⁴ Ember 1989: 114. Az 1947-ben rendszeresített, rövid életű – francia minta alapján készített – posztósisakot, karhatalmi szolgálat esetében azzal megegyező méretű acélsisakot viselő rendőri egységekről van szó. Lásd A belügyminiszter 195.000/1947. IV/1. b. B. M. számú rendelete az államrendőrség részére egyenruházati és felszerelési szabályzat kiadása tárgyában. 1947. július 5. Rendőrségi Közlöny (3.) 14. (1947. július 10.) 1–2. Uo. R-9. egyenruházati és felszerelési szabályzat a rendőrség részére. Továbbá Sági 2008.

⁵ Ember 1989: 29., 125.

⁶ A belügyminiszter 700.520/1949. ÁVH. B. M. számú rendelete a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága állományába tartozók külön egyenruházati és felszerelési tárgyainak rendszeresítése tárgyában. 1949. február 28. Rendőrségi Közlöny (5.) 10. (1949. március 15.) 260. Lásd még Új egyenruhát kapott az Államvédelmi Hatóság. Magyar Rendőr (3.) 5. (1949. március 1.) oldalszám nélkül. A tábori zöld uniformis mellett a BM ÁVH saját jelvényrel is gazdagodott: két növényág között nemzetiszínű címerpajzs, alatta keresztben puska és kard. A fegyvernemi jelzés bevezetéséről ez idáig dokumentumot nem sikerült fellelni, de a korabeli fényképeken látható, illetve nagy mennyiségben őrzí a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Egyenruha- és Felszerelés Gyűjteménye. Külön köszönet a gyűjtemény vezetőjének, Bacsoni Tamásnak az azonosításban nyújtott együttműködéséért.

cius 7-én összeült politikai kollégium jegyzőkönyvébe: „Beszámolt Péter elvtárs arról, hogy Kádár elvtárs javaslata szerint felállítottuk azt a gyorsan mozgó különleges csoportot, amely ilyen esetekben kiszállásokat végez. Itt döntő a fontosságú a gyorsaság, mert a kiszállásnak akkor kell megtörténnie, amikor az esemény még friss és a kulák még győzelmi érzésben van. A kuláknak látnia kell, hogy bár ő győzelmet érez, a hatóság már ott van és megtorlást alkalmaz. [...] Felszólalásában Péter elvtárs felvetette azt a gondolatot, hogy a különleges csoport kiszállásait szürke rendőri egyenruhában hajtsa végre. Kádár elvtárs válaszában először erre tért ki és két érveléssel magyarázta meg miért helyesebb, ha új egyenruhában végezzük a kiszállásokat. Az új egyenruha egyik jelentősége éppen abban van, hogy a fejlődés irányát dokumentálja. Jobb a kulákot az új egyenruhában megverni, mert ez a magyarázásnak nem rossz módja. [...] El kell érni, hogy a kulák reszkessen, a szegény örüljön, ha meglátja az új egyenruhát. A másik érv az volt, hogy a mi hatalmunk igazságos és ezért nincs szükségünk arra, hogy ezt a fellépésünket ilyen értelemben konspiráljuk. A lapok nem fognak írni róla, de azt mi nem bánjuk, ha az emberek beszélnek.”⁷ Kádár tehát fontosnak tartotta, hogy a hatóság látványosan elkülönüljön a többi erőszakszervezettől, és ennek nemcsak a falusi lakosság megfélemlítését szolgáló „kulákverések”, hanem az erődemonstráció békésebb megnyilvánulásakor is nagy jelentőséget tulajdonított. A május 1-jére való készülődés közepette ukázbba adta, hogy BM ÁVH díszegysége az új tábori zöld egyenruhájában a rendőrség közé ékelődve vonuljon, hogy látszódjék – az öltözet színe ellenére – nem a honvédséghez tartozik.⁸

Ám az ily módon megkülönböztetett államvédelem képe mégsem vésődött be a köztudatba, mert a viselet nagyon hamar újabb átalakuláson ment keresztül. A változás egyik első szembetűnő jeleként a Belügyminisztérium alól kibújt önálló Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 1950 februárjától az új vállapokat, gallérhajtókákat és sapkaszalagokat kapott, határőrei zöld, karhatalmistái kék színben.⁹ Innen származik közkeletű elnevezésük a „zöld ávós” és a „kék ávós”. Péter Gábor szervezte az ország harmadik fegyveres testületévé nőtte ki magát, az ötvenes évek elején a 35 ezer fős csúcslétszám, ha nem is közelítette meg a harmadik világháborúra trenírozott 200 ezres katonaságot, jócskán meghaladta egykori anyaszervezetét, a 22 ezer személyt szolgálatban tartó rendőrséget. A szuronyt szegezve masírozó ÁVH alakulatok az ünnepi seregszemlék hangsúlyos látványelemeivé váltak, a róluk készült fekete-fehér felvételek megjelentek a korabeli sajtóban, és szinte kötelező illusztrációi a mai napig mindazon írásoknak, amelyek az államvédelem hatalmát kívánják direkt, vizuális támasztékokkal ellátni.¹⁰

⁷ ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégiumról. 1949. március 7.

⁸ ÁBTL 2.1. XI/8. Jelentés a Politikai Kollégiumról. 1949. február 14.

⁹ ÁBTL 1.4. 49/1950. számú napiparancs. 1950. február 28.

¹⁰ Az államvédelemmel foglalkozó könyvek, publicisztikák, kiállítások és dokumentumfilmek leggyakrabban a Magyar Vagon- és Gépgyárban történt csapatzászló átadáskor 1949. április 25-én (a tribün háttérében „Az Államvédelmi Hatóság a munkásosztály ökle” felirattal), illetve az ÁVH díszszázadának

A politikai rendőrség nyilvános tevékenysége a közbeszédben más toposzokat is rögzített, ilyen volt, ha valakiért eljött a „fekete autó”, vagy bevitték az „Andrássy út 60.-ba”. Az első a letartóztatások gyakori kellékét, a második az erőszak állandó helyszínét jelentette. A fekete autót nem tekinthetjük tudatos önreprezentációs eszköznek, egyszerűen azért, mert 1950-re mind a kék taxik, mind a változatosságot jelentő magánautók lényegében kikoptak a magyar utakról, s nem futott azokon más, mint szürke és fekete állami autó,¹¹ közöttük pár lefüggönyözött, amelyet kényszerű utasa és az útókor „feketébnek” látott. A kihallgatásoknak és pincefogdáknak teret biztosító épület ezzel szemben jóval tudatosabb választás eredménye. Erről tájékoztatta bajtársait Péter Gábor 1947. április 11-én: „Nem véletlen az sem, hogy az Andrássy út 60. épületét foglaltuk le a politikai rendőrség számára. Mi, akik itt éltünk, tudjuk, hogy az 1944-es események elsősorban az Andrássy út 60-ból indultak ki, s innen indult ki mindaz, ami 1944. október 15. után történt. Az volt a véleményünk, hogy a bűnösök nyerjék el büntetésüket abban az épületben, ahonnan elindultak. Ezt Szálasinak is megmondtam Salzburgban. Másik oka az Andrássy út 60. kiválasztásának az volt, hogy nem volt a városban villamos, nem volt telefon, szükséges volt tehát, hogy a politikai rendőrség épülete a város középpontjában legyen.”¹² A színház kiválasztásánál tehát praktikus és szimbolikus szempontok érvényesültek. Utóbbi már jelezte azt az „arculatépítési” törekvést, amelynek egyik „sikere”, hogy az emlékezetben a hely teljes mértékben összeforrt a politikai rendőrséggel, és nemcsak a Rákosi-korszak, de azt követő Kádári-diktatúra terrorjával is, annak ellenére, hogy a szervezet valójában csak hat évet (1945–1950) töltött el az épületben, amelynek nagyobb része nem a „legsötétebb ötvenes évekre” esett.¹³

Közvetlen erőszak

A közszájon forgó vándortémák magját minden esetben a vizuális tapasztalati elemmel gondolatilag azonosított erőszakotörténet jelenti, jellemzően a test és lélek meggyötrésének azon emlékezete, amely nem a nyilvános terekhez, hanem a kihallgató szobák, vagy a börtönök, táborok zárt világához kötődik.¹⁴ A vallatások szervezeti hátteréről elmondható, hogy a politikai rendőrségen eleinte nem voltak elkülönített

1950. április 4-éi felvonulásán készített fényképekből válogatnak. Mindkét képanyagot a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára őrzi.

¹¹ Majtényi 2000: 112–114.

¹² ÁBTL 2.1. XI/1. Jegyzőkönyv az operatív csoportvezetők értekezletéről. 1947. április 11–12.

¹³ Az Andrássy út 60.-ról és a politikai rendőrséghez kötődő egyéb helyszíneikről bővebben: Müller 2012: 223–235. Az államvédelmi központ 1950–1951 téli átköltözése a Jászai Mari térre olyannyira nem volt bent a köztudatban, hogy 1956. október 6-án, a Rajk-temetés után az ELTE Kolhoz körös bölcsész hallgatói tüntetésük során az Andrássy út 60-at is útba ejtették. Beck–Germuska 1997: 44–46.

¹⁴ A terjedelmi korlátok miatt itt nem foglalkozom az államvédelmi kezelésbe került büntetés-végrehajtási intézményekben (börtönökben, táborokban) alkalmazott fizikai erőszakkal. Erről Müller 2015.

vizsgálati részlegek, csak 1946 októbere után az ÁVO-n lett önálló felelőse a nyílt nyomozásoknak, s ezt követően osztály, vagy főosztály szintű szervezeti egységben dolgoztak a kihallgató tisztek, illetve a fogalmazók.¹⁵ Munkájukat (valamint az őrizetbe vételeket) – jelenlegi tudásunk szerint – Péter Gábor először 1950. szeptember 14-én szabályozta, bár ez a dokumentum közgyűjteményekben nem található,¹⁶ ezenkívül az első részletesebb, a kihallgatások lefolytatására vonatkozó „iránymutatás” 1954-ből maradt fenn,¹⁷ továbbá ismerünk több olyan fegyelmi parancsot, amely megtiltja a kényszerítő eszközök alkalmazását, vagy éppenséggel felelősségre vonja az azokkal élő beosztottakat.¹⁸ Mindemellett óriási hiba lenne e dokumentumokat „az erőszakmentességre törekvő politikai rendőrség” bizonyítékaiként kezelni, hiszen önmagukban tévútra vezetnek, érdemesebb tehát más kútfőket segítségül hívni, amelyek fényében a fegyelmi intézkedések sokkal inkább tiltásuk tárgyának gyakorlatát igazolják, mintsem azt tagadják. Az erőszak más dokumentumait is figyelembe véve a kihallgató helyiségek vattatáinak eszköztárába az alábbiak tartoztak:

Rábeszélés:

- kedvezmények ígérete (kisebb büntetéssel, vagy azzal való hitegetés, hogy a halálos ítélet politikai okból szükséges, de nem lesz végrehajtva);
- pártérdekre hivatkozás.

Megfélemlítés:

- goromba, durva hangnem alkalmazása;
- hozzátartozók bántalmazásával (szülők, feleség behozatala, gyermek elvétele), kínzással, kivégzéssel való fenyegetés;
- kivégzéssel való fenyegetés.

Megalázás:

- meztelenre vetkőztetés;
- WC-ből itatás.

Kifárasztás:

- éjszakai, vagy hosszú órákig tartó kihallgatások;
- állva, vagy térdelve kihallgatás;
- falhoz állítás órákon keresztül;
- ismétlődően önvallomás íratása (önéletrajz, mások jellemzése);

¹⁵ Az 1956 előtti vizsgálati szervekről Papp 2010. Az ÁVO esetében részletesebben Müller 2013.

¹⁶ Két ÁVH határőr fenytéséről rendelkezik az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 027. számú parancsa 1950. november 8-án (lásd ÁBTL 4.2.). Bevezetőjében utalás történik az 1950. szeptember 14-én kiadott 010. számú parancsra, amelyben Péter Gábor „szabályozta az őrizetbe vétel és kihallgatási eljárások végrehajtását”, azonban ez a dokumentum nincs az ÁBTL, sem az MNL OL őrzésében.

¹⁷ ÁBTL 1.5. 10–1583/1954. A belügyminiszter-helyettes 8. számú parancsa. 1954. december 4. (Irányelvek a vizsgálat törvényes lefolytatásához). Köszönet Simon Istvánnak, hogy a forrásra felhívta a figyelmet.

¹⁸ A fenytési ügyekről lásd Boreczky 2002.

- emberi szükségletek (alvás, WC) megvonása, a szervezet bioritmusának felborítása;
- éheztetés;
- „vasalás” (bilincsben tartás).

Fizikai fájdalomkokozás:

- lámpával hosszú ideig elvakítás,
- talpalás;
- herék verése, szurkálása;
- égő cigaretta elnyomása a testen;
- só etetés;
- a fejre vízcsepegtetés.

A lajstrom összeállításakor a politikai rendőrség „törvénytelenégeire” vonatkozó 1953 utáni vizsgálatokra hagyatkoztunk, amelyek jórészt ugyan az enyhülés időszakának termékei, esetükben mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a mögöttes politikai érdekeket (a bűnök áthárítása), vagy, mint bármely ugyanilyen szituációban született írásos forrás elemzésekor, a vallomástevők közlendőit meghatározó kihallgatott szerepből fakadó kiszolgáltatottságot.¹⁹ Biztosan lehetünk abban, hogy a lefogott államvédelmi tisztek nem minden kényszerítőeszközzel adtak számot, de ami szavaikból kiszűrhető, hogy a listába vett erőszakformák nem szolgáltak „menetrendként”, azaz nem volt törvénytörő, hogy a kihallgató a gyengébbtől a durvább felé haladjon. Esetenként választotta ki a „legmegfelelőbb” eszközt a cél, a beismerő vallomás aláíratásához. A bizonyítást, adott esetben a koncepció igazolását saját maga belátása szerint, vagy a nyomozószervektől kapott szempontok alapján végezte, valamint – főleg a fontosabb ügyek esetében – a felsőbb vezetőitől kapott instrukcióknak megfelelően járt el, akik sokszor személyesen voltak jelen, vagy lehallgató szobából követték az eseményeket. Főként a monstre ügyek „feltérképezéséhez” a nyomozó apparátusból is átirányítottak operatív tiszteket. Az ún. verőcsoportokat, a szovjet „testmechani-

¹⁹ Az államvédelmi tisztek tevékenységét érintő 1953 utáni vizsgálatokhoz: Péter Gábor és társai ügy dossziéi közül: ÁBTL 2.1. VI/1–1-d, Farkas Vladimir és társai, illetve Farkas Mihály ügyéhez: ÁBTL 3.1.9. V-150023., uo. V-150019 és V-150019/1–5. MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 35. ő. e. Az MDP Központi Vezetősége által 1956. március 13-án Farkas Mihály ügyének megvizsgálására kiküldött bizottság (Apró Antal, Házi Árpád, Kovács István, Molnár Erik és Nógrádi Sándor elvtársak) jelentése a Központi Vezetőségnek. 1956. július 19. Továbbá MNL OL M-KS 276. f. 62. cs. 198. ő. e. Czákó Kálmán legfőbb ügyész feljegyzései az államvédelmi vizsgálatok törvénytelenégeiről. Dátum nélkül. Uo. Feljegyzés Nagy Imre részére. 1954. november 6. Közli Horváth et al. (szerk.) 1992: 504–514. MNL OL M-KS 276. f. 74. cs. 35. ő. e. Jelentés Kádár János elvtárs, Rajk László, Sólyom László és társai ügyének korábbi vizsgálatában részt vett államvédelmi tisztekről. 1955. február 8. Uo. Piros László kísérőlevele Nagy Imrének. 1955. február 9. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 298. ő. e. Jelentés a nagyobb politikai ügyek vizsgálatában részt vett államvédelmi tisztek tevékenységéről. 1956. július 7. Lásd még ÁBTL 2.1. IX/1/2. Jelentés. 1962. augusztus 17., uo. IX/2. Összefoglaló. 1962. február 23. Egy vizsgálat folyamatát bemutató legfrissebb forráskötet: Cserényi-Zsitnyáni (szerk.) 2013.

kusok”²⁰ magyar megfelelőit jórészt a „lefigyelőkből”, vagyis a testtel már más módon kapcsoltságba került, személykövetésekben jártas állományból szervezték. Ugyanakkor sok esetben az áldozatok vesszőfutása a kihallgatási tortúra után sem ért véget, mivel a fogdáknak a „doppingolt” őrszemélyzet kegyetlenkedése várta őket.

A vizsgálati szakaszban a test és a lélek meggyötrésére alkalmazott fizikai és pszichikai erőszak módoszatai tehát széles skálán mozogtak, és beosztástól függetlenül abban a politikai rendőrség számos tagja érintett lehetett. Közülük az 1953 utáni felelősségre vonások során 21 személyt vádoltak meg súlyos testi sértés büntetével és/vagy azonosítottak a verőcsoport tagjaként. A társaság részletesebb bemutatására, vallomásaik, magyarázataik, motivációik elemzésére itt nincs mód, egyedül az iskolázottságra hívnánk fel a figyelmet, amely a kutatás jelen állása szerint tizenkét fő esetében ismert. Péter Gábor négy elemijét nem számítva mindenki négy polgári, vagy középfokú (gimnázium, szakiskola) végzettséggel rendelkezett. Ha az adatokból messzemenő következtetéseket le nem is vonhatunk, azt azonban kijelenthetjük, hogy a közbeszédben, és időnként szakmai körökben hangoztatott magyarázat, ami az iskolázatlanság és az erőszakosság között oksági kapcsolatot feltételez, általános érvényű indoklásként nem állja meg a helyét.²¹

Rejtett erőszak

Miként a vizsgálati munkát, úgy a titkos eszközök és módszerek alkalmazását is csak a háborút követő második évben fogták össze szervezetiesleg. Az ÁVO IX. alosztályának felállítása persze nem jelentette azt, hogy bizonyos technikákat korábban ne alkalmaztak volna. A második világháború után viszonylag hamar megkezdtek a távbeszélőkön folyó beszélgetések lehallgatását, és felállítottak figyelőcsoportot is.²² Mindkét információszerzési forma hatékony működésének azonban komoly személyi és technikai feltételei vannak, a kérdés az, hogy birtokában volt-e mindezeknek az államvédelem.

A telefonvonalak ellenőrzését eleinte egy – pártutasításra – a Standard-gyárból érkező mérnökre bízta, ám még csak 12 vonal figyelésére volt lehetőség. A beszélgetéseket gyorsírással rögzítették, az éjszaka folyamán pedig legéptették. A fejlesztésre 1947-ben került sor, az ekkor végrehajtott nagymértékű kábelbehúzási munkák

²⁰ A fogalmat Kun Miklós szerint a szovjet politikai rendőrség apparátusa alkalmazta a kínzókamrák verőlegényeire. Kun 2000: 31.

²¹ A „kínzó” alacsony iskolázottságára utal: Argej 2007: 188. A politikai rendőrségen valóban komoly problémát jelentett az állomány tanulatlansága, amely igen gyakran az analfabetizmus határát súrolta (lásd Krahulcsán – Müller 2009: 49–50., Müller 2012: 202–212). Közülük bizonyosan többektől nem állt messze a kegyetlenkedés, és zokszó nélkül elvégezték a „piszkos munkát”, ám az, hogy a sanyargatásokat kizárólag tanulatlan verőlegények hajtották végre, sokkal inkább egy általánosan elfogadott nézet kritika nélküli alkalmazásának tűnik, mintsem kutatási eredménynek.

²² ÁBTL 4.1. A-1363/4. 16., 22–26.

eredményeként egy időben már több száz vonal ellenőrzés vált lehetővé,²³ és nem okozott gondot egyes pártvezetők hívásainak rögzítése sem.²⁴ A komolyabb problémát a szobalehallgatások műszaki hátterének biztosítása jelentett, részben ez állt Farkas Vladimir 1947 végi csehszlovákiai kiruccanásának hátterében.²⁵ Nem tudni, hogy az osztályvezető-helyettesnek a beszerzési csatornák kiépítésére tett erőfeszítései mennyire voltak sikeresek, de az egy évvel későbbi viszontlátogatáskor a lengyelekkel kibővített csehszlovák delegáció meggyőződhetett a hazai eredményekről a hívott szám megállapítása terén – igaz, a telefonellenőrzések, a szobalehallgatásokkal egyetemben csak a fővárosra koncentráltak.²⁶ A zárt helyiségek professzionális bepoloskázásának rutinjára (pl. parkettarecsegés, vagy az utcáról beszűrődő zajok kiszűrése) nincsenek adataink, arra viszont igen, hogy e tevékenység jelentősége idővel növekedett. 1955-ben a rejtett telepítést kizárólag megbízható párt- és DISZ-tagok végezheték, akik a lebukások elkerülése végett egyenruhát nem hordhattak, egy részük pedig titkos állományba került. A szobalehallgatások műszaki feladatait és a telefonközpontokban a vonalakra való rákapcsolódást ügynökökre bízák, akiket hazafias alapon szerveztek be.²⁷

A személykövetések esetében sem ártott a jó kapcsolat kialakítás a házfelügyelőkel, házmegbízottakkal, vagy a célszemélyek mellé beépített besúgókkal, az államvédelmiseknek pedig tisztában kellett lenni a szakma fortélyaisal: a több nyomozós és feltűnésmentes figyelés technikáival gyalogosan, vagy „motorizálva”.²⁸

„Persze hiába fogadták meg az autós követésre vonatkozó tanácsokat, ha jó ideig a szükséges gépkocsik minimuma sem állt rendelkezésükre. A járműhiány a vidéki szerveknél ráadásul hatványozottabban jelentkezett, sőt a konspirációt tovább nehezítette, hogy a kisebb településeken mindenki ismert mindenkit. A gyakori lebukások indokolták, hogy 1953-ban a megyei „figyelősöket” titkos állományba helyezték, tehát ők is civilben, fedőokmányokkal dolgozhattak.”²⁹ A titkos követések fő célcsoportjai a nyugati követségek, a kapitalista országokból érkező személyek és természetesen az ellenséges tevékenységgel gyanúsított magyar állampolgárok voltak. Az akciók egyre többször jártak a megfigyelték mozgásának képi dokumentálásával, ám a használt technika kezdetlegességeit elég jól mutatja, hogy a fotográfiák sokszor

²³ ÁBTL 4.1. A-1363/4. 26.

²⁴ PIL 274. f. 9. cs. 47. ő. e. Száberszki József jelentése. 1947. augusztus 25. Lásd még az 1947. augusztus 31-én lejegyzett telefonbeszélgetéseket: Uo. 274. f. 9. cs. 51. ő. e.

²⁵ PIL 274. f. 11. cs. 10. ő. e. Farkas Vladimir jelentése a technikai eszközök beszerzése céljából tett csehszlovákiai utazásáról. 1947. december 8.

²⁶ MNL OL 276. f. 67. cs. 124. ő. e. Jelentés a lengyel és cseh államvédelmi szervek technikai osztályvezetőinek látogatásáról és a tárgyalásokról. 1948. október 24.

²⁷ ÁBTL 1.5. A belügyminiszter 23. számú parancsa. 1955. július 30.

²⁸ A legkorábbi ilyen útbaigazítás az ÁVO figyelő-részlegét vezető Princz Gyulának az előadásából ismert: ÁBTL 2.1. XI/1. Jegyzőkönyv az operatív csoportvezetők értekezletéről. 1947. április 11–12.

²⁹ ÁBTL 4.2. Az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 015. sz. parancsa. 1953. március 24.

elmosódottak lettek, ezért pont elsődleges céljukra, az azonosításra (bizonyításra) alkalmatlanná váltak. Az átalakított, kereskedelmi forgalomban kapható fotóberendezések zajosak és nagyméretűek voltak, azok álcázott elhelyezését (tárgyakba építést) pedig nem tudták megoldani. A zárt helyiségekben (lakás, vendéglő) eltöltött pillanatok megragadása ugyanakkor nem csupán technikai kérdés volt. Ahhoz, hogy az intim vagy direkt szexuális helyzeteket lencsevégre kapják, nemegyszer meg kellett teremteni az erkölcsileg kompromittáló szituációt. Ilyenkor jöttek jól az államvédelmi kapcsolattartásra (is) kész hölgyek, akik jó eséllyel fonhattak hálójukba diplomatákat, külföldi üzletembereket.

Összegezve: Az 1945 és 1956 közötti politikai rendőrségről a társadalomban kialakult képet jelentősen befolyásolta a szervezet markáns jellegzetessége, az, hogy mint tikos rendőrség igen látványos volt. Létének vizuálisan érzékelhető jelei, bizonyítékai aztán képi és nyelvi toposzok formájában rögzültek a közgondolkodásban, a közbeszédben. Az erőszak demonstratív formái mellett hírhedségét a fizikai kényszer alkalmazásának széleskörűen elterjedt gyakorlata teremtette meg (beismertetés, koncepcióigazolás), azonban a közvetlen testi és lelki bántalmazáshoz képest a rejtett felügyelet (lehallgatás, megfigyelés) csak jóval korlátozottabban érvényesülhetett, mivel az államvédelem – főleg a korszak kezdeti éveiben – nem volt képes magát függetleníteni számos strukturális problémától (általános eszköz-, szakemberhiány), ugyanakkor hatékonyságát e területen feltételezte a társadalom egy részének kollaborációja is.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 1. Működési iratok

1.4. Államvédelmi Hatóság iratai

1.5. Egyesített Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek iratai

ÁBTL 2.1. Zárt Irattár

2.1. VI/1-1-d Péter Gábor és társai ügy

2.1. IX/1/2. Jelentés az MSZMP KB által kiküldött bizottság munkájáról. 1962. augusztus 17.

2.1. IX/2. Összefoglaló a koncepciók ügyekről. 1962. február 23.

2.1. XI/1. Az 1947. évi operatív csoportvezetői értekezletek anyagai

2.1. XI/8. A BM Kollégium ülésének anyagai

ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-150019, V-150019/1-5. Farkas Mihály-ügy

V-150023 Farkas Vladimir-ügy

ÁBTL 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)

4.1. A-1363/4. Az állam biztonsága ellen kifejtett ellenséges tevékenység és az ellene folytatott harc, 1945–1949. IV. kötet, Budapest, 1981.) Az államvédelmi szervek operatív eszközeinek és módszereinek alkalmazása az ellenséges tevékenység megelőzése, megakadályozása és leleplezése érdekében
ÁBTL 4.2. Parancsgyűjtemény

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
MNL OL M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei
276. f. 52. cs. Központi Vezetőség
276. f. 53. cs. Politikai Bizottság
276. f. 62. cs. Központi Vezetőség Iroda
276. f. 67. cs. Farkas Mihály titkári iratai
276. f. 74. cs. Hegedűs András titkári iratai

Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)
PIL 274. f. Magyar Kommunista Párt iratai
274. f. 9. cs. Nemzetgyűlési frakció, országgyűlési frakció
274. f. 11. cs. Karhatalmi Osztály

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Argejő Éva 2007: A hatalomnak alávetett test. Állambiztonsági játék a testtel (1945–1956). Korall 27. 172–192.
- Beck Tibor – Germuska Pál 1997: *Forradalom a bölcsészkaron*. Budapest.
- Bank Barbara 2013: Internálási rendszer Magyarországon 1945 és 1953 között, különös tekintettel a recski internálótáborra (Ph.D. disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Boreczky Beatrix 2002: Fegyelmi ügyek az Államvédelmi Hatóságnál. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest, 215–232.
- Ember Judit 1989: *Pócspetri*. Budapest.
- Cserényi-Zsitnyányi Ildikó (szerk.) 2013: *Kibányászott „lignitbűnök”. A Rákosi-korszak egy bányamérnökperének anatómiája*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: A látható és láthatatlan erőszak. In: *Uő: Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 279–293.
- Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zinner Tibor (szerk.) 1992: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Kúriai teljes ülések, ÁVH-s kihallgatások, „párt”-ítéletek, rehabilitációk, az ’56-os megtorlás iratai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf 2009: A magyar politikai rendőrség, 1944. december – 1946. október. In: Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *Dokumentu-*

- mok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946.* Budapest, 9–62.
- Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.) 2009: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946.* Budapest.
- Kun Miklós 2000: Strukturális változások a Lubjankán. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről.* Budapest, 19–31.
- Majtényi György 2000: *Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960).* Korall 1. 101–118.
- Müller Rolf 2012: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Budapest.
- Müller Rolf 2013: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezet-története (1946. október – 1948. szeptember). *Betekintő* (7.) 3. http://www.betekinto.hu/2013_3_muller (Letöltés: 2013. december 10.)
- Müller Rolf 2015: Az Erőszak-számadás, 1952. Fenyítés és halál az ÁVH-jelentésekben. Emlékeztető <http://www.emlekpont.hu/emlekezteto> – megjelenés alatt.
- Rainer M. János: Felügyelet és mozgástér – a szovjet típusú rendszerekben. Bevezetés. In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Budapest, 9–24.
- Ö. Kovács József 2008: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon,* Salgótarján – Budapest, 331–351.
- Papp István 2010: A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezet-története (1956–1962). *Betekintő* (4.) 1. http://www.betekinto.hu/2010_1_papp (Letöltés: 2013. december 10.)
- Sági Zoltán 2008: A rendőrség egyenruházata a II. világháború befejezésétől a rendszerváltásig. *Rendvédelem-történeti füzetek* (14.) 17. 65–73.

**TESTPOLITIKÁK:
A KATONA ÉS A FOGOLY TESTE**

Az elítélt teste és a város szövege

Kivégzés, hatalom és térhasználat a 15–16. századi Franciaországban

A kora újkori kivégzések Foucault óta a hatalom gyakorlásával kapcsolódnak össze a történeti-antropológiai kutatásokban. Emellett a régi korok kivégzési módjai, a testek meggyötrésének és megsemmisítésének különféle eljárásai és eszközei szimbolikus olvasókönyvként tárulnak a kutató elé: egyrészt úgy foghatjuk fel azokat, mint a hatalom és az alattvalók között zajló „leglátványosabb” kommunikációs formát, másrészt árulkodnak a korszak értékrendjéről, félelmeiről, beállítódásairól is.¹ Szokás a teljes jelenségekört úgy látni, mint egy hatalmas véres színjátékot, amely rányomja a bélyegét az egész korszakra. Robert Muchembled a „kínszenvedés koráról”, Richard van Dülmen a „rettenet színházáról” beszél.²

A magyar nyelven ismert fontos elemzések, Foucault és Dülmen munkái a kora újkor évszázadairól és a rendszer végéről értekeznek, a 18. század végi fordulatról, amikor a testek nyilvános meggyötrése helyét átveszi a finomabb, rejtettebb fegyelmezés.³ Ezekben az elemzésekben a korábbi évszázadok úgy jelennek meg, mint egy hagyományos, hosszú időkre visszamenő rendszer részei.⁴

A középkori kivégzéseknek szentelt újabb elemzések azonban arra engednek következtetni, hogy a változást megelőző évszázadokat nem tekinthetjük egy régóta létező stratégia homogén elemeinek. A töredékes forrásokból kibontakozó kép ugyanis jelentékeny változást sejtet: egészen a 13. századig igen csekély volt ugyanis a halálos ítéletek száma – a „rettenet színháza” csak ezt követően kezdett el működni.⁵

Az alapvetően a peren kívüli megegyezésen, vérdíjon és száműzetésen alapuló korábbi igazságszolgáltatási rendszer a középkor végén kezdett átalakulni. A nagyszámú erőszakos bűncselekmény addig csak csekély büntetéssel sújtott formáit egyre inkább kriminalizálták ezután.⁶ Mindez azzal járt a francia királyságban, hogy a 14–15. században lassú növekedésnek indult a kivégzések száma, ám még nem lehet arról beszélni, hogy következetesen alkalmazták volna a halálbüntetést.

¹ Muchembled 1992: 115.; Zemon Davis 2001.

² Foucault 1990.; Muchembled 1992.; Dülmen 1990.

³ Foucault 1990: 14–25.; Dülmen 1990: 148–151.; lásd még Bastien 2006.

⁴ Dülmen 1990: 101–103.

⁵ Gonthier 1998.; Chiffolleau – Gauvard – Zorzi 2007.; magyarul Csukovits 2005.

⁶ Muchembled 2008.

Ehelyett inkább az égbekiáltó esetek szankcionálásáról, az elrettentés szándékáról beszélhetünk. Emellett intézményesült a királyi kegyelemadás is, amely azonban még inkább erősítette a királyról kialakítani szándékozott új képet: a király élet és halál ura, aki elveheti, de meg is kímélheti a bűnös életét.⁷ A kivégzések számának növekedése mellett megváltozott az igazságszolgáltatás hozzáállása is: megfigyelhető a kivégzés egyre magabiztosabb alkalmazása is például a nők vagy éppen a csodás módon megmenekült elítéltek esetében.⁸ Robert Muchembled adatai alapján a halálbüntetések aránya a 16. század folyamán mutatott ugrásszerű növekedést.⁹

Az általunk vizsgált 15–16. század így az ismertnek tekinthető kora újkori rendszer formálódásának egyik fázisát mutatja be, a hatalom valamiféle útkeresését, az egyre növekvő számú kivégzés saját céljainak érdekében való megszervezését és elrendezését a városi térben. A folyamatot egy konkrét város, Párizs példáján keresztül, a helyi viszonyok szövedékébe helyezve vizsgáljuk meg, alapvetően narratív források – városi naplóiírók és krónikások munkái – révén. Így közelebbről megfigyelhető az átalakulás dinamikája, ám nyilván nem általánosíthatjuk egyszerűen a kapott eredményeket és figyelemmel kell lennünk a források szűrőjére is. A helyi forrásokból kibontható konkrét adatok értelmezésén keresztül azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepet szántak a párizsi igazságszolgáltatás fórumai a városi tér különféle pontjain megbüntetett testek bemutatásának, illetve hogy mit árul el a hatalom stratégiáiról és eszközeiről a helyválasztások logikája.

A kivégzések térbeli rendje

Az ítélet-végrehajtás elemzői általában nagy hangsúlyt fektetnek a rítus formai kötöttségére.¹⁰ Ez beleillik az emberi élet kioltására vonatkozó középkori gyanakvás logikájába. Minden eltérés a szokás által megszentelt keretektől és gesztusoktól megkérdőjelezhetette a kivégzés érvényességét: ilyen volt az elszakadó kötél, a harmadszorra is sikertelenül lesújtó hóhérbárd, de a szokatlan időpont is (fényes nappal helyett éjszaka vagy hajnal) vagy éppen a nem szokványos helyszín.¹¹

A kivégzés ráadásul, pusztán gyakorlatias szempontból is, specializált helyszínre, akár állandó építményeket követelt, melyek a joghatóság tárgyasult jelképeiként működtek, és így fontos szerepet játszottak a közösségek identitásában: a térbeli tájékozódás hivatkozási pontjaiként gyakran találkozunk szegényfákkal, pellengerekkel, melyek a kisebb joghatóságok közti területi vitákban rendszeresen szerepelnek bizonyítékként.¹² Kisebb városokban létezett egy vesztőhely a falakon kívül, és

⁷ Gauvard 1995.

⁸ Schuster 2007: 693–695, 701–705.; Gauvard 1995: 290.

⁹ Muchembled 1992: 81 passim.

¹⁰ Zorzi 1994.; Cohen 1990.; Gauvard 1994.; Cohen 1990.

¹¹ Gauvard 1994: 201.

¹² Gauvard 1999: 705–706.; Bove – Bourlet – Le Maresquier 2011: 10–11.

emellett valamilyen központi teret, a piacteret, a városháza előtti teret is használták ítélet-végrehajtáskor.¹³ A korszak nagyvárosainak esetében azonban többféle helyszín együttes alkalmazását látjuk, és nem pusztán azért, mert két helyszín ne lett volna elég a kivégzések számára.¹⁴ A többféle kivégzési helyszín magyarázatára más okokat kell keresnünk.

Esther Cohen a késő középkori párizsi kivégzésekről szóló, gyakran idézett írásaiban felsorolja a szertartások lebonyolítására szokás szerint használt helyszíneket: a városfalon kívüli akasztófát (Montfaucon), a vásárcsarnokot (Halles), a városháza melletti teret (Grève tér), a Notre-Dame katedrális előtti teret (Parvis Notre-Dame) és a városfalon kívüli Malacvásárteret (Marché aux Pourceaux), majd kijelenti, hogy ebben a helyzetben éppen a helyszínek és útvonalak sokfélesége volt a „legnagyobb látványosság”.¹⁵ A különféle kivégzési helyek között a kivégzés módja szerint tesz különbséget: Montfauconban akasztottak, a vásárcsarnokban és a Grève téren lefejezések zajlottak, a máglya pedig a Notre-Dame előtt vagy a Malacvásártéren lángolt fel. Cohen gyakran hivatkozott megállapításai annyiban helytállóak, hogy ekkortájt ezeken a helyszíneken valóban végeztek ki elítélteket Párizsban. Az általunk vizsgált források alapján azonban láthatóvá válik, hogy a helyek konfigurációja állandóan változott, és a választást köztük korántsem kizárólag az alkalmazott kivégzési mód határozta meg.

A kivégzések térbeli rendjének valójában nincs szigorúan meghatározott logikája. Léteznek szabályosságok, elvek (például a nyilvánosság), ám az igazságszolgáltatás felelősei ezeket a kereteket rendkívül rugalmasan tudták felhasználni a konkrét helyzetekben. A 15–16. századi párizsi elbeszélő forrásokban leírt esetek vizsgálatával éppen a sokféleképpen felhasználható terek és az aktuális megfontolások összjátékára igyekszünk rávilágítani.

Kivégzések a naplókban

A középkori ítélet-végrehajtás vizsgálata számos nehézségbe ütközik: az egyébként is gyakran töredékesen fennmaradt peranyagból gyakran éppen az ítélethirdetés hiányzik, és még ritkábban maradt hivatalos nyoma az ítéletek végrehajtásának. A középkor végi kutatásokban a bírósági anyag mellett ezért erőteljesen támaszkodnak a narratív források, krónikák adataira, illetve a városi számadáskönyvek, városkönyvek vizsgálatára: ide ugyanis bejegyezheték az ítéleteket, vagy a kivégzések anyagi vonatkozásáról készíthettek feljegyzéseket.¹⁶ Fontos kutatások folynak a kivégzések vizuális ábrázolásai kapcsán is.¹⁷

¹³ Zorzi 1994: 153.

¹⁴ Gauvard 1994: 191.; londoni helyszínek: Bastien 2011: 50; Velence: Crouzet-Pavan 1992: 913–920.; Ruggiero 1994.

¹⁵ Cohen 1990: 287.

¹⁶ Csukovits 2005.

¹⁷ Morel 2007.; Merback 1999.

Az általunk vizsgált városi naplók közül négy szöveg vonatkozik a 15. század első felére, egy fedi le a 15. század második felét, a 16. század elején három szerző munkájával tudtunk dolgozni, a század második felére pedig szintén három naplóírónk van: a szövegekben összesen 275 kivégzéssel találkozunk.¹⁸

A korabeli krónikások által említett eseteken keresztül a 15–16. századi párizsi kivégzéseknek csupán a valóban közfigyelemmel kísért részét vizsgáljuk meg: a forrásokból valójában az derül ki, hogy hány olyan kivégzés volt, amelyre egy művelt párizsi lakos felfigyelt és méltónak tartotta a feljegyzésre. Ez azt jelenti, hogy min-tánk nem árulkodik a nagyon közönséges, hétköznapi esetekről.

Az igazságszolgáltatást átalakító, fent vázolt folyamat nyomai fellelhetők az általunk vizsgált forrásokban is. Megfigyelhető ugyanis a feljegyzett kivégzések számának növekedése, valamint az elítéltek által elkövetett bűntípusok kiszélesedése. Ez természetesen nem egyenesen következik a tényleges kivégzések arányának változásából, hiszen a feljegyzések nem statisztikai mintavétel módján tükrözik a valóságot, bár rávilágítanak a korszak jellegzetességeire: egyes normaszegő csoportok következetesebb üldözésére, bizonyos cselekedetek kriminalizálására. Inkább azt mondhatjuk, hogy egyfajta felfokozott érdeklődés nyilvánult meg ekkoriban a bűnözés, a normaszegés és ennek példás megbüntetése iránt. Ez pedig nem csupán a kivégzések gyakoribb alkalmazását jelenti, hanem azok lelkes és pontos feljegyzését is a naplókban, majd egyre inkább megfigyelhető egy hangsúlyeltolódás a büntetésről magukra a büntetettek.¹⁹ Ez a folyamat irodalmi formákat öltve a ponyva, a röplapok, a pikareszk és később a krimi kialakulását eredményezi majd.²⁰

Forrásaink olvastán az első és legalapvetőbb megállapításunk, hogy a kivégzések említése az esetek túlnyomó többségében együtt jár azok konkrét helyszínhez kötésével. Ez nyilvánvalóan összefügg a kivégzés rítusával szemben támasztott formai elvárásokkal, valamint azzal a ténnyel, hogy Párizsban a helyszínek sokfélesége miatt nem lehetett egyszerűen a „szokásos hely” említésével érzékeltetni az eljárás szabályosságát.

A 15. század elejét lefedő négy szövegben szinte kizárólag a vásárcsarnok jelenik meg a kivégzések – kb. 30 lefejezés – helyszíneként. Az elítéltek bukott királyi tanácsadók,²¹ a polgárháborúban vereséget szenvedő várkapitányok,²² illetve az ellenség városba juttatásán fáradozó összeesküvők. Ezek az ügyek a nagypolitika

¹⁸ Baye 1885–1888., Bourgeois (1405–1449) 1881., Fauquembergue 1903–1915., Maupoint 1878. a 15. század első felére; Roye 1894–1896. a 15. század második felére; Bourgeois (1515–1536) 1910., Versoris 1885., Driart 1895. a 16. század elejére; Grin 1894., La Fosse 2004., Estoile 1837. a 16. század második felére.

¹⁹ Roussel 2012: 46–51.; Novák 2015.

²⁰ Pech 2002.

²¹ Bourgeois (1405–1449) 1881: 34, 68.

²² Bourgeois (1405–1449) 1881: 17–18, 31–32.

eseményeihez kötődve tartanak számot a naplóírók érdeklődésére. A vásárcsarnok tehát mint a politikai kivégzések kiváltságos helyszíne lép be a krónikákba.

Feltűnő a városon kívül álló bitófa szinte teljes hiánya. Csupán néhány alkalommal jelenik meg forrásainkban, mint amikor 1430-ban a háború zűrzavarát kihasználó útonálló névtelen csoportját (12 fő) akasztották fel itt – ezzel egy időben a foglyok másik felét a Halles vásárcsarnokban fejezték le.²³ Pedig Montfaucon volt a királyi igazságszolgáltatás első számú akasztófája a 13. század közepe óta.²⁴ Feltételezhető, hogy a nem politikai természetű kivégzések itt zajlottak. Erről tanúskodik egy naplóinkban is feljegyzett, botrányossá váló eset, melynek során két gyilkos és tolvaj egyetemi klerikust akasztottak fel itt 1407-ben,²⁵ majd az egyetem tiltakozását követően a két diák tetemét ünnepélyes keretek között akasztották le a bitófáról, hozták be a városba és helyezték nyugalomra. Az eset minden különlegessége ellenére azt mutatja, hogy az egyszerű kivégzések helyszíne ekkoriban is a városon kívüli akasztófa volt. A két említés figyelmeztethet minket ennek a helynek a létező, ám forrásainkban háttérbe szoruló szerepére.

A 15. század második felében a politikai jellegű ítéleteket már nem csak a vásárcsarnokban (2 eset) hajtották végre. Ekkor jelenik meg vizsgált korszakunkban a Grève tér, mint helyszín (2 fő kivégzése), jóllehet már a 14. század elején is égettek meg itt eretnekeket.²⁶ Az 1460–1470-es évek bukott nagy embereit, árulással vádolt arisztokratáit (csupán egy-két esetről van szó) ezen a két helyszínen fejezték le vagy négyelték fel. Látványosabb ennél a montfauconi bitófa gyakori feltűnése a krónikában: tolvajok, szexuális bűntettek elkövetői közül tízet említenek név szerint is, a többiek pedig csak „számos szegény és szerencsétlen teremtés” vagy „tolvajok és betörők”²⁷ gyanánt jegyezték fel (1. kép). Az akasztófa képének előtérbe kerüléséről tanúskodik François Villon költészete is, illetve a miniatúrafestészetben is éppen ezekben az évtizedekben jelenik meg a montfauconi hatalmas gerendaépítmény impozáns sziluettje.²⁸

A 16. század eleji naplóírók rendkívüli érdeklődést mutatnak a kivégzések iránt, ezért leírásaikból nagyon plasztikusan rajzolódik ki a kivégzések topográfiájának átalakulása. A korábban olyan nagy szerepet játszó, majd háttérbe szoruló Halles ismét több alkalommal (16 esetben) jelenik meg. A legtöbb ítélet-végrehajtás a Grève térhez köthető (24 fő felett), a legnagyobb változást viszont az új helyszín megjelenése hozza: forrásainkban ekkor találkozunk először a bal parti Maubert téren rendezett kivégzési szertartásokkal (14 alkalommal), a városfalon kívül elhelyezkedő Malacvásártérrel (8-nál több eset) és a központi elhelyezkedésű Saint

²³ Bourgeois (1405–1449) 1881: 250.

²⁴ Hillairet 1956: 32 passim.

²⁵ Gauvard 2000: 117–119.; Baye 1885–1888: I. 205, 229, 231.

²⁶ Hillairet 1956: 16–17.

²⁷ Roye 1894–1896: I. 3–4, 166.

²⁸ Az ábrázolásokat számba veszi Morel 2007: 223–225.



1. kép. Kivégzési helyszínek a 15. században (Montfauconi akasztófa, Vásárcsarnok, Grève tér)

Jean temetővel (9 eset). A kivégzések térbeli szóródása még látványosabbá válik az 1530-as években, amikor a szokványos helyszínek mellett alkalmi kivégzési helyeket vettek használatba, kereszteződéseket, utcasarkokat, templomok előtti tereket, ahol az esetek többségében később már nem történt kivégzés. Naplóíróink láthatólag a városon belül játszódó kivégzésekre koncentrálnak, így a szokványos montfauconi bitófa csupán három alkalommal jelenik meg.

A század második felében néhány korábbi folyamat továbbfejlődését láthatjuk. A Grève tér láthatólag első helyre kerül a választható kivégzési lehetőségek közül (49 eset 1560 és 1589 között). Ez a folyamat tetten érhető egy hugenotta várkapitány-nak tulajdonított megjegyzésben is: inkább harc közben esik el, semmint megadja magát, „hogy Párizsba hurcoljanak és az ostoba csöcseléeknek szolgáljak időtöltésül és látványosságul a Grève téren”.²⁹ A tér itt a kivégzések emblematikus, közmondás-szerű helyszíneként jelenik meg, holott a feljegyzett ítélet-végrehajtások (100 felett) több mint fele más helyeken zajlik, például a vásárcsarnokban (18 esetben), a Maubert téren (20 esetben), vagy a városon kívüli bitófán (9 alkalommal). A század elején újdonságként megjelenő alkalmi helyszínek körül egy megőrzi szerepét az 1570–1580-as években is, ez a Saint-Michel híd végén található kereszteződés a Szajna bal partján (6 kivégzés), illetve többször találkozunk a Louvre épületéhez

²⁹ L'Estoile 1837: 37.



2. kép. Kivégzési helyszínek a 16. században (Montfauconi akasztófa, Vásárcsarnok, Saint-Jean temető, Grève tér, Malacvásártér, Bourbon palota, Palais udvara, Parvis Notre-Dame, Saint-Michel híd, Maubert tér)

közel fekvő Bourbon palota előtti területtel is (8 kivégzés). Hasonló továbbfejlődésnek tűnik az a tény, hogy a Parlament bíróságának otthont adó Palais udvarán és a Notre Dame előtti téren a század eleji nyilvános megszegényítő szertartások mellett már néhány alkalommal (7 és 4 esetben) kivégzéseket is tartanak (2. kép).

A két évszázados folyamat összességében a városi tér egyre teljesebb, egyre kiterjedtebb birtokba vételét hozza magával, a városlakók egyre több helyen, utcasarkon, téren és kereszteződésben találkozhattak a királyi igazságszolgáltatás véres megnyilvánulásaival. Másrészt jól látható a Grève tér kiemelkedése a többi lehetséges helyszín közül.

A folyamat utóéletét Pascal Bastien és Julie Allard vizsgálja a 18. századi Párizs kapcsán. A bírósági ítéletek vizsgálata alapján rámutatnak egyrészt arra, hogy a század második felére a halálbüntetések szinte kizárólagos helyszínévé a Grève tér vált; ekkor szorultak vissza teljesen a korábban gyakran használt mellékhelyszínek. Másrészt nyomon követhető a nyilvános kivégzések számának csökkenése, miközben az egyes esetekhez kapcsolódó hivatalos tájékoztató füzetecskék és a ponyvairodalom egyre nagyobb teret nyernek: az ítélet-végrehajtás már nem annyira látható, mint inkább olvasható lesz.³⁰

³⁰ Bastien 2006.; Allard 2008.

Helyválasztás

A 15–16. századról nyert kép rendkívül dinamikus, mintha a látványos kivégzések helyválasztása valamiféle „divat” hullámvásait követné. Bizonyos helyszínek hosszú ideig nem jelennek meg a krónikákban, majd jelentős kivégzések színpadává válnak. A középkor végi választék a 16. században bővül, új helyszínek honosodnak meg, és ezzel a választás lehetséges motivációi is kiszélesedhetnek.

A kivégzés helyszínéről és módjáról az ítéletet kimondó bíróság döntött. A királyi igazságszolgáltatást képviselve választottak a rendelkezésükre álló helyszínek között vagy kerestek új lehetőségeket. Időnként kiderül a naplókban, hogy eredetileg máshol és másképpen végezték volna ki az elítéltet, azonban fellebbezés vagy egyéb megfontolások után változtattak a szertartáson.

A motivációkat mérlegelve egy bizonyosnak látszik: nem mechanikusan, a kivégzési mód szerint választottak a helyszínek között, ahogyan az a szakirodalomban megjelenik. A térbeli elrendezésből ezek szerint más megfontolásokat, esetleges üzeneteket olvashatunk ki.

A montfauconi akasztófa a város falain kívül egy kis dombon helyezkedett el: gigantikus méretű, négyszögletes alakú, két-háromszintes építmény volt.³¹ Bár már állt a 13. század végén is, szerepét mégsem mondhatjuk kizárólagosnak, hiszen más, városon belüli helyszíneket is használtak akasztásra. Az itt zajló akasztások és élve eltemetések³² mellett a bitófa kiegészítő büntetések helyeként is szerepelt: ugyanis – végig a vizsgált két évszázadban – esetenként ide akasztották fel a máshol kivégzett elítéltek holttestét is. Ez egyrészt megfosztotta az elítéltet a végső nyughely kiváltságától, másrészt megszégyenítő is volt a holttest hosszú ideig tartó közszemlére tétele. A középkor végi bukott királyi tanácsadók gyakran kapták mellékbüntetésként, hogy testüket a bitófán lógó közönséges bűnözők holtteste közé helyezték el, sőt, esetleg föléjük, hiszen néhány esetben azt is pontosították, hogy az akasztófa legmagasabb szintjén (*pendu au plus hault*) legyen a testük.³³ Harmadrészt hatásos elrettentésnek gondolták a korban a városba tartó utazókat, csavargókat a városban gyakorolt igazságszolgáltatás eredményességével eltéríteni tervezett gáztetteiktől. Hasonló célokat szolgált, csak még hangsúlyosabb térbeli szimbolikával a gonosztevők felnégyelt testének darabjait a négy legfontosabb kapu elé kitűzni.

A párizsi kivégzési helyszínek általában a városon belüli legnagyobb szabad területeket foglalták el, gyakori a forgalmas vásárterek használata (Grève és Maubert tér, Malacvásártér, a Halles, vagy a Saint-Jean temető, melynek falai mellett piac és

³¹ Hillairet 1956: 31–35.

³² Roye 1894–1896: I. 4.

³³ Bourgeois (1405–1449) 1881: 34, 68. Politikai jelentése volt annak is, amikor a testeket néhány hónap vagy év elteltével, a megváltozott erőviszonyok következtében, levették az akasztófáról és eltemették. Gauvard 1994; Novák 2007: 134–136.

mészárszék is működött). A Cité szigetén jelentős méretű volt a Notre Dame előtt elterülő nyílt térség, a Parvis területe, amely a katedrális közelsége miatt szakrális jelentést nyert. A nézőközönség befogadására képes tágas tereket nem is lehetett olyan egyszerű találni a szűk utcák halmazából álló középkor végi Párizsban, a választásnak tehát nyilvánvalóan voltak gyakorlatias szempontjai is.

Szóba jöhető szempontnak tűnik a kivégzés helyének kiválasztásában a büntett helyszínének közelsége. Ennek leglátványosabb formája, amikor a gyilkosság elkövetésének helyszínénél szolgáló ház előtti utcaszakaszon történt az ítélet végrehajtása. Az istentiszteletük közben megzavart, majd a közeli katolikus templomban gyilkosságokat elkövető hugenották négy vezetőjét 1562-ben az istentisztelet színhelyén, a Pátriárkának nevezett házban (*maison du Patriarche*) akasztották fel.³⁴ Ez a megoldás a 16. század második felében jelenik meg forrásainkban, mindössze néhány alkalommal, a 18. században viszont gyakran folyamodtak ehhez a módszerhez.³⁵ Ugyanakkor korszakunkban találkozunk olyan esetekkel is, amikor a büntett helyszínén tervezték a kivégzést, ám ezt az utolsó pillanatban megváltoztatták és szokványos kivégzési helyet választottak.³⁶ Mindez arra utalhat, hogy egy új gyakorlat lassú, fokozatos meggyökerezésének vagyunk tanúi.

Ennek a drasztikus megoldásnak némiképp enyhébb változataival azonban gyakrabban találkozunk a 16. századi Párizsban. Többször is előfordult, hogy a kivégzés előtt a menet elhaladt a büntett helyszíne előtt, és az elítélt nyilvánosan bűnbánatot tartott vagy levágták a kezét, amellyel a gyilkosságot vagy szentségtörést elkövette.³⁷ Ugyanígy a büntett helyére utal az a gyakorlat, amikor az elkövetett gyilkosságok helyszínén tűzték ki a másutt levágott fejet.³⁸

Előfordult, hogy a büntett helyszíne közel esett egy kivégzési helyhez, ilyen esetben kihasználták a közelséget: aki a Grève téren álló templomban gyalázta meg a szentostyát, az könnyen találhatta magát a közeli vesztőhelyen.³⁹ A naplóírók esetenként kiemelték a büntett helyszíne és a kivégzés helye közti közelséget, ám nem tudjuk, hogy ez a közelség explicit módon kifejezésre jutott-e a ceremónia során, például a bűnlajstrom szokásos kihirdetésekor, vagy a feljegyzők csak saját gondolataikat vetették papírra.

A büntett helyszínét a rítus helyéül kijelölő ítélet a büntetés jóvátétel funkcióját emeli ki. A megsértett rend úgy áll helyre, ha a vétkes testrészt vagy magát az elkövetőt a megfelelő helyszínen büntetik meg. A késő középkori Velencében a büntett helyszíne leginkább olyan esetekben játszott szerepet a büntetés-végrehajtásban,

³⁴ La Fosse 2004: 49.

³⁵ Bastien 2006: 126–128.

³⁶ L'Estoile 1837: 176.

³⁷ Versoris 1885: 219.; Bourgeois (1515–1536) 1910: 365.; Driart 1895: 147.

³⁸ L'Estoile 1837: 117.

³⁹ Bourgeois (1515–1536) 1910: 373.

amikor szentségtörést, szent tárgyak ellopását kellett megtorolni, ezekben az esetekben is hangsúlyos az isteni rend helyreállításának szándéka.⁴⁰

A büntetteket és a kivégzéseket részletesebben bemutató források egy másik lehetséges kapcsolódási pontra is rávilágítanak: ez pedig a bűnös lakóhelye és a kivégzés helyszínének közelsége, ami azonban rendkívül ritkán jelenik meg a forrásokban. Kivételt jelent az 1534–1535-ös kivégzési hullám, a francia protestánsüldözés első nagy időszaka, ahol a naplóiírók rendkívüli gondossággal feljegyezték a kivégzettek lakóhelyét is. Ez volt az a néhány hónap, amikor korábban kivégzésre nem használt helyeken is hajtottak végre néhány ítéletet. A két jelenséget össze lehet kapcsolni.

A kivégzések 1534 novemberében kezdődtek, és előkelő, megbecsült polgárok, mesteremberek voltak az elítéltek. A kivégzési helyszínnek lényegében leképezik a város társadalmi topográfiáját: gazdag kereskedők és kofák haltak meg a vásártéren, nyomdászokat végeztek ki az egyetemi negyed és a könyvpiac hagyományos utcái melletti Maubert téren, a király káplánját a Louvre melletti plébániatemplomban, egy külvárosban lakó szíjgyártót a lakhelyéhez legközelebb eső kapun belüli kereszteződésen égették meg, és a sor még folytatható: összesen több mint 20 kivégzés történt néhány hónap alatt.⁴¹

E kivégzések célja, a korabeli igazságszolgáltatásról vallott nézetekkel teljesen összhangban, az elrettentés és a megszügyenítés volt. A javíthatatlan csavargók és tolvajok testét is azért függesztették ki a városon kívüli akasztófákra vagy éppen a városkapuk mellé, hogy elrettentő például szolgáljanak a városba tartóknak. Az itt vizsgált esetek azonban térbeli választásukkal más közönségre hatottak. A környezetükben jól ismert mesterembereket, polgárokat saját városnegyedükben állították közszemlére, itt hirdették ki bűneiket és itt égették meg őket. Ezzel a városi teret kisebb egységekre bontották, és azon belül próbálták a rítus hatását érvényesíteni. Ezekben az esetekben a naplóiíró megfogalmazása általában nem a büntett konkrét helyszínének közelségét hangsúlyozza a kivégzés helye kapcsán. A büntett helyszínének figyelembe vétele csupán a mellékbüntetésnél merül fel egy-egy alkalommal: a bűnös kezét például a gyalázkodó plakáttal megszenteltetett templom előtt vágják le. Ezekben a hónapokban kifejezetten a lakóhely, az ismert közeg jelenti a megcélzott nézőközönséget. A királyi büntetés a város sok pontján szétszóródva, az elítéltek közvetlen lakókörnyezetében, ismerőseik körében valósult meg, így próbálta biztosítani hatékonyságát.

Oszd meg és uralkodj?

A hatalomgyakorlás logikája mellett a kivégzések „szétszóródása” a városi térrel kapcsolatos kérdéseket is felvet: vajon mekkora volt az az ismerős tér a nagyvárosban, amelyben otthonosan mozogtak az emberek, és amelyben hatott a kivégzések látvá-

⁴⁰ Ruggiero 1994.; Crouzet-Pavan 1992: 916.

⁴¹ Bourgeois (1515–1536) 1910: 379–385.; Driart 1895: 174–177.

nya?⁴² A városnegyed, a megélt tér problematikáját természetesen nem lehet megválaszolni egyszerűen a kivégzések elhelyezkedésének vizsgálatával, ám valamilyen módon mégis a város terének apróbb egységekre tördelését látjuk bennük.

Korszakunkat általánosságban a kivégzési helyek számának megnövekedése jellemzi: a 15. század elején a forrásainkban megfigyelhető 2–3-ról a 16. század végére 6–8-ra emelkedett a szokásszerűen használt helyek száma, és emellett megjelentek az alkalmi helyszíneken rendezett kivégzések is, akár a büntett helyszínének, akár az elítélt lakhelyének bevonásával. Mindez együtt jár természetesen a lakosság, sőt a város terének a megnövekedésével is, ám az új helyszínek megmaradtak a 14. század végi városfalak között: nem a teljes lefedettség volt tehát a cél, hanem ennek rituális leképezése. Ez azt jelenti, hogy a várost egyre inkább beborították a kivégzési helyszínek, a város területét egyre hangsúlyosabban birtokba vette a királyi igazságszolgáltatás, melynek módszere pedig a mindenhol láthatóság, a nagy terek, forgalmas kereszteződések, hídfők, piacok, egyszerű utcácskák szimbolikus megjelölése (*marquage*) az ott megjelenő kivégzési eszközök, rítusok, az ott közszemlére tett emberi testek által.⁴³

A királyi hatalom rendelkezett más ceremóniákkal is jelenléte demonstrálásához. Korszakunkban ilyennek tekinthetjük a királyi bevonulásokat, a sikerek megünneplésére rendezett körmeneteket vagy akár a királyi kikiáltó tevékenységét. Mivel ezek a ceremóniák is a város terébe íródtak bele, felmerül, hogy vajon megfigyelhető-e ezeknek az esetében is a kivégzések elrendezéséhez hasonló térbeli stratégia.

A középkor utolsó századaitól alkalmazott királyi bevonulások Párizsban meglehetősen kötött útvonalat követtek: általában a Saint-Denis kapun keresztül léptek a francia királyok a városba, végigvonultak a Saint-Denis utcán, majd átkeltek a Cité szigetére, hogy a Notre-Dame katedrálisban misét hallgassanak.⁴⁴ Ez az útvonal nem változott a vizsgált időszakban. Bár maga a városi ünneplés jellege átalakult, hiszen a bevonuló uralkodó egyre jobban háttérbe szorította a korábban autonóm szereplőként viselkedő városi közösséget, a város terében hagyott lenyomat nem alakult át.

A politikai célú, győzelmeket megünneplő körmenetek a középkor végén, kialakulásuk idején igen sokszínűek voltak, változatos templomokat jelöltek ki végcéljukként.⁴⁵ Ezeknek a körmeneti célpontoknak időnként megváltozott a népszerűsége, némelyek divatba jöttek, mások kikoptak a használatból. A 16–17. századra azonban ez a kép átalakult, a győzelmi körmenetek kizárólag a Notre-Dame székesegyház irányába indultak el: a ceremónia központosult.⁴⁶

⁴² Lásd Bove – Bourlet – Le Maresquier 2011.

⁴³ Veschambre 2004.

⁴⁴ Bryant 1986.

⁴⁵ Chiffolleau 1990.

⁴⁶ Fogel 1989: 135–140.

Az „információ ceremóniái”, a rendeletek, békekötések kikiáltása, nyilvánosságra hozatala sem maradt változatlan. A középkor végén kikiáltásra használt tucatnyi hely⁴⁷ a következő két évszázadban megsokszorozódott. A 17. századi forrásokban összesen több mint száz ismert kihirdetési helyszín bukkan fel: nem geometriai pontossággal osztják fel a várost, van köztük egyszerű utcarész, kereszteződés, de egyházi vagy királyi épületek, vásárterek is.⁴⁸ Az információ ceremóniáit elemző Michèle Fogel úgy véli, hogy a helyszínek heterogén halmaza azt sugallja, hogy a hatalom is töredezett, heterogén térként tekintett a városra: megtalálható benne az ellenőrzés, a kézbe tartás szándéka, ám ezt nem a tér homogenizálása és egységesítése, hanem egyszerű halmozás révén próbálta elérni.

A kivégzések mint hatalmi ceremóniák hasonló módon jelölték meg, vették birtokba a városi teret: a 15–16. század folyamán egyre több helyet sajátítottak ki maguknak, egyre mélyebben hatoltak a különböző városrészek labirintusába. A 18. századi változásra reflektálva Julie Allard arra a következtetésre jutott, hogy a kivégzések egyetlen helyszínen, a Grève téren történő koncentrálása a hatalom térfelfogásának megváltozásáról tanúskodik: egyre inkább homogén egészként fogja fel a városi teret, amelyben különféle funkciókat lehet egy központból irányítva ésszerű megrendelések mentén elhelyezni. A 16. században tapasztalt jelenség ezek szerint egy szét-töredezett, heterogén teret feltételez, amelynek minden egyes szeletét külön kellett meghódítani a királyi igazságszolgáltatásnak, városnegyedről városnegyedre, utcáról utcára a felállított akasztófák, máglyák, vesztőhelyek rendszeres használata, az elítéltek testének közszemlére tétele és példászerű megbüntetése révén.

FORRÁSOK

- Baye 1885–1888: Tuetey, Alexandre (éd.): *Journal de Nicolas de Baye, greffier du Parlement de Paris 1400–1417*. I–II. Paris.
- Bourgeois (1405–1449) 1881: Tuetey, Alexandre (éd.): *Journal d'un bourgeois de Paris 1405–1449*. Paris.
- Bourgeois (1515–1536) 1910: Bourilly, V. L. (éd.): *Le Journal d'un Bourgeois de Paris sous le règne de François Ier (1515–1536)*. Paris.
- Driart 1895: Bournon, Fernand (éd.): *Chronique parisienne de Pierre Driart, chambrier de Saint-Victor 1522–1535. Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France* (22.) 67–178.
- Estoile 1837: Pierre de l'Estoile: *Registre-journal de Henri III*. Jacques-Joseph Champollion-Figeac – Aimé Champollion (éds.) In: *Nouvelle collection de mémoires*

⁴⁷ Novák 2001: 247–249.

⁴⁸ Fogel 1989: 32–40., 47–48.

- pour servir à l'histoire de France. Michaud – Poujoulat (éds.), série II, tome I/1. Paris.
- Fauquembergue 1903–1915: Tuetey, Alexandre – Lacaille, Henri (éds.): *Journal de Clément de Fauquembergue greffier du Parlement de Paris 1417–1435*. I–III. Paris.
- Grin 1894: Ruble, Alphonse de (éd.): *Journal de Francois Grin, religieux de Saint-Victor de Paris, 1554–1570*. Paris.
- La Fosse 2004: Jehan de la Fosse: *Les Mémoires d'un curé de Paris (1557–1590)*. Marc Venard (éd.) Genève.
- Maupoint 1878: Fagniez, Gustave (éd.): *Journal parisien de Jean Maupoint, prieur de Sainte-Catherine-de-la-Couture, 1437–1469*. Paris.
- Roye 1894–1896: Mandrot, Bernard de (éd.): *Journal de Jean de Roye connu sous le nom de Chronique scandaleuse 1460–1483*. I–II. Paris.
- Versoris 1885: Fagniez, Gustave (éd.): Livre de Raison de Me Nicolas Versoris, avocat au Parlement de Paris 1519–1530. *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France* (12.) 99–222.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Allard, Julie 2008: *La généalogie d'une figure de l'angoisse. Formes, pratiques et représentations de la place de Grève (Paris, 1667–1789)*. (Thèse de doctorat) Université du Québec, Montreal.
- Bastien, Pascal 2006: *L'exécution publique à Paris au XVIII^e siècle. Une histoire des rituels judiciaires*. Seyssel.
- Bastien, Pascal 2011: *Histoire de la peine de mort. Bourreaux et supplices. Paris, Londres, 1500–1800*. Paris.
- Bove, Boris – Bourlet, Caroline – Le Maresquier, Yvonne 2011: Közel és távol: kísértetek a késő középkori megölt tér rekonstrukciójára. *Korall* (45.) 5–34.
- Bryant, Lawrence M. 1986: *The King and the City in the Parisian royal entry ceremony: politics, ritual, and art in the Renaissance*. Genève.
- Chiffolleau, Jacques 1990: Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant. *Revue Historique* (284.) 1. 38–76.
- Chiffolleau, Jacques – Claude, Gauvard – Zorzi, Andrea (éd.) 2007: *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Age*. Roma.
- Cohen, Esther 1990: To die a criminal for the public good: the execution ritual in late medieval Paris. In: Bachrach, Bernard S. – Nicholas, David (ed.): *Law, Custom and the Social Fabric in Medieval Europe*. Kalamazoo, 285–304.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth 1992: „Sopra le acque salse” *Espaces, pouvoir et société à Venise à la fin du Moyen Age*. I–II. Roma.

- Csukovits Enikő 2005: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. In: Csukovits Enikő, Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Budapest, 199–222.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest.
- Fogel, Michèle 1989: *Les cérémonies de l'information dans la France du XVI^e au XVIII^e siècle*. Paris.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Budapest.
- Gauvard, Claude 1995: Grâce et exécution capitale: les deux visages de la justice royale française à la fin du Moyen Âge. *Bibliothèque de l'école des chartes* (153.) 2. 275–290.
- Gauvard, Claude 1994: Pendre et dépendre à la fin du Moyen Âge: les exigences d'un rituel judiciaire. In: Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro (ed.): *Riti e rituali nelle società medievali*. Spoleto, 191–211.
- Gauvard, Claude 1999: Mémoire du crime, mémoire des peines: justice et acculturation pénale en France à la fin du Moyen Âge. In: *Saint-Denis et la royauté. Études offertes à Bernard Guenée*. Paris, 691–710.
- Gauvard, Claude 2000: L'honneur du roi. Peines et rituels judiciaires au Parlement de Paris à la fin du Moyen Âge. In: Gauvard, Claude – Jacob, Robert (éd.): *Les rites de la justice. Gestes et rituels judiciaires au Moyen Âge occidental*. Paris, 99–123.
- Gonthier, Nicole 1998: *Le châtimement du crime au Moyen Âge (XII^e–XVI^e siècles)*. Rennes.
- Hillairet, Jacques 1956: *Gibets, piloris et cachots du vieux Paris*. Paris.
- Merback, Mitchell B. 1999: *The thief, the cross, and the wheel. Pain and the spectacle of punishment in medieval and renaissance Europe*. Chicago.
- Morel, Barbara 2007: *Une iconographie de la répression judiciaire. Le châtimement dans l'enluminure en France du XIII^e au XV^e siècle*. Paris.
- Muchembled, Robert 1992: *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus. XV–XVIII^e siècle*. Paris.
- Muchembled, Robert 2008: *Une histoire de la violence. De la fin du Moyen Âge à nos jours*. Paris.
- Novák, Veronika 2001: Hatalom a kereszteződéseken: a kikiáltás a középkor végi Párizsban. *Történelmi Szemle* (43.) 3–4. 237–255.
- Novák, Veronika 2007: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Budapest.
- Novák, Veronika 2015: Halál Párizsban – elmúlás és erőszak a 15–16. századi francia krónikákban. In: Gálffy László – Sáringer János (szerk.): *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, 162–174.
- Pech, Thierry 2002: *Contre le crime. Droit et littérature sous la Contre-Réforme: les histoires tragiques (1559–1644)*. Paris.
- Roussel, Diane 2012: *Violences et passions dans le Paris de la Renaissance*. Seyssel.

- Ruggiero, Guido 1994: Constructing civic morality – deconstructing the body: Civic rituals of punishment in Renaissance Venice. In: Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro (ed.): *Riti e rituali nelle società medievali*. Spoleto, 175–190.
- Schuster, Peter 2007: Le rituel de la peine capitale dans les villes allemandes à la fin du Moyen Age: ruptures et continuités. In: Chiffolleau, Jacques – Gauvard, Claude – Zorzi, Andrea (éd.): *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident à la fin du Moyen Age*. Roma. 689–712.
- Veschambre, Vincent 2004: Appropriation et marquage symbolique de l'espace: Quelques éléments de réflexion. *Travaux et Documents de l'UMR ESO 6590* (21.) 73–77.
- Zemon Davis, Natalie 2001: Az erőszak rítusai. In: Zemon Davis, Natalie: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest, 139–167.
- Zorzi, Andrea 1994: Rituali e cerimoniali penali nelle città italiane (secc. XIII–XVI). In: Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro (ed.): *Riti e rituali nelle società medievali*. Spoleto. 141–158.

Az erőszak mindennapi gyakorlata, avagy ami megtörténhet a paraszti testtel oszmán rajtaütések során

Láttelel a 17. századi Magyar Királyság falvairól

A 17. századra a korábban egységes és független Magyar Királyság státusza már megváltozott, középső területén a török hódoltság ékelődött be a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség közé. Ez a helyzet folyamatos háborús állapotot szült, mivel az oszmán és a magyar végváriak is át tudtak jutni a szomszédos területekre. Ennél fogva állandósult, a mindennapi élet része lett az erőszak egy új formája, a megszálló csapatok mindennapi támadásai. Ezt a helyzetet jól érzékelteti egy párhuzamos példa: míg a korszakban a politikai színlelésnek (simulatio) számos nyugat-európai elméleti feldolgozása ismert, addig a Magyar Királyságban jóval kevesebb teoretikus háttérrel ez a túlélés gyakorlati eszközeként működött a társadalom minden rétegében.¹ Így az erőszak sem annyira teoretikus keretekben, mint inkább a mindennapok során, a valóság gyakorlatában volt jelen.

A magyar társadalmi elit számos olyan írott forrást hagyott maga után (például levelezésekben,² naplókban³), amelyben önnön helyzetére – azon belül is saját egészségi állapotára, illetve testére – reflektált, de a polgári, végvári és paraszti rétegekre ez kevésbé jellemző.⁴ Különösen igaz ez azokra a mindennapi élethelyzetekre, amelyet az írásbeliség nem fed fel. Így ebben az esetben indirekt források állnak rendelkezésre. Ilyenek például az elsősorban városiak által íratott végrendeletek,⁵ amelyek formailag meglehetősen sablonosak, de néha utalnak a végrendelkező testi állapotára. Csak két példát kiragadva: ⁶ „*Én Gionge János győri polgár, Istennek akarattýából testemben beteges, de elmémben egészséges, tudván halandó voltomat, hogy min-*

¹ Etényi–Horn 2010.

² Például Horn–Kreutzer–Kincses 1993.

³ Szállási é.n.

⁴ Bár lehet itt Balassi Bálint vitézi verseire gondolni.

⁵ Vannak a korszakból paraszti végrendeletek is: Horváth 1999: 356–369.

⁶ A cikkben a szakirodalom és forráskiadványok által citált idézeteket megtartottam eredeti formájukban. Ez némileg rendezetlen hatást kelt, hiszen ezek a kiadványok nem egységes közlési szabályok szerint járnak el; a legtöbb kártételi lista és jegyzőkönyv-kiadás 19. század végi. Egyébiránt számos kiadott végrendelet áll rendelkezésre a korszakból, amire néhány példa: Dominkovits–Horváth 2001, Horváth 1995, Horváth 1996, Horváth 1997.

*den embernek ez világból ki kell mulnia és énnekem is [...]” és „[...] elmémben épp, de testemben Istennek csapását rajtam érezvén, betegágyamban ingó és ingatlan javaimról [...] teszek [...] rendeltét.”*⁷ Látható, hogy a cél elsősorban annak rögzítése, hogy a végrendelező beszámítható, azaz végrendelete nem megkérdőjelezhető. E tekintetben, meglepő módon, ehhez kicsit hasonló jellegű – bár eltérő témájú – forrástípus a török kártételi jegyzőkönyvek és listák csoportja, amely szintén sablonszerű,⁹ hiszen megadott kérdésre keres választ, miszerint hány embert – végvári, falusit, városlakót – öltek meg vagy vittek el az oszmánok. Ugyanakkor néhány, a kortársak által érdekesebbnek vélt eset részletesen szerepel, azaz betekintést enged abba, hogy mi történt a hétköznapiak során a magyar végváriakkal¹⁰ és falusiakkal, illetve „a testükkel” egy oszmán rablás során. De azt érdemes tisztán látni, hogy azért, mert a legtöbb esetben csak annyit írtak, hogy „levágták” vagy „elhurcolták”, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek önmagukban olyan „egyszerű esetek” voltak.

Rengeteg példa áll rendelkezésre az ország különböző falvaiból.¹¹ Normál esetben – ha lehet egyáltalán ilyenről beszélni – falusiakat raboltak el vagy öltek meg, amelyről így tanúskodnak a jegyzőkönyvek, például Abaúj megyében: „*A vajdai mezőről vitt el hét gyermeket, és egy legényt levágott [a török].*”¹² Azonban itt is lehetett rosszabb a forgatókönyv: „*Ez esztendőben [1641] egyszersmind nagy kegyetlenül rablolták Felső-, Alsó-Gagyot, Kércset és Baktát [Abaúj megyei falvak], iszonyu égetéseket tevén, amely helyekből keresztény atyánkfiai közül kiket levágott, kiket megégetett, kiket kegyetlenül rabságra vittek, összességgel teszen hétszázig [...]*”¹³ A gyűjtogatás többször is előkerül a kártételi listákban: a Nógrád megyei Nagyoroszipban „*1636. esztendőben karácsony nap előtt két [balassa]gyarmathi katonát az bíró házában találván, különben hogy ki nem vehették az házbul, reájok gyűjtötták, és az szomszéd háznak megégetésével együtt, vallott az bíró háromszáz forint kárt. Az egyik katonát elevenen vitték, az másiknak fejét vették.*”¹⁴ Valamint egy másik példa, amelyben sokkal többen halhattak meg: „*Tavalyi esztendőben [1640] reánk ütven, templomunkat [Abaúj megye, Alsó-Gagy] meggyújtván, megmaradásnak okáért sok férfi és asszonyi állatok, apró édes magzatok az karokkal beszorítván, sokan megégtenek, az édes atyák anyák ölökben való kised gyermekekkel megégtenek együtt és azon kívül sokan*

⁷ Gyöngye János 1632-es végrendelete, Horváth 1996: 18.

⁸ Angrano Ilona 1632-es végrendelete, Horváth 1996: 19.

⁹ E tekintetben még inkább sablonos forrástípus az uradalmi összeírás, az urbárium, amely az esetek túlnyomó részében a deserta (elhagyott) vagy combusta (elégett) kifejezéssel utal egy adott uradalom egyes falvaira vagy jobbágytelkeire. Ezért ezzel a forrással ebben az írásban nem is foglalkozom külön.

¹⁰ Ezt feldolgozta: Illik 2012: 1065–1078.

¹¹ Csak a kiadott kártételi listákat, jegyzőkönyveket tekintve ezek a következők: Dongó Gyárfás 1912, Dongó Gyárfás 1913, Komáromy 1895, Sinkovics 1968, Merényi 1889, Merényi 1896, Merényi 1897, Merényi 1904, Merényi 1911, Ráth 1860, Stahl 1970.

¹² Kemény 1915: 24.

¹³ Kemény 1915: 24.

¹⁴ MNL OL A 98 13. fasciculus 889. fol. verso.

vitetnek közülünk rabságra [...]”¹⁵ A rajtaütések során néha csecsemő gyermeket is elvittek az oszmánok. Abaúj megyéből, Nyestáról 1633-ban „[...] nekem Szolnoki Istvánnak házára ütvén, feleségemet s egy kisdéd 8 holnapis édes magzatocskát elvitte, kit Kandónál [véltetőleg Kondó, Borsod megyében] vett meg az hideg [...]”¹⁶ Míg a Vas megyei Kápolnán „Györfi Györgyöt magát levágták, Feleségét Eörsébetet el vitték, két leánkáival az egyik Kata három esztendő volt, a másik keresztsegh nélkül bölcsőbeli gyermek volt.”¹⁷ Amint a tűz, úgy a hideg is veszedelmes volt a falusiakra nézve: 1640-ben a Torna megyei Szögligeten rajtaütöttek az oszmánok egy pribék vezetésével, bár a részletek nem ismertek, de vélhetőleg felgyújtották a falut, és ennek lehetett ennek következménye egy falusit „az hideg meg vett”, valamint „azon kívül sokaknak kezeket, lábakat az hideg meg vette.”¹⁸ Vas megyében, Szergényben tűnik elő a nem túl gyakori megjegyzés, hogy „[...] el foghván közülük hármat, egyiknek fejét vették, hármát elvitték, kettei törökké lettek”¹⁹ [...],²⁰ amely vélhetőleg a körülmetélést jelenti. Habár ennek más értelme is lehet – eddig egyszer talákoztam kártételi listában a következővel –, mivel a Nógrád megyei Panyi-Darócról négy pásztort elvittek, akik közül kettőt „immár fel is borotváltanak volt”.²¹ Ez utóbbi esetben a haj levágásával tették pogánnyá az elraboltakat.

Mi történhetett tehát a parasztok testével oszmán támadás alkalmával? A cél érdekében bármi: megölhették, elrabolhatták, megverhették őket, vagy éppen áldozatai lehetett tűznek, avagy a fagynak. Láthatóan az erőszak eszköz volt az oszmánok kezében, hogy mielőbb elérjék a falu hódolását, vagy hogy pénzt csikarjanak a falu egyes lakóiból vagy akár a közösség egészéből. Ennek is köszönhető, hogy a kínzás – mint túl szofisztikált eszköz – viszonylag ritkán kerül elő ezekben a forrásokban. Bár vasra veretés többször is előfordult, így például a Győr megyei Tét faluban, „[...] hogy ha az napra adójokat be nem vihetik, mindgyárast vasra vereti birájokat [...]”²² Egy különösen kegyetlen példa azért mindenképpen figyelmet érdemel: a Nógrád megyei Tolmácson 1636-ban „[...] két emberek úr dolgára [az oszmán birtokos számára nyújtott ingyen munka, robot] hídlani való fát vittek volna be, az egyiknek béllett-kopott süvege lévén az fejében, az törökök megfogták, és az vezér előtt azzal vádolták, hogy kalaúzok az csavargó latroknak, és ebeivel szaggattatta, s ölette meg volna ártatlansága mellett.”²³

¹⁵ Kemény 1915: 30.

¹⁶ Kemény 1915: 31.

¹⁷ Stahl 1970: 116.

¹⁸ MNL OL A 98 13. fasciculus 932. recto.

¹⁹ Általában inkább törökké tettek alakban.

²⁰ Stahl 1970: 299.

²¹ Idézi: Illik 2013a: 115.

²² Ráth 1860: 120.

²³ MNL OL A 98 13. fasciculus 887. verso.

Az erőszak mindennapi gyakorlata, avagy ami megtörténhet a paraszti testtel oszmán rajtaütések során

A falusiak persze nemcsak az oszmánoktól szenvedtek, hanem saját közösségi problémáik során is a fizikai bántalmazás eszközéhez nyúltak, így váltak áldozattá, avagy tettesté, azaz elcsattant egy-egy pofon. Ez látható úriszéki perszövegekben,²⁴ falubírói levelekben,²⁵ vagy éppen a földesúrhoz írott panaszlevelekben.²⁶ Egy példát kiragadva, a varsányi²⁷ bírót, Nagy Benedeket az egyik jobbággya a robot miatti vitában megverte, ezért a jobbággy 40 forintot fizetett bírságul.²⁸

A 17. századi Magyar Királyság mindennapjaiban a parasztság körében tehát az erőszak, a másik testéhez való illetén viszonyulás nem teoretikus keretben jelenik meg. Az áldozatok önreflexiói, azaz gondolatai vagy érzései a vele történekről nem tűnnek fel a kártételi jegyzőkönyvekben, mégis a teljesség igénye nélkül kiragadott példák tükrözik az ember fizikai lényének sérülékenységét, veszélyeztetettségét, valamint a lejegyzett esetek mögött húzódó tragédiákat.

FORRÁSOK

- Dominkovits Péter – Horváth József 2001: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Sopron. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára kiadványa.
- Dongó Gyárfás Géza 1912: *A törökök rablásai Szerencs tartományban (1630–1649). I–VI. Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* 9–12. 286–289, 1. 78–79, 2. 161–162. (OSZK Mikrofilmtár FM/3/12708. 7–8. doboz)
- Dongó Gyárfás Géza 1913: *A törökök rablásai Szerencs tartományban (1630–1649). I–VI. Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* 3. 246–248, 4. 329–330. (OSZK Mikrofilmtár FM/3/12708. 7–8. doboz)
- Horn Ildikó – Kreutzer Andrea – Kincses Katalin (szerk.) 1993: *„Im küttem én orvos-ságot”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése: 1622–1640*. Budapest. ELTE.
- Horváth József 1995: *Győri végrendeletek a 17. századból I. 1600–1630*. Győr. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- Horváth József 1996: *Győri végrendeletek a 17. századból II. 1631–1654*. Győr. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- Horváth József 1997: *Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655–1699*. Győr. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- Kemény Lajos 1915: *Abauj- és Tornavármegye történelmi monográfiája. Abauj-tornavármegye 1527–1848*. II. kötet, 2. rész. Kassa. Kassai Könyvnyomda és Lapkiadó Részvénytársaság.

²⁴ Varga 1958.

²⁵ Illik 2008: 153–169.

²⁶ Illik 2013b: 510–521.

²⁷ Veszprém megye, pannonhalmi uradalom.

²⁸ Varga: 344. (177. sz.), 1636. 10. 30.

- Komáromy András 1895: A kanizsai török rablásai 1630–1640. *Hadtörténelmi Közlemények* 8. 79–92.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Transylvanica, A 98 13. fasciculus (MNL OL)
- Merényi Lajos 1889: Náadori óvás a török békeszegései ellen. *Történelmi Tár* 565–573.
- Merényi Lajos 1896: A török végek történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 520–523.
- Merényi Lajos 1897: A füleki várórség panasza 1669-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 635–639.
- Merényi Lajos 1897: A kanizsai végek történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 259–265.
- Merényi Lajos 1897: Bars, Hont és Nógrád 1630-iki sérelmei a török végbeliektől. *Hadtörténelmi Közlemények* 448–451.
- Merényi Lajos 1897: Heves vármegye panasza a török ellen. 1629. *Hadtörténelmi Közlemények* 302–305.
- Merényi Lajos 1904: A zalai hódoltság adója 1629-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4. 363–389. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (MGtSZ) 1894–1906. OSZK Mikrofilmtár FM 3/3800. 1–3 doboz.)
- Merényi Lajos 1911: A zalai hódoltság történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 368–372.
- Ráth Károly 1860: A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Tár* 1–91.
- Ráth Károly 1860: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. *Magyar Történelmi Tár* 92–123.
- Sinkovics István (szerk.) 1968: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény II/1 1526–1790*. Budapest. Tankönyvkiadó Vállalat.
- Stahl Ferenc 1970: Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepéről. *Vasi Szemle* 1–2. 114–123, 298–308.
- Varga Endre (szerk.) 1958: *Úriszék, XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2010: *Színlelés és rejtőzködés: a kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest. L' Harmattan.
- Horváth József 1999: A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században. *Soproni Szemle* 4. 356–369.
- Illik Péter 2008: A falubírói funkciók a Batthyány–uradalmakban a 17. században. *Agrártörténelmi Szemle. Historia Rerum Rusticarum* 1–4. 153–169.
- Illik Péter 2012: Végváriak a 17. század első felében a kártételi listák tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 4. 1065–1078.

Az erőszak mindennapi gyakorlata, avagy ami megtörténhet a paraszti testtel oszmán rajtaütések során

Illik 2013a: *Minden nap háború: a magyar királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642)*. Budapest. L' Harmattan.

Illik Péter 2013b: Magyar rabok soproniakhoz írt könyörgő levelei a XVII. századból. *Hadtörténelmi Közlemények* 2. 510–521.

Szállási Árpád: Bethlen Miklós „Önéletírása” az egészségről, a betegségekről, meg a doktorokról. (http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf_Szallasi/vegyes_016.pdf)

„A katonáskodás egy érzékeny teher...”

Újoncok által elkövetett öncsonkítási esetek a 19. század első harmadában, különös tekintettel Békés vármegyére

Az állandó hadsereg felállítását követően az országgyűlés 1715–1840 között tizenegy alkalommal rendelt el katonaállítást,¹ a szolgálat 1830-ig életfogytig – gyakorlatilag 30–35 évig – tartott. 1830-ban tíz évben állapították meg a katona-időt. A fogyatéék pótlását – ami természetes halálozás, öngyilkosság, szökés révén állt elő – a két újoncozás közötti időszakban folytatható toborzás biztosította. A 18. századi jogszabályok a létszám kérdése körül forogtak, az 1802 után elfogadottak a hozzájuk tartozó utasításokkal már az újoncállítás járulékos kérdéseit is érintették. Ausztriában és az örökös tartományokban 1781-ben vezették be az összeírásos hadkiegészítési rendszert, amely életkor szerint tartotta nyilván az emberanyagot. Erre Magyarországon 1849 után került sor.² Az újoncozáshoz kapcsolódóan Békés vármegyében már 1802-től rendszeresítették a sorshúzást, amit törvény 1840-ben tett mindenhol kötelezővé.³ Békésben kezdettől fogva megengedett volt a helyettes állítása. Csavargót viszont nem lehetett hozni, csak olyan egyént, akit szabad-ságnolni is lehetett, azaz volt otthona.⁴ 1814-ben a csabai gazdák saját fiaik helyett pénzért kívántak helyettest állítani, ám Stummer János főszolgabíró nem hagyta helyben a javaslatot, sőt az ajánlattevők letartóztatását kezdeményezte az alispánnál, hogy „ezen számos nyakas emberek bézárattattassanak, valamennyinek ábrázatjából – amidőn projectumjaik előtttem nem succedáltak – egész dühösséget nézek ki, akik készek fiaikat vad oroslányok módjára védelmezni”.⁵

Az udvar újoncigénye a 18. század legvégétől, a Napóleon elleni hadjáratokhoz kapcsolódóan folyamatosan emelkedett. Az állításra az egész ország területén lehetőleg a téli hónapokban, megyei tisztviselő, polgári orvos, sorozótiszt és katonai

¹ 1715. évi VIII. tc., 1741. évi XXII., LXIII. tc., 1764–1765. évi XXIV. tc., 1790. évi XIX., LXVI. tc., 1792. évi VI. tc., 1796. évi II. tc., 1802. évi I. tc., 1807. évi I. tc., 1808. évi VI. tc., 1830. évi VII. tc., 1840. évi II. tc.

² Balogh 1983: 5–7. Csikány 2008: 23–27.

³ BéML V. A. 1. a. 10. dob. sz. n./1803. BéML IV. A. 1. b. 998/1813, 1/1814 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). BéML IV. A. 1. b. 1633/1840, 742/1841. Kölcsey 1960: 43–50.

⁴ Helyettest különböző nagyságú pénzösszeg megajánlásával lehetett találni. Az 1830–1840-es években Szegeden ehhez 800–1200 forintra volt szükség. Bálint 1979: 55. A szarvasi gazdák 1841-ben 500–700 forintért szegődttettek maguk helyett katonaujencot. BéML V. A. 201. a. 6. dob. sz. n./1841.

⁵ BéML IV. A. 4. b. 69/1814.

sebész jelenlétében került sor. Békés vármegye 1792. évi újoncállításhoz kapcsolódó rendelete szerint az állítás tényét és időpontját is titokban kellett tartani, hogy „az alkalmas legények el ne rémüljenek s láb alól el ne illantsanak”.⁶ A községi bírakat és esküdteket lelkiismeretes, körültekintő előkészületekre sarkallták. Elsődleges szempont volt, hogy valamennyi kiválasztott újonc „egész testében erős és egészséges, s minden vagy külső vagy belső hiba s betegség nélkül való legyen; mert ha idővel kivilágosodik, hogy olyan hibák vagy betegségek alá vagon vetve, amelyet az áltelvételre s megvizsgálásra rendeltetett személyek akkor mindjárt ki nem tapogathattak, mint p[éldának] o[káért] nyavalyatörés vagy más efféle belső nyavalyák alá, azon esetben a reá tett költséget az előljárók tartozni fognak visszafizetni, mivel ők – kik vele egy helységben laknak – nékie hibáit s betegségeit is tudhatták volna”.⁷ Nős, családos fiatalembereket, az atyáknak a gazdaság vagy a mesterség folytatására multhatatlanul szükséges egyetlen fiait vagy vejeit, a passzussal úton lévőket, a büntetést elszenvedetteket – nehogy a hadsereg gyalázatára szolgáljanak – katonának nem állíthatták. „Ne minden dibdáb, hanem [...] mind külső-, mind belsőképpen ép, egészséges embereket fogadjanak” – állt nyomatékosan a községi vezetőkhez intézett 1792. évi határozatban.⁸ A vármegye és a katonaság között – a szoros rendelkezések ellenére – állandóak voltak a nézeteltérések: a tisztek erősen válogattak az újoncok között, a legvitatottabb a testmagasság volt. A gyalogságnál minimum 5 láb 3 hüvelyket (165 cm) kellett megütni,⁹ de ha a jelölt még nem töltötte be 24. évét, és remélni lehetett növekedését, a megyei tisztviselők besorozták az illetőt. Egyes ezredek csak hibátlan legényeket vettek át, sőt a különben makkegészséges újonctól elvárhatták akár azt is, hogy megnyerő ábrázata legyen.¹⁰ A panaszok rendezése, kiegyenlítése a felülvizsgáló, ún. superarbitrirozó bizottság civil tagjainak a feladata lett. 1804-ben a küldöttség fölé Budán polgári és katonai tagokból álló mixta commissiót állítottak fel.¹¹

A sorozóbizottság általában kizárta a kopasz, rövidlátó, rossz fogazatú, duzzadt, golyvás nyakú, siket, magas vagy domború hátú, szűk mellű, csonkult végtagú, beteges, láztól leromlott testű és az előírt testmagasságnál (165 cm) alacsonyabb termetű

⁶ BéML IV. A. 1. b. 271/1792.

⁷ BéML IV. A. 1. b. 271/1792.

⁸ BéML IV. A. 1. b. 271/1792. A csabai előljárók a későbbiekben is szem előtt tartották az 1792-ben kiadott vármegyei végzést, s 1800-ban szolgabírói utasítás ellenére sem állították ki Zsibrita György regrutát, aki „ha mostanában nem, de hónap vagy hónapután vagy pedig két-három hónap múlva az jobb kezén lévő hibás és görbe ujja miatt bizonyosan elbocsájtott volna”. BéML V. A. 1. a. 28. dob. Községi bíró által hozott ítéletek protokolluma, 1798–1799. évi köt.

⁹ Balogh 1983: 11. Komlós 1987: 736–738.

¹⁰ Jóllehet az 1807. évi I. tc. 2. §-a kimondta: „Az újonczok fölvételénél nem a szép alakra és mértékre, hanem a testalkatra legyenek tekintettel, úgy, hogy az öt láb magas, de különben egészséges és erős testű s a katonai terhek elviselésére alkalmas újoncz is fogadtassék el, ha csak már 24-ik életévét el nem érte, s annál fogva további növekedésre reményt nem nyujt.” Márkus 1901: 335.

¹¹ BéML IV. A. 1. a. 1014/1804.

legényeket is.¹² Az újoncállítás tárgyában kiadott 1840. évi országgyűlési utasítás kimerítő részletességgel vette sorra az alkalmasnak minősülő újoncok testi tulajdonságait. Az instrukció abból indult ki, hogy „felettebb való válogatás” az újoncokban nem lehet. Tíz, korábban bizonytalan értelmezésű kategóriát – a testi adottságok és betegségek meghatározott körét – írt le, amely még alkalmassá tett a katonai szolgálatra.¹³ Kimondták azt is, hogy a sorozótisztek nem vethetnek vissza valakit csak azért, mert ragyás arcú, az egészséget nem veszélyeztető szemölcsök csúfítják a testét, esetleg „ábrázatja barna vagy fekete színű”, vörös, avagy ritka hajú. Nem volt visszautasítható az a sovány, sápadt katonajelölt sem, aki az elégtelen, hiányos táplálkozás, a kemény mezei munka miatt vagy korábbi betegségből kigyógyulva mutatta ezeket a tüneteket. Besorozták a gyomorrontás miatt hideglelésben sínylődőket, a rüheseket, sőt a kezdeti stádiumban lévő bujakórosokat is.

Bár az 1830. évi VII. tc. által előírt tíz év katonaidő és az 1840-ben az önkényeskedések ellensúlyozására kötelezően bevezetett sorshúzás a korábbiakhoz képest könnyebbséget jelentett, mégis országszerte sok szó esett az erőszakos katonafogadásról, a rendkívül szigorú, gyakran kegyetlen fegyelmezési, büntető szabályokról.¹⁴ Útlevel nélkül kóborlókat, elítélt rabokat, a lázadó hangadókat, a helyi duhajokat bűjtattak mundérba, de arra is akadt példa, hogy a katonának adás lett maga a kiszabott büntetés. Korhely, rossz, javíthatatlan, hasznavehetetlen embereket bélyegeztek meg a „katonának jó” megjegyzéssel. Mindez rendkívül aláasta a legénység katonai és emberi morálját.¹⁵ A kétegyházi előjárók 1795-ben a Békés vármegyei törvényszéktől kérték jó néhány rab – „akik csak az katonaságra alkalmatosak” – besorozását. Ettől remélték, hogy „az helységünk az sok rossz embertől kitisztuljék, és az helységünk azon hírét elveszítse, mellyel mind ekkoráig csúfoltattunk, új becsületet kapjunk”.¹⁶ 1809-ben a Magyargyula részéről állított regruták 75%-a (28 személy közül 21) életvitelében nem követte a községi normát, a nevük után írt különös jegyzések tanúsága szerint csupa csavargó, parázna, istenkáromló, „igen nagyon káromkodó”, részeges, fő korhely, orgazda, verekedő, tolvaj, lomha, dologtalan, hitetlen

¹² Berkó 1943: 41–42.

¹³ Az 557/1840. május 12-i újoncállítás tárgyában kiadott országgyűlési utasítás V. c. pontja szerint alkalmas, elfogadható újoncok: 1. Akiknek két előfoga hiányzik. 2. Vastag, de nem golyvás torkúak. 3. Szétnéző vagy kancsal szeműek, ha a látás nem akadályozott. 4. Gyógyult lábfekélyesek. 5. Lágyéksérvben, herevisszér-tágulatban szenvedők, visszeres lábúak. 6. Csonkolt kezűjűak, ha a puskasárkányt felhúzni, elsűtni és a puskát helyesen forgatni képesek. 7. Horgas O-lábúak, ha a térdek egymást nem dörzsölik és a lábszárcsontok nincsenek kifelé görbülve. 8. A végtagok rövidülése nélkül tökéletesen meggyógyult kéz- és lábsérültek. 9. Bizonyos esetben azok, akiknek golyvás daganataik vannak. 10. Akik azt állítják magukról, hogy epilepsziások, valamint azok, akik vizelet nem tarthatást vagy siketséget színlelnek. BéML V. A. 201. a. 6. dob. sz. n./1841. BéML IV. A. 1. b. 251–253½/1841.

¹⁴ Az 1730–1740-es években Zemplén vármegyében a bodrogheresztúri és a mádi lakosok emeltek panaszt erőszakos katonafogás miatt. Hőgye 1994: 506–509.

¹⁵ Csetri 1997: 507–508. Berkó 1943: 154–155.

¹⁶ BéML IV. A. 10. c. 3/1795.

életű, tekergő személy akadt közöttük.¹⁷ Magyargyula bírái láthatóan a kétegyházi előjárók stratégiáját követték, és elsősorban a bajkeverő ifjakon kívántak túladni. A Szilvási Márton békési obsitos katona részére kiadott 1802. évi községi erkölcsi bizonyítványban külön kiemelték, hogy „magát mivel dicséretesen viselte, katonának Békés városa által nem az ő feslett erkölcsiért vagy más hibás cselekedetiért adattetott katonának, hanem ép és természetes ifjú lévén, ő is, mint mások az ország akkori körülállásaihoz képest alkalmas létéért fogattetott el és adattetott katonának”.¹⁸ A hazatérő – sokszor megrokkant, támasz és kereset nélkül maradt – obsitosok, az átmenetileg szabadságoltak és a katonaszökevények rossz személyes tapasztalatokról, durva bánásmódról számoltak be. A katonáskodástól való idegenkedés általános jelenséggé vált. A különféle ígért kedvezmények (életre- és személyre szóló mentesség a fejadó és közmunkák alól) ellenére, az aktív ifjú- és férfikor otthontól távol töltése sem igen tették vonzóbbá a katonaéletet. A hatóságok a papoktól, lelkipásztoroktól is pozitív ráhatást reméltek, tőlük várták, hogy „törölje ki és szakítsa ki a katonaságtól való irtózást”.¹⁹ Maga az újoncozás is megalázó módon folyt le: az önkényes kijelölés, a kiszemelték éjszaka, alattomban történő elfogása, rabokhoz hasonló kezelése, hátrakötözött kezekkel a sorozóhelyre kísérése és bezárása mindennapos eset volt. S mindebben 1790–1808 között az állított és toborzott katonák együttes arányát vizsgálva – Balogh György számítása szerint – a 17–40 év közötti férfilakosság legalább 15%-a érintve volt.²⁰

Az ellenállás leggyakoribb, tömeges méreteket öltött formája az újonccállítástól való távolmaradás vagy a szökés²¹ maradt, ezen kívül csalási, megvesztegetési kísérletek²² és öncsonkítások²³ is előfordultak. Csetri Elek egyes, Erdélyből is újoncozó gyalogezredek történetét vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy 1804–1805-ben a szabadságolt katonák egynyolcada, helyenként azonban akár egyharmada felszólításra nem tért vissza alakulatához. Jóllehet sok ezer katonaszökevény után nyomoztak, kivételes esetnek számított a körözött személy kézre kerítése, a lakosság ugyanis

¹⁷ BéML V. A. 101. b. 1. dob. 819/1809. (Ö 207.).

¹⁸ BéML IV. A. 10. c. 53/1802.

¹⁹ Csetri 1997: 506., 511–512. BéML IV. A. 1. b. 880/1800.

²⁰ Balogh 1983: 8.

²¹ A községi előjárók és a járási szolgabírák részéről gyakori panasz volt az állítás elől bujkálók magas száma. BéML IV. A. 4. b. 95/1813, 97/1813, 258/1813, 85/1814, 155/1814.

²² Az Esztergom megyei újoncozás kapcsán említett eset nem volt egyedülálló: „A’ mint a’ dolog most áll, hogy t. i. egy személy iránti kedvezés, mondhatni, egy másikat tesz szerencsétlenné, alig tudunk más ellenőrséget, mint a’ nyilvánoságot; ámbár biz e’ mellett is megtörténhetnék (igen régi dolgot említünk), hogy a’ kinek nyelve alatt egy aranyka van, az rossz fogú ’s nem alkalmas...” *Pesti Hírlap* 1841: 100.

²³ „Már jó darab idő óta kedvetlen tapasztalására van a tekintetes nemes vármegyének – állapították meg a Békés megyei rendek 1814-ben –, hogy [...] mindenféle fortélyos módokkal, bujkálódással, tehetségének veszteségével, maga ép tagjai elcsonkításával, sőt még a törvényes kötelességnek végrehajtói ellen való bűnös ellenszégezéssel kívánják némelyek vagy magok, vagy fiainak személyét a kiállítástól elvonni”. BéML IV. A. 1. b. 1633/1840.

többszörre szolidárisnak bizonyult, elrejtette vagy alkalmazta a dezertőröket. Igaz, az elfogásban közreműködőket fogbérrel, tagliával jutalmazták, amelynek összege a kezdeti két forintról a napóleoni háborúk végére megtizenkétszereződött.²⁴

A szökés kiváltó oka legtöbbször a katonai és a civil élet között feszülő kibékíthetetlen különbségre volt visszavezethető. Az 1800-ban Csabán fülön csípett Tesljár János dezertőr vallomásában az állt: „csikós voltam, és a lovagláshoz nagyon szoktam, mert módom volt benne, de mint gyalogkatona lóháton nem járhatok, hanem gyalogolni kénytelenítettek, ami nekem éppen nem tetszik, és azért szöktem el már kétszer; mindazonáltal, ha lovas katonának técsnek, és a feleségemet magammal felvinni megengedik, sohasem szegem fel a hitemet, hanem halálomig híven akarom szolgálni Öfelségét.”²⁵

Aki nem a szökést választotta, hanem testi épsége feláldozásával igyekezett a katonai szolgálatot elkerülni, leggyakrabban fogkihúzást, mutatoujj-levágást alkalmazott. Orvostörténeti adalékok szólnak a katonajelöltek gyógynövényekkel – hunyorgyökérrel, boglárkával – előidézett öncsonkításairól is.²⁶

A 18. század végére az öncsonkítási esetek országszerte olyan mértékben elterjedtek, hogy a hatóságok figyelmét is felkeltették. 1792-ben helytartótanácsi rendelet írta elő a tagjaikat szándékosan megsértő személyek katonának adását. Ha állapotuk miatt a sorkatonai szolgálatra alkalmatlannak bizonyultak, az éléstár vagy az ágyúk mellé osztották be őket. 1803-ban a rendelkezés további szigorítására volt szükség: az öncsonkítókat a vármegyei törvényszék által rájuk kiszabott testi büntetés elszenvedése után adták katonának, mégpedig örökös szolgálatra a sorkatonák, esetleg a szekereszek közé.²⁷

²⁴ Csetri 1999: 724–725., 746–747. Balogh 1983: 43–44.

²⁵ BéML V. A. 1. a. 28. dob. Községi bíró által hozott ítéletek protokolluma, 1798–1799. évi köt. Egy Dobozon élő szabadságolt katona 1811-ben öngyilkosságot kísérelt meg, de sikerült megmenteni az életét. BéML IV. A. 10. c. 81/1811.

²⁶ Szegő 1964: 173. Erdélyben rendkívül elterjedt volt a hunyorgyökér (eszpenz, kígyófü) használata a katonai szolgálatot elkerülő fiatalemberek körében: „Ha valaki nem akart katonáskodni, bicskával sebet csinált a lábán, a sebbe a spin gyökerit rakta. Előfordult, hogy le kellett vágni a lábát” „Használták még azok is, akik meg akarták magukat rontani, a kezükbe is húzták, hogy ne legyenek katonák. Nagyon mérges dolog...” „Volt egy ember. Egy gazember elbolondította, a lábába húzott. Mindig folyt a lába tizennyolctól fogva mostanáig viselte. Tett a fülbe, megsüketült, hogy ne legyen katona. Olyan kínba vót, hogy kérlette az orvost, vágják le a lábát, de az orvos azt mondta, akinek levágják, az nem kéri.” Kóczián – Szabó – Szabó 1979: 144–145.

²⁷ 14750–17513/1792. aug. 14-i helytartótanácsi rendelet a „magok tagjaikat szántsándékkal megsértő személyek” büntetéséről és bejelentéséről. BéML IV. A. 1. b. 987/1792. BéML IV. A. 1. b. 987/1792 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). 20635–20641/1796. szept. 13-i helytartótanácsi rendelet a katonai seb-orvosoknak adott utasításról, az újoncállításkor a legénység megvizsgálása során követendő eljárásról. BéML IV. A. 1. b. 828/1796. 22153/1803. okt. 5-i helytartótanácsi rendelet „azoknak megzabolázására, kik a katonaságtól való félelem miatt magok magokat elrontják, egy vagy más részeit a testeknek megcsonkítják”. BéML IV. A. 1. b. 1051/1803. BéML IV. A. 1. b. 1051/1803 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). A 25509/1803. nov. 22-i helytartótanácsi rendelet értelmében „a katonaság elkerülésére magokat

A Békés vármegyei büntető törvényszéken 1795–1841 között megítélt ügyekben több vádlott a jobb kéz mutatóujját baltával vágta le. Vallomásaik szerint tetük – Orosházán és Vésztőn legalábbis – rendkívül elterjedt lehetett („többen is úgy tettek”,²⁸ „történt az nálunk már azelőtt is”²⁹), a cselekmény elkövetésére a közösség hallgatólagos beleegyezésével került sor („megmondottam én azt mind az apámnak, mind az anyámnak, de azok arra semmit se szóltak”³⁰). A szintén ujját lemetsző Ökrös György azzal súlyosbította ítéletét, hogy gyógyulófélben lévő sebét a tömlőcben szándékosan elfertőzte. Csetri Elek 1815-ben Hunyad megyében regisztrált tömeges öncsonkítást: ott 59 fiatalember kívánta ily módon elkerülni a bevonulást.³¹ Hét évvel korábban, 1808-ban a temesvári újoncozás-kor sok alkalmatlant vettek nyilvántartásba, nagy részük testi fogyatékos, beteg és öncsonkító volt.³² Heves megyében 1831–1832-ben két alkalommal összesen hatan folyamodtak az öncsonkításhoz: egy testvérpár a kezét sértette meg, négy öncsonkító adácsi fiatalembert pedig a szekerészek közé soroztatott be büntetés-ként a vármegyei törvényszék.³³ 1841-ig sokan metszőfogaik kihúztatása miatt bűnhődtek, ezt követően viszont már alkalmasnak minősítették azokat is, „kiknek egy-két előfogaik hibáznak, ha különben álcájuk jobb vagy bal oldalán lévő fogaikkal a puskatöltés (közönséges patron) végét elharaphatják”.³⁴ Nem állt ez a kitétel arra a hegyentúli járási tót legénykére, aki „biztosra ment”, „előfogaiból tizenkettő kitördelve ’s még az orvosi vizsgálatkor is vérzón találtatott; mit ő előbb lórúgással mentetetett; utóbb azonban rugásjel rajta nem levén, megvallá: hogy mivel katonáskodni kedve nincs, de a’ sors mégis őt érte, fogait – egy kis bátorító pálinka után – lópatkó-szőghuzásra használt fogójával egyenkint kitördelte.” Tet-téért a Pozsony megyei törvényszék 1841-ben vasban, böjtölendő félévi börtönre, és a bűnelkövetés helyszínén elszenvedendő pálcaütésekre ítélte.³⁵

A Békés vármegyei büntető törvényszék elé került öncsonkítási esetek sorát Csontos Mihály 19 éves magyargyulai ifjú ügye nyitotta, aki 1795 tavaszán a csorvási pusztán kóborolt. Elfogatása után megijedt, hogy mint csavargót katonának adják, ezért másodnapra elvágta az ujját. „Félre, dolgomat végezni akarván – vallotta

megcsorbítók közül csak azok adattassanak a katona-kocsisok közé, akik az ilyes megcsorbítás által az rendes katonaságra teljességgel alkalmatlanokká tették magokat”. BéML IV. A. 1. b. 139/1804. BéML IV. A. 1. b. 139/1804 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). Pesovár 1960: 59.

²⁸ BéML IV. A. 10. c. 56/1813.

²⁹ BéML IV. A. 10. c. 68/1831.

³⁰ BéML IV. A. 10. c. 96/1831.

³¹ Csetri 1999: 740–741.

³² Csetri 1997: 517–518.

³³ Balogh 1983: 38.

³⁴ Berkó 1957: 209–210. Szabolcs vármegye újoncozási küldöttsége 1849-ben az első két fogát kihúztatató Nagy Mihály ibrányi lakost nem mentette fel a katonai szolgálat alól, hanem a „katonaság szeke-részeti osztályához” osztotta be. Bene 1998: 25.

³⁵ *Pesti Hirlap* 1841: 99.

kihallgatásakor – az tömlőcépület mellé hátramentem, utamba jobb kezemben vévén egy kést, a bal kezemnek a mutatóujját közép ízén úgy elmetszettem, hogy egyszeribe a deszkán maradt, felvévén pedig az ujjam darabját, ottan mindjárt el is temettem.”³⁶

A húszéves körösladányi Vakarcs Jánost 1805 áprilisában fogták vallatóra két kihúzott foga miatt. Tanúvallomásában azt állította, hogy az egyiket még az előző évben vesztette el, „magába esett ki, mint rossz fog, az másikat pedig – mivel rossz és likas volta miatt úgy meglódult, hogy a kenyérbe is belémaradt volna – magam húztam ki még a télen, katonának elvitelem előtt valami egy holnappal, még a tanyán voltam, de nem azért, hogy katonának ne vigyenek, mert még akkor nem hallatván semmi híre, hogy katonát kell adni a helységnek.” A vádlott által állított tanúk, régi pajtásai, magakorabeli legények kijelentették ugyan, hogy Vakarcs fogai rosszak, de a községi bírák a megmaradtakat épnek találták. Régi selypességét csak egy tanú igazolta, a többiek nem észlelték. A megkérdezett öt tanú nem egyformán emlékezett, Vakarcs János fogsorának felső, jobb oldali csorbasága szerintük egy, négy vagy hét évvel korábban keletkezett. Három további tanú nyíltan Vakarcs ellen vallott: „fogait [...] azért vonatta ki, hogy katonának be ne vegyék, mikor a katonaállítás híre elfutamodott”. A vádlott ellen szóló döntő bizonyítékot az újoncokat megvizsgáló megyei seborvos és a ladányi bírák szolgáltatták, akik a fogak helyét szemügyre vették: „amikor magunk megnézhvén egyenként, az ínyét dagadtnak, foghelyeit varasoknak és békenetteknek lenni tapasztaltuk, holott azon íny, melyből régecske húzattatik ki valamelyik fog, természettel összevonattatik, megvékonyodik, e pedig még vastagabb, dagadtabb volt, mint ahol még a fogak bent vagynak.” A vármegyei törvényszék az ítélethozatalig tömlőcben töltött négy hónap fogva tartást tekintette büntetésnek, s 1805. július 11-én szabadon bocsátották Vakarcs Jánost, aki az őt ért megpróbáltatások után úgy nyilatkozott: „De ha tudtam volna, hogy így járok, úgymond, inkább katona lettem volna.”³⁷

1813-ban a sedria a jobb kéz mutatóujját elvágó Mórocz János húszéves orosházi legényt a rá mért börtönbüntetés kiállása után – az 1792. évi helytartótanácsi rendeletre hivatkozással – katonai szolgálatra adta át. Mórocz tette okául azt hozta fel, hogy „többen is úgy tettek Orosházán”.³⁸ És valóban, az 1813 őszén lefolytatott szolgabírói vizsgálat szerint öt helybeli ifjú „leginkább a gyalogkatonáskodásra nem lévő kedvekben a mutatóujjaikat elvágták és megsértették”. Ketten közülük a felelősségre vonás elől megszöktek, egyikük felcsapott önkéntesnek, társát pedig a szekerekhez sorozták be. Az ötödik elkövető, Ravasz Ferenc mentségére felesége azt adta elő, hogy „nem maga vágta el az ujját, hanem szerencsétlenségéből történt”. Németh Mihályt a szentetornyai puszta egyik tanyájában érték be az orosházi előljárók, de

³⁶ BéML IV. A. 10. c. 43/1795.

³⁷ BéML IV. A. 10. c. 45/1805 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). BéML IV. A. 10. c. 45/1805.

³⁸ BéML IV. A. 10. c. 56/1813. BéML IV. A. 10. c. 34/1813, 57/1813 (jegyzőkönyvi fogalmazvány).

felszólításukra nem adta meg magát, hanem Czikora György esküdt emlékezete szerint „védelmezvén magát a bárdal, [...] minekutána látta volna, hogy több helység cselédjei is jönnének segítségre, az kezét a szobába lévő padkára letévén, a bárdal bal kezén egyik ujját elvágta, s az ajtón előnkbe kivetette, mondván »itt vagyon«, az sebes ujját pedig ingével bétakarta. Mely cselekedetét az apja, Németh Márton meglátván, azt felelte, »ejnye, eb születte fattya, kódussá tette magát«; az kivetett darabját az ujjnak még a tanú – a beszélő továbbra is Czikora György esküdt – vette fel legelőször, s így nézegették sorra, ennek után is meg nem szüntünk ötet kérni a maga megadására...” Minden rábeszélés hiábavalónak bizonyult, végül szalmát gyújtottak és így füstölték ki a szobából a katonajelöltet.³⁹

A napóleoni háborúk végével, 1814 után hosszú időre nem került újabb öncsonkító eset a Békés vármegyei törvényszék elé. Legközelebb az 1830. évi országgyűlési ajánlással elrendelt újoncállítás alkalmával sokasodtak meg az ilyen jellegű bűnesetek. A 28 éves, nő, kétgyermekes Ökrös György 1831-ben Szarvason metszette meg jobb mutatóujját, „azt hajthatatlanná és e szerént magát örökre e tagjában nyomorékká tenni és a törvényes rendelkezéseket akként kijátszani nem irtózott”. Tettét azzal indokolta, hogy sajnálta volna feleségét, gyermekeit és nyomorék öccsét támasz nélkül hátrahagyni. A vármegyei törvényszék egy esztendei tömlőcre és háromszor 40 pálcaütésre ítélte Ökröst, azzal, hogy a testi büntetést – „a nép visszariasztó példájára” – a bűnelkövetés helyszínén, Szarvason kell kiállnia. A bírák súlyosbító körülménynek tekintették, hogy az elítélt gyógyulófélben lévő ujját a tömlőben újból felsebesítette. Ökrös György ugyanakkor azt állította: „azt nem azért tettem, hanem hogy a tetű bévette volt magát a sebbe, tehát amidőn azt kipiszkáltam, akkor újult meg a sebem”.⁴⁰

A 25 éves, nő, egygyermekes Pardi Sándor vésztői lakos 1831. február 14-én elmetszett jobb mutatóujját a megyei főorvos megvizsgálta, úgy találta, hogy a két íz elvágásából származott ujjseb több napi kezelést kíván. A beteg ellátását a megyei seborvos az ispotályban február 22-én kezdte meg, a költségeket Vésztő község állta. Simay Kajetán szolgabíró március 4-én azt javasolta az alispánnak, hogy „maga érdeme és mások példája miatt is” katonának állítsák, ha fegyverhordó nem lehetne, legalább a szekeresek közé. Végül május 4-én a sedria Pardira ugyanazt a büntetést mérte, mint Ökrösre.⁴¹

A passzus nélküli csavargásért Arad megyében elfogott húszéves orosházi Hegedűs Ferenc az ottani fogházban csonkította meg magát, jobb keze mutatóujjának egy ízét vágta le. Első vallomásában tagadta az önkezűséget, azt állította, hogy pokolvar okozta a sebet. A felülvizsgálatot végző Békés vármegyei orvosi bizottság szerint

³⁹ BéML IV. A. 4. b. 268–269/1813, 191/1814.

⁴⁰ BéML IV. A. 10. c. 67/1831 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). BéML IV. A. 10. c. 67/1831.

⁴¹ BéML IV. A. 4. b. 81½/1831. BéML IV. A. 10. c. 68/1831 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). BéML IV. A. 10. c. 68/1831.

a sérülés nem gátolta a puskával való bánást, ezért 1831. február 16-án katonának állították. Mire 1831 decemberében ügye a törvényszék elé került, Hegedűs már katonai szolgálatát teljesítette, s mint „ezen törvényhatóság alá nem is tartozó személyt” szabadon bocsátották. Esetében tehát a besorozás lett maga a kiszabott büntetés.⁴²

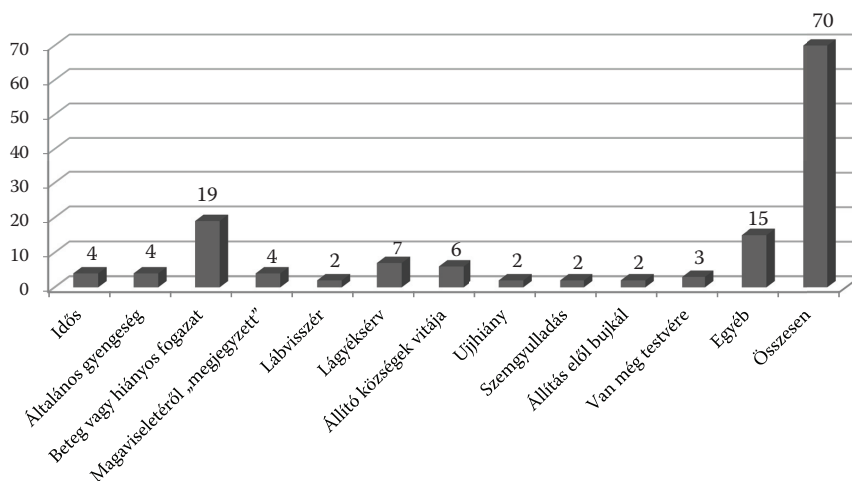
Ezek, az 1831-ben elkövetett öncsonkítási esetek – az ez évi újonccallítási dokumentáció páratlan gazdagsága miatt⁴³ – több szempontból is vizsgálhatók. Békés vármegye 1831. február 7–március 6. között eltelt húsz nap alatt 459 újoncot (389 gyalogost és 70 lovast) állított ki.⁴⁴ A sorozótisztek 15%-ukkal kapcsolatban emeltek kifogást, amit a superarbitrirozó bizottság minden esetben visszautasított. Ez, a főorvosból, másodalispánból és egy táblabíróból álló felülvizsgáló megyei küldöttség 1831. február 8–március 6. között eltelt 16 nap alatt 169 regrutát szemlélte meg, volt, akit kétszer is. A katonaság részéről vitatott, általuk viszont alkalmasnak minősített és így besorozott 70 férfi döntő többsége beteg vagy hiányos fogazatú volt, másoknál lágyéksérv gyanúja, illetve az arra való hajlam merült fel. Gyakori okként tüntették fel az általános gyengeséget, amit a nem megfelelő ételtvitelre, a hiányos táplálkozásra, a „rossz életsre” vezettek vissza. A 70 újonc közül négyről jegyezték meg, hogy szándékosan igyekezett elkerülni a katonaságot, kettőről pedig – visszatekintve – ugyanez feltételezhető. Szándékosságot egy fogkihúzó, egy dörzsöléssel krónikus szemgyulladást előidéző, egy nyavalyatörést színlelő – egyébként deli, közel 180 cm magas legény – és egy útlevel nélkül bujkáló fiatalember esetében mutattak ki. Egyikük ügye sem került a megyei törvényszék elé, tettüket rövid úton, a besorozással kellőképpen megbüntették. Minden bizonnyal a katonaságtól ódzkodott Kocsik Pál és Tímár József is, előbbi idősebbnek, utóbbi fiatalabbnak állította magát tényleges életkoránál. Kocsik ügyében anyakönyvi kivonattal igazolódott a füllentés, nem 42, hanem 34 esztendő volt. A magát 16 évesnek mondó Tímár József esetében keresztlevelet sem kértek be, vesztét saját édesanyja okozta, aki kijelentette, fia már 18. évét tapossa.⁴⁵

⁴² BéML IV. A. 10. c. 96/1831 (jegyzőkönyvi fogalmazvány). BéML IV. A. 10. c. 96/1831.

⁴³ Assent listája az 1830-k esztendőben az ország által ajánlott 28 000 újoncokból Békés vármegyére felosztott és a katonaságnak átaladott 459 újoncoknak, melyek közül 389 fő a báró Mátyásy 37-k gyalogregimentjébe, 70 fő pedig báró Frimont 9-k huszárregimentjébe adódtak 10 esztendei capitulationra. BéML IV. A. 1. f. 1. dob. Jegyzőkönyve azon, az 1831-ik esztendő januarius 26-án 160-ik szám alatt kiküldött deputacionak, melyre az újoncok tekintetében támadható kérdések s nehézségek eldöntése és elhatározása bízattatott. BéML IV. A. 1. b. 160/1831.

⁴⁴ BéML IV. A. 4. b. 33/1831, 50/1831, 65/1831, 74–76/1831, 79/1831.

⁴⁵ BéML IV. A. 1. b. 160/1831.



1. ábra. Az 1831. évi Békés vármegyei újonccallítás idején a superarbitrirozó küldöttség által alkalmasnak minősített 70 férfi (87%-uk gyalogos, 13%-uk lovas) megoszlása⁴⁶

A tíz esztendővel később, 1841-ben meghirdetett újonccallítás alkalmával Békés megyében 618 főt soroztak, közülük 470 gyalogos, 148 lovas szolgálatot teljesített. Ekkor az ország több törvényhatóságához hasonlóan Békésben is az újoncok legnagyobb részét, 98%-át katonafogadással biztosították, az önkéntesek aránya alig érte el a 2%-ot. A településenként változó összegért, 40–200 forintért megfogadott személyek egészségi állapota több mint kielégítő volt: betegség, nem megfelelő testalkat miatt az egész megyéből mindössze 27 alkalmatlant regisztráltak. A visszautasítottak 63%-a az előírtnál alacsonyabb volt, nem ütötte meg a mértéket, a többiek között akadt nyomorék, sérves, gacsos lábú, siket, epilepsziás beteg. Végül a Békés megyéből kiállított teljes, 618 fős újonckeretből mindössze 13 személy (2%) került a superarbitrirozó bizottság elé lágyéksérv, visszér, általános gyengeség vagy nem előírt életkor miatt, de a küldöttség mindnyájukat alkalmasnak minősítette.⁴⁷ Esetleg nem is ez lehetett a valóság, és csak a katonaaállítási lajstrom adatsorai sugallják ezt az idilli képet? A Békés megyébe küldött sorozótiszt szerint – aki némi rábeszélésnek

⁴⁶ Az Egyéb kategóriában 1–1 előfordulással szereplő, eredetileg kizárónak ítélt körülmények: 1. Alacsony. 2. Fiatal. 3. Boka-keményedés. 4. Elfagyott jobb nagylábujj. 5. Csontdaganat a bal könyökön. 6. Csípőficam. 7. Nyavalyatorós. 8. Vérér-daganat. 9. Rúhes. 10. Útleve mellett szolgáló Zólyom megyei. 11. Káromkodó. 12. „Magának is kedve lévén” [ti. a katonai szolgálatra]. 13. Helyettese valakinek, de kevesli a megállapított összeget. 14. Szolgálaton kívüli csavargó. 15. Állítás alá való.

⁴⁷ Besorozás jegyzéke helységeként az 1840-dik esztendőben az ország által ajánlott 38 000 katonai újoncokból Békés vármegyére felosztott, s a katonaságnak átaladott 618 újoncnak, melyek közül 470 a b. Márvási gyalogezredjében, 148 pedig Miklós orosz császár huszárezredjébe adódtak, 10 esztendei szolgálatra. BéML IV. A. 1. b. 743/1841.

engedve, a barátság fenntartásáért átvett egy mértéket meg nem ütött legényt, ám felettesei kifogásolták döntését – legalábbis erről lehetett szó. „Homályos előttem valójában – írta 1841 májusában, alig egy héttel az állítási lajstrom lezárása után Perchevich kapitány az alispánhoz –, hogy egy különben oly igaz törvényszerető megye az ily jogtalan tetteket oly csekély tekintetbe venni kívánczik, és hogy Tormássy úr, a nemes megye 1-ső phisicusa, ki kötelessége és minden ellenvetések ellen kéntelenített minden hibás és nyomorék embert alkalmasnak találni.”⁴⁸

Az 1841. évi újoncállítás idején mindenestre öncsonkítás Békés megyében nem fordult elő,⁴⁹ a vári sorshúzó bizottság előtt 13-as számot húzott Székely Mihállyal kapcsolatban ennek a gyanúja merült fel. Ez az ügy végül nem került a törvényszék elé, mivel a fiú édesanyja, özvegy Székelyné által megnevezett öt tanú egybehangzóan állította, hogy a bal lábon, térd fölött, a combon lévő nagy kiterjedésű, mély sebet jóval a katonaaállítás előtt, még 1840 nyarán a mezei munkálatokban szerezte az ifjú.⁵⁰

Nemcsak az öncsonkítás, hanem – amint azt Székely Mihály esete is megmutatta – baleset, véletlen szerencsétlenség is előidézhetette a test maradandó csonkulását, deformálódását. Szűcs János 1812-ben elárulta magáról, hogy csúfolódásból a környezetében élők Csonka Jánosnak is hívták, „mivel a kaszába dűlvén, elvágtam egy ujjomat, a hüvelykemmet a jobb kezemen.”⁵¹ 1802-ben kocsmai verekedésben harapták ketté egy gyulai nemes bal kezének kisujját. A baleset szeptember 12-én történt, a chirurgusi számadás szerint október 25-ével bezárólag nyolc forintot költöttek a sértett felgyógyulásához szükséges gyógyszerekre.⁵² 1840-ben pedig családi dulakodás közben vágták el Marozsán János gyulai lakos bal alkarjának inait körömvágó vaskéssel. A kúra hat hetet vett igénybe, de a kezelő seborvos úgy látta, a tökéletes sebgyógyulás után betege „kisujja kinyújtása örökre lehetetlenné marad, mely szerint az ember néműképpen nyomorék”. A seb ellátásához a patikus 1 forint 23 krajcár értékben adott borogatószeret, pokolkövet (ezüst-nitrátot) és flastromot.⁵³

A katonai szolgálat elkerülése érdekében elkövetett öncsonkítások – az ellenük hozott szankciók tanúbizonysága szerint – a vizsgált korszakon túlnyúlva is előfordultak. Kiss Gábor a magyar királyi honvédség dualizmus kori egészségügyi szervezetét érintő kutatásai szerint a háború viszonyosságai elől menekülő legénység körében gyakran számított a fertőzések, betegségek szándékos előidézése, és akadtak – béke-

⁴⁸ BéML IV. A. 4. b. 369/1841. BéML IV. A. 1. b. 743/1841.

⁴⁹ A *Pesti Hirlap* helyi levelezői az ország más területein is hasonló észrevételt tettek. Szatmárnémetiben 1841-ben 53 újoncot kellett kiállítani, közülük „egy, mint a’ sorshúzásra meg nem jelent, egy, mint újat elvágó, sors nélkül adatván újonczoknak”. Győrben élénken, zene- és énekszó mellett folyt a verbuválás, „hogy a’ beirottak szökéssel vagy öncsonkítással akartak volna segíteni magokon, alig van példa rá”. –S – – ss 1841: 400. *Pesti Hirlap* 1841: 115.

⁵⁰ BéML IV. A. 4. a. 408/1841, 410/1841, 664/1841. BéML IV. A. 4. b. 664/1841.

⁵¹ BéML IV. A. 10. c. 16/1812.

⁵² BéML IV. A. 10. c. 58/1802.

⁵³ BéML IV. A. 10. c. 5/1841.

években is – öncsonkítások, amelyekre időről időre kiadott emlékeztetőkkal figyelmeztették az orvosokat.⁵⁴ Az 1852. évi magyarországi katonaujonc-állításra vonatkozó szabály az öncsonkítókat tőlük még kitelhető, két évvel megnövelt katonai szolgáltatással büntette. Büntőrsaik 1–500 forint közötti pénzbírsággal vagy nemfizetés esetén 1–6 hónapi börtönnel számolhattak.⁵⁵ Szigorúan lépett fel az öncsonkítókkal szemben az 1855-ben kiadott katonai büntetőtörvénykönyv, az 1858. évi hadkiegészítési törvény, valamint a kiegyezés után megalkotott véderő-törvények is.⁵⁶

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (BéML)

IV. A. 1. a. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek, 1715–1848 (1849).

IV. A. 1. b. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, közgyűlési iratok, 1715–1847.

IV. A. 1. f. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, katonaujóncai iratok, 1812–1830.

IV. A. 4. a. Békés vármegye első alispánjának iratai, jegyzőkönyvek, 1811–1847.

IV. A. 4. b. Békés vármegye első alispánjának iratai, általános iratok, 1788–1847.

IV. A. 10. c. Békés Vármegye Törvényszékének iratai, büntető perek, 1715–1847.

V. A. 1. a. Békéscsaba Mezőváros iratai, általános, közigazgatási, jogszolgáltatási és bírósági iratok, 1758–1848 (1854).

V. A. 101. b. Magyaróvár Város Tanácsának iratai, tanácsi iratok, 1798–1848.

V. A. 201. a. Szarvas Mezőváros iratai, közigazgatási, jogbiztosító és bírósági iratok, 1743–1847.

V. B. 329. d. Orosháza nagyközség iratai, katonai, hadigondozási és népmozgalmi iratok, 1850–1945.

Márkus Dezső (szerk.) 1901: 1740–1835. évi törvények. (Magyar törvénytár) Budapest.

Pesti Hírlap, 1841.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bálint Sándor 1979: A régi szegedi katonaelet. Népi emlékezet és helyi hagyományok. *Ethnographia* (90.) 1. 54–68.

⁵⁴ Kiss: 2003. 38. Kiss: 2005. 143.

⁵⁵ Szabály a Magyarországon 1852 évben eszközendő katonaujonc-állításra. BéML V. B. 329. d. 1. dob. sz. n./1852.

⁵⁶ Farkas 2011: 30. 1868. évi véderő-törvény (1868. évi XL. tc. 48. §), 1889. évi véderő-törvény (1889. évi VI. tc. 42., 49. § és a végrehajtása tárgyában kiadott utasítás 83. §-a), 1912. évi véderő-törvény (1912. évi XXX. tc. 69., 71. §), Katonai büntető törvénykönyv (1930. évi II. tc. 137–138. §).

- Balogh György 1983: *Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig.* (Tanulmányok Heves megye történetéből 7.) Eger.
- Bene János 1998: *Szabolcsi honvédek a szabadságharcban, 1848–1849.* (A Jósa Andrásház Múzeum kiadványai 44.) Nyíregyháza.
- Berkó István 1943: Súrlódások az újoncozásnál az 1792–97. évi francia háború alatt. *Hadtörténelmi Közlemények* (44.) 35–59., 138–158.
- Berkó István 1957: Az 1848–49. évi szabadságharc hadkiegészítése. *Hadtörténelmi Közlemények* (4.) 1–2. 204–225.
- Csetri Elek 1997: „Katonának tött az átok”. Verbuválás és katonafogás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején, 1792–1815. *Hadtörténelmi Közlemények* (110.) 3. 496–522.
- Csetri Elek 1999: „Katonának tött az átok”. A katonáskodással szembeni ellenállás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején, 1792–1815. *Hadtörténelmi Közlemények* (112.) 4. 723–755.
- Csikány Tamás 2008: „Nem kerestek engemet kötéllel, Zászló alá magam csaptam én fel.” Önkéntesség és kötelező szolgálat a 19. század első felében és az 1848–49-es magyar honvédseregben. *Korall* (9.) 33. 22–40.
- Farkas Ádám 2011: A katonai bűncselekmények dualizmus kori törvényi szabályozásának áttekintése. *Diskurzus* (1.) 2. 28–37.
- Hógye István 1994: Verbuválás Zemplénben a XVIII. században. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve 32.* Miskolc, 505–511.
- Kiss Gábor 2003: A magyar királyi honvédség egészségügyi szervezete, 1867–1918. (Phd értekezés) Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest. (http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/3.5/kiss_gabor_mkir_honvedseg_eu_szervezete.pdf – Letöltés: 2013. november 11.)
- Kiss Gábor 2005: Orvosok a M. Kir. Honvédségben, 1868–1918. *Orvostörténeti Közlemények* 190–193. 135–147.
- Kóczyán Géza – Szabó István – Szabó László Gy. 1979: A Helleborus- (hunyor-) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok. *Orvostörténeti Közlemények* (Suppl.) 11–12. 125–154.
- Komlós, John 1987: A Habsburg-hadsereg újoncozási módszerei a XVIII–XIX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (34.) 4. 733–743.
- Kölcsey Ferenc 1960: A sorsvonás tárgyában. In: Szauder Józsefné – Szauder József (szerk., sajtó alá rend. és jegyz. ell.): *Kölcsey Ferenc összes művei 2. kötet.* Budapest, 43–50.
- Pesovár Ernő 1960: Verbuválás a reformkori Vas megyében. *Vasi Szemle* (14.) 2. 59–72.
- S – – ss 1841: Szatmár-Németiből. *Pesti Hirlap.* 1841. 399–400.
- Szegő László 1964: A növények által okozott dermatosisok ismeretének története. *Orvostörténeti Közlemények* 32. 159–181.

A fogoly teste Kazinczy fogságnaplójában

Tanulmányomban a fogságtapasztalat, közelebbről a jakobinus mozgalom elítéltei fogságának testi vonatkozásait elemzem. Foucault óta jogosan szokás a börtönbüntetést eleve a felügyelet, s különösen a test feletti uralom szempontjából vizsgálni. Különösen indokolt ez a Habsburg birodalomban, ahol a szabadságvesztés-büntetés eleve nem vált el a testi büntetéstől.¹ A vizsgálatnak egyedülálló forrást biztosít Kazinczy fogságnaplójának nagyhatású tapasztalati anyaga. A Kazinczy életmű kritikai kiadásának Szilágyi Márton által mintaszerűen gondozott kötete ennek különböző szempontú hasznosítására minden korábbinál nagyobb lehetőség nyit.²

Rabbá tétel rítusainak testi vonatkozásai

A testi vonatkozások szempontjából kiemelten fontos a bebörtönzés aktusa; ennek során történik meg a társadalomtól és az abban betöltött szereptől történő izoláció, és annak tudatosítása mind az elítéltnél, mind a környezetében. A büntetés-végrehajtási szakma által letartóztatási sokknak nevezett folyamatot számos testet érintő átmeneti rítus kíséri.³

Bár a későbbi korokban illetve az alacsonyabb státusú elítélteknél egykorúan alkalmazott még brutálisabb szimbolikus cselekményeknél (haj radikális lenyírása, levetkőztetés, olykor kényszermosdatás, a saját ruházat elvétele és fogoly-egyenruhába kényszerítés)⁴ a jakobinus foglyok bezárásakor alkalmazott eljárás némely részben enyhébb volt; az elszenvedett jelenségek mégis olyanok, amelyek velük párhuzamba állíthatók. Ilyenek a ruházat lealázó motozása, amely – noha inkább biztonsági, mint megalázó célzatú volt – a ruházat elvétele nélkül is látványos jeléül szolgált a test kiszolgáltatottságának, különösen egy méltóságára adó nemesember esetében. A processzust levezető tiszt szükségét is érezte, hogy elnézést kérjen, majd „két közember letérdelt lábomhoz, s végig tapogatta és egész testemet

¹ A felügyeletről: Foucault 1990: 323–326, 337. A börtön mint a test feletti uralom eszköze: Uo. 24–25, 37–38.

² FN 2011.

³ Boros – Csetneky 2002: 167.

⁴ A korábbi rendelkezéseket sokban ismétlő 1806-os utasítás a sáncmunkára ítélteteket illetően: Vajna 1906–1907 II: 42–48., az öltözékre ennek 1.§-a és melléklete: 42. és 45., Spielbergenben a formaruhát csak az 1820-as évektől vezetik be: Vajna 1906–1907 I: 637.

s minden ruhámat.” Az élmény sokszerű különösségét, kivételességét jelezheti, hogy Kazinczy emlékezete ennél a mozzanatnál rögzítette a „rabosítása” során viselt ruházatát, annak színeit; az emlékezet minden bizonnyal a motozás testi érintése miatt kapcsolta épp ide a ruha kinézetét: „Kivált zöld magyar mentém gallérát motozták nagy gonddal, jele, hogy valakinél kés vagy plajbász találtatott. Nadrágom céklaszínű, zsillém fejr, s mentémre egy vattával vastagon bélelt úgynevezetett setéztzöld Kutscherpelczet öltöttem fel, kiprémezve medvével.”⁵

Saját ruházatát ugyan meghagyták, de az egyéniségtől, a vállalt és vallott társadalmi szereptől való megfosztás más külső jegyek tekintetében megmutatkozott. Valamivel később, a valódi büntetés kezdetekor szabályozták hajviseletét. Míg ő már korábban egy betegség nyomán kényelmi szempontból felhagyott a hagyományos rokokó copfviselettel, a nyírott és szabadon viselt haj 1790 után francia-szimpatáinak, a felvilágosult irányultság, „francia gondolkozás jelének vétetett.” Ez a hozzáállás a magyarázata annak, hogy az ítélet után „nekem megizenték, hogy czopfom legyen. Minthogy kezekben valék, s az okosság azt kívánta, hogy magamat bántásoknak ki ne tegyem, megnevelém hajamat, s azt feleltem Nováknak a kapitányunknak, hogy csak eressenek el, egy helyébe hármat hordok.”⁶

Kazinczyt megfosztották személyes tárgyaitól, olyanoktól is, amelyek a test gondozását szolgálták. „Csizmavonómat elvették ... az is oly szer lévén, mellyel magamon kárt tehetnék; s minthogy orrom vére mindég csorga, s a csizma nem vala bőv, sokat küszködtem felvonásával.” Emiatt az ítélethirdetésre is csak késve tudott összekészülni.⁷

A letartóztatási sokk utolsó, talán legerősebben testi jellegű mozzanata a megbilincselés, amelyre csak az első napokban, talán épp a rabállapot tudatosítása miatt került sor: „Míg mátrácomat, s párnámat kiszedték, én eszmélet nélkül, igen sebes lépésekkel jártam fel s alá innen az árkusokon. – Vonassa le az Úr a csizmáját, mondá Novák. – ... a gyertya árnyékot vete, s ott, hol a X jel áll, úgy, hogy szemem nem láthatá, hogy ott lánc van a földre vetve, a lánc megcsördült lépéseim alatt, s elborzadtam. ... Levetkezettek, s a Kapitány megkövetett, hogy a láncot lábamra kénytelen tétetni.”⁸

A letartóztatási sokk kimerítő élményének testi következménye ájulásszerű álommal járó fáradtság: „Alig zártak el, s már aludtam, s [a rövid lánc kényelmetlensége dacára is] egész reggelig, oly nagy vala lankadtságom az ötnapi útban.”⁹ A korábban is hivatalból sokat utazó Kazinczynak minden bizonnyal nemcsak maga az utazás okozta a fáradtságot, hanem a rabosítás elnyújtott aktusa is.

⁵ FN 2011: 66.

⁶ A nádor copfot parancsolt a budai fiatalokra: „1794-ben némely szép uracska Budán elvágatta czopfját, s a palatinus leizent, hogy megnyíreti őket egészen, mert akkor ez a revolutionális fej jelül kezdé vétetni.” Kazinczy: *Az én naplóm*, PE 2009: 273., Vajna 1906–1907 I. 311–313., II. 90–92. uő.: *Az én életem*, PE 2009: 254. és 1123. A rövidre nyíratás viszont megsegényítésnek minősült.

⁷ FN 2011: 83.

⁸ FN 2011: 68.

⁹ Uo.

A fogvatartás testi korlátozásai

A pszichológia és a börtönszociológia a börtönáltalmakat deprivációként, azaz bizonyos dolgok megvonásával írják le.¹⁰ A szokásosan emlegetett börtönhatások közül többnek van közvetlen vagy közvetett testi vonatkozása.

Az első terület a bizonyos javaktól, szolgáltatásoktól megfosztottság vagy azok használatában való korlátozottság. Az elemi anyagi szükségletek kielégítésére, így a táplálék, hajlék és öltözk, azaz védelem szárazság és nedvesség, hideg és meleg ellen, kellő mennyiségű és frissességű levegő, elegendő mozgás, a pihenés biztosítása és orvosi ellátás szempontjából a fogság egyes szakaszai különféleképpen ítéltetők meg. A deprivációs modell szerint egyébként nem önmagában a javak megvonása jár személyiségromboló hatással, hanem az, hogy az elítélt, ha megkapja is, elégtelen színvonalon jut hozzá ezekhez. Az autonómia hiánya miatt a fogolynak nincs módja a javakat és szolgáltatásokat egyénitést segítő módon, szimbolikus tartalmakkal hordozva megszerezni és használni. A reménytelenül egysíkúan, saját ízlés figyelembe vétele nélkül megkapott javak nem ugyanazzal a rekreációs hatással jártak, mint a korlátozás nélkül kapható szolgáltatások.¹¹ A fogolytárs, Andreas Riedel például nemcsak a szűkös ellátásra, hanem meghatározott javak nélkülözésére panaszkodott Kazinczynak: „Barátom tíz esztendeje már, hogy napjában 4 krajcárral élek; adj, valamit adhatsz, de kivált édes tejet.”¹² Mindez gyakran jár az egészségtudat elvesztésével.¹³ Kazinczy már a vizsgálati fogság alatt ez utóbbira panaszkodik: „A testi lelki szenvedések, az elzárt levegő beteggé tevének. Orvosom tincturával éltete...”¹⁴

Kazinczy és társai politikai elítéltek, a kor szóhasználata szerint államfoglyok voltak, ráadásul nagyrészt nemesek vagy értelmiségiek, tehát a tisztesebb néposztály tagjai, akiktől ezt a státust, és annak tekintélyéből származó kedvező megítélést a fogság nagy részében nem tagadta meg a hatalom. A politikai elítéltek 1878-ig, katonai büntetésvégrehajtás alá kerültek, a velük kapcsolatos bánásmódra a várfogság szabályai mutattak irányt.¹⁵ Ugyanakkor több esetben ezeket szigorúan alkalmazták, továbbá

¹⁰ A börtönáltalmakra vonatkozó fogalomkészlet első leírása Gresham Sykes nevéhez fűződik (lásd *The Pains of Imprisonment* c. fejezetet: Sykes 1958: 63–83.). A totális vagy zárt intézetek általános jellemzőit és a személyiségre gyakorolt hatásukat illetően Erwing Goffman munkássága a kiindulópont (Goffman 1961). Boros – Csetneky 2002: 139–142.

¹¹ Boros – Csetneky 2002: 141., Sykes 1958: 67–68.

¹² FN 2011: 134.

¹³ Fliegeauf – Ránki 2007: 40–41.

¹⁴ FN 2011: 72.

¹⁵ Az elítéltek, így a politikaiak fogvatartási körülményeit is részben a II. József-féle rendelkezések, részben az alsó-ausztriai szabályozást a magyar gyakorlatba átültető 1697-es *Praxis Criminalis*, illetve az e kettő alapján kialakult gyakorlat határozta meg, de külön nádori illetve uralkodói rendelkezések is szabályozták: Vajna 1906–1907 II: 9., Béli 1999: 150–152., Mezey 1999: 258–273., Mezey 2012: 41–42., 219–220., 222–225. Az államfoglyok elhelyezésére vonatkozó nádori intézkedésre: Benda 1952: 810–813., Vajna 1906–1907 I: 608–609. és II: 9. A várfogságra vonatkozó – a sáncmunkától

e státus kedvezményeit egyes időszakokban megvonták tőlük. A külvilág rendi viszonyai és a műveltebbek kulturális szokásrendszere azonban hatott a börtönviszonyokra, és a kiváltságolt státus több időszakban enyhítette a fogság körülményeit.¹⁶ Hasonló különbséget eredményezett a foglyok tartományi hovatartozása: a magyar raboknak minden korlát ellenére a büntetés alatt nagyobb részt tisztességes fogság jutott, míg a más tartományokból bebörtönzötteket a II. József által elrendelt szigorúbb szabályok szerint szegényesen tartották.¹⁷ A „német” rabok ellátása napi 4 krajcárt tett ki, saját ruhát, ágyneműt nem tarthattak, s nem vitték őket sétálni. Ilyen sors a magyaroknak csak néhány hónapig jutott ki,¹⁸ egyébként saját költségükön étkeztek, saját ruhát hordtak, könyveket tarthattak, s egyenként sétára is vitték őket, azaz rájuk nézve nem a köztörvényeseket sújtó sáncmunka szabályai vonatkoztak.

A kedvezőbb státus ellenére Kazinczyék szükségleteinek kielégítési színvonalára hullámoztak. Budán a fogság első napjai igen szigorúak voltak, ő ekkor különösen a mozgást szinte lehetetlenné tevő megláncolást érezte terhesnek. E szempontból a mélypontot a spielbergi első két hónap hozta el, ahol egyes elemi életigények sem teljesültek. Már bevitelekor ízelítőt kapott a várható bánásmódról. Amikor ajánlkozott, hogy egy rabtársának ő adja át a szekéren felejtett holmiját, a kíséző katona elszólta magát: „Az Úr-e? Hiszen az Úr ötet soha sem látja meg többé; olyan helyre dugják el, hogy se a napot se a holdat ne lássa!”¹⁹ A katona nem túlzott: ha igaz, félreértés (a tartás körülményeit pontosító parancs kézbesítésének elmaradása) miatt Kazinczyt egy a pincszinten lévő nyithatatlan ablakú cellába zárták, ahol ellátása a józsefi rendelkezések szerint a köztörvényesekre vonatkozó minimális, és a börtönőrök által részben elsikkasztott napi 4 krajcárnyira szorítkozott. Kazinczy már akkor rosszul lett, amikor a lépcsőn lefelé megkapaszkodva penészt érzett a falon, de a pincékéhez hasonló penész fedte a cella ajtaját is, ahol a következő hónapokat töltötte. A nedves falakon az előző rabok véres köpetei, a nyithatatlan ablak miatti áporodott bűz fokozták a hatást. Fekvésre egy megemelt deszkázaton pokróccal fedett szalmazsák szolgált ágy helyett, párnának mentéjét, takarónak kabátját volt kénytelen használni. A korábbi engedély ellenére sem hagyták, hogy saját pénzéből magának tisztességesen főzessen. Elvették erszényét, óráját, sőt – a személytelenítés és megalázás jeleként – egy a fogságában vigaszul kapott gyűrűt sem engedtek neki magánál tartani. A nyomorúságos körülmények, a levegőtlenység, az egysíkú és hiányos táplálkozás miatt Kazinczy hetek alatt olyan rossz állapotba került, hogy amikor a parancsnok felkereste, már felállni sem tudott.²⁰

eltérő – valamivel későbbi, de a korábbiakhoz sokban hasonló 1806-os szabályzatra: Vajna 1906–1907 II: 49–57.

¹⁶ Szilágyi 2008.

¹⁷ Szilágyi 2009b 74–75.

¹⁸ FN 92. és 96. és v. ö. a 4. jegyzettel.

¹⁹ FN 2011: 92.

²⁰ FN 2011: 94.

Helyzete csak a József főherceg által a politikai foglyok tartásáról rendelkező instrukció után javult, amely szerint saját költségükre tetszőlegesen főzethettek maguknak, visszakapták személyes tárgyaik egy részét, így ágyneműjüket, ládájukat, könyveiket. Amikor végre engedélyezték neki az ablaknyitást, a lakatost meg sem várva kitörte az üveget, hogy gyorsan levegőt szívhasson. A jelenet hatására néhány nap múlva egy feljebb megürült cellába helyezték át. A legyengült Kazinczy kétszer ájult el felfelé menet a lépcsőn.²¹

Nem egész három hónap után a politikai foglyokat a várból a nagy belső udvarral rendelkező obrowitz-i fegyház egy elkülönített szárnyába vitték át, ahol az igazgató kertjében naponta egy órát sétálhattak is.²² Sokban helyreálltak ezzel a budai fogság második, ítélethirdetést követő szakaszának állapotai. Budán ugyanis az első napok után orvosi előírásra engedélyezték neki a borivást, a hozatott bor részbeni átengedésével pedig sikerült az öröket is megvesztegetnie, akik részben információhoz, részben egyes javakhoz segítettek. Az ítélet után, különösen Németh János jogügyigazgató távoztával és az elítéltek katonai őrizet alá kerülésével kifejezetten kedvezőek voltak a viszonyok; saját pénzén javíthatott élelmezésén: csokoládét tudott venni, annak papírára gombostűvel rögzítette a fogságban írtakat. Novák kapitány még a városba is kivitte őket sétálni, a kivilágítást megtekinteni, s Pozsonyban is városnézésre bocsátotta őket a kísérő tiszttel.²³ A budai utolsó napokban már volt gyertyája annak, „aki jól kené a directort”, „elnézék, hogy késünk volt, bár titokban”. „Én papírost hozaték és tintát, s reggeli három olta késő estig szüntelen dolgoztam.”²⁴

A körülmények tehát nagyban függtek az adott parancsnok, a hatóságok és az őrszemélyzet jóindulatától, rokonszenvétől vagy megvesztegethetőségétől, valamint az őrzött anyagi kondíciótól. Obrowitzban hasonlóképpen már ismét a katonatiszteknek is kijáró tisztes fogságot szenvedték, magánzárkáikat falra aggatott képekkel, rajzokkal személyesíthették, egész kis könyvtárat tarthattak, s illegális úton ugyan, de hamarosan itt is papírhoz és tintához jutottak. Hasonló volt a helyzet Munkácson is – itt és amott egyaránt kaphattak otthonról pénzt, bort, eledelt vásárolhattak.²⁵ Budán még az egymással való érintkezést, beszélgetést is engedélyezték nekik, ez Spielbergben és az obrowitzi fegyházban hivatalosan tiltva volt. Kufsteinben viszont megvonták a kedvezményeket, noha az itteni korábbi időszak kedvezőbb viszonyaira utal, hogy annak idején Batsányiékat engedték együtt sétálni, olykor egész éjszakán át irodalmi vitát folytatni.²⁶

²¹ FN 2011: 94–95.

²² FN 2011: 96.

²³ FN 2011: 89. és 91.

²⁴ A budai viszonyokra: FN 2011: 87.

²⁵ Ezért tudta Munkácson fogolytársai élelmezését is segíteni: FN 2011: 134–135. A munkácsi körülményekre külön is: Szilágyi 2008.

²⁶ FN 2011: 112., ill. Tarnai 1993: 271. és 273–274.

A minimális testi kényelmet illetően, öltözékben és ágyneműben a spielbergi rövid időszaktól eltekintve tehát nem kellett hiányt éreznie. Engedték a ruha megújítását is: saját pénzén frakkot, fűzős lábbelit csináltathatott magának.²⁷ Saját öltözetükről ismerte fel a környezetük etnikai hovatartozásukat, bár olykor lengyelnek nézték őket.²⁸ Az időnkénti motozások persze csökkentették a saját ruházat adta autonómia-érzetet.²⁹ Kisebb, de kellemetlen problémát okozott az időnkénti testi gondozatlanság. Budán a hatóságok képmutató módon csak akkor fordítottak erre figyelmet, amikor nagy nehezen látogatót bocsátottak hozzá. Ezt közvetlenül megelőzően az egyik beosztott tiszt kereste fel: „Nem alkalmatlan ez a szakáll? – Nekem az az egyik kínom; – olykor az ébreszt fel, mert szakállam párnám szállaiba akad. – Vesse le hát az Úr. – Előhozák a borbélyt, az elébb ollóval vágta le azt, azután megberetvála. Még bírom szakállomat [azaz eltette emlékébe a levágott szőrzetet]. A beretválás azért történt, mert András bátyám és Anyám testvére, s Dienes öcsém hozzám vezetettének, még azon órában.”³⁰ Kufsteinben hetente egyszer borotválta őket a borbély a kapitány jelenlétében, s csak ekkor ürítették az éjjeliedényüket is. Az itteni időszak elején nem megfelelő magaviselet esetére azzal fenyegették meg, hogy egy a mozgást lehetetlenné tevő kögolyóhoz láncolják.³¹

A saját öltözék megtartása ellenére a rabállapot testi jelét a bilincset gyakorta, a láncot viszont csak bizonyos időszakokban kellett hordaniuk. Budán a lánc „vége le vala srófolva a deszka gerendájához ... A lánc oly rövid volt, hogy nem tehettem többet két lépésnél. Panaszolám Kapitány Nováknak, hogy ha így leszek sokáig lesrófolva el kell vesznem. Almásy Pál Exellenciája levetetése rólam a vasat s mindenkorra, de hogy Bírám elébe lépén mindég postavasban [a járását lehetővé tevő könnyű lábbilincsben] jelenjek meg, mint a tisztek a profósznál.”³² Eleinte láncra vették őket Brünn felé is, noha a budai parancsnok menetutasítása szerint nem kellett volna viselniük. Néhány nap múlva, meggyőződve arról, hogy szökés nem fenyeget, a kísérő tiszt valóban maga vetette le róluk a láncot, a postavasnak azonban a szabályok szerint rajtuk kellett maradnia.³³ Az obrowitzi fegyházban a felügyelő leánya megijedt Kazinczytól, amikor bilincsben, láncra közelített feléje.³⁴ Egy esetben, amikor itt átvizsgálták a holmiját és elkobozták némely könyvét, a vizsgáló együttérzése jeléül meg akarta ragadni a kezét, de a ruha alatt véletlenül a bilincstre markolva annyira zavarba jött, hogy sóhajtva ment ki a cellából.³⁵ A rabállapot jelére, a bilincstre

²⁷ FN 2011: 99. és 121.

²⁸ FN 2011: 115. és 118.

²⁹ FN 2011: 77.

³⁰ FN 2011: 85.

³¹ FN 2011: 110.

³² FN 2011: 68. és 287.

³³ FN 2011: 90.

³⁴ FN 2011: 97.

³⁵ FN 2011: 106.

utalt Prága felé kísérésükkor a tréfára gyakran hajló rabtársa,³⁶ Szulyovszky Menyhért önróniája, amikor francia emigránsok tudakozódnak kilétéről: „azt felelé, hogy kereskedő. – Mit viszen? – Vasat!” – hangzik a kétértelmű válasz.³⁷

Csak közvetetten testi vonatkozású, de a későbbi börtönállapotokhoz hasonlóan a foglyok kinti társadalmi szerepének elvesztését jelezte a saját név helyett a személytelenítő számozás. Kazinczyék esetében sem történt másként; ennek megfelelően Obrowitzban Numero 1-ként nevezte meg saját magát, amikor gyermekén keresztül üzent a felügyelő feleségének, Kufsteinből való távozásukkor pedig megjegyezte: „soha itt rabot családi neven nem neveznek..., nem a nevet írják, hanem a szoba Numeróját.” Mint kiderül, a börtönőr felesége sem tudta a nevét, hanem csak „der gute Herr”-ként emlegették egymás között a férjével, aki csak elszállításukkor mutatja meg őt az asszonynak.³⁸

A fegyházudvarban vagy a várárokbán biztosított séta ellenére volt, akit különösen a mozgáshiány zavart: Szulyovszky Menyhért női munkát is vállalva engedélyt kért, hogy hadd segíthessen ruhanemű mángorlásában a börtönőr feleségének, „hogy mozgásba hozza a vérét”, s valóban az asszony ezután megmenekült a munkától, azt rá és egy inasra hagyva.³⁹ Kazinczy, mint láttuk, a csak két lépést engedő lánc rövidsége ellen tiltakozott fogsága kezdetén, majd amikor Kufsteinből elszállítják őket, engedélyt kért, hogy gyalogolhasson a kocsi mellett, s példáját csakhamar minden rab követte.⁴⁰

A személyes kapcsolatok korlátozásától szenvedő jakobinus foglyok egymás iránti és a velük egyetértők nekik szóló rokonszenvét olykor túláradó gesztusok fejezik ki. Novák kapitány megcsókoltatta vele a falon azt a foltot, amelyet Hajnóczy kabátja festett kékre, s a neki Cicero-kötetet ajándékozó professzor is csókkal fejezte ki a szellemi rokonság feletti meghatottságát.⁴¹

A börtönártalmak testi következményei

Kazinczy saját testi állapotát, mint kiinduló státust a halálos ítélet helybenhagyásakor jegyezte meg: „Arczom színe sápadt, hajam megnőve és fésületlen, szakállam hegyes, mert fülem alatt, egész az állig kevés a szőr, s még akkor minden szálla szakállamnak s hajamnak fekete.”⁴²

A testi állapotromlás azonban körülmények, a szabad levegő és a mozgás hiánya miatt eddigre már elkezdődött. „Sorra betegedénk az elzárt szobákban, s tisztjeink,

³⁶ Kazinczy szerint „nem lehet bolond nélkül” FN 2011: 118.

³⁷ FN 2011: 120

³⁸ FN 2011: 97. és 115.

³⁹ FN 2011: 111.

⁴⁰ FN 2011: 68. és 116.

⁴¹ FN 2011: 86.

⁴² FN 2011: 77.

kivált a nemes lelkű Novák ... kivitte, hogy ajtajaink seprés alatt kinyitattak, ablakainkból egy üveg kivéetett, s olykor sétálni vittek a folyosóra.”⁴³ Összesen négyszer kapott lehetőséget sétára a fogság budai nyolc, illetve a sétaengedély kiadásától, április elejétől Németh János távozásáig eltelt három hónapja alatt.

Kazinczyt anyjának írt levele szerint több betegség is kínozza: az aranyér lehetett az elégtelen étkezés és a kényelmetlen ürítkezési lehetőségek miatti székrekedés következménye. Ehhez társult a gyakori orrvérzés. Már ítélet előtt: „orvosom, látván elgyengülésemet, meghagyá, hogy bornemissza lévén különben, minden nap igyam meg egy meszely budai bort. A borital nekem orrfolyást okozott, s ma egész nap folyt a vérem.”⁴⁴ A fogság eleje óta fennálló időnkénti heves orrvérzése később sem múlt el. Lehetett ennek az oka az orrnyálkahártya eredendő vékonysága, dúsabb erezettsége, bár ennek korábban és utóbb is következményének kellett volna lennie. Kazinczy maga a vizitáló orvos véleményéhez igazodóan annak tulajdonította a betegségét, hogy az egysíkú étkezés miatt skorbutban szenved. A naplót átolvasva hajlok arra, hogy a stressz okozta magas vérnyomásnak tulajdonítsam a jelenséget, amelyről Kazinczy csak rendkívül feszült helyzetekben írt: ilyen a per időszaka és egyes mozzanatai, ezután azonban csak annál az obrowitzi túl engedékeny bánásmód miatti vizsgálatnál említi, amely Kufsteinbe történő átszállításukat eredményezte.⁴⁵

A fogság a testtartást is befolyásolta; a kiszabadult Kazinczyt későbbi felesége családja „nagyon meghajlottnak” látta,⁴⁶ A körülményeket figyelembe véve a lírai közhelyen túl valós következményekre utal Batsányi fogságlírájának egy-két eleme is. A szentimentális önarcképben az álmatlanul szemlélődő fogoly „terjedező haját” borzoló kósza szél a testi elhanyagoltságra is utal, a „rostélyos ablakomba” felröppenő madár „bévasalt szűk rejtekembe, majd elfogyó sovány ábrázatomra” tekint be.⁴⁷

A sikeres megbirkózás miatt Kazinczynál nem, egyes társainál azonban időnként a depresszió, komorság, ellenségesség, szuicid gondolatok jelentkeztek.⁴⁸ A hosszas bezártság okozta kontaktushány nyelvi következményeit, a nyelvi berozsdásodást az olvasás és írás valamennyire ellensúlyozta, ennek ellenére a szabadulás után vele találkozó Csokonai úgy vélte, hogy lassabban, szaggatottabban beszél, mint korábban.⁴⁹ A fogság nagy részében engedélyezett szellemi munka, tanulás, olvasás és az összezártságtól, személyes tér és idő hiányától mentesítő magánzárkás őrizet valamelyest csökkentette a fogság egyes következményeit, a kopogtatásos kommunikáció pedig ellensúlyozta a magányt. Ezzel szemben nem mentesült Kazinczy a hosz-

⁴³ FN 2011: 75.

⁴⁴ FN 2011: 82.

⁴⁵ FN 2011: 101–102.

⁴⁶ Dobszay 2010: 302.

⁴⁷ *Tűnődés*, valamint *A rab és a madár*. Várhelyi 1994: 352–354.

⁴⁸ A hosszúidős fogvatartottak ilyen tüneteire: Boros – Csetnek 2002: 160. és 167. Rosty János és Szilágy György öngyilkos hangulataira: FN 2011: 103. Úza Pál komorságára: Uo.: 108–109.

⁴⁹ Boros – Csetnek 2002: 160., Dobszay 2010: 302.

szüidős fogvatartottakra jellemző ijedősségtől és az ebből eredő túlzó reakcióktól.⁵⁰ Többször fordult elő, hogy megrettenve könyörgött a fogvatartóknak. Így történt például Munkácson ahol kimászott a zárkaajtó figyelőablakán, a „tátikán” részben, hogy a kaland izgalmával oldja a rabság monotóniáját és a mozgáshiányt, részben hogy ilyen alkalmakkal saját eledeléből táplálja rászoruló fogolytársait. Amikor észrevették, hogy kint járt, térdre esett a parancsnok előtt, akiről pedig feltételezhető volt, hogy saját érdekében is igyekszik majd eltusolni az eseményt.⁵¹

A szexuális depriváció és kompenzálása az emlékezésben

A börtönjelenségek deprivációs modellje szerint a bebörtönzés a társadalmi szereptől való izolációt a nemiség terén is érvényesíti: az elítéltet megfosztja nemi szerepétől, a kikényszerített coelibátus lényegében szimbolikus kasztrációnak minősíthető. Az ingerhiány és a coelebs magatartás együtt jár a nemi késztetés tényleges lanyhulásával, majd a készség csökkenésével, így a nemi szerep szimbolikus elvesztése valós testi ártalmakhoz, részleges bár időleges defektushoz vezethet.⁵²

Az elítéltek többféle módon igyekeztek személyiségüknek ezt az oldalát életben tartani. Forrásaink szegényesek e tekintetben. Még az egyébként extrovertált Kazinczy is visszafogottan kezeli a kérdést, amely csak korlátozottan, leginkább a transzportok említésekor jelenik meg a fogságnaplóban, amikor a foglyoknak tényleges kapcsolatokra is lehetősége nyílt. Inkább csak utalásaiból és a körülményekből következtethetünk a fogságban e téren követett gyakorlatokra. Mindenesetre ők is gondoskodtak e késztetés megmaradásáról. Egyetlen utalás esetében feltételezhető, hogy egy társa önkielégítés miatti lelkifurdalását jegyezte fel Kazinczy.⁵³

A fogvatartottak élesen figyeltek minden szexuális tartalmú jelenségre, azokat gondosan elraktározták, felidézgették emlékezetükben. A fogságnapló is beszámol a másik nem minden képviselőjével vagy erotikus tartalmú helyzetekkel kapcsolatos emlékekről. Így nemcsak a magyar vonatkozások miatt érdekes, amikor a magyar alakulatok Kufsteinhez érkezését írja le. Mint a börtönőr beszámolt róla: „a városban egész revolutio van az asszonyok és leányok közt, veszekednek a magyar legényeken.” Kazinczyék a vár ablakából letekintve lesték az eseményeket, a katonák és a város leányai közt a mezőn szövődő kapcsolatokat, az ismerkedéseket, udvarlásokat.⁵⁴ Kufsteinbe irányuló transzportjuk idején „közelítvén Linzhez, a bécsi szép szobalyányok hazájához, s eszembe jutván, hol járok, szembetűnőleg szépültenek a lyányok arcai. S a fogadók cselédjei mind nősténykéik, ők tesznek szolgálatot az asztal körül

⁵⁰ Inगतag félős lelkiállapot: Boros–Csetneky 2002: 160., FN 2011: 135.

⁵¹ FN 2011: 133 és köv.

⁵² Boros – Csetneky 2002: 14–1421. és 161., Fliegauf – Ránki 2007: 40., Sykes 1958: 70–72.

⁵³ FN 2011: 206. A forráshelyre Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet.

⁵⁴ FN 2011: 114.

és a szobákban, ami igen jól van gondolva. Midőn egy pár rendes kacsó nyújtja be a tálat, az csak mégis más, mint midőn férfi-cseléd, kinek büdöslik ruhája a pipaszagtól.”⁵⁵ Azaz, először emlékeztetnie kellett magát Linz eme nevezetességére, készült az élményre, s az előzetes tudás előre megszépítette számára a bekövetkező látványt, a női felszolgáló személyzetet. Máskor megjegyzésre érdemesített olyan anekdotikus, de voltaképpen teljesen köznap jeleneteket, mint amikor az őket kísérő egyik tisztet a nők leszólították: „Az Istenért tiszt úr, csináljon oly szép fiút nekünk, mint maga.”⁵⁶

Egy másik eljárás e téren, hogy a foglyok bizonyos helyzeteknek szexuális tartalmat tulajdonítottak, egyes személyeket, helyzeteket e szempontból túlértékeltek. A fogság körülményei között egy futó találkozás elegendő volt, hogy Kazinczy legalább idealizált formában szerelmet érezzen. Így lobbant szerelemre fogolytársának húga, a folyosón éppen csak meglátott Hirgeist Anna iránt, akit tartózkodását legyőzve fel is keres Hirgeist Ferenc cellájában: „a folyosómon egy gyönyörű lény suhinta el, félig leány már, félig még gyermek. Növelése mint Psychénél, mozgása, lépte mint a gráciák legifjabbikáé ... feje patyolat ruhácska, ott övedzve által, hol keble virulni még csak fog. ... orcái mint a legbágyadtabb rózsa levelei, orra, szája gyönyörű metszésűek, s ez piros, mint a vér; homloka, minek példáját soha nem láttam, csak két ujjnyi magasságú (ez magyarázta meg előttem, [szól ki a jelenetből az esztéta] mint nézhető szépnek Horác a keskeny homlokkal Lycorist), s ami az igen szép arcnak életet ada, az az igen nagy pillájú s barna pillájú fekete szem, az a nagy szépségű két sor fog.” A találkozás emlékét Kazinczy fogsága idején mindvégig az átesztétizált szerelem jelképeként idézte fel: „így lebege mindég ezután szemeim előtt boldog álmaimban.”⁵⁷ Figyelembe veendő, hogy Kazinczy e pillanatban egy még szinte gyermek vagy kiskamasz leányért rajong.

Másor a depriváció ellensúlyozása nagyon is testes irányban eredményezte valamely helyzet vagy személy felülértékelését. A munkácsi fogságban „lobbant szerelemre” egy élelmezési tiszt leánya iránt. A személy tényleges „szerelmi piaci” státusát a már szabadult Kazinczy később így jellemzi: „Trautel egy gyönyörű húsos blonde volt, de nem egyéb mint egy férjhez menni nagyon vágyó hetérácska, a hetérák nemesebb classisából.” A szituáció hasonló az előzőhöz: „feljövén sétálásomból a vár árkában, megpillantám a várból lemenő leányt, s ő engemet, s mind ketten lángolánk.” Az egyetlen pusztá megpillantáson alapuló szerelem persze ekkor nem teljesedhetett be, hanem csak a kübli aljára kötött levelezésben mutatkozhatott, de kompenzatív funkcióját, a késztetés ébrentartását betölthette. Az egész helyzet pótlék jellegét maga Kazinczy is érzékelteti: „Fogja-e hinni Olvasóm, hogy én Munkácson szerelmes levelek írása által enyhítem nyomorúságomat?”⁵⁸ Mint a személyre írá-

⁵⁵ PE 1979: 363.

⁵⁶ FN 2011: 119.

⁵⁷ PE 1979: 354–356.

⁵⁸ FN 2011: 137.

nyuló fenti értékelés és más szöveghely adata is mutatja, a már szabadult Kazinczy aztán igen hamar tudatosítja magában, hogy sem a személy, sem saját érzései nem vethetők össze azzal, amit Hirgeist Anna iránt érzett.⁵⁹

Egyébként, amikor lehetőség nyílt, a foglyok megragadták az alkalmat tényleges szexuális kapcsolatokra. A fogvatartókat sikeresen korrumpáló Szláv György budai fogságukban elérte, hogy becsempésszék hozzá a feleségét. „A tiszték az ifjú és szép s szálás növésű Szlávynét uniformisba öltöztették, s éjszaka felvitték a férjéhez, mintha a nagyobb szobában kártyázni akarnának, míg Szláv a maga szobájában alszik. Az őt Szlávynét Tisztnek ismeré s szabadon eresztette. Azonban Szlávyné nem kártyázott a kártya mellett maradt tisztekkel.”⁶⁰

A Kufsteinből Munkácsra való prágai kitérővel végrehajtott transzport idején volt igazán alkalmuk a foglyoknak kiéhezetségüket csillapítani. Nemcsak a kísérő tiszték, de maguk a foglyok sem voltak közömbösek a szállást adó települések asszonyainak, lányainak. Kazinczy maga is túl készségesnek találta a cseh leányokat, s a vendégszeretet e módját a hazai kínálgatásos fogadással állította szembe: „postaházánál tölténk egy pár víg órát szép [Bubnáné] lyánykájának és szép barátnéjainak társaságokban. Egyik szobában lepedőre vala terítve a sok meggy; de a vendéglátás a cseheknél nem az, ami nálunk.” Más szöveghely pontosabban is kifejti a különbséget a két vendéglátási mód között: „csak azt adák, amivel senki el nem fogy, s azt nem sokáig kéretve.” „Soha egy helyt annyi csók nem vétetett, mint ezen éh legények és kész leányok közt. De meggyet nem adtak.”⁶¹

A lehetőségen máskor is kapva kaptak: Amikor egy vendéglátójuk a vadászánál fogadta őket, két rabtársa „jól mulaták magukat a vadász szép feleségével”. Ha ártatlan mulatságra gondolnánk, útba igazít az a megjegyzése, hogy mindez az „öreg anya” tudtával történt, s utána egyikük vizet kért a mosakodáshoz.⁶² Az út során egyik társa „egy szép haetérát talál egy kanapén, felfogta, s magával vitte csaknem Prágáig”; a nemi betegségtől való félelmében „örizvén mind tőlünk, mind kívált az Oberstertől”.⁶³ Hogy az aggodalom nem volt alaptalan, igazolja az út közbeni kalandok következménye: „Én, Úza, Szmethanovics a hosszú útban egy kis becsületes rühöt kapánk.” Társai hamar kigyógyultak, de Kazinczy Munkácson, sőt még fogsága után is kezelésre kényszerült emiatt.⁶⁴ Így 1802-ben Félixfürdőre megy orvosi javaslatra, „mert annak a rühöcskének maradványából, melyet augusztusban 1800. Munkácsi utam alatt kaptam, nem tudtam úgy kitisztulni, hogy néha még ne éreztesse magát rajtam.”⁶⁵

⁵⁹ Szilágyi 2009: 95.

⁶⁰ FN 2011: 79.

⁶¹ PE 2009: 1082. és FN 2011: 121–122.

⁶² FN 2011: 125.

⁶³ FN 2011: 121.

⁶⁴ FN 2011: 133.

⁶⁵ Az én naplóm. In: PE 2009: 261.

Az idő és a fogoly teste

A szerelmi tárgykör egy másik közvetetten szintén testi vonatkozású problémára is felhívja figyelmünket. A hosszúidős fogvatartás egyik speciális ártalmaként említi a börtönszakma az idősíkok elcsúszását. Egyesek úgy érzik, hogy szabaduláskor ugyanott folytathatják életüket, nem véve figyelembe a megváltozott körülményeket, míg másokat épp a változások tudatosodása terhel meg.⁶⁶ Kazinczy az utóbbiak közé tartozott. Erősen foglalkoztatta a kieső időnek az emberi kapcsolatokban kifejtett romboló hatása, a lehetőségek beszűkülése, s e problematikát éppen a testi változások jeleinek kiemelésével ábrázolja.

Amikor fogolytársa hűgával, az előbb említett kamaszlánnyal munkácsi transzportjuk idején Pesten átutazva újra találkozik, saját öregedése hozza zavarba: „Nini most 18 esztendőös leány, teljes felvirultában, s szép mint Venus Anadyomene, kilépe a hajóból s repüle megölelni bátyját. Én félrevonám magam. Mi a gyermek iránt szabad vala – mondám –, nem lesz szabad a felvirult eránt, s hajaim közt már ősz szálak fejérlenek.” Ezt állítja szembe a lánnyal történt első találkozás emlékével, amikor „szakállam még kék vala, mintha állam tintával volt volna bekenve; sűrű s nem éppen göndör, de lobogó hajaim közt még egy szál sem vala fejr.”⁶⁷ Utóbb szonettel örökítette meg a jelenetet, amelyben nem lehet nem észrevenni a szerelmi esélyek és lehetőségek elvesztésének érzetét, miképp abból sem, ahogyan a leány udvarlóira iránt érdeklődik.⁶⁸

A fogság alatt telt idő okozta veszteség fájdalmas tapasztalatát, ennek testi következményeit tudatosítják a felismerést nehezítő testi elváltozások. Németh János jogügyigazgató így fogadta, amikor szabadulása után találkozott: „Meg sem ismertem az urat”. Kazinczy válaszával nem kívánta enyhíteni az egykori vádlóval való találkozás feszültségét: „Nem csoda, oly sok esztendőök és irtóztató szenvedések megváltoztathattak.”⁶⁹

Amikor nővére és unokaöccse keresték fel Munkácsra utaztatása idején, „az asszony belépe, minden szó nélkül még most is, s ismét megáll. ... Én rá sem pillantottam. Szégyeltem, hogy rend ellen bánt. De most hátam mögé kerül, s zokogva ömlik a nyakamba. – Klári, te vagy? – kiáltám, zokogva magam is.” Az asszony az én szeretett testvérem ... Ennyit változtatott rajtunk hat esztendő, hogy egymásra sem ismerheténk.”⁷⁰

⁶⁶ Fliegauf – Ránki 2007: 38., Grád – Fekete 2002: 449.

⁶⁷ PE 1979: 355.

⁶⁸ PE 1979: 375–377. Szilágyi 2009b: 57.

⁶⁹ Szilágyi 2008: 106.

⁷⁰ PE 1979: 381.

FORRÁSOK

- Benda Kálmán (s. a. r.) 1952: *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*. Akadémiai, Budapest, (A magyar jakobinusok iratai II.).
- Instruction wie nach Sr. Kaiserl. Auch Kaiserl. Königl. Majestät allerhöchsten Befehl die zur Schanzarbeit verurtheliten Sträflinge zu behandeln seyn 1805*. In: Vajna II. 42–48.
- Instruction über die Behandlung der zum Festungs-Arreste verurtheliten Sträflinge*. Wien, 1805. In: Vajna II. 49–57.
- Mályusz Elemér 1926: (kiadta) *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Budapest, 1926. Magyar Történelmi Társulat.
- PE 1979: Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. (Válogatás, szöveggondozás: Szauder Mária) Szépirodalmi, Budapest.
- PE 2009: Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete*. S. a. r.: Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FN 2011: Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója*. S. a. r.: Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Béli Gábor 1999: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Boros József – Csetneky László 2002: *Börtönpszichológia*. Egyetemi és főiskolai jegyzet. Rejtjel Kiadó.
- Dobszay Tamás 2010: A szabaduló Kazinczy. In: Debreczeni Attila – Gönczy Monika (szerk.): *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Fliegauf Gergely – Ránki Sára 2007: *Fogvatartott gondolatok*. L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Goffman, Erving 1961: *Asylums*, New, New York–London.
- Grád András – Fekete Mária 2002: *Pszichológia és pszichopatológia jogászoknak*. HVG-ORC, Budapest.
- Mezey Barna 1999: *Magyar jogtört.* Szerk.: Mezey Barna. Osiris, Budapest, 19992.
- Mezey Barna 2012: *A fenyítőházak forradalma. A modern büntetésvégrehajtás alapvetése Európában*. Gondolat, Budapest.
- Sykes, Gresham 1958: *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton UP.

- Szilágyi Márton 2008: Rendiség, mentalitás, nyelvhasználat. Kazinczy Ferenc Fogságom naplója című memoárjának társadalomtörténeti rétegei. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* (18. kötet) 101–107.
- Szilágyi Márton 2008b: A Fogságom naplója mint szöveg és mint forrás. In *Korunk* 5. szám, 97–104.
- Szilágyi Márton 2009: A fogság helyzete Kazinczy Fogságom naplója című művében. *Sic itur ad astra* (61.) 89–96.
- Szilágyi Márton 2009b: Párhuzamos börtöntörténetek: Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel. In: Cziffra Mariann (szerk.) *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán..* Gondolat, Budapest. 43–81.
- Tarnai Andor 1993: Három magyar költő Kufsteinban. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk.: Glatz Ferenc, MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 271–276.
- Vajna Károly 1906–1907: Régi hazai büntetések I–II. Budapest.
- Várhelyi Ilona 1994: Börtönlíra a XVIII. század végén – különös tekintettel Batsányi János költészetére. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* 341–356.

**SZOKÁSOK – NORMÁK
– HIEDELMEK AZ ÉLŐ
ÉS A HALOTT TEST KÖRÜL**

Betegség, halál, test

Halotti beszédek, szomorújelentések és korai gyászjelentések tükrében

A halotti kárták irodalomtörténeti értékük mellett a társadalomtörténeti, demográfiai, orvostörténeti, és kultúrtörténeti kutatások fontos forrásaivá váltak, amióta interdiszciplináris keretek között foglalkoznak értelmezésükkel, elemzésükkel.

Jelen tanulmányban a kutatott közép-erdélyi halotti beszédek, szomorújelentések és gyászjelentések alapján vizsgálom a bennük előforduló betegségeket, a halál okait és a halál beállta után a testet érintő rituálék jelenlétét. Meglátásom, hogy a vizsgált időszakban, azaz a 18. század derekától a 19. század végéig terjedően, az elhunyt státusza, társadalmi helye és szerepe meghatározta a halál és a temetés körüli szertartásokat, a jól megkonstruált rituálékat. És fordítva, az elhunyt családja a megko-reografált, ünnepélyes búcsúzás során nagy tömegek előtt reprezentálta magát, így erősítve meg a házastársa, gyermekei pozícióját, a szélesebb család helyét a közösségben, ugyanakkor példát statuálva az arisztokrácián kívülieknek, később a polgárságnak vagy a társadalom peremére szorultaknak.

A három vizsgált búcsúztató típusban a (következőképpen érvényesülnek) a következő irányvonalak rajzolódnak ki: a halotti beszéd szövege előre megtervezett és hagyományozott,¹ a temetés és szertartás(ok) során elhangzott orációk és laudációk mind a reprezentáció részei.² A 18. század végétől, a 19. század elejétől megjelenő szomorújelentések nyelvi fordulatainak ismétlődése is szembetűnő, egy-fajta nyelvi egyszerűsödés és terjedelmi csökkenés figyelhető meg mindaddig, míg az előre nyomtatott kitöltendő gyászjelentés időbeni elterjedéséhez nem érünk. Természetesen a fent említett három búcsúztató típus, a halotti beszéd, a szomorújelentés és a gyászjelentés egyszerre is létezett, nem váltotta fel egyik a másikat szükség-szerűen, ám mégis megfigyelhető az átmenet és stílusbeli változás közöttük.

A betegség – halál – temetés – szertartás a megfigyelhető, értelmezhető, nagyon is látható társadalmi események közé tartozott, melyeknek nagy szerepe volt az adott társadalmi csoport helyének, rangjának és státuszának meghatározásában. A halotti- és gyászbeszédek, azaz a nyomtatott halotti beszédek ugyan ritkán szólnak

¹ Kecskeméti 1998: 171.

² Farkas 2009: 229.

a halál körülményeiről, és sokszor csak annyit árulnak el, hogy mennyi ideig tartott az elhunyt végső szenvedése, mégis fellelhető bennük az erre vonatkozó burkoltabb utalás. Időnként nem a halál közvetlen okáról, hanem a megbetegedés körülményeiről, vagy valamely látványos tünetről, szintúgy a kezelés módjáról számolnak be a források. A szomorújelentések személyesebb hangvételük miatt inkább tartalmaznak információt a halál okairól, noha a források levélhez hasonló stílusa miatt változó a szerző közlékenysége. A 19. század második feléből származó gyászjelentések megint nem a körülmények és okok felsorolásában bővelkednek, de bennük is előfordulnak ezekre utaló mondatok, leginkább nem a nyilvánosság számára, hanem a családnak nyomtatottak között.

A halál egykoron a természeti körforgás természetes része, elfogadott aktusa volt: a mulandó anyag és halhatatlan lélek szétválása – írja Hanák Péter. A halotti beszédekben is kiolvashatjuk, hogy a halál jelen volt a mindennapi életben, a közösség tagjai együtt éltek a halállal, hiszen a szemük láttára haldoklott, majd feküdt a már halott család- vagy közösségi tag a ravatalon, s azután körükben a helység temetőjében aludta örök álmát. A gyászban az egész közösség osztozott, a temetésben mindenki részt vett.³

A nyugati civilizáció tanatológiai modelljei közül az egyik legátfogóbbat – az azóta több kötetnyire nőtt kritikai tanulmányok és tézist buktató írások ellenére – Philippe Ariès alkotta meg. Meglátása szerint a halállal szembeni állásfoglalás hosszú évszázadokon keresztül statikusnak tűnt. Mégis a változás bekövetkezett, lassan, először alig észrevehetően, de a 18. századtól egyre gyorsabban. A 18. században a nyugati civilizáció embere számára a halál új más jelentéssel bír. Foglalkoztatni kezdi a halál kérdése, ám az elmúlás természetes felfogását felváltja egy, a halált felmagasztaló, eldramatizáló álláspont. A felvilágosodás emberét a „magaszeretés” miatt nyugtalanítja a halál kérdése. Megváltozik a haldokló és a család viszonya, a kesergés, a vigasztalhatatlan gyász uralkodik el az embereken. A „*la mort de soi*”-ból, „*la mort de toi*” lesz, azaz míg az előző évszázadokban az ember tudta, hogy mulandó és az élet természetes végeként fogta föl a halál bekövetkeztét – hiszen a család, a közösség mind ezt erősítette, és nem maradt „magára” a saját halálában az egyén –, addig a 18. századtól az elmúlás egyéni problémává válik: az egyén nem mer a saját halálával foglalkozni, csak a „másik” halálával, mint rémisztő, elkerülhetetlen végkifejlettel.⁴ A betegség iránti érzékenység és nosztalgia, az elmúlás és az „új” halál képzete a 19. század végi halálképet már a szorongás, az elfogadhatatlan, de kikerülhetetlen típusú halálként fogja föl, mely a félelem érzésével társul és az egyén cselekedeteiben is ez jut kifejezésre.

Filozófiai megközelítésből ugyanerre a következtetésre jut Csejtei Dezső, aki azt vallja, hogy a halál, az elmúlás egyszerre tekinthető olyan egyetemes egzisztenciálé, amely megkülönböztetés nélkül és egyformán érint minden embert, másrészt olyan maximálisan konkrét történésnek, amely különbözőképpen érint minden egyes

³ Hanák 1988: 63.

⁴ Ariès 1983: 55–56, 63.

embert. Az életfilozófiai és egzisztenciális perspektíva a 20. század elejétől kezdve formálja a nyugati civilizáció emberének halálhoz fűződő viszonyát. Csejtei szerint a felvilágosult tudat mindmáig nem tudott érvényesülni a halál vonatkozásában. Csodálkoznivaló, hogy a halál modern kori – Ariès fogalmával szólva – „elidegenedése” a növekvő racionalitás, a tudományos felfedezések és a technikai alkalmazásának korára tehető.⁵

Ám minden kor társadalmának tagja tudatában van annak, hogy az elmúlás természeti törvény, elfogadja-e azt vagy sem, nyíltan foglalkoztatja-e a kérdés vagy sem, pompával, színházi kelléktárral „ünnepli-e” a halált vagy sem, az elhunyt társadalmi státusának megfelelő reprezentatív elemekkel fedi el a félelmét vagy sem. Elgondolkodtató, milyen alapvető mértékben befolyásolta a halálhoz való viszonyulást az elmúláshoz fűződő közvetlen, testi viszony. Míg a középkori és az újkori ember, sok helyütt a még kora modern kori ember is gyakori és közvetlen élményekkel rendelkezett a halál kérdését illetően, a késő 19. században ez lassanként megváltozik. A gyakori háborúk, a higiénia hiánya, az egyes életszakaszokra jellemző halálfenyegetés, azaz nem csak a hiányos személyi biztonság, a nyilvános kivégzések, a harci játékok, hanem a járványok, terjedő betegségek, a természeti csapások okozta tömeges halál vagy éppen a természetes halál állandóan jelen volt a felnőttek, gyerekek, szegények, gazdagok mindennapi életében, karnyújtásnyira. A halál publikus volt: az emberek leginkább nyilvánosan távoztak az élők sorából, az uralkodók halála közügy volt, hiszen népük, alattvalóik „jelenlétében” hunytak el. Az arisztokrácia megint csak a nagyon látványos földi létből való „eltakarítást” „mutatta be”, a polgári család halálkló, fontos tagját nagy rokonság és még nagyobb érdektársi kör vett körül és temette el, de még a parasztság is népes családtól övezve és a közvetlen mikrokörnyezetének kíséretében temettetett. Természetszerűleg közösségi volt tehát az összes réteg reprezentánsainak elmúlása, halála is. Ez a nyilvánosság fegyelmezően hatott, ellenőrizhetővé tette a rítust: a hagyomány élesen szétváló szintek betartását követelte meg úgy az egyházi, mint a világi köröktől, de ugyanakkor segítően hatott a búcsúzóra és búcsúztatóra egyaránt, hiszen nem csak a rituáléban volt meg mindennek és mindenkinek a szigorúan meghatározott helye és szerepe, hanem a gyászban és a veszteség feldolgozásában is. Mankó volt úgy a család és legközelebbi hozzátartozók részére, mint az elhunytat búcsúztató egyházi képviselő vagy közösség számára.

A felvilágosodás nyugtalanítónak tartotta a halált, ugyanakkor dicsőítette és talán túlzottan dramatizálta is azt. A „felvilágosult” higiénés szabályok és az orvostudomány fejlődésével a halandósági arányok stagnáltak, majd lassan csökkenni kezdtek, így ez időben indult meg az a lassú folyamat, amit a halálkép változásában is érzékelhetünk: minden egyes ember halála veszteséget kezdett jelenteni, így vált a halál megrázó egyéni élménnyé az előbbi korok leginkább közösségi élményével szemben. És ez az alapeszme vált általánossá a 20. századra. Ehelyütt nem térünk ki

⁵ Csejtei 2002: 15, 469.

a 20. század hozta halálképre helyszűke miatt, ám megkérdőjelezhetetlen tény, hogy az elinduló eszmealakulás térségünkben ekkor tudott kibontakozni.⁶

Korábban említettük, hogy minden kor minden szintű társadalmi rétege ismerte és be is tartotta, már csak a reprezentáció miatt is, a halálhoz és elmúláshoz kötődő gyakorlati és rituális tennivalókat. Arról ugyancsak szóltunk, hogy gyakran a búcsúzó rendelkezett a lebonyolítás módjáról, s amíg ereje vagy egészsége megengedte, aktívan részt is vett benne. Ám a nagy tömegjárványok elhárítására és elfojtására tett óvintézkedések és közegészségügyi szabályozások nem csak az általunk kutatott térségben, de Európa-szerte felforgatták a hagyományos halotti rítusok rendjét. Azzal, hogy korlátozták a betegekkel és haldoklókkal, majd az elhunytakkal való érintkezést, illetve hogy a betegség- és halálfélelem érzése kerítette hatalmába a hozzátartozókat, felülíródott minden korábbi, a halálhoz fűződő viszony hagyományosnak nevezhető aspektusa. A ceremóniák gyakori betiltása, a temetés, a kor emberei számára „embertelenne” válása, a hozzátartozók elkülönítése és megbélyegzése, rendszeres bezárása, és a saját haláluktól való félelem is megakadályozta őket a gyászhoz kapcsolódó rítusok végrehajtásában és a gyász megélésében. A pestis, majd később a kolera, ez a gonosz démonként garázdálkodó rém, megsemmisítette azt, amit a társadalom elvárásai alapján és annak kontrolljával korábban tett az egyén szerette elvesztése idején. Így az a végtisztességhez való jog semmisült meg, amely oly fontos szerepet játszott a társadalom életében és az egyes státusok megőrzésében.⁷

A halálról vallott eszméket és a végtisztességhez tapadó rítusokat részletesen tárgyalja Szabó Péter, ám meglátásai közül, témánknál fogva a főúri temetési ceremónia érdekes, mely eltér a széles tömegek körében dívó rítustól. Szabó 17. századi magyar főúri kultúráról beszél, ám könyve és a 18–19. századi erdélyi főúri temetési szertartások között rengeteg közös vonás fedezhető fel. Álláspontja szerint a szertartás látványossági elemeit gyakran kölcsönözték a központosított hatalommal kapcsolatos, úgynevezett elitkultúra hagyományából. A főúri temetési ceremóniát világi emberekől álló testület rendezte meg, egyháziak közreműködésével. Ha a főúr hátrahagyott végrendeletet, a testamentumos urak hajtották azt végre. Ám a ceremónia-rendezést egyeztetni kellett a hagyományoknak és a végrendelező vagy a rokonság elképzeléseinek megfelelően. Gyakran a főúri végrendelet adott instrukciókat a kollektív ceremóniatervezéshez.⁸ Szabó a barokk temetési pompát folytonosan átrendeződő színpadképként láttatja. A szerkönyv a temetés szó szerinti értelemben vett forgatókönyve, olyan egyházi előírás, amelyet egyeztetni kellett a végrendelettel vagy a család akaratával.⁹

⁶ Kunt 1981: 9–10; 80–82, 89–90.

⁷ Horányi 1999: 71–72.

⁸ Szabó 1989b: 7–14.

⁹ Szabó 1989a: 12–13.

Forrásaimban – a marosvásárhelyi Teleki Téka egyesített gyűjteményeiben fellelhető magyar nyelvű halotti beszédekben –, számos szöveg utal arra, hogy a rituálé a halott házában/birtokán kezdődött, ahol általában elhangzott egy könyörgés vagy gyászbeszéd. Onnan a gyásznép a templomba vonult, ahol megtartották a gyászszertartást – ez leginkább a halotti kárta első része, a prédikáció volt. Ezután a sírig vonult a gyászmenet, ahol a „cryptaba” tételkor hangzott el az oráció vagy laudáció. A megkonstruált, ünnepélyes búcsút a koporsó sírbahelyezése zárta le.

A 17. századi temetési szertartásrendet Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka halotti beszédgyűjteményének előszavából ismerhetjük meg. Ebben a szerzők rávilágítanak olyan, a beszédekből kitűnő problémás kérdésekre, mint a végrendelet betartása a temetési intézkedések kapcsán, a külsőséges, világi fényűzés mellőzéséről való óhaj vagy a nemeshez illő pompa társadalmi reprezentációjának betartása. A bőségesen hivatkozott példákban az derül ki, hogy a halottnak a temetés helyére szállítása újfent nehéz feladatnak bizonyul. Míg a 17. századi fejedelmi temetéseken főgazdák hónapok sora alatt szervezik a temetési előkészületeket, a disszertáció forrásaiként alapul szolgáló 18. századi beszédek között a főnemesi temetésen a családhoz tartozó személyzet vagy megbízott ügyintéző szervezi a temetéseket, egyszerűsített szertartással és kevesebb pompát igényelve. A szerzőpáros nagy gondot fordít a temetés szervezésének aprólékos bemutatására a ravatalozástól a koporsóba helyezésig, rámutat a református és katolikus temetés közötti különbségekre, melyek leginkább abban mutatkoznak meg, hogy a protestáns temetés látványában, fényében szegényesebb, nincsenek égő gyertyák, fáklyák, a *castrum doloris* kevésbé fényűző.¹⁰ Ám a pompa többi eleme: a nyomtatott kárták, a menet, a címerek, jelvények, gyászaszlók, a templomi díszítés, a „fájdalom vára”, mind-mind az elhunyt társadalmi rangját mutatták és a nagy költségek ellenére a reprezentáció kötelező részei voltak.¹¹

A halotti beszédeket leginkább előkelő személyek temetésekor mondtak. Észrevételeim szerint a 18–19. században írott és nyomtatott orációk és gyászbeszédek csak egy szűk társadalmi réteg kiváltságai voltak. Az elhangzott és nyomtatásban is megjelent búcsúztatás az anyagi helyzettől, iskolázottságtól és a társadalomban betöltött szereptől függött, ráadásul leginkább a közösség kiemelkedő, férfi tagjairól szólt. Természetesen a nők felett is mondtak gyászbeszédeket, a forrásaimban ezek a beszédek 37 százalékát teszi ki. Ez az eredmény azért lehet fontos, mert a németországi halotti beszédek szisztematikus feltárásának eredménye is ehhez hasonló.¹²

Már a középkorban Európa szerte divatossá vált a halotti- és emlékbeszédek írásban-nyomtatásban való megjelenése. Magyarországon ez a protestáns körökben

¹⁰ *Castrum doloris* vagy fájdalom vára a 17–18. századi uralkodók, főnemesek, főpapok temetése alkalmából épített alkalmi építmény, mely egy a templom szentélye elé helyezett, többnyire négyszögletes, kupolával fedett fő ravatalozási látványossági elem. Szabó 1989b: 109–113.

¹¹ Kecskeméti 1988: 12–18.

¹² Kecskeméti 1998: 10.

terjedt el, német mintára. A prédikáció gyakorlata viszont az ókortól kezdve adott volt, ismerték a beszéd retorikai felépítését, noha a halotti beszédek műfaja csak a reformáció idején vált általánossá, ám divatja a keleti részekben – így Erdélyben is –, még az 1860-as évekig is eltartott. Forrásaimban ez után alig fordul elő hét–nyolc gyászbeszéd, ezek is már csak a hagyományt követők, egy-egy nagybecsű kollégiumi tanár vagy magas rangú egyházi személy felett mondtak.

A halotti kárták általában két részre tagolódnak, az első, hosszabbik leginkább egy tudományos értekezés, főként teológiai, filozófiai, filológiai, lélektani előadás.¹³ Ezekben szimbolikus képekkel telezsúfolt romantikus körmondatokban hömpölyög a mondanivaló, a sok költői kérdés, általában 40–50 oldalon keresztül. A körmondat magasztos tartalomnak, szenvedélyes érzéseknek magasabb rendű kifejezési formája, a lelki folyamatoknak, a gondolatoknak, érzéseknek szinte véget nem érő áradásának visszaadására alkalmas.

Az úgynevezett tudományos értekezés témája attól függ, hogy a felkért szónok, azaz a halotti beszéd írója milyen foglalkozású. Forrásunkból tudva leginkább papok, prédikátorok, lelkészek mondanak az erdélyi nemesség felett szónoklatot, de szép számban a híres kollégiumok professzorai is. Ők főleg teológiát vagy retorikát tanítanak, ám gyakran a kollégium togátus diákjai is írnak verset, kipróbálva ez által tehetségüket, rátermettségüket. A második rész, amely jóval rövidebb, az úgynevezett alkalmazás vagy alkalmaztatás foglalkozik az elhunyttal, életrajzi adataival, családtagjaival, ismerőseivel, barátaival.

Más distinkció szerint a halotti beszédek első részét prédikációnak, második részét orationak vagy laudationak nevezzük.¹⁴ A prédikáció alapjául szolgálhatott és valószínűleg szolgált is Heltai Gáspár *Az halatoknac eltemeteseokről* című szertartási segédkönyv részlet, amely leszögezi, hogy a tisztességes temetési szertartás nem a holtaknak használ, hanem az élő híveknek ad módot könyörületességüket és keresztényi szeretetüket kimutatni, az Úr ítéletéről és a bűn nagy voltáról megemlékezni, a bűntől való megszabadulásért könyörögni és a feltámadásról elmélkedni.¹⁵ Heltai ezt 1559-ben írta, ám az általam tanulmányozott prédikációk ugyanezeket az intelmeket tartják szem előtt, hangsúlyozva, hogy vigasztalást csak Istenben nyerhet a gyászoló. Ez is arra utal, hogy a halotti beszédek retorikája évszázadokon át öröklődött, valószínűleg csak egyes elemek használatában követték a szónokok a kor divatját.

¹³ Bellághné 2006: 94.

¹⁴ Előfordul olyan halotti beszéddel foglalkozó kutatói felosztás is, mely szerint a halotti beszéd egy szerzőnek egy személyről elmondottbúcsúztatója. Az a kutató tehát szintén vagy prédikációról vagy orációról beszél, de mivel az egyes prédikációk és orációk különböző szerzők munkái, gyakran több hónap eltéréssel és különböző helyen hangzottak el, külön egységnek tekinti őket. Én az elhunyt személyét és a beszéd szerzőjét egyszerre fontosnak tartván halotti beszédnek tekintem adott halott felett mondott búcsúztatók sokaságát, egy beszédbe való kötését.

¹⁵ Kecskeméti 1998: 143.

Összegezve a prédikációkban előforduló közös elemeket: a halált nem kerülheti el sem császár, sem király, sem fejedelem, püspök, pap, gróf, nemes, tudós, gazdag, szegény, vén, ifjú, férfi, asszony; sem könyörgés, sem ajándék, sem sírás nem használ ellene. Konklúzió, hogy életünk pára, árnyék, buborék, hajó, madár, mezei virág, mely mind, szertefoszlik, eltűnik, elpusztul, elsüllyed, tovaszáll, elfonnyad. A halotti prédikáció feladata a tanítás, „okos elmélkedés”, ismeretszerzés az üdvözülésről és a megvigasztalásról. Ám ahhoz, hogy a halotti beszéd a szívekhez, és ne a fülekhez szóljon, mondanivalója eljusson a hallgatósághoz, a szónoknak alkalmazkodnia kell a tudásbeli és lelki igényekhez. Ezért tömör, lényegretörő a hitbéli kitartásra való buzdítás, és hosszabb a consolidatíot taglaló rész, mely helyütt közhelyekkel lesz teli, ám ezek is teológiailag megalapozott igazságok. A halotti prédikációk az egyszerűsítés miatt válnak disputához, teológiai értekezéshez hasonlóvá.

A halotti beszéd első része, a prédikáció, a gyülekezet valamennyi tagját megillette, ezzel szemben oratíot vagy laudatíot, azaz a világi szónoklatot csak előkelők temetésén volt szokás tartani. Az orációnak az esemény egésze által képviselni kívánt családi vagy világi hatalmi ideológiához kellett alkalmazkodnia. Fontos kiemelni, hogy a halotti orátor mozgásteret többnyire igen szűk volt. Az elhunyt családja az oráció tartalmát szoros befolyás alatt tartotta, gyakori volt, hogy a már elkészített beszéd megtartása is a rokonok előzetes döntésétől, tetszésétől függött. A szónoknak egész beszédét a családi reprezentáció igényei szerint kellett megalkotnia: tájékozódnia kellett a genealógiáról, vázolni kellett a halott életútját, neves tetteit, jó cselekedeteit. Ezért leginkább a családhoz közel álló, a birtokra bejáratos papot vagy tanítót bízták meg a szónoki feladattal, ám gyakran fordult elő, hogy több orátor búcsúztatott megosztva a szerepeket, azaz a prédikációt más, a laudációt megint más, és a búcsúztató verset egy harmadik szerző írta. A legfontosabb, hogy a halotti oráció megfeleljen céljának, azaz a halott magasztalását elvégezze az orátor általa.

Természetesen forrásunkban nem csak ennyire tagolt halotti beszédekkel találkozunk, számos búcsúbeszédben fordul elő, hogy a prédikátor a reprezentáció kívánalmai szerint szerkesztett megemlékező részeket is a prédikáció egységes szerkezetébe foglalja. Ezt leginkább a Bibliából vett példabeszédekkel illusztrálja, a Szent beszéd-ből kölcsönzött idézetekkel támasztja alá mondandóját, ilyenkor az elhunyt személyét emeli be a „tanításba”. A szónokok gyakran élnek azzal a megoldással, hogy a bibliai személyek és a kortársak között vonnak párhuzamot.¹⁶

Ám mindez meg kellett, hogy feleljen a megrendelőnek, hiszen a halotti beszéd írásakor az egyházi szónoknak is alkalmazkodnia kellett az igényekhez, s mindez kötöttségekkel járt. A búcsúztatáskor úgy kellett beszélnie, és azt kellett mondania, ahogy és amit megkívántak tőle. Márpedig a prédikátornak nagy szüksége volt arra, hogy írása tessen, mert szerephez jutott általa, neve nyomtatásban megjelent,

¹⁶ Kecskeméti 1998: 162–198.

gondolatai elterjedtek – erre másképpen nem volt lehetőségük a lelkészeknek.¹⁷ A hallgatóság tetszését kíváltképp érdemes volt elnyerni, mert az újabb felkéréshez, és ez által biztos megélhetéshez vezetett. Előkelők temetésekor viszont magasabb rangú egyháziak is szívesen vállalkoztak prédikálásra, őket az hajtotta, hogy így befolyásuk nőtt, pozíciójuk megerősödött. A főnemesség koporsóba tétele tehát közszereplésnek bizonyul, úgy a család részéről, mint a szónok részéről.

A jól megfizetett megbízatás hátulütője a halotti beszéd tartalmának befolyásolásában rejlik, hiszen a textust gyakran a rokonság, de még az elhunyt végakarata is kijelölhette.¹⁸ Ezért a halál oka avagy a betegség kezdete és lefolyása nem minden esetben kapott nyilvánosságot. Leginkább az jelent meg, hogy a halál beálltakor hány esztendő az elhunyt személy: a prédikátorok olykor nagyon precízen, napra pontosan megadták, hogy mennyi idő volt az illető a halálakor, máskor arról beszéltek, hogy hányadik évében járt, de előfordult az is, hogy a búcsúztatók ellentmondásba kerültek egymással.

A halotti beszédek több mint felében előfordul valamilyen utalás a halál körülményeire, bár legtöbbször csak annyit tudhat meg a kutató, hogy milyen hosszú volt az elhunyt végső szenvedése, ezt is az előbbieken vázolt minuciózussággal. Arra a következtetésre jutott V. László Zsófia, hogy a nők felett mondott halotti beszédek-ből pontosabban kitűnnek a halálokok: ezek főként a szülésekhez kötődnek. A nők halálának okával foglalkozó esetek egyharmada gyermekágyi halálozásnak tekinthető. Ez a magas arány a 18. századi beszédekből származik, és egybecseng a korabeli egészségügyi jelentések adataival. A húszat megközelítő esetek közül öt elsőgyermekes édesanya vesztette életét, a 37 éves Wessélyeni Mária viszont a 14. szülésébe halt bele. Egyéb halálokok között több esetben említik a beszédek az előrehaladt kort, de gyakori a hólyagos himlő, a köszvény, a belső részeket emésztő sphacelus, a száraz betegség, azaz az üszkösödés illetve forró nyavalya, vagy a kólika, amelyhez hideglelés járult. Mint említettem, időnként nem a halál közvetlen okáról, hanem inkább a megbetegedés körülményeiről, valamely látványos tünetről, vagy a kezelés módjáról számolnak be a források. Többek hivatali utazás utáni vélhető megfázás áldozatai lettek, mások fürdőkúrára jártak kezeltetni magukat eredménytelenül, szintén sokan elhúzódó betegségük kúrálása során estek ágynak, váltak járasképtelenné, vesztették el hallásukat vagy szemük világát.¹⁹

A Teleki Tékában²⁰ csak pár darab szomorújelentés maradt ránk, ezért a kutatáshoz az OSZK Kisnyomtatványtárának szomorújelentés gyűjteményét néztük át.

¹⁷ Kosáry 1980: 87.

¹⁸ Kecskeméti 1998: 171.

¹⁹ V. László 2011: 85.

²⁰ A Marosvásárhelyen, gróf Teleki Sámuel által 1802-ben alapított könyvtár állományához került egyesített gyűjteményt tekintettem át, ebbe tartozik az egykori marosvásárhelyi Református Kollégium nagykönyvtára, a felosztatott mikházi ferences kolostor gyűjteménye, az egykori székelyszereszt-úri Unitárius Gimnázium könyvtára, a máramarosszigeti Református Kollégium könyvtára, illetve a marosvásárhelyi Katolikus Főgimnázium tanári könyvtára.

Itt a 18. század végéről, a 19. század elejéről találtunk ilyen dokumentumokat. Ezek a 18. századi halotti értesítők leveles formában tudatták egy személy elhunytát, ezért leginkább magánlevelezéshez hasonlítanak. Levélszerűségük a stiláris jegyekből is kitűnik, nem egy hagyományozott sémára vagy mintára épülnek, hanem az írójuk egyénisége tükröződik belőlük. A század utolsó évtizedeiben gyakoriak a kézzel írottak, a 19. század elejéről fennmaradtak között vannak nyomtatottak is. A sorok tükrözik írójuk iskolázottságát, mentalitását, sokat elárulnak a szerzőről és az elhunyt családtagról is, a halál előzményeiről, vagy már a temetés megtörténtéről tájékoztatnak. Kitűnik a szomorújelentésből a személyes gyász, melyet még a halotti beszédre hajazó barokkos körmondatokkal, terjengős stílusban, leginkább költői képekkel rajzolnak meg. Hasonlatok, metaforák, megszemélyesítések sora próbálja kifejezni a leírhatatlan gyászt és veszteséget. A kutató számára a legérdekesebb a körülmények és részletek gyakori ismertetése, melyek a halotti beszédek retorikai kötöttségei miatt nem kerülhettek bele a búcsúbeszédbe, és amelyek kimaradnak a gyászjelentésekből azok stiláris jegyei és a rövidek okán. Ám a szomorújelentések inkább a halál beálltának körülményeiről számolnak be és magasztos gondolatokat osztanak meg a címzettel a hátramaradottak bánatáról, gyászáról, kesergéséről, mintsem információkat árulnának el a halál okáról. A halál okaként a szerzők szűkszavúan csak „gyengélkedő egészség”-ről vagy „napról-napra való elgyengülés”-ről, „váratlan Gutta-ütés”-ről tudósítanak, vagy csak ennyit közölnek: „Néhai Kedves Férjem elfogyatkozék” és „ágyba fekvő sínlődés” volt hátralevő pár éve.

A szomorújelentések leginkább a már befejezett temetésről értesítenek, és a családtagok felsorolását szinte teljesen mellőzik,²¹ de általában közlik az elhunyt nevét, korát, családi állapotát, a halál körülményeit és időpontját, a temetés időpontját, gyakran az elhunyt társadalmi állását is. Elsősorban a nemesség és a jómódú polgárság küldi a kézzel írott vagy nyomtatott, avagy ezek kombinációját levélformában, összehajtvá, lepecsételve és kézzel címezve. Egyes esetekben már megjelenik bennük a vékony gyászkeret, de ezek a dokumentumok még alig hasonlítanak a 19. század végi gyászjelentésekhez. A szomorújelentések terjedelme hosszú, gyakori az egy nagyalakú oldalt meghaladó szöveg is, a szerkesztettségi forma laza, de a 19. század közepiekben már megjelenik és újabb elem az ismétlődő formula és ennek kötöttebb használata. A 19. században tovább él ez a megújult szomorújelentés, de megjelenik a hagyományos gyászjelentés, mely tulajdonképpen a mai gyászjelentéssel azonos formailag.

A gyászjelentés már kevésbé mutat érzelmeket, noha előfordul érzelemdúsabb megfogalmazás, amely a 19. század végére eltűnik, s egy formalizált adatgazdagságnak átadva a helyét. Ezekben már felsorolják az elhunyt rokonságát, a legközelebbi családtagoktól haladva a távolabbiak felé és pontosan megjelölik a rokoni kapcsolatokat. Új szakaszban, új betűtípussal tüntetik fel a halál beálltát, gyakran percre pontosan, és itt említik meg a halál körülményeit, de leginkább a semleges „hosszas,

²¹ Dobó 2002: 43.

türelemmel viselt betegség”-ról vagy „rövid szenvedés”-ről értesítenek, nem taglalják a betegség milyenségét. Kivételt képeznek az első világháború idején nyomtatott gyászjelentések, amelyekben plusz információként megjelennek a „harctéren elesett” vagy a „hősi halált halt” formulák, gyakran a csatahely neve is, és a temetés helyeiként is nagyrészt feltüntetik a külföldi városokat, településeket.

A Teleki Téka gyászjelentés állományában 9 forrást leltünk fel a 18. századból, és 100 alatt van a fennmaradt gyászjelentések száma egyenként a 19. századi évtizedekben 1860-ig, amikor a gyászjelentések számának megkétszereződésére figyelhetünk fel, ezt követi a század 80-as évtizedére a megötszöröződés, majd a lassú visszarendeződés a 19. század első felének mintájára. Az adatok így piramiselvet rajzolnak ki a 20. századi gyászjelentés gyűjteményben.

Forrásainkban, csodálatosan mutatkozik meg tehát a folytonosság a halotti beszéd és szomorú- azaz gyászjelentés között, hiszen az utolsó halotti beszédeket az 1860-as évekből leltük fel, a gyászjelentések számának drasztikus növekedése meg szintén az 1860-as évtizedre tehető. Kis túlzással tehát állíthatnók, hogy a gyászjelentés átveszi a halotti beszéd szerepét és immár evvel a formával tudatják a családok és az egyes intézmények az elhunyt személy halálának beálltát és a sírbahelyezés időpontját.

Elérve a 20. századhoz a gyászjelentés arculatváltozásának legszembetűnőbb jellemzője az egyszerűsödés, a szerény, szolid megjelenés, a szimpla, letisztult stílus, formalizáltság, mely tulajdonságok mind-mind a praktikumot szolgálják.²² Nem győzöm hangsúlyozni, hogy ez egy nagyon hosszú, lassú folyamat eredménye, mely több forma és jellemző együttélésével jár, és csak fokozatosan tűnik el. Számunkra legfontosabb ismerv, hogy ebben az időben, a 20. század elején gyászjelentés bármely társadalmi rétegbe tartozó elhunyttról készülhet, folytatva ezzel a 19. században elindult folyamatot.

Érdekes egybecsengése a 20. századi halottkultusz megnyilvánulásának – a gyászjelentések képi és formai világának egyszerűsödése – és a halálkép alakulásának a pompa, a fellengzős hangnem, a barokkos körmondatok és színházképek vizuális jelenlétének és szavakba öntött elemeinek eltűnése és az elszemélytelenedett halálviszony kialakulása, a halálfélelem megjelenése, melyben minden, a halálkép alakulását kutató szerző egyetért.²³

²² Dobó 2002: 50.

²³ Ariès 1983, Ariès 2010, Kunt 1981, Elias 2000, Kunt 2003, Pilling 2010.

FORRÁSOK

Teleki – Bolyai Könyvtár Halotti beszédek és gyászjelentések gyűjteménye
OSZK Plakát- és kisnyomtatványtár Szomorújelentés gyűjteménye

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ariès Philippe 1983: *Western attitudes toward Death*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Ariès Philippe 2010: A halál iránti attitűdjeink. A fejlődés főbb állomásai és értelmezése. In: Pilling János (szerk.): *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*. Semmelweis Kiadó, Budapestm 25–36.
- Dobó Kocsis Zoltán 2002: „Szomorodott szívvel tudtára adom”. A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára. Országos Széchényi Könyvtár, Osiris Kiadó, Budapest, 43–52.
- Bellághné Nagy Rózsa 2006: „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben. *Erdélyi Múzeum* 3–4, 94–105.
- Csejtei Dezső 2002: *Filozófiai metszetek a halálról. A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Attraktor, Budapest.
- Elias, Norbert 2000: *A haldokló magányossága*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Farkas Noémi Tünde 2009: Et moriemur. Az halálnak képe halotti beszédben lerajzolva. In: Kovács Éva (szerk.): *Látás – tekintet – pillantás*. (Szójártó Zsolt (sorozatszerk.): Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok) Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, Pécs.
- Hanák Péter 1988: *A kert és a műhely*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Horányi Ildikó 1999: A nagy járványok hatása a halotti rítusokra. *Kharón* 3 évf. 3., 71–90.
- Kecskeméti Gábor 1988: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest.
- Kecskeméti Gábor 1998: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. (Historia Litteraria, 5) Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Kosáry Domokos 1980: *Művelődéstörténet a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kunt Ernő 1981: *A halál tükrében*. Magvető, Budapest, 1981.
- Kunt Ernő 2003: Halál, kultúra, társadalom. In: Kunt Ernő: *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest.
- V. László Zsófia 2011: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. (Ph.D. disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Pilling János 2010: A halállal kapcsolatos attitűdök a filozófiában; A halál elő- és utóélete. Halálközeli élmények. In: Pilling János (szerk.): *A halál, a haldoklás és a gyász kultúrantropológiája és pszichológiája*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Szabó Péter 1989a: Főúri végtisztesség a 17. században. *História*, 3, 12–13.
- Szabó Péter 1989b: *A végtisztesség. A főúri gyászszerartás mint látvány*. Magvető, Budapest.

Horváth József

„... és nekem is, a minden Testnek Uttyán
el kelletik mennem”

*Végrendeleti adalékok a 17–18. századi temetkezési szokásaink
történetéhez*

Azt, hogy a kora-újkori végrendeletek hasznos forrásul szolgálhatnak a temetkezési szokások kutatásához, már több alkalommal igyekeztem bebizonyítani. A Hajnal István Kör Esztergomban tartott, mentalitástörténet tárgyú konferenciáján a lélek sorsáról való gondolkodás és gondoskodás bizonyítékait mutattam be; míg Debrecenben – az emberélet fordulóihoz fűződő szokásokat vizsgálva – a temetkezéssel kapcsolatos adalékokról, azok legfontosabb jellemzőiről szóltam röviden.¹ Tettem ezt mindkét esetben a 17–18. századi győri testamentumok elemzése alapján, mintegy ezer forrásra támaszkodva.

Bár az azóta eltelt időszakban újabb győri végrendeletek százait sikerült fellelnem, bennük a temetkezési szokásokkal kapcsolatos további értékes adatokkal, ez alkalommal nem a győri testamentumokról szeretnék szólni; itt és most a kora-újkori kisalföldi falusi végrendeletek ez irányú adalékait szeretném bemutatni. Kutatásaim során mintegy négyszáz falun élő ember által készített, döntő többségében falun kelt utolsó akaratot sikerült fellelnem és tanulmányoznom a győri, a soproni, a pannonhalmi és a veszprémi levéltárakban; és – Kelemen István soproni történész-muzeológus munkájának köszönhetően – közel kettőszáz darab 1848 előtti Sopron vármegyei jobbágyvégrendelet immár nyomtatásban is hozzáférhető.²

Az alábbiakban – egy vázlatos kutatástörténeti áttekintés után – előbb a végrendeletek témánk szempontjából leginkább érdekes adalékainak fontosabb jellemzőit szeretném ismertetni, utalva közben a győri testamentumok tartalmával kapcsolatos hasonlóságokra, ill. eltérésekre; majd az utolsó akaratokhoz csatoltan fennmaradt néhány temetési elszámolás részletesebb bemutatásával kívánom teljesebbé tenni a forrásainkból kirajzolódó képet.

Jelen előadás időkeretei nem teszik lehetővé, hogy alaposabb áttekintést adjak az alcímben jelzett téma kutatásának történetéről; két fontos szempontra azonban mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet.

¹ Horváth 2000, ill. Horváth 1997/a.

² Kelemen 2008.

Az egyik: bár az utóbbi mintegy három évtizedben jelentős mennyiségű végrendelet-forrásközlés és –feldolgozás látott napvilágot, és ezek jelentős hányada 17–18. századi forrásokkal dolgozott, a korszak falusi testamentumairól még alig tudunk valamit; köszönhetően annak, hogy a közzétett, ill. feldolgozott források jelentős hányada a nagyobb mezővárosokban keletkezett egykoron. A „termés” alaposabb bemutatását itt és most mellőzve³ csupán annyit jegyeznék meg: Kelemen István fentebb már említett Sopron megyei jobbágyvégrendelet-kötete mellett Dominkovits Péterrel közösen közzétett, 17. századi Sopron megyei – főként kismemesi – testamentumokat tartalmazó kötetünk mondható még jelentősebb közlésnek a maga félszáz közzétett testamentumával.⁴

A másik: bár a temetkezési szokások kutatásának viszonylag nagy szakirodalma van – ld. erről pl. a nyolc kötetes Magyar Néprajz vonatkozó fejezetét, Kunt Ernő tollából⁵ –, a 17–18. századi falusi temetkezési szokásokról alig-alig tudunk meg valamit. Ennek legfőbb oka, hogy a régészeket inkább a korábbi korszakok érdeklik; a néprajzkutatók által használt források addig már nem nyúlnak vissza; kortárs szokásleírások pedig csak a 19. század első évtizedeitől maradtak fenn. Bél Mátyás pl. csupán egyetlen mondatot szán a falun élők temetkezési szokásainak, Apor Péter pedig kizárólag a főrendiek szokásaival foglalkozik; Nemes-Népi Zakál György őrségi szokásleírása a korai kivételek között említhető – ugyanúgy, miként Kiss Bálint szentesi református lelkész 19. század elején készített, Filep Antal által közzétett, a köznép temetkezési szokásaival kapcsolatos megfigyelései.⁶ Történeti néprajzi munka e tárgyban alig áll rendelkezésünkre; K. Kovács Lászlónak a kolozsvári hóstátiai temetkezéséről írott monográfiája⁷ azóta is egyedülálló „mind összehasonlító, mind történeti vonatkozásban” – hogy Kunt Ernőt idézzem.⁸

De nem nagyon találunk jelen témánk szempontjából hasznosítható adatot a korábbi feldolgozásokban sem. Pedig e témakörben már egy évszázaddal ezelőtt született két értékes disszertáció: Weichhart Gabriella az 1600 és 1630 közötti időszakban vizsgálta a keresztelés, a házasság és a temetés magyarországi szokásrendszerét; míg Gosztonyi Gizella III. Károly korában tette ugyanezt.⁹ Hozzá kell tennem azonban azt is: mindketten a főúri szokások ismertetésére koncentráltak, még a városiakról is alig közöltek adatot. Weichhart Gabriella meg is jegyzi: jó lenne többet tudni a városi polgárok és a jobbágyok ez irányú adatairól is, de ehhez nem nagyon vannak források.¹⁰ Míg az utóbbi évtizedekben a főúri temetkezési szo-

³ Erről részletesebben ld.: Horváth 2009.

⁴ Horváth – Dominkovits 2001.

⁵ Kunt 1990.

⁶ Vö.: Bél 1984: 476–478, Apor 1978: 122–134., ill. Nemes-Népi Zakál 1985: 68–69. és Filep 1971: 131–132.

⁷ K. Kovács 1944.

⁸ Kunt 1990: 68.

⁹ Weichhart 1911, ill. Gosztonyi 1911.

¹⁰ Weichhart 1911: 3.

kásokról jó összefoglalást adott Szabó Péter „Végtisztesség” című munkájában;¹¹ a késő-középkori városi szokásokat Berta Péter ismertette;¹² a régi idők falusi temetkezési szokásairól viszont – tudomásom szerint – nem született még összefoglaló jellegű tanulmány.

Végezetül: mindkét téma kutatástörténetét alaposabban áttekintve azt kellett megállapítanom, hogy a temetkezési szokások kutatása során nem nagyon használták fel eddig a testamentumok ez irányú adalékait. Ritka kivételként említhető Nagy Ibolyának a szentesi temetkezési szokásokat e források alapján vizsgáló munkája.¹³ A helyzetet jellemző adat, hogy Balogh István a néprajzi kutatás levéltári forrásait áttekintő dolgozatában a végrendeleteket meg sem említi; Barabás Jenő 18. századi Békés megyével foglalkozó, alapvető történeti néprajzi munkájában sem a temetkezési szokásokról, sem a testamentumokról, mint lehetséges forrásokról nem esik szó; de pl. Novák László sem utal a végrendeletek ez irányú felhasználhatóságára.¹⁴

Az elmondottakból talán érthető, miért tartom fontosnak, hogy jelen előadásomban a falusi testamentumok ez irányú felhasználhatóságáról szóljak.

Mikor és miért készült a végrendelet?

Azt, hogy a végrendelet készítése a halálra készülés fontos része, aligha kell bizonyítanunk. Érdemes viszont feltennünk a kérdést: mikor, milyen körülmények között érezhette fontosnak a 17–18. századi falusi ember, hogy végrendeletet tegyen? Milyen testi „élmények”, tapasztalatok készítették erre?

Mennyiben volt motiváló tényező pl. a *testáló életkora*? Sajnos vizsgált időszakunkban még a városon élő testálók sem nagyon nyilatkoztak életkorukról; így aligha csodálkozhatunk azon, hogy a 17. századi falusi végrendelkezőink közül senkinek sem ismerjük életkorát. (Hacsak a Győrből a szomszédos Pataházára száműzött református prédikátort, Kecskeméti Sana Mátét nem vesszük falusinak, aki 1611-ben 60 évesnek mondja magát végrendeletében.¹⁵) Tóth István György ez irányú kutatásai-
ból tudjuk, hogy a parasztok és a kisnemesek időfogalma még a 18. század második felében is meglehetősen bizonytalan volt, különösen saját életkorukat illetően;¹⁶ így minden adatot érdekesnek tarthatunk, mely e tárgyban felbukkan. Végrendeleteik-
ből kiderül, hogy nemes Niczky Lázár 1769-ben a rábaközi Mihályiban 72 évesen,¹⁷

¹¹ Szabó 1989.

¹² Berta 1996, Berta 1998.

¹³ Nagy 1986.

¹⁴ Balogh 1977, Barabás 1964, ill. Novák 1987.

¹⁵ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GYVL), Győr Város Tanácsának Iratai. Végrendeletek, 33. sz.

¹⁶ Vö. pl.: Tóth 1994.

¹⁷ Csornai Premontrei Konvent Hiteleshelyi Levéltára (a továbbiakban: CSPKHL), Testamenta, Nr. 26.

Pámmer Jánosné született Roth Anna a Győr megyei Bőnyben 70 évesen,¹⁸ nemes-szalóki idősebb Szaloky András 1759-ben „életemnek nyolczvan esztendeje táján”¹⁹ készítette el utolsó rendelkezését. Ezen adatokból úgy tűnik, egyes esetekben a testáló magasabb életkora lehetett a testálás motivációja. Magasabb életkorra következtethetünk néhány végrendelet tartalmából, pl. a végrendelet készítőjének családi körülményeiből is: az 1624-ben Káptalanpatonán testáló Nirő Mihályról pl. megtudjuk, hogy mostani feleségével 42 esztendeje él házasságban;²⁰ a száz évvel később a Győr melletti Révfaluban végrendeletkészítő Tóth Marinka asszony azt mondja el, hogy első férjével 20 évig élt együtt annak haláláig, mostani férje pedig 23 esztendeje társa a házasságban;²¹ az 1790-ben Egerallyán (Veszprém m.) végrendeletkészítő idősb nemes Ferentzi László pedig azzal indokolja egyik döntését, hogy öt gyermeke közül István nevű fia „már Öregségre hajlott”.²²

A végrendeletkészítők jelentősebb része nem életkorát, hanem *egészségi állapotát, beteg testét* hozza fel érvként. Többnyire csak egyszerűen közlik a tényt: súlyos betegen fekszenek, nem nagyon remélhetik már gyógyulásukat, ezért szeretnék elrendezni hátrahagyandó javaik sorsát, hogy nyugodt lélekkel készülhessenek a halálra. Szép számmal találhatunk viszont olyan forrásokat, amelyekben – valószínűleg az utolsó rendelkezés írásba foglalójának is köszönhetően – meglehetősen szemléletes leírásokkal találkozhatunk, utalva esetenként bibliai párhuzamokra is. Egyik legkorábbi, 1600-ban a Sopron megyei Káptalanvisen, „Péter pap visi Plébános” előtt kelt végrendeletünk pl. e szavakkal kezdődik: *„En Toth Mathias mondom es uallom, hogy ky kel mulnom ez siralomnak weölgiebwl, semiue lenny, es a feöld ala el temetety, hamuua es póra ualtozni”*²³ A 17. század közepétől megsaporodnak az egyéni hangvételű indoklások: a Győr megyei Vámoson 1677-ben testáló nemes Petess Péter pl. gyarló testének romlását érezvén és *„talam rövid nap ez arnyek világhbul, lel-kemtől megh válását”*, szánja rá magát végrendelet készítésére; míg két évvel később Jo György *„erezvén raitam az en Teremtő Istenemnek Attyai Latogatasanak suitogatasat tagaimban, de Lölkomben es elmimben helyin livén”* kezd utolsó rendelkezéséhez.²⁴

Lényegesen gazdagabbak e tekintetben 18. századi forrásaink: miként a városi testamentumokban, úgy a falusiakban is megjelenik a barokkos nyelvezet, szemléletes képeivel. Az 1759-ben Veszprém megyében végrendeletkészítő, evangélikus vallású Kajári Zsuzsanna asszony pl. e szavakkal indítja utolsó rendelkezését: *„En, Urban*

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (a továbbiakban: GYL), Acta Orphanalia, Lad. 3. Fasc. 22.

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: VML), Végrendeletek I. 12.

²⁰ Horváth 1995: 100.

²¹ Győri Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GYEL), Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (a továbbiakban: GYKHL), Fasc. 300. Nr. 29,982.

²² VML, Végrendeletek I. 8.

²³ Horváth 1995: 27.

²⁴ Horváth 1997: 107, ill. 121.

„... és nékem is, a minden Testnek Uttyán el kellett mennem”

ki múlt Németh István Kedves Férjemnek Özvegye, Kajári Susánna, Isten Ő Sz. Felsége által a' nyavalyák 's fajtalmak által ágyam fenekéhez Szegeztetvén; minthogy életem határa e nyavalyaim között bizonytalan Sőt kétséges gyógyulásom, Istennek amaz parancsolattya Szerént mellyet tett amaz kegyes Ezechiás Királlyhoz: Rendeld el a te Háza népét; kívántam Istentől adatott kevés javaimat, Isten dicsősségére az Ekklesiákra, Templomokra, Fiamra, és a' kike illik, még a' koporsón innén, élő szóval, Testamentom szerént el hagyni.”²⁵

Különösen izgalmasak a bevezető indoklások a rábaközi nemes személyek végrendeleteiben: több esetben is érződik, hogy nem jegyző által alkalmazott formulákról, hanem a testáló egyéni véleményéről, elgondolásáról van szó. Salamonfalvai Rattky Dániel pl. 1739-ben „... gondolkodvan, hogy az embernek élete és maradása ebben az nyovalyás világban el mulando, az ki mulás penig bizonyos, de annak az orája is bizonytalan, s kiváltképpen gyakorta majd mind untalan valo betegeskedésemről, kit halál Szokot követnyi, meg emlékezvén, ...” kezd hozzá a végrendelekezéshez;²⁶ a Csorna melletti Dör községben lakozó nemes Szekfű Pál „... megh fontolván az kegyetlen halálnak el kerülhetetlen zsoldgáth, és életem folytának bizonytalan ideit és szempillantását, ...” teszi 1775-ben utolsó rendelkezését;²⁷ míg az 1758-ban Nemesvisen testáló Meszlényi Zsigmond szerint „... közönséges beszédbenis az tartatik: Ordo est Anima Rerum; az jó rend-tartás veleje minden dologhnak: Ezt vékony elmém-ben gyakorta forgatván, ..., minek előttő ép, es egisséghe elmlkedisemet a' Szomorú halálnak el jövele bé homálosétsa, és végső pálla-futásomat el érjem, s azt az Isteni Decretumot /: mellyet senki a' született ember közül el nem kerülhet :/ hogy megh költetik minden embernek egyszer halni, könnyebben, csöndessebben, és nyugodalmasabbán engedelmissen el vegyem mind magham Lólköm nyugodalmáért, mind kedves Házas-Társom, es Attyámfiak között származható kérdések el távoztatássáért, ...” kell az embernek végrendeletet tenni.²⁸

Az említett példákban látható, hogy a testálók egy részét az emberi nem halandó voltára saját testének romló állapota figyelmeztette; de mindenképpen szerepe lehetett ebben a vallásgyakorlás hatásának, valamint az adott személy egyéni műveltségének is. Ez utóbbiaknak tulajdonítható, hogy néhányan már ép és egészséges testtel is gondoltak a halálra készülési szükségességére. Erre talán a legszebb példa nemes Niczky Lázár 1769-ben Mihályiban kelt végrendelete, melynek bevezetőjében többek között ez áll: „Oh én Uram! oh én Uram! oh én Uram Istenem! segil meg, vilagosecs meg elmemet, mit cselekedgyem? mert oly munkához kezdek, a minéműt még soha nem tettem, vezirelled pennámat az te dücsöségedre, mivel ez lészen Iletemnek végső munkája, az kihez az te Szent Nevedben eképpen kezdek: Jól lehet valamint

²⁵ VML, Végrendeletek I. 6.

²⁶ CSPKHL, Testamenta Nr. 21.

²⁷ CSPKHL, Testamenta Nr. 28.

²⁸ CSPKHL, Testamenta Nr. 14.

Testemben mastanság erős, és ép, ugy elmémbe egiség lévén ígérhetnék Iletemnek hosszabb Esztendőket, de az hallandoságh alá vettetett emberi Nemzetnek kezdetin meg eset boldogtalan sorsa oly szörnyű, és hertelen való álhatatlanságnak változására jutot; hogy az szép erős Ifjakat is virágzó iletektül minden személy válogatás nélkül az rettenetes halál egy szem pillantás alatt megfosztja, és fosztotta, az kit nem csak mindénnap példák bizonyossá tesznek, de önnön maga Kristus Urunk int bennünket: Vigyázatok, mert nem tudgyátok napját, sem oráját, ugy jün, mint az tolvai. Hogy azért vigyázotlan, és kiszületlen ne találta Iletemnek ellensége által, ...”²⁹ Figyelemre méltó adat, hogy Niczky Lázár e rendelkezését 1769-ben „Januáriusnak Huszonkettődik napján Születésemnek napján, Iletemnek pedig máii napon el folyt HETVENKET Esztendeiben” tette: ez arra utal, hogy némely esetekben a születésnap is lehetett olyan tényező, mely az idő múlására figyelmeztetve számvetésre és végrendekezésre készítette az embert.

A testálásra készítő okok között mindenképpen meg kell említenünk azt a megdöbbentő hatást, amit *a másik ember halála* váltott ki vizsgált korszakunk embe-
rében; különösen akkor, ha az a „másik ember” rokon, családtag, de leginkább, ha házastárs volt. Ez bizonyára mindennél hatásosabban tudatosította bennük a földi élet mulandóságát és a távozásra való felkészülés fontosságát, amire egyébként a korszak prédikációi a falusi embert is figyelmeztethették, hiszen az az időtájt használatos prédikáció-gyűjtemények – melyeknek fontosabbjai a falusi plébánosok könyvtáraiban is ott voltak³⁰ – gyakran foglalkoztak e témával. Vizsgált anyagunkban erre talán a legszebb példával Szundi Mihály szolgált, akinek felesége, Szekel Orsolya 1710-ben a Sopron megyei Peresztegen tett utolsó rendelkezést;³¹ ő maga viszont nyolc évvel később kelt testamentumának bevezetésében arról ír, hogy „... jo lehet Testemben bagyott es betegyes alopottal vagyok, de Istennek hála elmimben helyes es ep voltomat erzem, gondolkoduan azomban minémő halandosagh alá vetetett az emberi nemzet, ugy hogy e világbul valo költözisinek se oráját se napját nem tudgya, a mint is Törtint ez elmult napokban kedves Feleséggemmel Nemes Ogonicz Doricza Aszszonyál, a’ ki viletlenyül ez vilagbul kimula; ugy hogy Dispositiot sem tehetett jauajrul, ...” – hogy ő ne járjon ugyanígy, azért készíti el gyorsan utolsó rendelkezését.³²

Összességében tehát megállapíthatjuk: a testamentum készítésének időpontját az esetek jelentős részében a betegség, kisebb részben az öregség határozta meg, de motiválhatta azt közeli hozzátartozó halála, valamint számos egyéb külső hatás is, különösen az egyház által közvetített műveltségi elemek által.

²⁹ CSPKHL, Testamenta Nr. 26.

³⁰ Vö. pl.: Buzás 1966–1969, Varga 1971, Varga 1972.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SL), Zeke család levéltára, Ld. 22. Fasc. 25. Nr. 69.

³² Uo.

Rendelések a test sorsáról

Amint arra már utaltunk, a 17–18. századi testálók döntő többsége első rendelkezésével lelkét Istennek, *testét a földnek ajánlja*. A 17. századi falusi végrendeletek jelentős részében ennél több erről nem is olvasható – vagyis a lehető legegyszerűbben írták meg e rendelkezésük sorsára vonatkozó részét (míg lelkük sorsáról sokkal „színesebben” rendelkeztek). Akik valamivel részletesebben szóltak erről, azok kb. úgy fogalmaztak, mint az 1654-ben Kajáron testáló Kantor Mihály: „*Testemet ayanlom az Földnek az ő Anyának, az melyből vétetett volt.*”³³ Mások esetleg hozzáteszik: „... *az boldogh fel tamadasnak jo reminsige alatt.*”³⁴ Érdekes viszont, hogy az idézett formula – melyet Tárkány Szücs Ernő a pogánykori földanyahit csökevényének tart³⁵ – a 17. századi falusi végrendeletekben viszonylag ritkán fordul elő, míg pl. a korabeli győri testamentumoknak csaknem állandó eleme.³⁶

Néhány olyan forrás is található azonban az átnézettek között, melyben e rendelkezés is „színes”: közülük itt kettőt idézünk. Győrfi Imre 1615-ben Takácsiban (Veszprém m.) kelt utolsó rendelkezése 1760-ban készült átiratban maradt fenn; ebben lelkét Istennek ajánlja, majd így folytatja rendelkezését: „*Testemet pedig eő Annjának a’ Földnek s’ vagyok boldog reménységben, hogy a’ Jesus Kristus az élő Istennek az Fia el jövéen, az utolsó napon, az én testemet, föl Támasztja az földnek porából, és így föll támadván testestül Lelkestül élek Istennek országában minden Szentekkel és artatlan Angyalokkal egyetemben, ez a’ jo reménység le vagyon helyheztetve az én Szivemben és Lelkemben.*”³⁷ Hasonló gondolatokat olvashatunk Németh Péter 1798-ban Felső Zsiden papírra vetett soraiban, aki lelkét a Teremtőnek hagyja, „*a Testemet pedig a földnek, a honénd eredetitt vette, vissza adom, a honénd is hiszem foly támodasomat, és az utolsó Itélleten az én meg váltomat meg látom, ezt eleven Hittel, reménységgel, és Szeretettel meg erősíttem, ...*”³⁸

Vizsgált forrásaink készítői között egy kisebb csoportot alkotnak azok, akik egy általánosabb rendelkezéssel temetésükről is intézkednek. Közülük többen csupán azt kötik ki: „*tisztességesen*” *temessék el őket*. Sághy Dániel és felesége, Szemerei Magdolna 1744-ben Répcze Szemerén (Sopron m.) készült közös végrendeletében pl. kiköti, hogy „... *az illetben maradando, az megh holt felet tisztességesen el temetvéen, ...*” lelkéért mielőbb 20 forintért miséket szolgáltatasson, arról azonban semmit

³³ Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár (a továbbiakban: PBFL), Acta Abbatiae Bakonybéliensis, Fasc. 2. Nr. 2.

³⁴ Varga Mihály 1677-ben Türrén kelt végrendeletében fogalmaz így; ld.: Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára (a továbbiakban: CSPPML), Archivum Vetus 110. VIII. 10.; de hasonlóképpen rendelkezik pl. 1679-ben Jo György is (Horváth 1997: 144.).

³⁵ Tárkány Szücs 1961: 153.

³⁶ Vö. pl.: Horváth 1995, Horváth 1996 vagy Horváth 1997.

³⁷ VML, Végrendeletek I. 43.

³⁸ VML, Végrendeletek I. 3.

nem szól, mit ért e megfogalmazás alatt³⁹ – ugyanúgy, miként a hasonlóan fogalmazók többsége sem. Így ezen testamentumokból önmagukban semmit nem tudunk meg a korabeli temetkezési szokásokról; a mai kutató nagy szerencséjére azonban fennmaradt néhány – később idézendő – temetési elszámolás, melyek segítségével ez a kép jelentős mértékben pontosítható.

A 18. század derekától feltűnnek olyan testálók is, akik *a társadalmi rangjukhoz méltó temetés igényét* hangsúlyozzák. A Kemenes-Szentmártonban (Vas m.) lakozó nemes Lampérth Mihály pl. 1780-ban ekképpen fogalmaz: „*Kivánom ... hogy Lelkem Testemtől való elválása után rothadando Testem mind magamnak, mind Nemes Familiámnak utóbbi Tisztességére nézve bősületesen, és Tisztességessen Státussom szerint el tagortassam és el temettessem.*”⁴⁰ Ez az igény a Győr megyei kisnemesek körében a 19. század első évtizedeire válik azután általánossá.

Van néhány olyan testáló is, aki azért nem rendelkezik konkrétan temetéséről, mert annak megszervezését *más személyre bízta*. Így tesz pl. a jobaházi nemes Németh János, aki erről így ír: „*Elsőben: Hagyom, hogy Testem takaréttatása annak rende 's modja szerint tisztességessen és Németh László Ötsém Uramnak Rendelése szerint vitessek véghez.*”⁴¹

A mai kutató szerencséjére akad azért néhány tucatnyi olyan testáló is, aki utolsó földi útjával kapcsolatosan konkrétabb rendelkezéseket is tesz. Néhányan pl. nyilatkoznak arról, hol szeretnének nyugodni: ennek természetesen csak azok számára volt jelentősége, akik a „szokott” temetőhelytől, az ekkortájt többnyire még a templom körül fekvő temetőtől eltérő helyen kívántak pihenni – azaz: vagy a templomban, vagy más településen. Raczkéy István házastársa, Altal Erzsébet 1643-ban Visen (Sopron m.) végrendekezve 20 forintot hagy „az Vissy Szentegihazra”, ahol testét eltemetni rendeli;⁴² rendelkezését bizonyára motiválta az a tény, hogy férje „nobilis” volt. Győri Balogh István 1644-ben Arakon (Moson m.) kelt testamentumában testét a földnek hagyja, „mellyben *tisztességessen eltemettessék az Halaszj Cimiterjumban*”;⁴³ az ő esetében a helyszín kiválasztását nemcsak Arak és Halászi földrajzi közelsége, szomszédos falu-volta dönthette el, de vallási hovatartozása is: testálónk református vallását lakóhelyén, Győrött ezidőtájt nem gyakorolhatta, Halászi viszont ekkor Somorjai János református püspök működési helye volt.⁴⁴

E tárgyban konkrét adatok a 18. században csak nemesi végrendeletekben fordulnak elő. Egészen pontosan fogalmaz pl. temetkezési helyét illetően Kissfaludj László 1749-ben Csécsényben (Sopron m.) kelt rendelése: „... *A testemet pedig az eö Annyá-*

³⁹ CSPKHL, Testamenta Nr. 27.

⁴⁰ CSPKHL, Testamenta Nr. 13.

⁴¹ GYEL, GYKHL, Fasc. 301. Nr. 29,026.

⁴² Horváth 1996: 92.

⁴³ Horváth 1996: 113.

⁴⁴ A korszak győri vallási viszonyairól ld.: Pataky 1985: 28–46.; Somorjai Máté János életéről és működéséről: Horváth 2002.

„... és nékem is, a minden Testnek Uttyán el kellett mennem”

*nak, a' földnek, a honnéd eredetet vett, és hogy ki mulásom után Rába Szent Mihályi Templomban, ott lévő Kristus Urunk Koporsoja alatt való Kriptában, Istenben boldogult Nemes, és Nemzetes Niczky Klára Hűtves Társom mellé, föllyetébb való pompa nélkül ell temetessék.*⁴⁵ Az idézett intézkedés külön érdekessége, hogy az egyetlen olyan az átnézett anyagban, mely arról is szól, ki mellé kíván temetkezni a testáló.

Érdekes szempontunkból nemes Niczky Lázár 1769-ben a rábaközi Mihályiban kelt utolsó rendelkezése: ebben hosszú oldalakon keresztül felsorolt, több tízezer forint (!) összegű kegyes hagyományt tesz, nyilván lelki üdvére is gondolva; temetésének körülményeivel kapcsolatos kívánságairól viszont alig derül ki valami. Az mindenestre tény, hogy a „Pusztulásra hailandó Niczky Templomnak” újból, nagyobbra való felépítésére hatezer forintot rendel, kikötve, hogy *„az Templomnak pedig alaya Niczky Familiának az mostanyi Kriptájáig tartó ui krypta csináltassék, az mostanyiból az Uiban hordattassanak az Koporsok. Ezen rigi kriptaban pedig az Kisfaludi Familianak meg romlot kriptájábúl /: az ki úgy is az uyonnan föl épürendő krypta miat ot nem maradhat /: az koporsok hordattassanak és ez legyen Kisfaludi Familia kriptája*.”⁴⁶ Valószínűleg e családi kriptában kívánt nyugodni testálónk; nem szól viszont arról: ha a krypta elkészülte előtt meghalna, hová temessék?

A temetkezés helyének kiválasztására egyetlen példát idézünk még: nemes Hunkár Ádámét, akinek a Győr megyei Mindszenten háza, Fölpécen ingatlana van, mégis 1822-ben kelt testamentumában úgy akarja, hogy a teste – „Sorsomhoz illendőképpen” – a győri kármeliták templomában temetessen.⁴⁷ Példája azt mutatja, hogy a szegényebb, családi temetkezőhellyel nem rendelkező kisnemesek számára a közeli város templomának kriptájában való pihenés jelenthetett „rangot”.

Az „egyszerű ember” viszont a kisebb településeken ritkán rendelkezett erről, hiszen nem nagyon volt választási lehetősége; a számára lehetséges egyetlen temetkezőhely adott volt, így feleslegesnek tartotta ezt hangsúlyozni.

A nemesi végrendeletek közül a temetéssel kapcsolatosan a legtöbb adatot Meszlényi Zsigmond 1758-ban Nemes Visen (Sopron m.) készült terjedelmes utolsó rendelkezéséből nyerhetjük. A szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező, de utolsó útjával kapcsolatos teendőit alaposan végiggondoló testáló erről így intézkedik: *„Először: ki szólétván, Isten Eő Sz. Főlsighe engem ez árnyik világbul, kívánom, hogy az mi szeginy, de réghi Nemes Familiánk respectussáértt, és emlékezetiértt, megh holt testemnek az eő utolsó el takartatássa böcsülettel ligyen; és ugyan ily móddal: hogy érettem őtt Sz. Missek mondattassanak ell: ... : gyászos koporsómra fejér, és fekete vászonra, szegekre oltárookra, koporsómra, és a kik utolsó fárodózásokatt el temetésekre nem tiltyák, számokra ki osztandó gyertyákra, és koporsóm mellet viendő hat szővitnyeekre rendelek tizenkét forintokatt, ugy: hogy az mi költsigh ezektül ezen ki*

⁴⁵ GYL, Végrendeletek Gyűjteménye, 10. sz.

⁴⁶ CSPKHL, Testamenta Nr. 26.

⁴⁷ GYL, Végrendeletek Gyűjteménye, 32. sz.

rendelt pinzből megh maradna, az osztogatassék ell a' szeginyekre, imátkozzanak érettem, megh hidegült testem pedig tetessik az Vissi Szent Templomban lévő Cryptában, melynek conservatiojarais hagyok hatt forintokat ..."; míg „bűnös Lölkömnek további vigasztalására” rendelt több tucatnyi kisebb összegű kegyes hagyományt!⁴⁸ Meszlényi Zsigmond idézett rendelkezései egyértelműen bizonyítják: nem kellett különösebben „gazdagnak” lenni ahhoz, hogy valaki egy igényesen megszerkesztett, jól végiggondolt végrendelettel tisztességes, „rangjához méltó” eltemettetést biztosítson magának. De többen az egyszerűség mellett „szavaznak” azok közül is, akiknek „többre is futná”; Rattky Dániel pl. 1739-ben Salamonfalván így rendelkezik: „Teme-tisemre semminémű költséget se tegyenek, és tort se tartsanak, hanem föl veven meg holt testemet estve, egyenessen minden ceremoniak nélkül az Sirai Templomban az Criptában tegyek le es masnap tartathassanak az exequiak ...”⁴⁹

Az átnézett források közül több jobbágy-végrendeletben is találtunk a temetke-zési szokásokkal kapcsolatosan értékes adatokat. Horváth Mihályné pl. 1676-ban Káptalan-Nyúlon kelt testamentumában két számunkra fontos rendelt is tett: a nyúli templomra rendelt 3 forint kegyes hagyomány és a temetésére szánt 6 forint mellett „Az Nyuly Paternek” is hagyott 3 forintot, „hogy ű kegyelme engemet böczü-letessen el Temessen és az legyen ű kegyelme Fizetesse”; „Az Nyuly Mesternek” pedig azért testált másfél forintot, „hodgy ű kegyelme edgy tszaka idejen feiem föllőt ine-köllýön es az ledgyen az fizetesse”.⁵⁰ E rendelkezések közül az utóbbi különösen értékes, mivel testálónk itt egyértelműen a halott fölötti éjszakai virrasztásra utal, amire ez a legkorábbi végrendeleti adat a vizsgált térségből!

A Sopron környéki források közül a visi Zidarics Pál 1694-ben kelt végrendelete a legrészletesebb e szempontból. Ő elrendeli, hogy fia a zsirai Szent Lőrinc temp-lomnak 50 dénár, az udvardi templomnak 40 dénár, a visi templomnak pedig 1 forint értékben vásároljon gyertyát; ha a szövétnekeket meggyújtják, úgy a fia 25 pénzt adjon árukban; adjon továbbá a fia a plébános úrnak egy tallért, „ugy hogy a mi kese-resen, predikallason, és Testem fölöt való mise mondason felől leszen, annak utána azert mondgyon sz. misét ő Kglme lölkemert”; ezenkívül még azt is elrendeli, hogy lel-kéért a fia évenként 1–1 forintért mondasson misét.⁵¹ Zidarics Pál ezen adatgazdag rendelkezése bizonyítja, hogy a prédikáció – melyre a 17. századi győri testálók szép számmal utalnak⁵² – a falvakban is fontos része volt már ekkortájt a szertartásnak.⁵³

A példákból látható: néhány körütekintően végrendelkező falusi nem-nemes sze-mély rendelkezése a temetkezési szokások némely eleméhez is adatokkal szolgált;

⁴⁸ CSPKHL, Testamenta Nr. 14.

⁴⁹ CSPKHL, Testamenta Nr. 21.

⁵⁰ GYEL, GYKHL, Fasc. 297. Nr. 28,869.

⁵¹ GYEL, GYKHL, Liber Testamentorum, Tom. 3. p. 518.

⁵² Vö. pl.: Horváth 1996: 147; Horváth 1997: 21, ill. 66.

⁵³ Ez azért is fontos adat, mert Schram Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy külföldön a temetési prédikáció ekkortájt nem volt ennyire elterjedt (vö.: Schram 1957b: 140.).

látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy számos olyan kérdés van, melyet senki sem érintett. A 17. századi győri végrendeletek ez irányú adataival összevetve ilyen pl. a halotti öltözet, melynek kiválasztásáról, esetleg egy csomóba való elkészítéséről a városiak közül többen rendelkeztek,⁵⁴ a falun élők közül viszont senki sem; de arról sem intézkedik pl. senki az utóbbiak közül, hogy kik legyenek jelen a temetésén; miként arról sem, hogy hányszor harangozzanak érte. Éppen ezért fontos a végrendeletekben, valamint az azokhoz kapcsolódó más forrásokban felbukkanó, temetkezési szokásokkal kapcsolatos egyéb adatok összegyűjtése és közzététele is; erre teszek kísérletet dolgozatom utolsó fejezetében.

További adatok a temetkezési szokásokról

Az eddig leírtakon túli, további adatok gyűjtéséhez a „leghálásabb” forrástípus a *temetkezési költségekről fennmaradt elszámolás*, hiszen ezekben a kiadásokat felsorolva számos részletkérdést is megemlítenek.

Az általam eddig fellelt legkorábbi temetési elszámolás Varasdi Horuat Mátyás Káptalan-Nyúlón, 1649-ben kelt végrendeletének függelékeként maradt fenn.⁵⁵ E testáló, rokona nem lévén, szállásadóját, Burian Benedeknét bízta meg testének tisztességes eltemetésével. Ő köteles kifizetni – a neki hagyott szőlő ellenében – a testáló adósságait, valamint a földesúr járandóságát; megjegyzi továbbá a végrendelkező azt is: „Azonkívül amit temeteseemre költ Syr assoknak Plebanusnak es azoknak etelekre es italokra, az kik testemet a földben takartatyak eö kegielmere biztam, lassa Isten szerent a mit ream költ Istentül veszi erdemet ha mit az tisztességesebben valo temeteseemre költ.” Valószínűleg e rendelkezés is ösztönözte arra az örököst, hogy a vég-tisztességgel kapcsolatos kiadásokról a világ felé is elszámoljon; ezt az elszámolást – talán a káptalani megerősítéskor – bemásolták a végrendelet szövege után a testamentumkönyvbe, az alábbi címmel: „Burian Benedekne kolczege az testamentom szerent az Horuat Matyas temetessere”. Ebben az alábbi tételekkel találkozhatunk:

- egy forintért és hetven pénzért bort vett – nyilván a torra;
- koporsó deszkára 70 pénzt, koporsószege 12 pénzt költött;
- 75 pénzért gyolcsot, 35 pénzért pedig egy süveget vett az elhalt számára;
- egy lepedőt is tett alája, mely egy forintjába került;
- vett 30 dénárért egy „icze vaiat”, míg olajra 7, „borser” 12 dénárt költött;
- a plébánosnak 35 pénzt adott szolgálataért.

A felsorolt tételek máris több értékes adalékkal szolgálnak eddigi ismereteinkhez. Egyértelműen bizonyítják pl. a koporsó használatát: ez azért érdekes, mert a koporsóhasználat általánossá válását Schram Ferenc csak a 18. századra teszi, és

⁵⁴ Vö.: Horváth 1994: 205.

⁵⁵ Horváth 1996: 150–151.

ezen állítását mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban többen megerősítik.⁵⁶ Mithay Sándor régészeti feltárásai már néhány évtizede bizonyították, hogy Győrött a 17. században koporsóban temetkeztek;⁵⁷ jelen adat viszont azt mutatja, hogy a 17. század közepén már a környékbeli falvakban is ez lehetett szokásban! Hogy nyúli példánk nem volt egyedi eset, azt bizonyítja egy elszórt adatunk: Nagybarátin lakozó Komo aliter Hamar János 1711-ben azt is felszámolja, hogy amikor „... az Angyom Aszszony meg holt verettem koporsónak való szeptet három garas árát”.⁵⁸ Az a tény, hogy Burianné drága lepedőt tett a halott alá – vö.: kb. háromszor annyiba került, mint a plébános szolgálata! –, ugyanúgy igényességre vall, mint a gyolcs vásárlása. A plébánosnak adott összeg megítéléséhez csak annyit: a néhány évvel későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a „kis” temetésért 25, az „öreg” temetésért 75 dénár járt általában⁵⁹ – azaz itt sem a „legolcsóbb” megoldást választotta az örökös. Figyelemre méltó viszont a süveg említése: Szabó Péter szerint a süveg a főurak halotti reprezentációjának egyik fontos darabja, mely önmagán túlmutató jelentőséggel is bír, a süveglés szertartásos aktusának köszönhetően.⁶⁰ Bár a szóban forgó nyúli süveg az olcsóbbak közé tartozhatott – Győrött 1644-ben 60 pénzen adtak el falura egy süveget⁶¹ –, maga a tény, hogy az örökös gondolt erre is, a darab szimbolikus értékét mutathatja – különösen a testamentum idézett rendelkezéseinek ismeretében. Végezetül: a végrendelet tanúnévsorából tudjuk, hogy Káptalannyúlon ekkortájt licenciátus működött – nyilván pap hiányában; vagyis valamelyik szomszédos településről kellett papot hívnia Burián Benedeknének a halott tisztességes eltemetetésére!

Varasdi Horuat Mátyás itt ismertetett temetési elszámolásához hasonló dokumentumokkal csak a 18. század közepétől találkozunk ismét. Közülük témánk szempontjából jól használható az az irategyüttes, mely Pesti András 1759-ben Koroncón (Győr m.) kelt végrendeletét, valamint árváinak iratait tartalmazza.⁶² A testamentumban 15 forintot hagyott Pesti András saját, valamint első felesége lelki üdvéért „a Templomunkra, hogy mikor öreg oltárt csináltatnak”, ezt az összeget arra költség. Az „*Erratio avagy ki fizetés*” címmel ellátott iratban azután több érdekes tételt is találunk:

- a plébánosnak fizetett ki a tutor egy forintot és hat garast „mindösszevességesen, mind az maga részére, s mind pedig Szentölt gyertyáért, Harangoztatásért és késérésért”; ezt azután Szabó Mihály koroncói plébános elismervénye pontosítja, mondván: „... a Templom részéről vettem foly egy hetest az Harangokért, nyolcz garast egy pár viasz gyertyáért, a' magam részéről pedig egy esztendő

⁵⁶ Schram 1957a: 12; vö. pl.: Flórián 1994: 341, ill. Aries 1987: 365–366.

⁵⁷ Mithay 1985.

⁵⁸ PBFL, Acta Antiquioria, Fasc. 72. Nr. 11.

⁵⁹ Vö.: Buzás 1966–1969.

⁶⁰ Szabó 1987: 297–298.

⁶¹ Horváth 1996: 97.

⁶² GYL, Acta Orphanalia, Lad. 2. Fasc. 10.

„... és nékem is, a minden Testnek Uttyán el kellett mennem”

béli szám pénzt den. 25, a' Késérőért den. 25, egy Szent Miséért, melyet az megholtnak Lelkiért szolgáltam egy máriást, őszvősséggel fl. 1 den. 30, ...”;

- *„Item Oskola Mesternek fizettem éjjeli eneklésétől és nappali eneklésétül, és harangozásatol, és késéréstől nyolcz garast adtam den. 40.”;* ezen összeg átvételét Filkási János koroncói iskolamester 1759. május elsején kelt bizonyáságlevele tanúsítja;
- *„Mikor a Torr volt a Vendég Ferencznek Fizettem Sör és bor arrát 14 garast az torra d. 70”;*
- *„A Csizmadianak Bőr kapczáért Fizettem 7 garast d. 35”;*
- *„... adtam 12 garast Misékre az Asszony Lelkeért” d. 60”.*

Az idézett tételek több ponton is kiegészítik eddigi ismereteinket: először hallunk a harangozásról és annak áráról, részletesebben megismerjük az iskolamester közreműködésének mibenlétét, és találkozunk az első, falusi halott számára készült lábbelivel is. Ez utóbbi kapcsán megjegyezzük: a kapcsán való eltemetés a 17. században – amint arra Flórián Mária a figyelmet felhívja⁶³ – főúri körökben is elterjedt volt.

Különösen izgalmasnak tartom az iskolamesterre vonatkozó elszórt adatokat, mivel meglehetősen gyakran címeznek számukra a testálók hagyományt, az okok részletezése nélkül. Pámmer János özvegye 1817-ben a „Bőnyi Aug. Confessioón lévő Ekklesia köz hasznára” 150, „Annak Lelki Tanítottjának” 30, „mesterjének” 15, „Egyházfiának” pedig 5 forintot rendel, hozzátéve: *„Azokat értvén ide, a' kik halamásom idején lesznek szolgálásban.”*⁶⁴ – vagyis bizonyára a temetése körüli ténykedésért hagyja ezt a nevezett tisztségek viselőinek. Számos más esetben is gyanakodhatunk erre, különösen a 17–18. századi forrásainknál, hiszen – amint arra Mészáros István a figyelmet felhívja⁶⁵ – a falusi tanító egyik legfontosabb feladata a 18. század közepéig az volt, hogy fiúénekes-csoportjával a templomi és a templomon kívüli egyházi szertartásokon (így a temetéseken is!) az éneket vezesse.

Az utolsó részletes temetési elszámolás az 1792-ben Téten (Győr m.) elhalt Zmeskál Sámuel hagyatéki iratai között maradt fenn. A *„Néhai Tek. Zmeskál Sámuel Uram temetésére tett költségek im így következnek”* feliratú irat 13 tételben sorolja fel a kiadásokat, melyek között több érdekes adat található:

- *„Schirk Kálmán boltjába a' halotti ruhák és készületért”* 16 forint 37 krajcárt fizettek;
- a *sírásónak*, illetve a *„virasztó Asszonynak”* 1–1 forintot adtak;
- *„A' test mellett ménő Vármegye 2 Katonáinak”* 2 forintot fizettek;
- *„6 font viasz gyertyáért”* 7 forint 12 krajcárt költöttek;
- *„Tszimadiának a' halotti topánkákért”* 1 forint 30 krajcárt kellett kifizetni;

⁶³ Flórián 1994: 344.

⁶⁴ GYL, Acta Orphanalia, Lad. 3. Fasc. 22.

⁶⁵ Mészáros 1988: 111–114.

- „A' holt testet a' Szigetből által hozó és virasztó 6 legényeknek”, illetve „Egy özvegy vigyázó asszonynak a' halotti háznál” 1–1 forintot fizettek; ugyanennyi volt az egyházfi és a Mester járandósága is;
- 6 réf fátyolra 1 forint 48 krajcárt költöttek;
- „Az iskolabéli gyermekeknek” 30 krajcárt adtak;
- végezetül: a Perlaki Dávid úrnak „fáradózááért” adott honorárium 4 forint 32 krajcárt tett ki.

Ezen részletes elszámolásból egyértelműen kiderül, hogy a vármegyei nemes-ség vezetői közé tartozó Zmeskál család egy felnőtt férfi tagjának eltemettetésekor a költségek jelentős részét a „halotti ruhák és készületért” fizették ki: ez mindenképpen a szertartás ünnepélyességére utal, ugyanúgy, mint a gyertyáért kiadott összeg nagysága. A végtisztességen a lelkész és a mester mellett komolyabb szerepet kapott az egyházfi, és aktívan részt vettek azon az iskolabéli gyermekek is – valószínűleg énekükkel. A virrasztásban a „virasztó asszony” mellett – aki talán ezt már „hivatásosként” csinálta – részt vettek legények is; és „hivatásos” lehetett a sírásó is, akinek említésével falusi végrendeletben ekkor találkozunk először.⁶⁶ Végezetül „A' test mellett ménő Vármegye 2 Katonáinak” kifizetett összegre hívnám fel a figyelmet: jelenlétük, valószínűleg díszes ruházatuk az elhunyt társadalmi rangját volt hivatva érzékeltetni. Ezen elszámolásból tehát nemcsak fontos részleteket tudunk meg a kismanesek 18. század végi temetkezési szokásairól, de képet kapunk arról is: mit jelenthetett a forrásainkban gyakran emlegetett „nemesi rangomhoz méltó” eltemetetés ez időtájt.

A teljesség kedvéért megjegyezzük: néhány további értékes adalékkal a végrendeletek is szolgálnak a temetkezési szokások kutatójának, amikor készítőjük egy-egy rendelése – saját temetésétől függetlenül – témánkat is érinti. Erre érdekes példával szolgál Semberger Máté házastársának, Hegyközy Katalinnak 1655 szeptemberében kelt testamentuma, melyről a pontos dátum, valamint a hely lemaradt; tanúnévsorából azonban úgy tűnik, hogy a Moson megyei Szentmiklóson készült.⁶⁷ E testálónk temetéséről nem intézkedik; hogy viszont „az *Lebeni es Sz. miklosi praedikatornak*” „Az hallot előtt uallo hordozo keörösztre” 3 tallért – így valószínűnek tarthatjuk, hogy a halott előtt a protestáns falvakban keresztet vittek.

A másik érdekes „áttételes” adatunk Niczky Lázár végrendeletéből származik.⁶⁸ Ő egy nyolc mázsás harangra 525, egy öt mázsásra 325 forintot testál, majd így folytatja: „Az mastanyi Niczki toronban lévő harangocskákból csináltassék egy harang. És így az hárommal az Úr Isten dücsöségére szép harangozás lészen. Az leg öreg-bik harangal, ha csak Niczky nevet nem visel, senkinek ingyen halálára, és temeti-

⁶⁶ Győrött 1736-ban, egy árva gyermek temetési költségeiről készült elszámolásban találtam a sírásó legkorábbi említésért, aki 40 dénárt kapott munkájáért. (GYL, Acta Orphanalia, Lad. 1. Fasc. 1.)

⁶⁷ Horváth 1997: 22–23.

⁶⁸ CSPKHL, Testamenta Nr. 26.

sére ne harangoztassék. Ki vévén Niczken leendő Plébánus Uraimékat, ki ha ot lévő Plébániájokban meg hálnak, illendő, hogy mint Lelki Pásztoroknak minden füzetés nélkül harangoztassék. Ellenben az kikért mingyárt erdemessen meg füzetik, ámbár parasztok legyenek is, azoknak harangoztassék annak rende szerint, ezen jövedelem mindenkor az Niczki Templomnak mennyen. Ha előre meg nem füzettetik az harangozás, barátságért, vagy hitelben Plébánus uramék senkinek se harangoztassanak, mert ígeret meg lesz, es az füzetés el marad. Ebben Plébánus Uraimék az Fundator akarattya ellen nem cselekedhetnek, ha pedig ellenközöt követnek, sub conscientia lesione obligálam eö kegyelmeket, magok füzesség meg, mert az Úr Isten háza Kedvéért kárt nem valhat.” A hosszabban idézett rendelésből két adatra hívnám fel külön is a figyelmet: ha megfizetik, úgy a parasztnak is „harangoztassék annak rende szerint” – ez valószínűleg arra utal, hogy volt valamilyen differenciálás a harangozás rendjében, talán rang, nem, életkor szerint;⁶⁹ másrészt a szigorú fizetési utasításra kell figyelniünk és arra, hogy a harangozás díja a templom számára jelentett bevételt: ez magyarázza, hogy az idézett koroncoi elszámolásban a plébános a templom számára veszi fel ennek ellenértékét, az „egy hetest”.⁷⁰

Az eddig ismertetett adatokat összefoglalva a szokások két elemére kell még reagálnunk: az egyik a tor, a másik a virrasztás. Forrásaink többször tesznek említést a *torról*, arra valamit hagyva, ill. annak költségeiről elszámolva. Bár az esetek egy részében csak itálra kiadott összegek említetnek, néhányszor – különösen Jo György testamentumának rendelései alapján⁷¹ – gyaníthatjuk, hogy komolyabb „lakoma” is volt. Ezen adatok azt mutatják, hogy az országszerte rendeletekkel tiltott halotti toroknak e vidéken is volt hagyománya.⁷² Talán megengednek viszont az adatok egy további következtetést is: a Kodolányi János által közzétett szabályrendeletekből tudjuk, hogy a halotti tort esetenként a „vidékről” jöttek számára engedték meg; így arra gondolhatunk, hogy a falusi személyek – közte a jobbágyok – temetésén részt vettek más településekről érkezők is.

A *virrasztással* kapcsolatosan 1676-ból idézhettünk egy adatot Káptalan-Nyúlról; ott „főszereplője” a Mester volt.⁷³ A további forrásokban viszont alig szólnak erről: ez azért feltűnő, mert a korszak egyházlátogatási jegyzőkönyveiben – különösen a 17. század végén⁷⁴ – számos adatot találhatunk térségünkben erről. Megjegyzendő, hogy a falvak egy részében ez a felszentelt pap hiányában működő licenciátus feladata; olyannyira, hogy díját a stóla-bevételek között említi a vizitátor: 1698-ban pl. Káptalanpatonán 12 dénárt kap, ha egész éjjel virraszt a halottas háznál – emellett a temetésért 17, a halotti prédikációért 25, ill. mások szerint 40, a kiharangozásért

⁶⁹ Vö.: Kovács 1919: 17.

⁷⁰ GYL, Acta Orphanalia, Lad. 2. Fasc. 16.

⁷¹ Horváth 1997: 121.

⁷² A tiltásokról ld. pl.: Belényessy 1958: 338, vagy Kodolányi 1959: 252.

⁷³ Horváth 1997: 102.

⁷⁴ Ld. pl.: Varga 1971: 183, 184, 206.

pedig öt dénár illeti meg, és a halotti torra is mindig meghívják.⁷⁵ Az ekkor többségében evangélikusok által lakott Rábaszentmihályon viszont e feladatokat Zolnay Pál lutheránus rektor végzi: ő a temetésért 25 dénárt, a virrasztásért 12 dénárt, a halottas háznál a temetésig tartó éneklésért pedig ugyancsak 12 dénárt kap.⁷⁶ Az utóbbi példa mutatja, hogy a protestáns falvakban is van nyoma a virrasztásnak. Érdekes viszont, hogy ugyanekkor a Rábaközi Főesperességhez tartozó plébániák jegyzőkönyveiben nem találunk a virrasztásra adatot, sőt több helyen a temetésnek sincs stólája, mert – mint azt pl. a vizitátor Páliban megjegyzi⁷⁷ – így sem hívják meg a plébánost minden temetésre! (A gyászbeszédért viszont – ha felkéri erre – 25 dénárt fizetnek neki.) Hozzáteesszük: negyven évvel korábban ilyen megjegyzéseket itt sem tett az akkori vizitátor, minden településen volt stólája a halott elkísérésének, sőt néhol a mester temetési stólájáról is olvashatunk.⁷⁸

Az idézett példák egyértelműen figyelmeztetnek arra: adataink általánosításával – mind időben, mind térben – óvatosnak kell lennünk; annak számos akadálya, veszélye van! Ez utóbbiak csökkentése további intenzív levéltári és szakirodalmi kutatómunkát igényel. Ugyanakkor az előkerült adatok bizonyítják talán azt is: a testamentumok számos értékes adalékkal segíthetik a kora-újkorai falusi temetkezési szokások iránt érdeklődő kutatók munkáját.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 1978: *Metamorphosis Transylvaniae*. Kriterion, Bukarest.
- Ariès Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- Balogh István 1977: A néprajzi kutatás levéltári forrásai. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 4. Debrecen. 185–191.
- Barabás Jenő 1964: *Békés megye néprajza a XVIII. században*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- Bél Mátyás 1984: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Gondolat, Budapest.
- Belényesy Márta 1958: Somogyi adatok a halottsíratás és a halotti tor történetéhez. In: *Néprajzi Közlemények*, 338–339.
- Berta Péter 1996: A körülállók teendői a későközépkor keresztény halálközeli rítusaiban. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 3–4. sz. 5–17.
- Berta Péter 1998: A túlélők teendői. (A posztmortális szolgálatok rendje későközépkori városaink vallásos közösségeiben.) In: *Századok*, 132. évf. 4. sz. 765–792.

⁷⁵ Varga 1971: 183.; a licenáriusok feladatkörét vizsgálva értékes adatokkal szolgál ehhez Juhász Kálmán is (vö.: Juhász 1921: 38., 39., 54., 55.).

⁷⁶ Varga 1971: 184.

⁷⁷ Varga 1972: 287.

⁷⁸ Lőrincz 1974.

- Buzás József 1966–1969: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*. Bd. 1–4. Eisenstadt.
- Filep Antal 1971: Szokásleírások a 18. és a 19. századból. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. 5–6. köt. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest. 115–134.
- Flórián Mária 1994: Halóruha – gyászruha. In: *Studia Comitatus* 24. Szerk.: Novák László. Szentendre. 341–357.
- Gosztonyi Gizella 1911: *Családi és társadalmi élet III. Károly korában*. Budapest.
- Horváth József 1994: Temetkezési szokások kora újkori végrendeletek tükrében. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Szerk.: Kisbán Eszter. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 197–212.
- Horváth József 1995: *Győri végrendeletek a 17. századból. I. 1600–1630*. Győr.
- Horváth József 1996: *Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631–1654*. Győr.
- Horváth József 1997: *Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655–1699*. Győr.
- Horváth József 1997a: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrből. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Város-történeti tanulmányok*. Szerk.: Németh Zsófia, Sasfi Csaba. Debrecen. 163–174.
- Horváth József 2000: A lélek sorsáról való gondolkodás és gondoskodás a 17. századi győri végrendeletek tükrében. In: *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. Szerk.: Sasfi Csaba. Esztergom. 301–314.
- Horváth József 2002: Samarjai Máté János (1585–1652). In: *Arrabona* 40/1–2. Győr. 431–464.
- Horváth József 2009: A magyarországi végrendelet-kutatás történetének vázlata, különös tekintettel a jogtörténeti kutatásokra. In: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Szerk.: Mezey Barna, Nagy Janka Teodóra. Budapest. 265–279.
- Horváth József – Dominkovits, Péter 2001: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*. Sopron.
- Juhász Kálmán 1921: *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Budapest.
- Kelemen István 2008: *Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig*. Győr.
- Kodolányi János 1959: A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. In: *Néprajzi Közlemények*, 4. évf. 4. sz. 244–253.
- Kovács Mihály 1919: *A harang*. Szent István Társulat, Budapest.
- K. Kovács László 1944: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Erdélyi Tudományos Intézet, Minerva Irodalmi és Nyomdai R.-T, Kolozsvár.
- Kunt Ernő 1990: Temetkezési szokások. In: *Magyar Néprajz. VII. Népszokás – néphit – népi vallásosság*. Főszerk.: Dömötör Tekla. Budapest, 67–101.
- Lőrincz Imre 1974: A Rábaközi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1659-ből. In: *Arrabona* 16. Győr. 233–241.

- Mészáros István 1988: A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században. In: *A megváltozott hagyomány. Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk.: Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Budapest. 111–121.
- Mithay Sándor 1985: A Győr-Gabonavásártéri XVI–XVII. századi temető. In: *Communicationes Archeologiae Hungariae*, 185–196.
- Nagy Ibolya 1986: Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged. 179–192.
- Nemes-Népi Zakál György 1985: *Eőrségnek Leírása ugymint: Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása*. Szombathely.
- Novák László 1987: A Három Város hivatali rendszere a XIX. század közepéig, annak iratképzése, a forrásanyag néprajzi jelentősége, különös tekintettel a végrendeletekre és az inventáriumokra. In: *Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve*. 10. Kecskemét. 323–338.
- Pataky László 1985: *A győri református egyház története*. Budapest.
- Schram Ferenc 1957a: *Temetkezési szokásaink*. Budapest.
- Schram Ferenc 1957b: Agendáink néprajzi vonatkozásai. In: *Ethnographia*, XLVIII. évf. 133–142.
- Szabó Péter 1987: A ravatali halotti öltözet típusai a XVII. században. In: *Mauzóleum*. Budapest. 297–303.
- Szabó Péter 1989: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest.
- Tárkány Szücs Ernő 1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.
- Tóth István György 1994: Harangkongás és óraketyegés. (A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században.) In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: Zimányi Vera. Budapest. 115–132.
- Varga Imre 1971: A Győri Székesegyházi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. In: *Arrabona* 13. Győr. 177–221.
- Varga Imre 1972: A Rábaközi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. In: *Arrabona* 14. Győr. 283–315.
- Weichhart Gabriella 1911: *Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630*. Stephaneum, Budapest.

Nem a ruha teszi a nőt?

*Hogyan modernizálhatóak a törökök a késői Oszmán Birodalomban
egy amerikai ügyvéd szerint?*

„**E**z az elzárt nők története – a háremé.”¹ Ezekkel a szavakkal kezdte Vahan Cardashian a *Mindennapi élet a török háremben* című 1908-ban megjelent kötetét. Az elszegényedett örmény családból származó Cardashian az 1900-as évek elején Amerikában tanult jogot, majd az első világháború előtt visszatért hazájába, Törökországba, ahol amerikai üzletembereket képviselt különböző befektetési tárgyalásokon.² Egy modernizálódó, emancipációs törekvéseket magáénak valló Törökország kialakulását sürgette az általa elmaradottnak tartott Oszmán Birodalom helyett. Ebben a folyamatban óriási szerepet szánt az Oszmán Birodalomban élő kisebbségi nőknek, akik a nyugati mintájú öltözködésükkel a legjobb kezdeményezői voltak a hétköznapi élet európaivá válásának.

Tanulmányomban azt kívánom bizonyítani, hogy az idézet szerzője egyáltalán nem önértéknek tekintette a nők szabadságát, hanem az addig háttérben, korlátozott jogképességgel rendelkező nőkkel akarta az Oszmán Birodalmat modernizálni.³ Cardashian feltehetően az Ifjútörökök mozgalmának sikeressége és hatalma miatt a Törökország (‘Turkey’) szót használta, amikor az Oszmán Birodalomról beszélt. Számára a mozgalom elnevezése azt jelentette, hogy a törökök már nem a vallás alapján, hanem mint etnikum kívánnak egységet alkotni. Emiatt fontosnak tartotta leszögezni, hogy a törökök mindössze harminc százalékát alkotják az Oszmán Birodalom teljes lakosságának. Az adat forrása sajnos ismeretlen. Bizonyosan nem korabeli népszámlálási adatokon alapul, ehelyett inkább a különböző kormányközi egyeztetéseken közölhatték Cardashiannal a hipotetikus számot. A húszmilliós Birodalomnak eszerint tehát megközelítőleg hatmillió török lakója volt. Körülbelül egymillió élhetett a Birodalom európai felén, míg további egymillió a Boszporusz másik partján, illetve az Égei-tenger partvidékén. A török népesség az Európához közel fekvő tengerparti területeken került közelebbi kapcsolatba, a Cardashian által csak nyugati civilizációknak nevezett, európai, zsidó és nem utolsó sorban örmény kisebbséggel. A szerző úgy érvelt, hogy a törökök modernizációja csak úgy kezdődhet

¹ Cardashian 2012: 12.

² Cardashian 2012: 101.

³ Malečková 2008: 171–199.

meg, ha a muszlimok az európai mintákat követő etnikumok sokféleségét elismerik. A jövőben – állítja Cardashian – már nem a valláshoz, hanem az etnikumhoz való tartozás lesz a fő csoportkonstruáló erő, így a muszlim világ kötelezően betartandó viselkedésmintákat előíró szabályai értelmüket veszítik. A nők feletti kontroll gyakorlása ugyanúgy tilos lesz Cardashian szerint, ahogy az a keresztény és örmény lakosok esetében megtörténik. A szerző nyilvánvalóan tisztában volt a női egyenjogúsítás európai küzdelmeivel és problémáival, de az Oszmán Birodalomban ebben az időben annak is komoly tétje volt, hogy a nyilvános tér vajon mindkét nem számára megnyitható-e.

A nyugati világ problémáinak teljes mellőzése mögött Cardashiannak azon interpretációs szándéka húzódott meg, hogy a törökök valamiféle kívánt utat, a nyugati adaptáció boldogságát lássák elsősorban a modernizációban. Személyes és ideológiai szempontból azért volt fontos a nyugati civilizáció megbonthatatlan egységként való kezelése, mert így az Égei-tenger partján, vagy az Isztambulban élő örmény, zsidó alattvalókat könnyen tekinthette a nyugat-európai országok állampolgáraihoz mérhető „*európaiként*”. A vallási alapra helyezett öndefiníció meghaladottságát érzékeltette az Ifjútörökök mozgalmának névválasztásával. Illetőleg számára is fontos volt, hogy a muszlim többséget az etnikai azonosulás révén már ne egy hatalmi egységként, hanem kis, egymással akár ellentétes nézeteket valló csoportokban láttathassa. Ezzel egyrészt megosztottnak mutatta az egykori muszlim többséget, másrészt az etnikai önazonosság kialakulásában és a nemzetállami fejlődésben a nőkre egyszerre kezdeményezőként és a nyugatosodás fokmérőjeként tekintett. A nők európaias öltözködését a nyugati értékek átvételének megindulásaként interpretálta. Érvelése szerint ennek a változásnak a lejátszódásában elévülhetetlen szerepe van és lesz az Oszmán Birodalmon kívüli európaiaknak csakúgy, mint az ottani örményeknek és zsidóknak. Cardashian többször használta a nyugati civilizáció fogalmát, de nem a muszlim világ ellenpontjaként tekintett rá. A kereszténységet viszont a nyugati civilizáció és a muszlim vallás közös metszeteeként kiemelte, fontos előzményként az emberi jogi és individualista szemlélet kialakulásában.

Cardashian sokszor tautológikus érvelése a nyugatívaálás kapcsán tartalmaz egy fontos elemet: a török nők, elsősorban az urbanizáltabb közegben, örmények és zsidók között élve már átvették a nyugati életstílus néhány elemét. Főként a női ruházatra gondolt, amely a modernizáció legszembetűnőbb jele. A nőkre ható nyugatias viselkedésmódot bizonyítandó, a könyv fejezeteit is a nők helyzetének különböző aspektusai szerint foglalta össze ismeretterjesztő célból.

A könyvében helyet kapó interjú *Két török szüfrazsett a háremekben* címmel eredetileg a *Travel Magazine*-ban jelent meg 1914 májusában, és jól rávilágít Cardashian céljára. Kiderül, miért is fontos számára a nők felszabadítása a muszlim vallási szabályok alól. Cardashian hosszan idéz egy török feminista írónőt Belkis Hanumot, aki azt állította, hogy két fő problémája van a Birodalomnak: „*A mi (ti. török) férfaink tunyasága és a mi nőink haszontalansága, mindkettőért teljes egészében a férfiak fele-*

lősek.⁴ Az idézet folytatásában szereplő magyarázatból kiderül, hogy a török férfiak főként, és szinte többségében állami alkalmazottak, emiatt a gazdasági pozíciók és feladatkörök a nem török lakosság kezébe kerülnek, az ő ellenőrzésük alatt állnak. A törököknek a török szüfrazsett érvelése szerint mindenképpen vissza kell szerezniük a gazdaság és kereskedelem irányítását az örményektől és görögöktől. Belkis Hanum egyetlen szóval sem említette, hogy mielőtt az örményektől és görögöktől megszereznék a törökök a gazdasági pozíciókat, azelőtt valamiféle tanulási folyamaton kellene átesniük. Cardashian a török nőtől származó idézetet követően úgy fogalmaz, hogy a nők amerikai és európai társaikhoz hasonlóan *“esszenciális részét alkotják annak a motiváló erőnek, amely stimulálja és fenntartja a nemzet életét”*.⁵

Intragenerációs mobilitás interkulturális térben – avagy miként lesz egy örmény félárvból amerikai jogász és diplomata?

Vahan Cardashian életének első feléről kevés adat maradt fenn, ennek ellenére a szüleihez képest mobilitási szempontból óriási intragenerációs változáson esett át. Testvérével együtt szerencsét próbált az Újvilágban, de bátyja rövidesen visszaköltözött az Oszmán Birodalom területére, Vahan viszont 1902-től folyamatosan Amerikában élt. Tanulmányai befejeztével egyik egyetemista társával céget alapított, illetve keresztény felekezeti felekezetétől elvált, és 1911-ben jogtanácsos lett az Oszmán Birodalom amerikai nagykövetségén.⁶ Később elfogadta az Amerikai Török Kereskedelmi Kamara elnökségi tagságát. A kamara az amerikai befektetések útját egyengette az Oszmán Birodalom területén. 1913-ban Isztambulba utazott, ahol kereskedelmi és biztonsági koncessziókról tárgyalt az állami szervekkel. John R. Mardick, aki amerikai ügyvédként közeli viszonyt ápolt Cardashiannal, a következőket írta barátja szemléletéről: *„megpróbált valamiféle politikai misszionáriusként prédikációt tartani az Ifjútörököknek, elsősorban Talaatnak,⁷ hogy meggyőzze őket, a prosperitás és a gazdasági fejlődés elérése csak a baráti együttműködésen keresztül valósulhat meg, még az Oszmán Birodalom hivatalos szervein belül is.”*⁸ Ugyanakkor Mardick emlékei jól rávilágítanak arra, hogy az Oszmán Birodalmon belül új erőt képviselő Ifjútörök mozgalom színre lépése ellenére az államhatalmat képviselők különbözőképpen képzelték a változtatásokat. A politikai misszionáriusi munka minden pozitív konnotációja ellenére Mardick szövegében is túlzottan idealista felfogást tükrözött. A nők felszabadításán és munkába állásán keresztül a nyugati értékek átvétele utólag illuzórikusnak tűnhetett. Ez magyarázhatja, hogy a Yeghiayan, a monográfia

⁴ Cardashian 2012: 97.

⁵ Cardashian 2012: 99.

⁶ Yeghiayan 2008: 2.

⁷ Mehmet Talat ebben az időben belügyminiszter volt.

⁸ Yeghiayan 2008: 2.

összeállítója miért nem említette a *Mindennapi élet a török háremben* című munkát, amely Cardashian egyik legnépszerűbb írása volt, és éppen isztambuli tárgyalásai idején adták ki harmadjára Amerikában.

Cardashiannak egy év leforgása alatt lényegében minden politikai szentbeszédekkel teletűzdelt tárgyalása elbukott. Ahelyett, hogy a Cardashian által támogatott amerikai felekkel szerződtek volna, az Oszmán Birodalom illetékesei megegyezésre jutottak olyan francia befektetőkkel, akik nem szabtak feltételként külön finansziális biztosítást a koncessziókra. A későbbiekben többek között az ezekből befolyó összegekből tudta az Oszmán Birodalom biztosítani részvételét az első világháborúban.⁹

Interetnikus férfi-nő viszonyok – avagy hogyan ismerheti meg egy örmény gazdasági tanácsos a muszlim nők magánéletét?

Cardashian örmény férfiként saját elképzeléseit a nők helyzetéről csupán korlátozott tapasztalataira és elméleti tudására alapozhatta. Hiszen a vallásos muszlimok számára elképzelhetetlennek és megvalósíthatatlannak tűnt bármilyen társasági kapcsolat fenntartása más, akár keresztény felekezetű emberrel. Cardashian szavaival *“a legfájdalmasabb iga”*¹⁰ az volt, hogy a török nőknek tilos volt bárkivel beszélniük férjükön és közeli családtagjaikon kívül. Lényegében képtelen volt információkat szerezni az átlagos muszlim családok nőtagjaitól, ezért a különlegességekre helyezte a hangsúlyt. Először saját szülővárosában, egy Kaiszareiában (eredetileg: Caesarea, ma Törökországban Kayseri) élő török férfitől kért segítséget. Mevlanzâde Rif’at Bey-t II. Abdul-Hamid szultán (1876–1909) száműzte az anatóliai városba, mert rendkívül kritikus és radikális elképzeléseket hangoztatott a Birodalom és az egész közigazgatási rendszer megreformálásával kapcsolatban. Büntetése előtt Isztambulban élt, ahol 1908-ban alapító szerkesztője volt a Serbesti (akkori oszmántörökül ‘szabadság’) nevű radikális lapnak, és támogatta a szultán eltávolítására szövetkező csoportokat.¹¹ Szerkesztőtársát, Hasan Fehmi Bey-t a száműzetése kezdetén, 1909 tavaszán megölték. Nem meglepő módon Mevlanzâde Rif’at nem várta el feleségétől, hogy a muszlim vallási szabályokat szigorúan kövesse, hiszen éppen a szigorú tradíciók elhagyására, illetve megújítására törekedett. Erről még Cardashian is számot ad az egyik általa adott interjújában.¹²

Cardashian tehát felhívta telefonon Rif’at-ot, és megkérte arra, hogy személyesen beszélhessen feleségével és beléphessen a háremébe.¹³ A század eleji Kaiszareia és Isztambul között telefonon beszélni rendkívül jó anyagi helyzetre, illetőleg elit

⁹ Yeghiayan 2008: 3.

¹⁰ Cardashian: 2012: 27.

¹¹ Issi 2010: 2–8.

¹² Cardashian 2012: 97.

¹³ Cardashian 2012: 95.

státuszra utal. Rif'at először elnevette magát a kérésen, majd a telefont le sem téve, így szólt a feleségéhez: „Nuriye, Mr. Cardashiannal beszélek és szeretne téged látni és a többi asszonyt. Ismerem a családját, a sógora egyik nagyon közeli barátom. Nem vennéd fel a ruhádat?”¹⁴ Rif'at nem annyira a monogámiát tekintette követendő reform lépésnek, sokkal inkább az egyenlőbb, kevésbé szabályozott kapcsolatot az asszonyaival. Rif'atnak feltehetően jó kapcsolatai voltak más, külföldi eredetű családokkal, mint például Cardashian sógorával, aki nővérenek francia felmenőkkal rendelkező férje volt. Rif'atBey háremlikje¹⁵ Cardashiant az amerikai lakásbelsőkre emlékeztette. Két zavarban lévő nő ült vele szemben, akik Cardashian elmondása szerint mosolyogni próbáltak, de nyilvánvaló volt, hogy a két nő kényelmetlenül érezte magát a szituációban. A szerző nem teszi egyértelművé, de feltehetően a tradíció megtörése miatt viselkedtek így az asszonyok. Mindesetre ez volt az első alkalom, hogy Cardashian muszlim nők privát szférájába léphetett be, még akkor is, ha a lakás belső elrendezése fontosabb volt neki, mint a nőktől származó információk. Az Oszmán Birodalom nyugati határán a ruha viselet kapcsán létrejött a saját és az idegen megkülönböztetése.¹⁶ Onur Inal következtetése nem jelenthetett izolációt, sokkal inkább egyfajta kulturális cserefolyamatot, amely gyakori és jelentős volt a régióban. Daniel Goffman úgy találta, hogy „Konstantinápoly megtestesítte a fizikális és érzelmi integrációt Európa irányába.”¹⁷ Oscar Martinez társadalomkutató a mexikói-amerikai határon végzett kutatómunkája alapján kidolgozott elmélete szerint a határsáv csupán az államközi viszonyok szintjén látszódik elszeparálódott területeknek, mikroszinten igazi olvasztótégelyként működik. Ahogy Roger Rouse fogalmaz, a határterület világa valójában „egy alternatív térkép a társadalmi térhez.”¹⁸

Az Oszmán Birodalom határai nyitottak voltak a külföldiek, elsősorban a brit kereskedők számára, akiknek megjelenése lehetővé tett több innovációt és fejlesztést. Az isztambuli vagy más határvárosok elitje számára korán elérhetővé váltak az új stílusú ruhák. Isztambul kozmopolita részei, mint például a Grand Rue de Pera (görögül átmenetet jelent az utca neve, ma Beyoğlu városrészben található) környéki városrész, jól mutatják, a francia divat miként hatott az Oszmán Birodalom nyugati határvégein. A Pera negyed boltjainak többsége európai stílusban volt berendezve és olyan stílusú portékát is árult. Onur Inal kutatása alapján a bolttulajdonosok üzleti számlái és más pénzügyi évkönyvek szerint a boltokat legtöbbször nemmuszlimok birtokolták. A legtöbb esetben görög, örmény és alkalmanként zsidó varrónőkről volt szó, akik részesültek formális képzésben is, így idővel könnyen tudtak európai

¹⁴ Cardashian 2012: 94.

¹⁵ A harem önmagában a család privát szféráját jelenti, a saremme szemben, ahova másokat is beengednek. A -lik utótag jelöli, hogy nem általában véve, hanem a konkrét helyszínről van szó.

¹⁶ Inal 2011: 245.

¹⁷ Goffman 2002: 12.

¹⁸ Rouse 1991: 9.

stílusú ruhát varrni.¹⁹ Ezeket egyre nagyobb százalékban muszlim nők számára készítették. A szabás-varrás területén jelentkező technikai fejlesztések szintén hozzájárultak, hogy az örmény, görög nők kitanulják a mesterséget. A Singer varrógépek tömeges importálásával könnyebbé vált a varrónők munkája, ez elősegítette a divatos, európai ruházatok könnyebb beszerzését. A ruhakészítés továbbra is drágának számított, ám ahogy terjedt az európai női divat a szegényebb muszlim nők között, kialakult az a szokás, hogy gyakorlott varrónők házhoz mentek, és az asszony saját ruháit szabták át az aktuális nyugati minta szerint.²⁰ A Birodalom nyugati szegleteiben több „fronton” is megindult az europanizáció, a divathoz kapcsolódóan az ékszerek és más ruha kiegészítők területén is.²¹

Cardashian fő célja az volt, hogy meggyőzze a nemzetközi közvéleményt (elsősorban az amerikaiakat), hogy a Oszmán Birodalom nem egy elmaradott ország. Ugyanakkor ellentmondásnak tűnt, hogy a férfiak állami alkalmazottak és a feministák szerint csupán az Ifjútörökök mozgalma szorgalmaz fejlesztéseket, illetve tűz ki új célokat. A nők európai stílusú ruházatukkal demonstrálják az európai értékrend átvételét, miközben férjeik, a társadalom úgymond konzervatív része, továbbra is ragaszkodnak a tradicionális életvitelhez, és ez ruházatukon is meglátszik, vagyis a nőket ők tartják vissza. Cardashian a nőket elnyomott individuumoknak tekintette. Úgy gondolta, ha lehetőségük lenne választani a muszlim nők szabályokkal és tilításokkal teli szigorú, elvonult élete, valamint a keresztény nők sokkal nyitottabb és szabadabb világa között, akkor minden bizonnyal az utóbbit választanák. A következőkben korabeli női utazók és divattörténeti szakmunkák alapján tekintem át, hogy a 19. század első harmadától az első világháborúig a nők hogyan adaptálták az európai öltözködési stílust. Cardashian elképzelése szerint, ha egy nő nyugatias ruhákat hord, az külső jegye (vagy inkább bizonyítéka) az európai identitás átvételének és teljes elfogadásának. Suraiya Faroqhi, az öltözködés és az identitás kapcsolatáról úgy fogalmaz *The Ottoman Costume* című könyve bevezetőjében, hogy bizonyos dolgokat hasznosabb lenne elkülönítve szemlélni, aszerint, hogy a használata vagy átvétele praktikus vagy politikai alapon történik.²²

Cardashian állítása szerint a felsőbb vagyoni csoportokhoz tartozó nők hordják a legdivatosabb ruhákat, még a hajukat is eszerint állítják be, ám ezt sokszor fátyollal takarják el a külső kényszer, a tradíció miatt, így csak alkalmanként villannak ki öltözködésük európai részletei. A magassarkú cipő, a hófehér kesztyűk ugyanúgy az európai stílust képviselik, ahogyan a férfiszemet csalogató szoknyák. „*A boltok kirakata előtt, illetve a boltokban már gyakran felemelik vagy hátra dobják a fátylukat.*”²³ Az idézet

¹⁹ Inal 2011: 243–260.

²⁰ Inal 2011: 260–261.

²¹ Inal 2011: 264–265.

²² Faroqhi – Neumann 2004: 45.

²³ Cardashian 2012: 9.

jól rávilágít, hogy Cardashian nézőpontja szerint a nők az utcán megőrzik a tradicionalitás „maszkját”, ám a kirakatüvegeknél ez megváltozik. A szerző egyszerre használja ki az üveg visszatükröződését, hogy lássa a felhajtott fátyol alatt milyen ruhát és haját visel az adott nő, illetve a boltba bekukucskálva megfigyelheti a boltossal való beszélgetés idején az európai ruházat kibukkanó részleteit. A kirakatüveg ebben a formában egyszerre szolgál a normaszegés lehetőségeként a nők és a Cardashian-hoz hasonló férfiak számára.

Grace Ellison, angol újságíró, szüfrazsett előszöretettel bolondította az európaiakat azzal, hogy török nőként mutatatta be magát oszmán férfiakként.²⁴ Majd a beszélgetések közben megfogalmazott reform elképzeléseivel teljesen megdöbbenette a látogatóba érkezett európaiakat, akik hitetlenkedve fogadták, hogy egy Oszmán Birodalomban felnőtt asszony is lehet felvilágosult.²⁵ Ellison játéka arra világít rá, hogy Cardashiannal ellentétben a korszak Európájából származó férfiak az oszmán nőkben egyáltalán nem láttak bármiféle szellemi potenciált. Ellison a fátyol pozitív és negatív hatásairól vitába szállt az Oszmán Birodalomban született feministával, Edib Halide-Hanoummal. Halide azt állította, hogy a fátyol akadályt állít a nemek között, noha a férfiak és nők együtt dolgoznak az emberiségért. Ellison viszont úgy vélte, jó hatást gyakorol mindkét nemre, ha a nőket tiltott gyümölcsként lehet láttatni. A fátyol misztikumát így magyarázta: *„A vastagabb fátyolon még kevésbé hatol át a férfi tekintet. Minél inkább fedi az asszony az arcát, a férfi annál hosszabban nézi őt.”*²⁶ Ellison tehát a fátyollal nem a tradicionalitás iránti elköteleződését kívánta kifejezni, hanem inkább a kíváncsi férfiak érdeklődésének felkeltése volt a célja. Elmondása szerint Pera utcáin a tipikus női viselet inkább kalap volt, amit divatból hordtak, viszont ha fátylat engedett valaki az arca elé, rögtön különlegessé vált. *„Senki nem szólt hozzám, senki se szólított le, még a tükör is azt mutatta egyáltalán nem vagyok csúnyább, mint a nők többsége.”*²⁷

Egy angol nő számára, mint például Ellison, a fátyol különlegességet sugárzott, nem úgy, mint az általa jól ismert európai stílus. Perában a külföldiek által gyakorta látogatott kozmopolita városrészben a fátyol szerepe megváltozott. Ebben a hibrid közegben az általánostól való eltérés reprezentálásaként egy külföldi nő számára azt jelentette a fátyol, amit egy Isztambul más, vallásosabb részein élő nőnek az európai ruhák viselete.

A 19. század második felétől a terek és közparkok lassan mindkét nem számára nyitottakká váltak, nagyrészt az európai utazók és turisták megnövekedő száma hatására. Korábban oszmán férfiak nem találkoztak nőkkel nyilvános parkokban. Az európai utazók tömeges megjelenése felborította a férfiak és a nők addig

²⁴ Ellison 1915: 58–60.

²⁵ Ellison 1915 : 60.

²⁶ Ellison 1915 : 69.

²⁷ Ellison 1915 : 69.

egyértelmű pozícióját a nyilvános terekben. A korábbi évtizedekben a boszporuszi csónakázás jelenthetett biztonságos rejtekhelyet a nők számára, ami alkalmas volt például privát, normaszegő találkozókra férfiakkal.

A *The New York Times* 1876. november 19-i számában megjelent egy cikk Sweet Water of Europe címmel, amely az isztambuli Aranyszarv öbölbeli hajókázás és a Pera utcáin való kószálás örömeit fejtegette: „A ruhák gazdag változatossága elképzelhetetlen; itt találkozik mindaz, ami vidám és elbűvölő Európában és Ázsiában.”²⁸ Demetrius Coufopoulos *A Guide to Constantinople* című 1910-es könyvében, amely *Black's Guide Book* útikönyv sorozat részeként jelent meg, azt tanácsolta az Isztambulba látogatóknak, hogy Európa édes vizét, az Aranyszarv öblöt keressék fel péntek délután, mert ilyenkor leshetik meg az elithez tartozó hölgyeket és asszonyokat a Boszporuszon. A vízi promenádok az Aranyszarv öbléből (ennek turisztikai kihasználásában a nem-muszlimok alig vettek részt) áthelyeződtek főként Perába, illetve Beşiktaş városrész Bebek negyedébe.²⁹ A város szárazföldi részein kialakult nyilvános promenádok túlságosan szem előtt voltak, így először az elithez tartozó örmény és görög nők vették birtokukba.³⁰

Az oszmán női ruhák – avagy hogyan lehet egy tradicionális muszlim ruházatból modern, európai viseletet kreálni?

A tradicionális oszmán viselet kevés ruhadarabból áll, habár a ruhák legtöbbször aprólékosan kidolgozottak, illetve a bélésük, szegélyeik és a zsebek gazdagon díszítettek. Az elit státuszú nő ruhája fejtetőtől lefelé a következő darabokból tevődik össze: fátyol (yaşamak), ing (gömlek), bokáig érő, egyrészes köpeny ruha (entari), selyem (kusak) vagy fém öv (kemer), buggyos nadrág (salvar), illetve a kaftan. Az utóbbi általában egy fedőkabát volt szőrmével bélelve, amelyet rendszerint magas szárú csizmával (basmak), vagy vékony szövésű cipővel (mest) hordtak. A 19. századi európai viselettől teljesen eltérő módon varrták és szabták őket. A nyugati női ruhák különböző formájú és méretű darabokból álltak össze, így könnyen testhez simulóvá alakíthatóak voltak különböző testalkatú nők számára egyaránt. Amíg egy oszmán varrónő számára elégnék bizonyult egy tű, egy cérna és vonalzó, addig európai társaik részletes útmutatókra szorultak, például szabás-varrás mintákra. Nancy Micklewright, divattörténész szerint Julia Pardoe volt az egyik olyan európai személy, aki látta hogyan kezdődött meg a nyugati típusú ruhák beáramlása és átvétele a 19. század első felében. Pardoe (1806–1862) brit születésű hölgy, aki édesapjával érkezett Isztambulba 1835. december 30-án. Nyolc-kilenc hónapot töltött ott, és erről az idő-

²⁸ <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=F00714FB3E5B137B93CBA8178AD95F428784F9>

²⁹ Az isztambuli közigazgatásban a városrészeket semteknek hívják, amelyek további negyedekre bomlanak.

³⁰ Lewis 2004: 203.

szakról írta meg *The City of Sultan and Domestic Manners of the Turks* című könyvét 1836-ban. Az 1830-as években meginduló turistaforgalmat a rendszeres gőzhajós forgalom is megnövelte.³¹

Nancy Micklewright értelmezése alapján mégsem szabad minden modernizációs változást az egyre növekvő számban érkező nyugati utazóknak és kereskedőknek tulajdonítani. A 19. század második felében viszont egyre érezhetőbb volt a nyugati stílus dominanciája. II. Abdul-Hamid 1876-os szultánná válását követően az europanizált gondolkodás és életstílus megannyi árnyalata jelent meg, mint például az új típusú szórakozások, kiemelve a rakí³² gyakori fogyasztását a hivatalnokok között. Georgeon tanulmánya több típusú forrás együttes használatával bizonyította, hogy az oszmán közigazgatás fejlesztésének és europanizáltságának zálogaként számon tartott Brit Királyság mintaképül szolgált. Az angol intézményesített bürokrácia működésének a leutánczázásához az alkoholfogyasztás is hozzátartozott. Ám a whiskey helyett az általuk nemzeti italnak tekintett rakí fogyasztása emelkedett meg.³³ Az 1876-ban megkezdődő Tanzimât (oszmán törökül újjászervezés) reform a bürokrácia néhány aspektusának átalakítását leszámítva az állami működést nagyrészt meghagyta a hagyományos szabályok és keretek között.

A ruhaviseletben megmutatkozó változások elsősorban a görög és örmény nőknél voltak megfigyelhetők, akiknek kiterjedtebb kapcsolatai voltak külföldi nőkkel.³⁴ Thea Porter feljegyezte, hogy ott tartózkodása idején több örmény esküvőn részt vett, ahol a tradicionális ruhák helyett már inkább a francia viseletet preferálták a jelenlevők, kivéve a turbánt, amelyet a nők továbbra is hordtak, hogy szebbnek látszódjanak saját közegükben. Carolyn Paine utazó, aki egyaránt részt vett örmény és török esküvőkön, úgy találta, a törökök sokkal inkább ragaszkodtak a tradicionális ruhák használatához.³⁵ Jobbára maguk szabták és varrták az ujjakat vagy a gallérokat, amelyeket európai mintára átültettek saját ruházatukba. A 19. század második felében, Suraiya Faroqhi kutatása szerint a szoknyákat már az európai trendeknek megfelelően varrták meg, de még az oszmán stílus alapján díszítették. A századforduló idején a nők társadalmi szerepvállalási lehetőségei elmaradtak a férfiaké mögött, öltözködési stílusuk viszont meglehetősen gazdaggá vált.³⁶

Cardashian elmélete semmilyen formában sem vette figyelembe, hogy az oszmán ruhaviselet is hatott az európai divatra még a középkori és kora újkori időszakban. Charlotte Jirousek kutatásában azt bizonyította, hogy az oszmán ruházat sokkal korábban megjelent az európai piacon, minthogy az európai divat teret hódított volna az Oszmán Birodalom világában. A gombok elterjedése, vagy a kabátok megjelenése

³¹ Pardoe 1837: 179. (idézi Micklewright 1987: 34.)

³² Ánizsmaggal ízesített törköly- vagy gyümölcspárlat.

³³ Georgeon 2002: 15–21.

³⁴ Micklewright 1987: 35.

³⁵ Micklewright 1986: 143.

³⁶ Faroqhi 2002: 132–141.

mind azt példázzák, hogy a kora újkori Európában már elterjedtek ezek a tárgyak, először csak a királyi udvarokban, majd egyre tágabb társadalmi körökben is.³⁷

Birodalmi vezetők vágyképei – avagy a női szépség befolyásolja-e a hatalmat vagy a hatalom a női szépséget?

A szultáni háremben, illetve az előkelő nők körében a nyugati ruhák elterjedését több hivatalos, politikai esemény segítette elő. Először 1867-ben, majd 1875-ben látogatta meg Abdul-Aziz szultánt az egyiptomi alkirály (Khedive) udvarából két hercegnő a Dolmabahçe palotában. Emeline Lott – aki az alkirályi udvarhoz tartozott és a két látogató hölgy szolgálója volt – feljegyezte, hogy a hercegnők kinézete egyszerre sokkolta és lenyűgözte az udvart a fehér habos szövetű és antik hatást keltő selyem-ruhákkal, amelyeknek a derék része és az ujjai ezüst szalaggal átkötött ószirózsákkal voltak díszítve. Ez utóbbi segítette elő, hogy a ruhák sokkal inkább testhez simultak, a nők alakját kiemelték. Fátylaik brüsszeli csipkével voltak díszítve, cipőjük pedig fehér szatén anyagból készült. Első alkalommal nyáron jöttek, így a Boszprousz parti sétáik során a tradicionális ruházatok között mindenkiben meglepetést keltettek. A megjelenésük elsősorban az egyiptomi konzulátus közelében, Bebek negyed parkjaiban és terein keltett igazán nagy feltűnést. A következő meghatározó eset a walesi hercegi házaspár érkezése volt Eugénia, francia császárné társaságában – ők a legújabb francia divat szerint öltözködtek. Miközben a szultán tetszését azzal fejezte ki, hogy elhalmozta őket ajándékokkal, addig az anyaszultán és a háremhölgyek egyaránt megbotránkoztak, hogyan merészel egy gyaur (nem muszlim) a szultáni méltóság előtt fedetlen fővel megjelenni. Mindenesetre a „kivetkőzés” 1870-től feltartóztathatatlanul megindult: a háremhölgyek egyre nagyobb arányban váltották le ruhárukat, mert úgy érezték, hogy az új európai viselet átvételével nagyobb hatást gyakorolhatnak a szultánra, amelytől feltehetően befolyásuk megnövekedését is várták.³⁸ A fent említett kutatások és elemzések éppen arra mutatnak rá, hogy Cardashian értelmezése végkövetkeztetésében téved. Hiszen a nők nem a modernizáció vagy Európa iránti elhivatottságuk miatt viseltek ilyen ruhákat, hanem mert férjüknek kívántak tetszeni, akiket – Cardashian elképzelése szerint – a nőknek kellene modernizálni és meggyőzni a fejlődés értelméről.

Felmerül a kérdés, miért tetszik az oszmán férfiaknak a nem oszmán szépség-ideál? Akkor válik számukra vonzóvá, amikor a Birodalom éppen az európai viszonyokon alapuló modernizációt kíván. Az Oszmán Birodalom nyugati modernizációjának egyik első lépése a 1839-ben életbe lépő Tanzimat reform intézkedések voltak, amelyeket I. Abdul-Medzsid urlakodása idején adtak ki. A Tanzimat szó eredetileg szabályozást jelentett, amely az 1839 és 1878 közötti időszak névadója is volt.

³⁷ Jirousek 2000: 202–203.

³⁸ Micklewright 1986: 148–150.

A Tanzimat Fermanı ténylegesen nem szabályozta sem a családi életet, sem a nők helyzetét. Emellett azonban a politikai, közigazgatási változtatásoknak köszönhetően közvetve hatott a nők helyzetére is. A nők (köz)oktatásának megindulása magával hozta a nők helyzetének megváltozását a közösségi térben is, hiszen a közterületek igénybevételével jártak iskolába. A gazdaság területén is több változás következett be. A hagyományos mestereknek, kézműveseknek szembesülniük kellett azzal, hogy az egykor általuk uralt piacot szépen lassan elvesztették az új gyártási módszerek miatt, amelyek az újonnan alapított gazdasági társaságoknak és cégeknek kedveztek. Ezekben pedig a nők olcsó munkaerejük révén egyre nagyobb szerepet kaptak. 1858-tól az állami iskolák megnyíltak a lányok számára is, ám az általános iskolai képzést csak 1869-ben tették kötelezővé mindkét nem számára.³⁹

Nilüfer Göle a modernizmus, a vallás és a gender viszonyok kapcsolatát vizsgálta a korai Atatürk-rendszerben. Állítása szerint a nők szimbólumaivá váltak a civilizatórikus reform-folyamatoknak. A létrejövő török kultúra többször visszautalt a 19. századi reformfolyamatokra, főként a Tanizmatra, mint amelyek elősegítették a család és a nő fogalmának újraértelmezését. Göle úgy fogalmazott: „A nőt már nem lehet többé úgy definiálni, mint a nyugati termékek vásárlóit, vagy mint különböző felforgató események előidézőit, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy korábbi szexualitásra törekvő identitásuk helyett magukat az embereket szolgálják, mint társai a férfiaknak.”⁴⁰ Ez egyben azt is jelentette, hogy megváltozott a családi élet jelentősége. Kandiyoti úgy határozta meg ezt a történelmi periódust, mint „fájdalmas kulturális keresések és a fokozódó öntudat”⁴¹ időszaka, mert ekkor változott meg igazán a nők ábrázolása a török irodalomban. Megmutatkozott egyfajta ideológiai és identitásprobléma a nőknél keresztül azzal kapcsolatban, hogy „az oszmán kor rendjének természete miként változik meg, illetve az oszmán és török nemzeti identitás kérdései hogyan artikulálódnak.”⁴² Göle szerint azon korabeli szerzők, akik elkötelezettek voltak a reformok iránt „a férfi karaktereket használták arra, hogy bemutassák a nyugati világ hamissá váló értékeit és a közösség ellenességét,” miközben „a nők helyzete a családban és a társadalomban egyaránt arra nyújt lehetőséget, hogy bírálja az embertelen és arhaikus szokásokat.”⁴³ Kandiyoti elismeri, ezek az irodalmi helyzetek főként negatív előjelűek, hiszen elsősorban „morális hanyatlást képviselnek, amit a nyugatosiasodás teremtett meg a nőkben, vagy még inkább a női karakterek, mint az ideáljai a korupciónak és erkölcsi pusztulásnak.”⁴⁴ A női szereplőket elsősorban az oszmán kor kései időszakának köszönhetően a nyugati értékek kritikátlan átvevőiként mutatják be, akik éppen ezért képtelenek az új, modern,

³⁹ Zürcher 2010: 59–72.

⁴⁰ Göle 1996: 56.

⁴¹ Kandiyoti 1988: 35.

⁴² Kandiyoti 1988: 35.

⁴³ Göle 1996: 47.

⁴⁴ Kandiyoti 1988: 43.

demokratikus török államba beilleszkedni. Így ezek a nők a fitnét (szabálysértés) képviselik a társadalom tagjai között. Magának a fitnének az elkövetése nem pusztán az erkölcstelen tettek és viselkedés kapcsán kerül elő, mint potenális társadalmi veszélyforrás, hanem már maga egy adott ruha viselése is minősülhet ugyanílyen súlyú normaszegésnek, vagy egy súlyosabb szabályszegő életmód jelének. A korai köztársaság idején a reformista értelmiség nagy hangsúlyt fektetett a nők nyugatias-ságának elérésére, ám ez a férfiak szempontjából hasznosnak vélhető modernizációként merült fel.

Érdekes módon, amikor Mustafa Kemal azt mondta, „*minden nonszensz dolognak el kell tűnnie. Háremeknek, női ruháknak, rácsos ablakoknak mind... menniük kell*”,⁴⁵ egyáltalán nem gondolt arra, hogy ezt törvényileg szabályozza, habár a férfiak esetében a fez vagy bármilyen turbán viselését büntetni rendelte. Ám a csak az egyik nemre vonatkozó szabályozással mégis elérte, hogy a nők is felhagytak korábbi, tradicionális ruháik viselésével, minthogy automatikusan követték férjeiket, vagy maguk a férfiak vették erre a nőket rá. Musbah Haidar, egykori előkelő oszmán hölgy szerint a rájuk nem vonatkozó törvény hatályba lépését követően az elfátyolozott nők tömege szinte napok alatt tűnt el az utcákról.⁴⁶ Akik a tradíciónak engedelmessé mégis tovább hordták, a leggyanúsabb alakoknak számítottak a többség szemében, és hagyománytartó ruházatukkal váltak normasértővé. Természetesen ezen ragaszkodásukat nehéz elválasztani a férjük iránt érzett szeretettől és tisztelettől, amivel a korábbi szellemben a „ház urának” adóztak.⁴⁷ A *Votes for Women* elnevezésű újság funkciója az volt, hogy a nők politikai téren is egyenlő jogokban részesülhessenek a férfakkal. Látszólag mindkét szöveg, az Atatürk rendszer által támogatott újság és a *Mindennapi élet a török háremben* is ugyanolyan célokat szolgált. Azonban Cardashian vélhetően nem értette azt, amit Atatürk igen: nem a nők ruhaviselése és a tradíciók megváltozásához való viszony között felfedezhető látszólagos együttjárás a meghatározó, hanem a változást a férfiak elvárásai, ruhaviselési szokásai és a politikai hatalomhoz való kapcsolatuk magyarázza.

⁴⁵ Lewis 2004: 199.

⁴⁶ Idézi Lewis 2004: 199.

⁴⁷ Lewis 2004: 199–200.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cardashian, Vahan 2012: *Actual Life in the Turkish Harem*. Bibliolife, U.S.A Kentucky.
- Ellison, Grace 1915: *An Englishwoman in a Turkish Harem*. Methuen & Co. Ltd, London.
- Ersoy, Ahmet 2004: A sartorial tribute to late Tanzimat Ottomanism. In: Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann: *The Ottoman Costumes: From Textile to Identity*. Eren, Istanbul.
- Faroqhi, Suraiya 2002: Consumption and Elite Status in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Exploring the Ottoman Case. In: Suraiya Faroqhi: *Stories of Ottoman Men and Women: establishing status, establishing control*. Eren, Istanbul.
- Faroqhi, Suraiya – Neumann, Christoph K. 2004: *The Ottoman Costumes: From Textile to Identity*. Eren, Istanbul.
- Georgeon, Francois 2002: Ottomans and Drinkers: The Consumption of Alcohol in Istanbul in the Nineteenth Century In: Eugene Rogan: *Outside In – on the margins of the modern Middle East*. London, I. B. Tauris.
- Goffman, Erving 2002: *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Göle, Nilufer 1996: *The Forbidden Modern: Critical Perspectives on Women and Gender*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Inal, Onur 2011: *Women's Fashions in Transition: Ottoman Borderlands and the Anglo-Ottoman Exchange of Costumes*. Journal of World History, (22.) 243–272.
- Issi, Murat 2010: Hürriyet aşığı bir osmanlı-kürt aydını: Mevlanzâde Rıf'at Bey. *Toplumsal Tarih*, (196.) 2–8.
- Jirousek, Charlotte 1999: The Transition to Mass Fashion System Dress in the Later Ottoman Empire. In: Donald Quataert (editor): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922. An Introduction*.
- Kandiyoti, Deniz 1988: "Slave Girls, Tempresses, and Comrades: Images of Women in the Turkish Novel." *Feminist Issues*. (8.) 35–50.
- Lewis, Reina 2004: *Rethinking Orientalism – Women, travel and the ottoman harem*. New Jersey, Rutgers University Press.
- Malečková, Jitka 2008: Where Are Women in National Histories? In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (szerk.): *The Contested Nation: Ethnicity, Religion, Class and Gender in National Histories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 171–199.
- Micklewright, Nancy 1986: *Women's Dress in Nineteenth-Century Istanbul: Mirror of a Changing Society* (unpublished PhD thesis, University of Pennsylvania)
- Micklewright, Nancy 1987: Tracing the Transformation in Women's Dress in Nineteenth-century Istanbul. *Dress*, (13.) 33–42.
- Pardoe, Julia 1838: *The Beauties of the Bosphorus*. London, G. Virtue.
- Roach, Mary Ellen – Musa, Kathleen Ehle – Hollander, Anne 1980: *New perspectives on the history of Western dress: a handbook*. NutriGuides, New York.

- Rouse, Roger 1991: Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism. *Diaspora*, (1.) 8–23.
- Roach, Mary Ellen –Musa, Kathleen Ehle –Hollander, Anne 1980: *New perspectives on the history of Western dress: a handbook*. NutriGuides, New York.
- The sweet waters of Europe. *New York Times*. 1876. november 19. (<http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=F00714FB3E5B137B93CBA8178AD95F428784F9>)
- Zürcher, Erik J.: *The Young Turk Legacy and Nation Building From the Ottoman: Empire to Atatürk's Turkey*. London, I.B. Tauris.
- Yeghiayan, Vartkes (szerk.) 2008: *Advocate Extraordinaire for the Armenian Cause*. Center for Armenian Remembrance (CAR), Glendale.

Abstracts

Gábor Klaniczay

Human body as an image of the suffering Christ – the stigmatized

This study places the history of this special sign of religious selection in the broader context of the history of the body in the way late medieval religious devotion has used the body as a medium for expressing distinct religious messages and metaphors. Starting with the founding narrative on stigmatization (the appearance of the five holy wounds of Christ on the body) of St. Francis of Assisi on Mount La Verna in 1224, this study analyzes how these signs became controversial in the ensuing religious debates. Subsequently, it shows how other devout Christians, mainly women, appropriated this sign as being chosen by emulating Saint Francis and claiming that they had been stigmatized themselves. The cases of the Beguines Elisabeth of Spalbeek, Christine of Stommeln, the Cistercian Lukardis of Oberweimar, the Augustinian Clare of Montefalco and the Dominican Catherine of Siena are presented in this sequence.

Monika Imregh

Astrological and Magical Aspects in Marsilio Ficino's *De vita libri tres*

Lately, I have been working on Ficino's *De Vita* translation from Latin into Hungarian and I finished it in 2013. Ficino published the *Three Books on Life's* united edition in 1489, and dedicated it to Lorenzo de' Medici. The book really needed protection because of the magical and astrological aspects which are present in the whole work but dominate the end of the second book (*De vita longa*) and are throughout the third book (*De vita coelitus comparanda* – *How Can We Get Life from the Sky*). The purpose of the three books is to give recipes and advice to his literate friends on how they can live healthily (1st book) and longer (2nd book), and explains how human life is connected to the life of the Universe (3rd book). In this paper, I examine the philosophical background of Ficino's astrological, hermetical and magical approaches. In the second half of this article, I focus on the meaning and function of spiritus (spirit) in the human body and the universe according to Ficino's teaching. I explain also Galen's system about the three different spirits: spiritus naturalis (natural spirit), spiritus vitalis (life-spirit) and spiritus animalis (soul-spirit).

Franciska Dede

Refinement and over refinement

The (re)presentation of the body in the life and oeuvre of Sigismund Justh

Sigismund Justh (1863–1894), the young Hungarian aristocratic writer and important personality of the international high society, close friend of artists and writers, died at the age of 31, affected by a very expanded, incurable and contagious illness even in the era: pulmonary disease (phthisis).

The essay tries to find answers to the following questions: how Justh lived his illness, how considered himself and how his milieu regarded him, which impressions he tried to give of himself throughout his texts and his comportment, how he appears in photographs and how their painter friends represented him in their paintings. The illness, of course, influenced and set the pace of his life. He had to leave his home with the arrival of the autumn and pass winter and cold months far away. But even if he longed for home, he always took pleasure in travelling in France, Southern Europe, Africa or India. The phthisis marked his everyday life as well. When he felt poorly, he was not able to work and often had to change his plans. He could not think about marriage or founding a family. In spite of considering himself as a writer, as an elegant member of the social life and as the seignior of his peasants and not as an incurable hopeless case – his illness deeply influenced his literary and social work. Besides the representation of decadence in different parts of human lives or civilisations, during his short life he tried to find a solution to the disappearance by creating different social and artistic circles, writing novels and articles and also by putting in touch his acquaintances with one another. He wanted to mark the literary and social life.

Béla Mester

„Manful Swoon” – Usage of the Bodily Metaphors in the 19th-century Hungarian Pubic Sphere

19th-century-humans have developed an intimate relationship with their own bodies by the evidences of diaries with detailed description of the digestion, widespread manuals of dietetics and the hypochondria as a significant cultural phenomenon. This article offers an analysis of the usage of the bodily metaphors in politics from a gender aspect. In the first part, it will be outlined the genesis of the vocabulary of bodily metaphors from a sensitive, reflective relationship with the own body by the evidences of the diaries and memoirs of the thirties, forties and fifties. The analysis focuses on the memoirs of Gusztáv Szontagh, written in 1850–1851 both as an interpretation of the Hungarian intellectual history of the lifetime of the author, and as a self-reflective analysis of the author's personality. It also reflects on the politi-

cal usage of the bodily metaphors developed in the first half of the century, mainly based on political writings of János Asbóth, in the second part. Asbóth in his historical and political analyses uses the data of the status of women as a marker of the values and liberties of the analysed society. Asbóth often uses the bodily metaphors inherited from the previous generation both in his liberal and conservative periods, but in different functions. He describes the behaviour of (male) politicians as male or female gestures, and he rewrites the gender-stereotypes of the previous generation. A gesture considered to be a male feature in the age of Romanticism will be a female weakness by his aspect. Bodily metaphors have been separated from the description of the everyday life of the intelligentsia in modern editorial and press industry, and have become clichés of the political rhetoric. It is clear when his political friends swoon manfully, bravely; and his enemies swoon womanly, cowardly in his political writings.

Judit Takács – Gábor Csiszár

Boy-girls and female impersonators

Gender-change representations in Az Est journal between 1910 and 1930

This chapter examines media representations of gender role transgressions – i.e. manifestations of non-normative gender performances, being salient in the given social context – published in *Az Est* (The Evening), Hungarian daily news with the highest circulation among Hungarian popular press products before the Second World War. Our main goal was to contribute to a better understanding of the social perceptions of gender variance and gender role transgressions in early 20th century Hungary. After examining 21 volumes of *Az Est* (published between 1930 and 1939), including 6247 copies (of typically 16–20 pages) we have selected 276 gender role transgressions-related articles. Our present study focuses on forty articles that can be divided into four main thematic groups: work related unusual gender performance; science popularization reports; cross-dressing stories, and narratives of (unintentional and intentional) gender changes.

Tibor Takács

The life of a dead body (1956–)

This study deals with the dead body of the Dabas district leader of the Communist Party, Miklós Bikszó, who was murdered in December 1956 in the village of Gyón. It examines how the different texts create this body, how supply this body with different meanings, depending on their different perspectives. These texts („body-speeches”) can be used for studying the social memory of the Hungarian

Revolution of 1956 and the narrative strategies related to 1956. We can also learn a lot about what discourses are related to the corpse and the death prevailed in the second half of the 20th century. In the course of legal proceedings the body was the tangible proof of the brutality of „counter-revolutionaries”. The object-nature of the corpse manifested mostly in the wording of the autopsy report: the body was taken to small pieces, exposing the way to the clinician gaze. Other texts of the communist authorities display Miklós Bikszó as a communist martyr and his body as a relic. The recognition of his martyrdom also was expressed that his corpse was intended to put on quasi-sacred space of the Pantheon of Labour Movement in Budapest. After 1990 – when it is said – Miklós Bikszó’s dead body becomes unclean object, a symbol of the Communist, who posed a threat from outside to the local community.

Miklós Zeidler

Beauty – Health – Sport

The role of body exercises in the formation of health consciousness and beauty ideals in Hungary in the 18th–20th centuries

The spread of modern physical culture in Hungary had been initiated by medical and pedagogical treatises as of the late 18th century. As a result, the relations between physical education and healthy lifestyle soon became evident for the educated and wealthy middle class and for the higher echelons of the society. Through the channels of public education certain elements of this knowledge began to reach the lower ranks as well but due the lack of free time and the necessary financial background in these classes the progress remained rather slow for a long time. Besides these material obstacles, the process was also hindered by the mental and ideological norms and attitudes of the era. The traditional concepts of the roles attributed to different social groups contributed the fact that even in the late 19th century sport and even physical education were still very much a privilege of men living in major towns – and especially in the capital – while the presence of modern physical culture in smaller towns and communities and among women was considerably low. The 19th century witnessed the appearance of a lot of different sports in Hungary. Their promoters were almost unanimous in presenting regular training – and especially their own sports – as the main source of physical strength, virtuous character and corporal beauty. In the late 19th century onwards, Hungarian sculptors began to use well-known athletes as models for their idealised figures, men and women alike. From the early 20th century onwards, sport events attracted audiences in the tens of thousands, which contributed to the gradual acceptance of the sporty body – muscular and flexible – as a new beauty ideal. Clerical – mainly Catholic – circles, however, voiced their criticism against the “self-centred” physical culture, which “destroys” the spiritual. Athletes, nevertheless, especially those who won major international competi-

tions, became national heroes and even role models in inter-war Hungary. Yet, a sort of conservatism of the period and a general lack of confidence towards modernity made it impossible that sports and physical culture become a fundamental element of every-day life in Hungary either in the British or in the German (racist) way.

József Hudi

Making the face nicer: how variola vera vaccination became widespread in Hungary

Plague, cholera and variola vera were considered to be among the deadliest diseases in Europe in the Middle Ages and also in the early New Ages. According to data, around 150–200 hundred thousand people died of variola vera annually on the continent in the 18th century. The situation became better only in the 19th century when an effective vaccination method was introduced: it was a vaccination with cowpox which was named vaccination later. Cowpox was discovered by Edward Jenner (1749–1823) in 1796. It was tested in several European countries in the following years. It was also used in Hungary expansively in 1801 but it was made obligatory only in 1876 by law. Using contemporary medical literature and sources from archives the study proves that the government, the executive authorities and the churches made an effective job in introducing the vaccination. From the 1820s the majority of the society accepted the necessity of vaccination; however, some opposition was experienced by doctors among the country folk. Members of the higher society – doctors, priests, other intellectuals – set a good example by vaccinating their own children. Variola vera vaccination was the first well-organized children vaccination in Hungary. Due to this, a deadly disease disappeared, the body was not covered with ugly seams any more. The newly formed advertising industry offered advice for the nice skin.

Levente Pakot

Maternal health and survival chances at infancy in villages of Seckler Land, 1850–1939

The present study examines the relationship between maternal health and survival chances of infants in two Transylvanian mountain villages called Szentegyházsfalva and Kápolnásfalva in the period between 1850 and 1939. The investigation is based on the multivariate analysis of individual level and longitudinal data reconstructed from parish registers. As indicators of maternal health status we used the pieces of information about the mother's age at childbirth, the length of previous birth intervals and the proportion of older siblings who died in infancy. Neonatal

and postneonatal periods were analysed separately. According to the results, survival chances of the newborn strongly depended on the mother's health status. With the increase of the length of previous birth interval the survival chances of infants improve significantly. A serious risk factor of neonatal survival was the proportion of the mother's previously born children who died at infancy. Furthermore, the phenomenon of infant death clustering has also been confirmed. The death clusters predominated around the time of childbirth and in the neonatal period which shows the endogenous nature of the underlying factors. This evidence makes it plausible that maternal health played a role.

Szilvia Czingel

The Road to Wellville...

Hygienic customs at the beginning of 20th century in Budapest

The study presents the hygienic conditions of Budapest between 1900 and 1945 with a special focus on the middle class. The changes in hygienic culture were all reflected in the quickly spreading habit of building bathrooms, the increasing choice of toiletries (especially soaps and washing powders), or employing staff particularly for these tasks (maids and people who had specialised skills like laundresses and ironing women). The study analyses the process of changes along the double lines of traditionalism and modernity, focusing on the development of social values, norms, the rules of penetrating social layers and the modifications in mentality in the first half of the 20th century, which can also be detected in hygienic and cleaning practices.

Katalin Detre

Art of movement – science and art of healing movement

In Hungary, the appearance and the operation of schools of the art of movement were interwoven with art-, pedagogical- and life-reform movements. These movements had a critical attitude towards accelerating modernisation and they were looking for new paths, new values and new life-leading patterns. They also rejected the one-sided development of one's body, subordinated to alien aims, just as the other body culture trends did. They established the ideal of a free, autonomous personality, living a complete life and personifying both the antique ideas of the unity of body and soul and the modern ideas of an accomplished personality. At the beginning the art of movement was an isolated phenomenon within the spreading sport movements, as life reform efforts had many features, which were unacceptable for the majority of the society. In the period between the two world wars the extreme manifestations of life reform movement began to fade, and on the other hand, many of its elements

were built in the everyday life of wider strata of the society, already taking a civil form. Parallel to the above mentioned phenomenon, the art of movement reached higher popularity, began to be institutional and that time they struggled for achieving a collective autonomy. In the twenties, they fought with the market rivals first of all, but from the middle of the thirties politics became a decisive force in the latitude of the profession. By analysing the process of both institutionalisation and professionalization the image of such a female, intellectual profession has been drawn, which was strictly linked to the anti-culture movements, that is the mentality and the life-leading patterns of its members were antagonistic to norms of the majority of the society at the beginning. The basic feature of its set of values included the respect of the freedom and autonomy of the personality in a period, which did not favour these efforts. These conflicts can be traced both in the history of the profession and also in the private careers.

Péter Nagy

The factory worker and the health. Illnesses and accidents among the workers of the Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt. in Ózd

The metallurgical work in Ózd involved a significantly high number of dangers for the workers and their factory-visiting relatives, these sources of danger resulted in accidents and in some cases in deaths. Several factory workers suffered damage to the health; bad working conditions meant a hotbed for many epidemics, illnesses. After studying the death certificates we can see that due to the working conditions many of the workers met an untimely death and only a few could reach the pensionable age. The management of the company, to compensate the situation and to support the relatives of the deceased, established an insurance system and a medical network, but the left-wing social-democratic press found these measures insufficient. The management tried everything to benefit from the compensational lawsuits, moreover most of the disabled or litigant workers were dismissed in many cases. The managers of the Rima were only led by rational considerations and they were not willing to give more than what the welfare institutions provided. On the whole, as I see, the management of the factory did not focus enough on the establishment of adequate working conditions, while the catering system was of a high standard in Ózd. Injured or sick people received high-level medical attention in the well-equipped factory hospital, which was a rare example compared to other towns in the country. Accidents caused by negligence or carelessness were, however, hard to avoid, which was typical concerning the characteristics of metallurgy.

Orsolya Völgyesi

End of a love-affair

Adultery and murder in the 1820s in Zemplén – as it was seen by Ferenc Kazinczy

In May 1823, Ferenc Kazinczy reported in details to several of his correspondents about a scandalous criminal case. On 11 May 1823, at his home in Kassa, János Sóvári Soós born in a respected common noble family wounded to death by several gunshots his wife's lover, lieutenant-colonel Count Ferenc Amadé, who served in the 10th hussar regiment stationed at Zemplén. Later, Kazinczy could explore every detail of the case since as a magistrate he participated in the work of the court of justice of county Zemplén authorised in the case of János Soós. This study makes an attempt to analyse the opinion of Kazinczy and his moral aspects on the case which can be important because in his own family there was an adulterous relationship revealed in public. His younger brother, Dienes Kazinczy had a long lasting love-affair with a married woman, Antónia Pruszkay and they had two children as well. This essay examines those testimonies of the more than 900 pages of the criminal case of János Soós kept at Sátoraljaújhely which shed light to the precedent of the case including the love-affair of Amadé and Mária Balog. Among these, the testimonies given by female servants especially the housemaid having confidential relationship with the Lady proved to be informative. Based on this, it was revealed that the impetuous affair was affected by physical violence and feeling of threat suffered by Mária Balog as well who wanted to break with his lover. On several occasions, Amadé even threatened the husband to kill him, and he made preparations to do it either. The testimonies reveal how the image of a marriage could be held in a situation like this and what kinds of options the cheated husband had against a military officer. The sources also reveal what kinds of linguistic formulas are used by the testimonies to describe a love-affair.

Julianna Örsi

The significance of physical features in choosing and leaving a mate

The institution of human affairs is based on marriage in Christian countries. In Hungary, it was affected by the church, the state and local traditions as well. The violation of written and unwritten laws was punished by the community and the authorities. The intention of divorce appears in the 19th century in a statistically measurable way. As protestant churches provided opportunity to take these steps, we show these cases in this study. Based on legal cases, it is revealed that marriages were concluded based on the will of parents in this period. Therefore, personal affection had no role in mating. Sex instructions did not happen in time either. Due to this fact and the idea of family image of the period, women were in disadvantageous situation after

their marriages. The “patrolocality” resulted in the dominance of the man over his wife. Men could beat their wives as well. The harmony of the family-life was often disrupted by alcoholism and physical and emotional terror. As a cause of divorce, often disaffection and enmity was put in the public opinion. Among real causes, there were the unreadiness of young people for marriage, the dominance of the man over the woman, the vulnerability of the woman, some definite physical flaws and different moral views as well. The person choosing to abandon the completely wrecked marriage could leave only through a long lasting (years or decades) litigation of divorce. The aim of the legislators and practisers was to save the marriages in crisis. Its tools were the long-lasting and careful proving procedures, conciliation, outstay of bed and table and compromise. The primary objective of the court representing church and state was to protect the institution of family and marriage. Leaving this framework was very difficult in the first half of the 19th century.

Emese Gyimesi

„... a lady, more than a woman...”

The marriage of Júlia Szendrey and Árpád Horvát

Júlia Szendrey, the widow of the famous poet Sándor Petőfi, on 21 July in 1850 married a historian, Árpád Horvát. They lived together for seventeen years in Pest-Buda, but Júlia Szendrey moved to a separate flat in 1867. She wanted to divorce from her second husband, but she died on 6 September in 1868. The causes of the break were unknown for the public. I examine the marriage through the analysis of the relations between the coeval private and public sphere. One of the main sources of the marital conflicts was the different approach of sexuality. Árpád Horvát conceived sexual acts as female duty of which main goal is the satisfaction of the husband's lust. He wanted to look the pictures of his pornographic album together with his wife who regarded it as disgusting activity. They had four children, but Júlia Szendrey refused the lingual and visual expressions of Horvát Árpád in relation of sexuality. Although, the public speech about the problem was impossible, Júlia Szendrey wrote a letter about it before her death. I follow four steps during the examination of the marriage: 1. Analysis of news in the coeval journals about the new marriage which was flagrant in 1850. Júlia Szendrey – as the young widow of Petőfi, the national hero – was evaluated very negatively. 2. Mapping of the information and gossips of the coeval social life in Pest-Buda about marriage based on memoirs and letters. 3. Analysis of family correspondence, which referred to the characteristics of the relationship. 4. Analysis of the last two letters of Júlia Szendrey, which were written to her father and to her husband. I interpreted the case of Júlia Szendrey in context of the coeval female education and mentality. My conclusion is that the problem of the marriage is not simply the opposition of a frigid wife and a concupiscent husband. Júlia Szendrey

refused not the sexuality itself, but her husband's way of thinking and expressions about sexuality. Two totally different attitudes and mentality clashed in this marriage and the interaction between their discourses was not successful.

Gábor Szegedi

Good health is the best dowry?

Marriage counselling in Hungary in the first half of the 20th

This study deals with marriage counselling and premarital medical examinations in Hungary from its early 20th century origins until the early 1950s, arguing with Foucault and within a biopolitical paradigm that the discourse of marriage counselling and its practical implementation after 1941 was the first and arguably most important biopolitical regulatory endeavour in modern Hungary. This was the first compulsory health examination in the history of the modern Hungarian state, which targeted a well-defined and quite numerous group, a whole cohort of Hungarian society. Introducing compulsory premarital health checks with a doctor's right to issuing marriage bans was put into practice by the all-powerful public health reformer Béla Johan. However, introducing it in a less intrusive form had been on the agenda of the supporters of eugenics and experts of venereal diseases. The idea of marriage counselling received support from a considerable part of the social-political elite. Premarital health checks were obligatory until the early 1950s and the end of World War II did not bring about major changes as there were significant continuities both at the level of discourse and in terms of personnel.

Boldizsár Vörös

„Some criticised the fashion of my swimsuit.”

Opinions on the usage of nudity in Hungarian commercials at the turn of 1970s and 1980s

Due to the Hungarian economic changes at the end of the 1960s, the economic advertisements gained importance. Some of their features were debated by the contemporaries at the turn of 1970s and 1980s, so in the ideological-cultural circumstances of the socialist system the following question was problematic: can nudity be used in commercials and if the answer is yes, then how can it be done? The author of this writing reviewing and analysing various publications of advertising presents how the contemporary professionals took sides on this matter. In the usage of expressions connected to sexuality a definite kind of uncertainty is often visible that is probably not independent from traditions on the field of sexuality. Based on the presented works, it can be claimed that the economic aspects worked in case

of using nudity in economic advertisements in accordance with legal measures in twofold ways. On one hand, this tool was thought to be used by the public opinion shapers, on the other hand, it could be used only in case of being strictly connected to the type and function of the product itself. According to the majority of a public opinion survey in 1983, the advertising specialists were right when they used nudity in their commercials for the sake economic interest.

Gábor Koloh

Procured abortions in Hungary in the Interwar Years

My research topic is the analysis of the fertility (closer: birth control) system in Hungary focused on the Southern Transdanubian region. In this paper I use the reports of the Hungarian Telegraphic Office from the Interwar Years (in Hungary especially 1919/1920–1941) and the defaulter's registers from Pécs (1918–1920) to search the procured abortion causes. In the micro historical analysis there is a case of a peasant woman from Piskó (Baranya County). I use this case to illustrate that in the Horthy-era despite the rigorous laws the adjudication was tolerant.

Henrietta Trádler

Making Angels and Ideology in Hungary during the Hungarian Soviet Republic

The population policy of the Ratkó-era is well known in Hungarian history-writing. However, the attitude to abortion in the communist era during the Hungarian Soviet Republic is a less elaborated field of research in Hungary. In my study, by investigation I shall focus on the foetus politics of the new communist system and the new labourer woman's idea, the image of the ideal communist mother. My primary source was Tádics Józsefné Magyarics Anna's case which was found in Department of Experimental Criminology. Doing so, I shall reconstruct the case of Anna Magyarics. Anna, who lived in Tököl with three children and her husband, following the outbreak of the First World War, lost her husband to the front. She knew nothing about her soldier husband. In 1918, a prisoner of war was accommodated with the woman. Anna and the Russian captive fell in the love and from that relationship conceived an illegitimate baby. On 20 April 1919, Anna Magyarics procured abortion to her foetus with the help of her neighbour. The doctors in Department suggested the acquitting of the mother. Their argument was that a woman is an individual person, who is free to decide about her body and the fate of her foetus during the Hungarian Soviet Republic.

Dávid Turbucz

The leader's two bodies. The role of the body in the leader cult of Miklós Horthy

The Horthy cult can be considered to be a reaction to the collapse of historic Hungary. The leader's image of Horthy was composed of different elements. Among them, there were references to the bond between the leader and the led. This "unbreakable" bond was described in several ways. One of them was "body" as a metaphor, which was used differently to express this cultic interpretation. For instance, the terms "blood from our blood" and "body from our body" were employed in order to underline that Horthy cannot be separated from his nation. He was said to be a part of the nation's body. He was very frequently said to be a national leader. What is more, in this interpretation he was not only a part of the nation, but he was the nation. It means that there were logical contradictions in cultic texts but it is not relevant because the message was the same. Horthy was depicted as the embodiment of the nation who had two bodies: a mystic and a physical body. It is the reason why I have used Ernst H. Kantorowicz's theory on the king's two bodies and identified the differences between this theory and Horthy cult. The analyzed cultic texts highlight that his mystical body represented the "eternal" Hungarian nation, its timeless virtues, qualities and an unbreakable historical continuity. Every Hungarian was the member of his mystical body who therefore could imagine themselves as the members of the nation. According to this cultic interpretation, the nation recognized and acknowledged Horthy as a leader in whom they found the incarnation of the nation's eternal virtues. Of course, there were also references to his physical (mortal) body (sport activities, his age etc.).

Rolf Müller

Close to the State Security

The Place and the Methods of the Violence in the Political Police, 1945–1956

In connection with the secret police of the communist dictatorship, the most frequently mentioned concept is terror. In my study, I deal with the problems of the historical research of torturing the body and the death and I look for the answer for that question, how the physical violence and its different methods can be reconstructed from the written documents of the state security. The image of the Hungarian political police between 1945 and 1956 in the society was influenced by the organization's distinctive characteristic that is it was very spectacular. The signs and the evidences of its existence, which can be perceived visually as pictorial and lingual topos were fixed in the public discourse. It is no coincidence that the name of the political police's members in the common talk based on the colour marks of their uniform: the „green AVO” and „blue AVO” (AVO is acronym of State Security Department).

The uniform was the important accessory of the political police's representation, not only on the state feasts, but also during of the violent actions. In addition, to widespread practice of duress existed less direct forms of violence. However, compared to direct physical and psychological abuse the hidden surveillance (interception, observation) may have prevailed much more limitedly only, because the state security – especially in the era of early years – was not able to cut itself adrift from several structural problems (lack of assets and professionals), its efficiency on this speciality depended on the collaboration of a part of the society at the same time.

Veronika Novák

The body of the convict and the city's tissue

Execution, power, and the use of urban space in 15th–16th century France

Medieval and early modern execution ritual, the torturing of bodies is generally considered as a symbolic language of the absolutistic power in development. However, in the formation of this language the 15th and 16th centuries represent a crucial period because of the more and more conscious and frequent use of capital punishment. This formative phase highlights the tentative of royal power to organise and distribute a growing number of executions in the urban space, using their symbolic potentialities. The paper studies this phenomenon through a special optic: it analyses the executions registered in the local chronicles and diaries of a metropolis of the period, Paris. This way, only one part of the cases of capital punishment becomes visible, those attracting the attention of the cultivated diary-keepers and self-appointed chroniclers; however, in the absence of a consequent official documentation of the executions, even this sample can be considered useful. The choice of one peculiar urban community permits a detailed study of the dynamics of changing spatial configurations, of the functions the Parisian courts assigned to the exposition of the punished bodies on different urban sites. Moreover, the choices of spaces obey to a logic revealing the strategies and the means of power. In fact, during the two centuries under investigation, the growing number of executions permitted a growing occupation of the urban space; the number of customary execution sites doubled, and the rituals of capital punishment extended gradually to everyday spaces: streets where the sanctioned crime had been committed, or even where the convict had lived before his crime. Finally, the paper compares the spatial development of the execution ritual with the strategies of other ceremonies of royal power, as entries, official publications and processions.

Péter Illik

The every-day practice of violence or what can happen to peasants' bodies during Ottoman raids

View on villages of the Hungarian Kingdom in the 17th century

After the fall of Buda (1541) the Ottoman presence became constant in the central region of the Hungarian Kingdom. From this foothold, the Ottoman spahis often raided the Hungarian settlements of the Hungarian Kingdom. This way, a new form of conflict and violence appeared: outer forces could attack Hungarians at any part and at any time in their own homeland. Several lists of grievances were compiled by the contemporaries, which are quite schematic, although they also record special and interesting cases as well. This short study collects and analyses some of these acts of violence.

Julianna Erika Héjja

"Soldiery is a sensitive burden..."

Cases of self-mutilation committed by recruits in the first third of the 19th century, especially in county Békés

After having set up the permanent army the Parliament ordered recruitment eleven times from 1715 to 1840. Until 1830, the selective service lasted for lifetime. According to some historical sources, at least 15 percent of men aged between 17 and 40 should have done their military service from 1790 to 1808 but because of malnutrition and weak sanitation lots of them were proved to be unserviceable. The annual national order for recruitment in 1841 gives full details of the criteria of suitability and lists different physical deficiencies and facts which made it impossible for someone to become soldier. Although several reliefs were introduced in the 1830s and 1840s – e.g. the maximum length of the selective service was reduced to 10 years – there were still too many cruelties and obtrusions. Men did not want to do their military service and this became a general phenomenon. Resistance to the conscription became very widely spread and it had several ways. The most common forms of resistance were desertion and keeping away from the recruitment of the new soldiers. There were also more serious ways like trickery, bribery and even self-mutilation.

Between 1813 and 1831 in county Békés, the criminal court had several cases in which the judge had to punish the prisoners at the bar because of cutting their own trigger-finger with axe. On the basis of their confessions, this way of self-mutilation was widely spread and happened with the connivance of the given community. But this was not the only way of trying to become unsuitable for the military service. Until 1841 lots of men were punished by the court because they had their incisor taken out. After 1841 those who did not have all of their teeth were also announced

to be appropriate for being soldiers. The third way of self-maiming is known from medical registrations. There were people who used different kinds of herbs to make themselves inappropriate.

Tamás Dobszay

The body of the captive in the prison based on the notes of Ferenc Kazinczy

The paper tends to interpret some corporeal elements of the prison-experiences of a participant (Ferenc Kazinczy) of the so-called Hungarian Jacobin's political movement using some results of the prison-sociology and prison-psychology as well. The imprisonment is connected with several physical effects in every time, but in this case the contemporary rules of the penalty system and the social state of the captives created special circumstances. As political captives and as gentlemen, the Hungarian Jacobins had got much better conditions during the main part of the captivity compared to common law criminals and common people. Despite of this they were not relieved of imprisonment deprivations usually having a definitely corporeal character. The physical signs of deprivation accompanied their captivity, influenced their bearing and motions, their neatness, food, the restriction of their movement etc. Consequently, the prison aftermaths appeared also in corporeal changes having made Kazinczy realized and understood the tragic waste of time and the destruction of his social relations.

Noémi Tünde Farkas

Disease, death, body in the mirror of sermons and necrologies

My research focuses on the Hungarian Language Central Transylvanian funeral orations in the 18th–19th centuries. This paper contributes to the research of the sermons which has been neglected before. My sources are from the Targu Mures stock of Teleki-Bolyai Library. The collection is made up as follows: besides the original fond and the former Targu Mures Calvinist College Library collection, there is a fond called mixed, compiled of several former private collections, abolished denominational schools and a fragmented library of a Franciscan monastery.

I have created a database including the name and the title of the deceased, the orator's name, what his profession was, when the death occurred compared to this when the memorial speech was said and when it was printed. The deceased status, social position and role sets the death and funeral rites, a well-constructed ritual and vice versa, during the choreographed, solemn farewell the aristocracy represented its status before the masses in order to strengthen the family, spouse, children's position and at the same time became a representative model for the lower layers. The

farewell was planned and bequeathed, and the funeral orations and laudations were all parts of the representation. According to my observations the orations in the 18th–19th centuries, written and printed sermons and orations were only the „privilege” of a narrow social class. The spoken and also printed obituary depended on the deceased financial status, educational and social role, mostly written about the outstanding members of the community. Of course, there were speeches told and printed out not only about men but about women too, in my resource 37 percent of the orations are the ones mourning over women. The printed sermons or funeral orations rarely speak about the circumstances of death and often only tell how long it took to end the suffering of the deceased, though relevant indirect references can be found in them as well. The speeches usually do not report the direct cause of death, but the circumstances of the disease or symptoms, or the method of the malady’s treatment. The letter’s tone which informed the relatives about someone’s death from the end of the 18th century to the beginning of the 19th century are more personal, these contain more pieces of information about causes of death, although because of the style of these resources the authors’ expansiveness may vary. The 19th-century-obituaries again do not list the circumstances and reasons of death, but there are usually two versions of obituaries: one for the public and another for the family. In the latter, there may occur some phrases concerning illness, causes of death, but these types were very rare and in the second half of the 19th century they totally disappear from my resources.

József Horváth

“...and I too, shall go on the Way of every Body”

Testamentary additives to the history of 17th–18th-century burial practices

Even though the quantity of literature dealing with early-modern age testamentary sources citing and processing and burial practices increased significantly in the last few decades, we still only know very little of the burial practices during the 17th and 18th centuries. This is especially true for rural habits. This paper mainly focuses on this aspect using Western Transdanubian gentry and serf testaments. Following a short historical introduction, the first chapter examines when and why the testament was created. From the many reasoning often cited in the study it shows that the motivation behind the making of the testament was most often an illness, more rarely the advanced age of the testator, but motivation also could have been the death of a close relative, as well as many other factors. Then it goes into detail about the orders related to the fate of the body: where and under what circumstances should the funeral take place, who should take part in it and how, how much should be spent on the funeral etc. Finally, it analyses the accounts of rural funerals that remain preserved from that era, from which we can gather important pieces of

information on further issues such as funeral bell ringing, night vigils by the side of the deceased, and the expenses of the funeral and burial-feast. Testaments, originated in the 17th–18th centuries mostly in counties Győr, Sopron and Veszprém, and in some cases their appendices containing funeral accounts can help the work of researchers interested in rural funeral practices of the early-modern age by providing many pieces of valuable data. From this point of view, often longer testaments of the partially catholic, partially evangelical gentry living in the villages of the Rábaköz can be of great importance. However, the shorter testaments of serfs can provide important pieces of information as well.

Tamás Bezsenyi

Handsome is as Handsome Does – How could the Turks be modernized in the late Ottoman period, according to an American lawyer

Vahan Cardashian, an Armenian lawyer has a very precise goal to free Ottoman women in the beginning of the 20th century. In his book Cardashian uses the word ‘Turkey’ referring to the Ottoman Empire, presumably not independent of the success of the Young Turks movement. He went to Istanbul in 1913, to negotiate loans and secure concessions in the name of the United States of America. Cardashian’s main goal was to convince the international public, especially Americans, that the Turkish nation was not a backward one. This was in slight contradiction to the fact that the majority of males still continued to work for the state and did not aim to improve or renew it, except for young Turks who took part in the Young Turks movement. It was his conviction that the key to modernizing the country laid in women and their clothing. Cardashian maintained that women wearing modern, European clothing demonstrated that they have adopted the Western form of appearance. However, their husbands, conservative male members of society, who insisted on maintaining a traditional lifestyle that obstructed women’s progress, held women back. Cardashian saw women as oppressed individuals who, if given the opportunity to choose between the strict, secluded lives of Muslim women full of rules and prohibitions or that of Christian women – more opened and free – would obviously select the latter. Because of this in the forthcoming section of the essay I would like to show through remaining sources and also works published since then with new findings on the subject, how women adopted European dress codes. In Cardashian’s mind if women dressed in Westernized clothing it was an outer mark (proof even) of their inner acceptance of a European identity. Suraiya Faroqhi investigated the wearing of clothing as identity, and mentions in the introduction of the work *The Ottoman Costume* that some things should be viewed separately according to whether they were being used or adopted on a practical or on a political basis.

Szerzőink

Bezsenyi Tamás, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszék)
tamasbezsenyi@gmail.com

Czingel Szilvia, etnográfus-muzeológus
(Centropa Alapítvány)
cingel@externet.hu

Csiszár Gábor, irodalomtörténész, vezető tanár
(ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium)
cameliard@gmail.com

Dede Franciska, irodalomtörténész
(Párizsi Magyar Intézet)
dede.franciska@gmail.com

Detre Katalin, közgazdász
(ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolája Társadalom-
és Gazdaságtörténet Doktori Program)
detrekati@yahoo.com

Dobszay Tamás, történész
(ELTE BTK Történeti Intézet)
dobtam@freemail.hu

Farkas Noémi Tünde, intézeti főelőadó, pályázatfelelős
(ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet)
farkas.noemi@btk.elte.hu

Frazer-Imregyh Monika, reneszánsz-kutató, klasszika-filológus
(KRE BTK Történeti Intézet Ókortörténeti és Segédtudományok Tanszék)
imregyhmonika@gmail.com

Gyimesi Emese, MA-hallgató
(ELTE BTK Erasmus Mundus TEMA, Atelier Európai Társadalomtudományi
és Historiográfiai Tanszék)
gyimesiemese@gmail.com

Héjja Julianna Erika, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára)
hejja.julianna@mnl.gov.hu

Horváth József, történész, könyvtáros
(Dr. Kovács Pál Megyei Könyvtár és Közösségi Tér)
horvath.jozsef@gyorikonnyvtar.hu

Hudi József, levéltárvezető
(Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár)
leveltar@papacollege.hu

Illik Péter, középiskolai tanár
(Xántus János Kéttannyelvű Középiskola)
peterillik@hotmail.com

Klanczay Gábor, történész
(Közép-Európai Egyetem Department of Medieval Studies)
klancz@ceu.hu

Koloh Gabor, történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK)
koloh.gabor@gmail.com

Mester Béla, filozófiatörténész
(MTA BTK Filozófiai Intézet)
mester.bela@btk.mta.hu

Müller Rolf, történész
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
muller@abtl.hu

Nagy Péter, PhD-hallgató
(Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola)
nagypeter.uraj@gmail.com

Novák Veronika, történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
novak.veronika@btk.elte.hu

Örsi Julianna, társadalomkutató, ny. múzeumigazgató
(Finta Múzeum)
kultura.kevi@gmail.com

Pakot Levente, történész
(KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)
pakot@demografia.hu

Szegedi Gábor, tudományos munkatárs
(Vienna Wiesenthal Institut for Holocaust-Studies)
gszegedi@gmail.com

Takács Judit, szociológus, tudományos tanácsadó
(MTA TK Szociológiai Intézet)
takacs.judit@tk.mta.hu

Takács Tibor, történész
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
tibortakacs@t-online.hu

Tar Ferenc, történész, tanár
(Bibó István Gimnázium, Balatoni Múzeum)
tar.ferenc1@gmail.com

Trádlér Henrietta, MA-hallgató
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
tradler.henrietta@gmail.com

Turbucz Dávid, történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
turbucz.david@btk.mta.hu

Völgyesi Orsolya, történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
voorsi@freemail.hu

Vörös Boldizsár, történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
voros.boldizsar@btk.mta.hu

Zeidler Miklós, történész
(ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék,
MTA BTK Történettudományi Intézet)
zeidlermiklos@gmail.com

